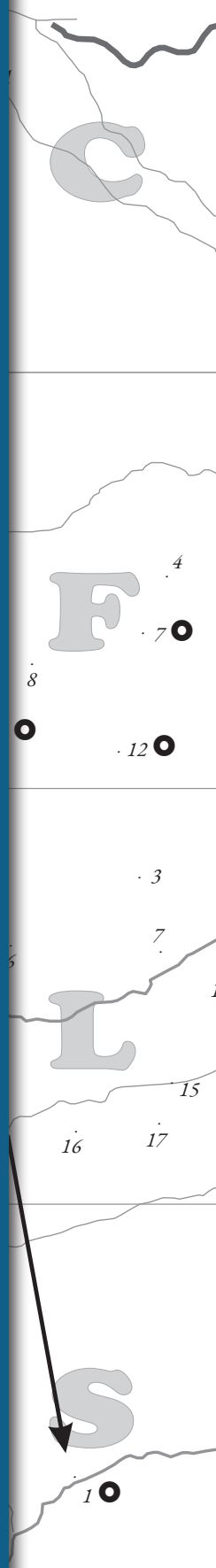

Juhász Dezső

Utak a magyar történeti nyelvföldrajzhoz és dialektológiához

Juhász Dezső

Utak a magyar történeti nyelvföldrajzhoz és dialektológiához

Juhász Dezső

Utak a magyar történeti nyelvfeldrajzhoz és dialektológiához

Budapest, 2026

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

© Juhász Dezső, 2026

ISBN 978-963-489-956-3

ISBN (pdf) 978-963-489-957-0

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | **BTK**
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Projektvezető: Egresi Nóra
Tipográfia, borító: Balogh Katalin
Nyomda: Multiszolg Bt.

Tartalom

I. ELŐSZÓ	7
II. BEVEZETÉS.....	11
III. ELMÉLETI-MÓDSZERTANI ÉS TUDOMÁNSZEMLÉLETI KÉRDÉSEK.....	13
1. Nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések.....	13
2. A dialektológia feladatai és a történeti nyelvföldrajz.....	21
3. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek a térbeliség dimenziójában.....	26
4. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához.....	36
5. Az interregionális nyelvjárástörténetről	48
6. A normatörténet néhány kérdése és a nyelvföldrajz	65
7. Korai nyelvemlékeink nyelvjárástörténetéhez	73
8. A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükrői	79
9. A személynevek mint a nyelvföldrajz tárgyai	87
IV. HANGTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN.....	95
1. A mezőiségi nyíltabbá válás: egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról.....	95
2. A nyitódó kettőshangzók történetéről a nyelvföldrajz szemszögéből .	105
3. Hangutánzás, nyelvtörténet, nyelvföldrajz	118
V. MORFÉMATÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN	123
1. A T/1. kijelentő módú igealakok történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből.....	123
2. A T/1. feltételes módú igealakok történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből.....	133

VI. SZÓ- ÉS JELENTÉSTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN.....	141
1. Szójelentéstan és nyelvföldrajz	141
2. A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez	149
3. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból	153
4. Két lexéma történeti nyelvföldrajzi vizsgálata.....	163
5. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz	171
VII. NYELVJÁRÁSTÍPUSOK, NYELVJÁRÁSCSOPORTOK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN	189
1. Az északi csángók eredetéről A romániai magyar nyelvjárások atlasza tükrében	189
2. A Nyitra-vidék magyar nyelvjárásai a történeti nyelvföldrajz tükrében. .	195
3. A közép-tiszántúli nyelvjárás a 20. század közepén – nyelvföldrajzi és településtörténeti kitekintéssel.	208
4. Bukovinából származó székely nyelvjárások összehasonlító elemzése (Dél-erdélyi és al-dunai székely telepek nyelvi párhuzamairól)	217
VIII. IDIOLEKTUSOK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN	227
1. A fiatal Balassi nyelvjárásáról.....	227
2. Apáczai enciklopédiájának nyelvjárási gyökerei	240
3. Egy ismeretlen 16. századi scriptor nyomában (Csángó-e az első „csángó” nyelvemlék?).....	248
4. Egy 16. századi mezősegi nyelvemlék nyelvjárásáról.....	261
IX. ZÁRÓ GONDOLATOK	271
X. IRODALOM	273

I. ELŐSZÓ

Bár nyelvész pályámat névtanосként kezdtem, és a névtan iránti érdeklődésem sosem múlt el, emellé igen hamar felzárkózott a dialektológia és a nyelvtörténet is. Ebben nagy szerepet játszott az a tudományosan vonzó szellemi környezet, amelybe az ELTE-n kerültem már elsőéves hallgató koromban. Tanárain hatalmas műveltsége, széles körű érdeklődése, az ezzel párosuló szerénység, a különböző nyelvtudományi irányzatok békés egymás mellett élését, együttműködését hirdető és a munkásságukban is követő magatartása ma is minta értékű számomra. Minden tanárom nagy szeretettel és odafigyeléssel követte és támogatta a szárnyait próbálgató fiatalokat, egyénileg és a kutatócsoporti munkában egyaránt. Megtiszteltetés volt számomra, ha együtt is dolgozhattunk. Csak a már nem élőket említve: Benkő Loránd évfolyam-előadásai és szakdolgozati szemináriumai, Hajdú Mihály lobogó lelkesedése a névtan és a dialektológia iránt, Kázmér Miklós higgadt, igényes, emberségesen szigorú, finom humorral fűszerezett nyelvtörténeti, nyelvjárási, névtani és fonetikai órái, G. Varga Györgyi regionális köznyelvi kutatócsoportja és projektje a magyar szociolingvisztika hajnalán, bőven szolgáltak annyi szellemi munícióval, ami nemcsak a pályakezdéshez adott lendületet.

Vonzott a *budapesti iskolá*-nak nevezett, főleg nyelvészekből álló szellemi közösség, amely a történetiség talaján állva már a két világháború között többféle tudományos törekvést tudott integrálni, és a hungarológia jegyében szép eredményeket ért el, olyan nagy tudományterületeket összekapcsolva a nyelvészettel, mint az irodalomtörténet, néprajz, honfoglalás előtti és utáni magyar történet, településtörténet stb. Ennek a szellemiségnek a folytatódását nemcsak a saját tanszékem, a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék munkásságában, hanem több más egyetem magyar nyelvészeti tanszékének törekvéseiben is határozottan megtapasztaltam és jelenleg is tapasztalom (személyes vagy intézményi együttműködésben, konferenciák és kutatócsoportok szervezésében stb.).

Ezeket a személyesnek is tűnő gondolatokat azért kívántam előrebocsátani, hogy érzékelhetővé váljon az a nem szűnő külső motiváció, amely dolgozatom készítéséhez is nagyban hozzájárult, tudniillik egy bizonyos nyelvészeti hagyománynak a tudatos folytatása és továbbfejlesztése.

A nyelvjárástörténetnek és a nyelvföldrajzi vizsgálatoknak a napirenden tartása személyes programommá is vált, amely nyilvánosan az első szombathelyi Dialektológiai Szimpoziumtól, 1981-től datálódik. Kezdő kutatóként egy interdiszciplináris témával jelentkeztem, előadásom címe „A néprajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról” (l. Juhász 1982a) volt. A konferenciakötet azonban nemcsak az előadások szövegét közölte, hanem a hozzászólásokét is. Így maradt fenn az utókor számára egy rövid, de ma is teljesen vállalható gondolatsorom: „A nyelvjárástörténeti kutatások

kérdéséhez” (Juhász 1982b). Ma is vallom, hogy mind a kutatásban, mind az egyetemi oktatásban folyamatosan új lehetőségek nyílnak a nyelvtörténet, a dialektológia, a nyelvföldrajz (geolingvisztika) szövetségében, gyümölcsöző együttműködésében, de a lehetőségeket meg is kell ragadni, azokért folyamatosan munkálkodni kell.

Optimális esetben egy kutató életében folyamatosan megadatnak azok a külső körülmények, amelyek tervei megvalósítását segítik. Tudjuk azonban, hogy mai létformáink nemcsak az egyéni vágyak, tervek kivitelezését mozdítják elő, hanem gyakran alá kell rendelni őket közösségi feladatoknak, amelyek olykor szakaszosan, máskor megszakítatlan folyamatossgal vannak jelen az életünkben. Csak néhányat említek ezek közül: 1981-től, az egyetemi doktori fokozat megszerzésétől tagja lettem A magyar nyelv történeti nyelvtana alkotói közösségének. Hatalmas kihívás volt az egyetem elvégzése után két évvel, különösen két olyan grammatikai témával, mint a kötőszók és a módosítószók története az ős- és ómagyar korban, amelyek kezdetben fényévnnyi távolságban voltak tőlem. Később azonban nem bántam meg, hogy nem hárítottam el Benkő tanár úr felkérését a közös munkára. A heti rendszerességgel tartott kutatócsoporti megbeszélések igazi tudói iskolát teremtettek, különösen a fiatalabb munkatársak számára. Így alakult aztán, hogy a kandidátusi disszertációm is ezekből a fejezetekből készítettem el és védtem meg tíz évvel később.

Lehet, hogy ez az egy évtized vargabetűnek tűnik a nyelvjárás-történeti munkásságom szempontjából, de példaként állt előttem mesterem, Benkő Loránd, aki szintén névtannal kezdte a pályáját, a magyar nagyatlász kutatói közösségében vált igazi dialektológussá, de a történeti-etimológiai szótárak (TESz., EWUng.) és a Történeti nyelvtan (TNyt.) nagy kollektív munkáival arra is példát mutatott, hogy az egyéni terveket olykor a tudománytörténeti jelentőségű és időszerűvé vált feladatok mögé kell sorolni. (Az más kérdés, hogy ő legendás munkabíráásával lényegében nemcsak „sorrendezte”, hanem harmonizálta a vállalt feladatait. Nagymonográfiáját, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékeit is felfoghatjuk egy olyan egyéni előtanulmánynak, amelyet a készülő Történeti nyelvtan szolgálatába állított.) Az azonban tény, hogy korát megelőző egyetemi tankönyve, a Magyar nyelvjárástörténet (1957) folytatás nélkül maradt, akár csak Bárczinak a 20. század hatvanas éveiben virágkorát élő nyelvjárás-történeti iskolája.

A Történeti nyelvtan munkálatainak lezárulása után mozgalmas és változatos idők következtek, amelyek valamivel több esélyt kínáltak az egyéni tervek megvalósítására is. Ennek egyfajta előjele volt, hogy a Nyelvjáráskutatók és Geolingvisták Nemzetközi Társasága (SIDG) első konferenciájának színhelyéül Budapestet választotta. Az 1993 áprilisában 27 ország részvételével megtartott konferencia gesztus értékű volt: a rendszerváltás után néhány évvel egy kelet-európai országot szerettek volna kitüntetni a társaság vezetői a helyszín megjelölésével, ugyanakkor természetesen figyelembe vették az adott ország nyelvjárástudományának a fejlettségét is. A magyar nyelvatlasz egyértelműen pozitív nemzetközi elismertsége, Az Új magyar tájszótár nagyszabású vállalkozása, a számos regionális tájszótár és nyelvatlasz – ha csak a forráskiadást néz-

zük – a magyar dialektológiára is kedvező fényt vetett. A fő szervező, a nemzetközileg széles körben ismert Rot Sándor professzor mellett titkári teendőket ellátva új típusú feladatokkal és kapcsolatokkal ismerkedhettem meg. Sajnálatos, hogy a rendszerváltást követő években a magyar tudomány – köztük a nyelvészet is – anyagilag és szervezetiileg is nehéz helyzetbe került.

Ezeket az időket a határon túli hungarológiai kutatások is egy időre megsínylették. Így indultak el olyan értékmentő projektek, amelyek a romániai magyar nyelvtudomány kéziratban levő forráskiadványait kívánták megmenteni vagy megsegíteni (az Erdélyi magyar szótörténeti tár kiadásának akadémiai támogatása, a székely, moldvai, szilágysági tájnyelvi atlaszok anyagának szótári vagy térképes formában való megjelenítése, Szabó T. Attila kéziratoss történeti helynévgyűjtésének megyék, tájak szerinti publikálása stb.). Ezekben az értékmentő akciókban tekintélye és széles körű kapcsolatai révén Benkő Loránd játszott kiemelkedő tudománypolitikai és tudományszervezői szerepet.

A moldvai csángó nyelvatlasz egyetlen kéziratoss példányának Magyarországra való menekítése és kiadása után a következő nagyszabású akció A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) nyelvföldrajzi adattára kéziratának Budapestre való áthozatala és kiadásának előkészítése volt. Benkő professzor úr engem szemelt ki a kiadás megszervezésével és lebonyolításával. Az 1993-as helyzetfelmérés után megszületett a döntés: OTKA-pályázatok sorozatával támogatva, egy külön munkacsoportot létrehozva kell elindítani a folyamatot. A 11 kötet, melynek kiadása 15 éven keresztül zajlott, egyben nyelvtechnológiai kísérlet is volt: egyetemi hallgatókkal (akik közül ketten sikeresen védő doktoranduszok is lettek) és néhány kolléga közreműködésével immár számítógépen készült a magyar geolingvisztikának méreteit tekintve a nagyatlással kb. azonos adatmennyiséget megjelenítő forráskiadványa. (Az atlasz elektronikusan rögzített nyelvföldrajzi adattára később integrált térképlapok készítésére alkalmas adatbázisok forrásává is vált.)

Az egy híján 3300 térképlap megszerkesztése, korrigálása nemcsak megfeszített munkával járt, hanem az ezzel foglalkozók számára szükségszerűen kifejlesztett egy olyan geolingvisztikai érzékenységet és látásmódot, amely az orvostudományban megszokott diagnosztikához hasonlítható: a sok századik térkép átvizsgálása után ismerőssé váltak az egyes tájak, nyelvjárások térbeli „képletei”, hang- és alaktani, szó- és jelentés-tani jelenségeinek szerkezetei és mozgásformái. Nem csoda, ha maga a gyűjtő, Murádin László is cikksorozatot indított a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények folyóiratban. Ezek a tanulmányok az értékes adatközléseken túl már számos összefüggésre rámutattak Erdély és Moldva területén (gyűjteményes kiadásukat l. Murádin 2010-ben). Egy idő után különböző konferenciákon és folyóiratok hasábjain magam is elkezdtem a nyelvatlaszok tanulságainak esettanulmányok formájában való bemutatását, külön figyelmet fordítva a szinkrón állapotokból kifejezhető diakrón mozgásokra (térben és időben egyaránt).

Külön örömet és izgalmat okoztak számomra a két nagyatlász közös térképlapjainak összeillesztéséből láthatóvá váló folyamatok, amelyek nyelv- és településtörté-

neti következtetések levonását is lehetővé tették. – Mindezeket a friss tapasztalatokat egyetemi oktatói munkámban, előadások, szemináriumok tervezése és tartása során is igyekeztem kamatoztatni. Amikor tehát az Osiris Kiadó megkereste a tanszékünket, személy szerint pedig Kiss Jenő professzor urat két nagy kézikönyv megírásával, érthető, hogy a Magyar dialektológia (szerk. Kiss 2001) szerzői közösségének lettem a tagja, bár történeti nyelvtanosi múltam okán kerülhettem volna akár a Magyar nyelvtörténet (szerk. Kiss–Pusztai 2003) gárdájához is. A Magyar dialektológia kézikönyvben három testhez álló fejezetet írhattam: A nyelvföldrajz, A nyelvföldrajz magyar eredményeiből, valamint A magyar nyelvjárások területi egységei címűt. Ezek a fejezetek módot adtak arra is, hogy a nyelvföldrajz magyar és nemzetközi eredményeit áttanulmányozhassam és összefoglalhassam, a magyar nyelvjárások tipológiáját pedig megújíthassam. (Ezek a fejezetek adták az alapját az ELTE-n megvédett habilitációs értekezésemnek is.)

A dialektológiai kutatásaimban egyfajta súlypont-áthelyeződést hozott később az újabb nyelvtörténeti kézikönyv (A magyar nyelvtörténet kézikönyve, szerk. Kiss–Pusztai, 2018), amelyben eddig nem tapasztalt figyelemben részesült a magyar nyelvhasználat története. Ez a megújított koncepció tette lehetővé, hogy a nyelvjárástörténet ismét kellő súllyal visszakerüljön az egyetemi tankönyvek és kézikönyvek világába. Megtiszteltetés számomra, hogy a szerkesztők rám bízta a magyar nyelvjárástörténet tömör foglatának a megírását.

A jelen könyv valószínűleg gyorsabban is elkészülhetett volna, de a sorsnak hála több szép feladat folyamatos ellátása is megosztotta az erőmet. Ilyen például a Magyar Nyelv szerkesztésében eltöltött több mint negyven esztendő (először technikai szerkesztői, majd szerkesztői, jelenleg pedig felelős szerkesztői feladatkörben). Ugyancsak megtisztelő megbízatás volt számomra a tanszékem vezetése egy évtizeden keresztül, továbbá a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet igazgatása (az is egy évtizedet meghaladó időtartamban és a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetésében ellátott feladataim).

Egyéb társadalmi és tudományos feladataimat már nem említve, hadd emlékezzem meg a családomról, amelynek tagjai – osztozva velem az értelmiségi nagycsaládos létben – folyamatosan szurkoltak nem szűnő teendőim korrekt és színvonalas elvégzéséért. Köszönet a türelmükért, a megértésükért!

Szeretnék még személy szerint is köszönetet mondani néhány kiváló kollégának: Kiss Jenő professzor úrnak, aki el nem múló figyelemmel kísérte és kíséri a munkásságomat, folyamatos emberi és szakmai segítségével támogat, a nehéz időkben is. Köszönet illeti Farkas Tamás kollégámat is, aki az utóbbi években a legtöbb terhet vette le a vállamról (tanszékvezetés, intézetigazgatás, nyelvtudományi társasági menedzselés stb.) – kiváló színvonalon, nagy lelkiismeretességgel. Végül, de nem utolsó sorban köszönöm az ELTE Bölcsészettudományi Karának és korábbi dékánjának, Sonkoly Gábor professzor úrnak, hogy öt hónapos kutatói szabadság megadásával lehetővé tette ennek a könyvnek a befejezését, illetve Bóna Judit dékánhelyettes asszonynak, hogy pályázati forrással támogatta a publikálást.

II. BEVEZETÉS

A magyar történeti nyelvjáráskutatás kezdetei a 19–20. század fordulójára nyúlnak vissza, ennek megfelelően tekintélyes szakirodalma van. A disszertáció választott címe mögött tehát akár egy tudománytörténeti összefoglalás is állhatna. Értekezésem azonban mégsem ilyen jellegű. Problémakereső és problémamegoldó szándékkal íródott, ezért a szerkezete is problématípusok köré szerveződik. Erősen törekszem ugyan a koherenciára és a logikus felépítésre, de a kiválasztott kérdéskörök nyitottabb vagy zártabb jellege a tárgyalás szövetét is meghatározza: néhol lazább, néha szorosabb, fesze-
sebb.

A problémák feltárásához és megoldásához gyakran több út is vezet, erre az elméleti-módszertani és tudománytörténeti sokszínűsége utal az „Utak...” szó, illetve metafora. Ezek mindenekelőtt az én útkereséseimet jelzik, de természetesen benne vannak az elődök, pályatársak által régebben vagy újabban kitaposott ösvények, csapások is. Az egyes fejezetek ezért leginkább az esettanulmány műfajába tartoznak, de van néhány olyan is, amely az esszéhez áll közelebb.

Törekedtem a változatosságra, a sokszínűsége is, vállalva olykor a heterogénebb témaszerkezetet. Ez a lazább együttes a dolgok természetéből eredően főleg az első, elméleti-módszertani, tudomány szemléleti főfejezetben (III.) figyelhető meg. A problémák száma és jellege tovább bővíthető, illetve tagolható: magam is szeretném az ilyen típusú írásaimat tovább szaporítani. A több helyen hangsúlyozott interdiszciplinaritás önmagában is olyan tényező, amely magával hozza a megközelítések sokféleségét.

A következő három főfejezet (IV–VI.) a vizsgált anyag nyelvi szintjei szerint szerveződik: a IV. a hangtörténet, az V. a morfématörténet, a VI. a szó- és jelentéstörténet köréből válogat olyan jelenségeket, amelyek a nyelvatlazsok térképlapjain szemlélhetők, és mai állapotukból történeti folyamatok is rekonstruálhatók.

A VII. és VIII. főfejezetben – elhagyván az egyes nyelvi szintek szerinti vizsgálatot – először nyelvjárástípusok, nyelvjárás csoportok jellemzésével foglalkozom, kiemelt figyelmet fordítva a jelenségek térbeliségében megnyilvánuló településtörténeti folyamatokra (VII.), majd az egyéni nyelvhasználat dialektális jellemzőire térek rá ismert vagy ismeretlen személyek kiválasztott szövegeinek vizsgálatán keresztül (VIII.). A nyelvjárási idiolektusok vizsgálata visszavezet bennünket a klasszikus magyar nyelvjárástörténet vizeire, ahol nem elhanyagolható szakirodalmi előzmények vannak, hiszen az ó- és középmagyar kori kéziratok komplex elemzése során már szép eredmények születtek a fej és kéz (diktáló és írnok), fordító és másoló, szerző és nyomdász, a szövegvariánsok filológiai nyomon követése módszertanában. A vizsgálat során felmerülnek a szociolingvisztikai, szociokulturális szempontok, a régi nyelvjárásokban is természetesen jelen levő hang- és alaktani variánsok, a szabályozottság és tudatosság különböző

fokán álló helyesírási rendszerek is, amelyek már alaposabb nyelvtörténeti és szélesebb körű filológiai vértettségét kívánnak a kutatótól.

A nyelvészeti módszertan tehát mindig más perspektívából kerül elő az értekezés folyamán: az első nagyobb egységben felbukkanó főszereplők a későbbiekben lehetnek szerény szolgálóleányok is. A külső tényezők világából említett településtörténet mellett az idiolektusok jellemzésében a művelődéstörténet játssza a főszerepet: egy-egy író, költő, tudós vagy közszereplő (főképpen a nemesség köréből) nagy műveltségre tett szert, sok nyelvet beszélt, bejárta nemcsak a történelmi Magyarországot, hanem Európa több városát, egyetemeit, ahol olyan kultúrát fogadott magába, amely írott nyelvhasználatában is megnyilvánulva hozzájárult a regionális vagy országos nyelvi norma formálódásához. Mintaszerű ebben a vonatkozásban Benkő Loránd alapos feldolgozása a 18. század végi irodalmi írásbeliség alakulásáról, ahol az idiolektusok elemzése után eljut a magasabb szintre: egy nyelvileg nagyon érzékeny korszaknak a komplex bemutatásáig (Benkő 1960a).

Visszatérve a fejezet elején említett címválasztáshoz: miért szükséges terminológiaiag is különválasztani és külön megemlíteni a történeti nyelvöldrajzot és a történeti dialektológiát? Azért, mert bár nincs éles határ a kettő között, mégis a nyelvöldrajz alapvetően már térképre vetített jelenségek elemzéséből indul ki: a tájilag tagolódó hang-, alak- és lexikális (ill. szemantikai) variánsok térbeli képletei és mennyiségi mutatói adják a következtetések elsőrendű alapját; a klasszikus nyelvjárástörténet vizsgálataiban pedig a nyelvemlékekből kihüvelyezett, nyelvjárásinak feltételezett (a korban tájilag is tagolódó) jelenségek sokoldalú, dimenzionális szemléletű, a filológia eszköztárát kihasználó elemzésekről van szó. A nyelvöldrajzi analíziseket tehát megelőzi a térképkészítés, vagy a már nyelvatlazokban felkínált kész térképek hadrendbe állítása. A történeti nyelvöldrajz – bár nemzetközileg ugyancsak évszázados múltra tekint vissza – ezért van (ill. volt) lépéshátrányban a klasszikus nyelvjárástörténettel szemben.

Disszertációm több fejezetének gondolatait megjelenttettem konferenciákon vagy egyéb szakmai diskurzusokban, illetve az egyetemi óráimon, így módom volt továbbfejleszteni őket. A monográfia írása közben természetesen sok minden átalakult, aktualizálódott vagy a kötet koncepciójához idomult. Úgy gondolom, hogy ez a több évtizedet átívelő „érlelődési folyamat” jót tett az érintett tudományoknak is. Enélkül a különböző kézükönyvekben megjelenő összefoglalásaim sem lennének olyan színvonalúak, mint amit a bírálók már eddig is kedvezően fogadtak.

III. ELMÉLETI-MÓDSZERTANI ÉS TUDOMÁNSZEMLÉLETI KÉRDÉSEK

1. Nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések¹

1. Az alábbi gondolatok közül a legfontosabbak először a 2001-ben Jyväskyläben megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson hangzottak el „A történeti szociolingvisztika és dialektológia kérdései” című szimpózium nyitó előadásaként. Műfajként az esszét és az „előhang”-ot jelöltem meg. Azóta sok víz lefolyt a Dunán, a történeti nyelvészet – köztük a történeti szociolingvisztika, szociopragmatika, dialektológia – pozíciói érezhetően megerősödtek, nemcsak nemzetközi, hanem magyar vonatkozásban is. Ebben szerepet játszottak a további Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusok is, amelyek ettől kezdve mindig befogadták a dimenzionális szemléletű és címükkel is ebben az irányban elköteleződő szimpóziumokat, előadásokat. A kötetcímek is beszédesek: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet* (szerk. Hoffmann–Juhász–Péntek, 2002), *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói* (szerk. Hoffmann–Juhász 2007), *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben* (Fazakas–Juhász–T. Szabó–Terbe–Zsemlyei 2014), *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében* (szerk. Benő–Guti–Juhász–Szoták–Terbe–Trócsányi 2017).

Idézem a 2001-es kongresszusi tájékoztató kötet idevágó részét, amelyben a szélesebb tudományos kontextus lehetőségeinek a kihasználására utaltam: „A hungarológiai kongresszusok – jellegükből eredően – kitűnő alkalmat adnak a magyarságot érintő társadalomtudományok interdiszciplináris eredményeinek feltárására, bemutatására. A központi témakör (...) természetes módon állítja előtérbe a nyelvhasználat, a nyelvi mozgások társadalmi és kulturális beágyazottságát. A perspektíva bővítésével azonban a társadalmi-kulturális nézőpont kiegészíthető a tér és az idő dimenziójával, így jutunk el a történeti szociolingvisztika és történeti dialektológia területére. (...)” (Juhász in: Tuomo Lahdelma – Maticsák Sándor – Petteri Laihonon szerk., V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Tudományos program. Jyväskylä, 2001: 48). Ahhoz, hogy e két rokon tudományterület lendületesen fejlődjön tovább, számos tényező kedvező együtthatása szükséges. Ezeknek a tényezőknek egy része helyes tervezéssel, tudatos szervezőmunkával és folyamatos szemléletformálással befolyásolható. Van tehát f e l l ő s s é g e is mindazoknak, akik e diszciplínákat művelik, sorsának alakulását szívről viselik. Ez a tervszerű és konzekvens tudományos magatartás ma is ugyanolyan

1 Vö. Juhász 2002c, 2012a.

fontos, mint néhány évtizeddel ezelőtt, amikor még a történeti nyelvészet megújulási képességeit is bizonygatni kellett.

2. Először néhány szót arról a tudományos-szellemi közegről, amelyben véleményem szerint a szóban forgó diszciplínák harmonikusan fejlődhetnek. Én – ahogy az 1. pontban is utaltam rá – *dimenzionális nyelvszemlélet*-nek nevezem azt a nyelvészeti látásmódot, amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió. Ezek közül az időbeliség tengelye mentén vizsgálódó diakrón nyelvészet tekint vissza a legnagyobb múltra; a legfiatalabb, még leginkább formálódóban levő terület pedig a humán nyelvészet, élén a szocio- és pszicholingvisztikával, de ide sorolható a megújuló pragmatika és folklórlingvisztika is. A térbeliség nyelvészete legszélesebb értelemben véve geolingvisztika, amelynek legismertebb ága az areális nyelvészet; az egy nyelven belüli diatópikus vizsgálatok színtere pedig a dialektológia, különösen annak nyelvföldrajzi, illetőleg kontrasztív vonulata. Mindhárom dimenzió a nyelv lényegéhez tartozik, működő nyelv tér, idő és beszélő nélkül elképzelhetetlen, ezért bármelyikük negligálása elméleti szempontból kifogásolható. (E kérdésről több tudományos fórumon is hasonlóképpen szoltam, és utalok is még rá könyvem további fejezeteiben; a dimenzionális nyelvészet lényegének tömör összefoglalását lásd Juhász 2011d-ben.)

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy egy kutatónak „ne lenne joga” gyakorlati megfontolásból akár mindegyik dimenzió tanúságtételéről lemondania és figyelmet – mondjuk – kizárólag a nyelv szerkezetére összpontosítania, de ez esetben nyitva kell hagyni a többoldalú vizsgálat lehetőségét. A nyelvéírást és nyelvi magyarázatokat is úgy célszerű tálni, hogy ezek látókörében ott legyen a kiterjesztés lehetősége, igénye, még akkor is, ha később kiderül, hogy valamelyik dimenzió vizsgálata az adott rendszer vagy probléma tekintetében indifferens.

3. Tanulságos lenne végigfutni a nyelvtudomány nemzetközi történetén, hogy bizonyos vizsgálati szempontok hogyan kerültek előtérbe vagy szorultak vissza. Ezeket a hullámzásokat tekinthetnénk akár a tudomány természetes fejlődésének is, melyben a hatás–ellenhatás elve érvényesül; ámde az irányzatok képviselői gyakran nemcsak meggyőzni, hanem legyőzni akarták egymást, és ennek tudománypolitikai következményei is lehettek. Az a kisebbik baj, ha szomszédos tudományterületek részlegesen bekebelezik, átfedik egymást. Szűkebb házunk táján maradván ilyen például az angolszász dialektológia, amely hagyományosan területi és társadalmi dialektusokról beszél, azaz gond nélkül integrálja a dialektológiába a társadalmi nyelvváltozatok kérdését is. Elvszerűen ebbe az irányba halad napjaink európai nyelvjáráskutatása is, amelyet jellemző identifikációja alapján „megtermékenyített dialektológiá”-nak nevezhetnénk, ahol a megtermékenyítő a szociolingvisztika. Volt persze olyan idő – gondoljunk a két világháború közén a Wörter und Sachen irányzatára –, amikor a partner a néprajztu-

domány volt. Később az etnográfia másik ága is szerephez jutott, és egy új kapcsolatban folklórlingvisztikaként lépett a színre. De említhetnénk a több mindent bekebelező antropológiai nyelvészetet is, amely Amerikában futott be szép karriert.

Az említett közeledések, egybeolvadások azonban nem okoztak „maradandó károsodást” a nyelvtudomány fejlődésében, mivel inkább a házasodás, az integráció szándéka vezérelte őket, és az érintkező területek zónájában – ha nem is mindig új diszciplínák, de – új szempontok és eredmények jelentek meg. A nagyobb gond azokkal az irányzatokkal volt, amelyek elveik hirdetése közben túlzott egyoldalúságra ragadtatták magukat, az általuk vitatott nézetrendszer differenciált megítélése helyett a merev elutasítás álláspontjára helyezkedtek, magatartásukat nem ritkán az arrogancia és a szellemi felsőbbrendűség attitűdje jellemezte. A sort a 19. század utolsó negyedében az újgrammatikus iskola nyitotta, amely az egyedül üdvözítő, azaz tudományos nyelvvizsgáltnak a történetit tartotta. Ennek az egyoldalúságnak a 20. század történeti nyelvésze látta kárát, mivel ellenhatásként nem kevésbé merev, sőt olykor militáns hangot megütő formalista iskolák születtek. A történeti nyelvészet rehabilitációja csak több menetben, mintegy fél évszázad leforgása alatt következett be, nem ritkán más irányzatok közreműködésével.

4. A rehabilitálók között a szociolingvisztika is ott volt. Nagyon tanulságos ezzel kapcsolatban újraolvasni Herman József 1982-ben megjelent előadását, melynek címe: Szociolingvisztika és nyelvtörténet (Herman 1982). Herman a tőle megszokott könnyedséggel és eleganciával fogalmaz meg olykor súlyos tudománytörténeti tényeket. Meglepő élességgel látja a feltörekvő tudományág, a szociolingvisztika erőnyeit és korlátait, beleértve a történeti nyelvészet terén kiaknázható lehetőségeit is. Elgondolkodtató kordokumentumként értékelhető ugyanakkor bevezető gondolatai közül a következő: „Mindenképpen illendő és szükséges azzal kezdeni, hogy a Labov–Weinreich-féle szociolingvisztikai irányzat – a továbbiakban említendő korlátai ellenére – mindenképpen alkalmas arra, hogy a nyelvtörténetet mint kutatási tematikát a jelenlegi nyelvtudomány elméleti perspektíva-rendszerében elhelyezze, a történeti kutatás módszerét, szükségyszerű empirizmusát elméletileg is alátámassza, és ezzel magát a nyelvtörténetet bizonyos értelemben r e h a b i l i t á l j a tudományos létjogosultságában, viszonylagos autonómiájában.” (i. h. 2, az én kiemeléssel: J. D.). Az utókor ifjabb nyelvészgenerációja akár együttérzéssel teli csodálkozással is olvashatja e sorokat: miért kell a tiszteletreméltó eredményeket felmutató történeti nyelvészetet épp a fiatalabb szociolingvisztikának felemelnie? Az új tudományág egyesek szerint arra is jó, hogy újból igazoljon (vagy szalonképessé tegyen) olyan elveket, amelyeket a történeti nyelvészet már rég ismert és felhasznált, legfeljebb kevésbé hangsúlyosan, kisebb elméleti körítéssel.

Herman a saussure-i tudományos paradigma néhány alaptévedését bírálva (pl. a nyelv változásai véletlenszerűek, nem rendszerezhetők, a rendszer módosulását csak va-

lamely külső ok teheti szükségessé, a változatok a langue szintjén elhanyagolhatók stb.) tovább érvel a szociolingvisztika üdvös volta mellett: „A szociolingvisztika [...] tompítja a rendszer-fogalom statikus szigorát, és relativizálja a kompetencia és performancia közötti határvonalat: ha elfogadjuk, hogy a változatok, variánsok létezése a nyelvi rendszer alapvető jellegzetességei közé tartozik, akkor a nyelvi változást az egymás mellett élő variánsok közötti választások egy bizonyos irányultságaként, statisztikai trendjeként foghatjuk fel [...] ez a [a társadalmi tényezőket is figyelembe vevő] felfogás első látásra teljesen kielégítő módon haladja meg a klasszikus strukturalizmus és a generatív grammatika egyaránt kényszerű ahistorizmusát, s a nyelvtörténet így megtalálja helyét a modern nyelvtudomány elméleteinek szövevényében is. Ez a felfogás – folytatja Herman – egyúttal újból polgárjogot ad [...] a nyelvtörténet hagyományos, filológiai jellegű adatfeltáró módszerének: [...] a [nyelvi] változatoknak a felfedése, egymáshoz való viszonyuk tisztázása, a közöttük lefolyó egyéni választások vizsgálata, tehát egyszerűen az adatok ellenőrzésén, egybevetésén alapuló szövegkezelés a nyelvtörténetnek újból szükségszerű módszerévé válik” (i. h. 3, az én kiemeléssel: J. D.). Az elmondottakkal ma is egyetérthetünk, legfeljebb az merülhet fel ismét kérdésként, vajon újból kell-e polgárjogot adni a nyelvtörténeti módszertan említett, valójában tőle el nem idegeníthető téziseinek és módszereinek? S egyáltalán: miért kellene a nyelvtörténetet mint egy kivénhedt aggastyánt kézen fogva vezetni, hogy – újból idézem – „megtalálja helyét a modern nyelvtudomány elméleteinek szövevényében”?

De azért ne legyünk túlságosan naivak. A történeti nyelvészet tényleg kapott néhány kemény ütet, amitől talán meg is roggyant (gondoljunk csak az „elméleti hiány”, „taxonómia”, „atomisztikus szemlélet” stb. kulcsszavakkal operáló minősítésekre), de szerencsére kellően szívósnak bizonyult. Nem azért, mert bebetonozta volna magát öröknek vélt eredményeibe, hanem azért, mert folyamatosan meg tudott újulni, és még rengeteg új mondanivalója van a nyelv iránt érdeklődők számára. Némi optimizmussal azt is mondhatnánk: az új évezred elején talán le is zárhatnánk már a kényszerű önigazolások és lelki segélynyújtások korát. Minden tudományos paradigma, irányzat, módszer annyit nyomjon a latban, amennyit belőle a nyelveírás és magyarázat során használni tudunk, ideértve a tudományközi kapcsolódások képességét is.

5. A tudományszemléleti villámfelvetés következő lépésében hadd tegyek még egy konkrét utalást. Az ezredfordulón jelent meg Sándor Klára tudományelméleti kérdéseket is feszegető tanulmánya Amiért a szinkrón elemzés foszladozik címmel (Sándor 1998). Ebben Hermanhoz hasonlóan, de tőle függetlenül a nyelvtörténeti szemléletmódot és módszert rehabilitálja, de inkább a kurrens szociolingvisztika oldaláról közelítve. Elszántan bírálja Saussure-nek valóban idejét múlt és sokak által elmarasztalt merev felfogását a *langue* és *parole*, *szinkrónia* és *diakrónia* dichotómiájáról, valamint a nyelvi változatok és nyelvi változás kapcsán kifejtett nézeteit. Sándor kritikája jogos és alapos, néhány végkövetkeztetésével azonban vitatkozni lehet. A svájci mester gon-

dolatrendszerének teljes elutasítása ugyanis szerintem ugyanolyan terméketlen tájakra vinne, mint téziseinek kritikátlan elfogadása. A *langue és parole*, *szinkronia* és *diakronia* fogalma például nyelvészeti tájékozódásunknak már nem nélkülözhető koordinátatengelyei, amelyek ugyan nem geometriai szigorúsággal alkalmazandók, de elvetésükkel lényegesen szegényedne nyelvészeti fogalomtárunk.

6. Mondanivalóm következő pontjával elérkeztünk a nyelvészet különböző ágai közötti munkamegosztás kérdésének egy újabb, inkább a módszertant érintő fejezetéhez. Aligha tévedek, ha azt mondom: a nyelvész tevékenységének egyik csúcspontja az, amikor a nyelvi állapotváltozásokat előidéző belső és külső okokat minél hiánytalanabban, egymást segítő vagy gátló összefüggésükben kimutatja és magyarázatába beépíti. Az okok rendszere azonban lehet olyan szövevényes is, hogy feltárása meghaladhatja a nyelvész – vagy e g y e t l e n nyelvész – kompetenciáját, teljesítőképességét. Már a nyelvi és nyelven kívüli okok határmezsgyéjén is megtorpanhat a szakember, és különböző magatartást tanúsíthat. Az egyik jellemző attitűd a következő: a kutató kijelenti, hogy itt véget ér a nyelvészet illetékessége, a demarkációs vonalat nem lépi át. Másokat épp az átmeneti zónák vonzanak, s a tudományköziség jegyében többletmunkát, többlettájékozódást is hajlandók vállalni, hogy nyomába eredjenek messzire ágazó problémáknak.

De hasonló a helyzet a nyelvtudomány berkein belül is. A nyelvészeti szakma már annyira specializálódott, mint mondjuk az orvostudomány. Kevés joggal várhatjuk el egy ortopédustól, hogy belgyógyászati bajainkat orvosolja. De ha a szakorvosok képesek a beteg érdekében az együttműködésre (mint ahogy súlyosabb esetben konzíliumot hívnak össze), a nyelvészek is összefoghatnak egy összetett problémakör feltárására. Vagyis például ha egy nyelvi változás az első lökést a rendszertani vonzások és taszítások eredőjeként kapja, az elemzés első menetében egy szinkrón strukturális nyelvvizsgálat határozhatja meg belső helyzetét, környezetét, affinitási viszonyait. Ezt követően – vagy ezzel párhuzamosan – a történeti vizsgálat deríthet fényt a rendszer mozgásban levő elemeire, változó viszonyaira, kitérve arra, hogy a kérdéses elem vagy korreláció korábban is mozgásban volt-e, s ha igen, milyen változási lánc részét képezi. Ehhez csatlakozhat a területi és társadalmi terjedés és visszaszorulás kérdése, hogy a változatok formájában jelen levő diakrón fokozatok hogyan oszlanak meg nyelvjárások, szociológiailag jellemezhető embercsoportok és szituációk között, illetve az idő előrehaladtával mi a változások iránya.

A változások okainak és következményeinek számtalan kombinációja lehetséges, néhány tipikus esetet például nyelvtörténeti tankönyvek vagy módszertani kézikönyvek is tárgyalnak. Az okok között természetesen szociolingvisztikaiak és dialektálisak is vannak, feltárásuk azonban nem mindig lehetséges, vagy csak részleges eredményre vezet. A nyelvésznek sokszor meg kell elégednie bizonyos nyelvállapotok minél teljesebb körű leírásával, regisztrálásával.

A szinkrón és diakrón nyelvelírás feltételei viszont lényegesen eltérőek. Különösen kiütözik ez a szociolingvisztikai adatgyűjtés lehetőségeinek eltérő viszonyaiban. Az elmúlt korok emberei már nem szólaltathatók meg, nem készíthető velük interjú, nem tesztelhetők, nem hozhatók nyelvi döntéshelyzetbe, a mai szociolingvisztika egyik erősségét adó experimentális vizsgálatok visszamenőlegesen nem végezhetőek el. (De arra már több példa is van, hogy egy élőnyelvi vizsgálatot bizonyos idő elteltével megismételtek, így adva lehetőséget a diakrón elmozdulások felmérésére.)

A történeti megismerés korlátai nem teszik másodrangúvá a történeti dialektológus és szociolingvista tevékenységét, sőt: inkább felértékelik azt a filológiai kutatómunkát, amely számos nehézséget leküzdvé feltárja a vizsgálat nyersanyagát alkotó nyelvmemlékeket, aprólékos munkával átírja, jegyzetekkel ellátva közzéteszi őket, kiderítve, mondjuk, a misszilis diktálójának és íródeákjának személyét, a levelekben említett emberek kilétét, életrajzát, egy kódex esetében a fordítás és másolás idejét, az úgynevezett kezek viszonyát, a nyelvjárás-keveredés részleteit, a szóba jöhető szerzetesrendeket, az alkalmazott helyesírási-hangjelölési szisztémákat, a hangjelölés következtettségét, az írás gyakorlottságát vagy kezdetlegességét, a normakeresésre utaló jeleket stb. stb. Kiváló új nyelvmemlékkiadásaink magas követelményeket állítanak napjaink filológusa elé, de így egy forrást nemcsak nyelvészek, hanem történészek, irodalmárok, néprajzosok is sokoldalúan ki tudnak aknázni. A nyelvészek szintén joggal várják el például egy középkorkutatótól, hogy ha oklevelet, szöveget publikál, a betűhűség követelményének is eleget tegyen. És ez még mindig csak a források feltárása! A továbbiakban a nyelvésznek helyesen kell olvasnia és értelmeznie a régi szöveget, meg kell benne találnia a kutatott nyelvi jelenségeket, és persze korszerű nyelvelírási technikák birtokában, a vizsgált kor szak ismeretében sokoldalú elemzést kell végeznie.

7. Az elmondottak a sokak számára nyilván közhelynek számítanak. Mégis: mi következik mindebből a jelen és a jövő számára? Például az, hogy a történeti dialektológia és szociolingvisztika soha nem lesz tömegtudomány. Ennek ellenére nekem – akár szerkesztőként vagy olvasóként, akár egyetemi oktatóként – jó tapasztalataim vannak. Igaz, hogy viszonylag kevés ilyen tárgyú cikk, tanulmány születik, de ami a kezembe kerül, többnyire színvonalas munka. Különösen tetszenek a szempontok regiszterét tudatosan bővítő, a történeti dialektológiát és szociolingvisztikát természetes egységben láttató, illetőleg kultúrtörténeti kitekintésre vállalkozó tanulmányok.

Ami az oktatást illeti: mintegy négy évtizede rendszeresen hirdetek történeti nyelvjárástani és nyelvföldrajzi szakszemináriumokat is. Személy szerint nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy legalább fakultatív szinten legyenek történeti dialektológiai és szociolingvisztikai órák az egyetemeinken. Az ELTE magyar szakos képzései például különböző formában felkínálják ezeket a lehetőségeket (lásd pl. A nyelv térben és időben című BA-s évfolyam-előadást vagy a Magyar nyelv és irodalom MA Dimenzionális nyelvészet szakirányát). Új tankönyvek és segédanyagok megírása is állandó feladat; bár

az új nyelvjárástörténet tankönyv még csak terv formájában létezik (l. Juhász 2017), a legújabb nyelvtörténeti kézikönyvnek már vannak önálló nyelvhasználat-történeti fejezetei (pl. Kiss 2018a, Juhász 2018).

8. A továbbiakban ismét csak jelzésszerűen szólok egy a történeti dialektológiát érintő kérdésről. A fentiekben röviden utaltam rá, milyen nagy hagyománya, kifinomult technikája van a magyar nyelvemlékek kiadásának és a filológiai alapú nyelvjárástörténetnek. A történeti dialektológia klasszikusait olvasva feltűnik, hogy a régi korok nyelvallapotának leírásában mindenekelőtt a nyelvemlékek tanúságtételére építenek. Főleg Benkő Lorándnál válik kimondott és egyben gyakorlatban is kamatoztatott tétellé az, hogy a nyelvjárás-történeti rekonstrukció másik, legalább ilyen fontos pillére a nyelv földrajz. A nyelvatlaszokban kirajzolódó térbeli formációk – ugyancsak komplex, de az előzőektől lényegesen eltérő metodikával megvallatva – egészen az ómagyar korig visszamenőleg kínálnak rekonstrukciós lehetőséget. Nemcsak arról van szó, hogy bizonyos peremnyelvjárásokban olyan archaikus alakok találhatók, amelyek az írásbeliségben utoljára a kódexekben bukkannak fel. Sokkal lényegesebb az, hogy a térbeli formációk rendszerként vizsgálhatók, és a nyelvi változás fokozatai úgy kerülnek bennük szét, hogy a térbeliség időbeliségre váltható át, és viszont: ha nyelvtörténeti ismereteink birtokában fejlődési láncba tudjuk fűzni a variánsokat, térbeliségük alapján mozgási irányuk is kikövetkeztethető. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a régi népmozgásokat, az etnikai-nyelvi viszonyokat befolyásoló történelmi eseményeket. Külön fejezet illeti meg ezen belül a nyelvjárásszigeteket, amelyek közismerten a történeti vizsgálatok kincsesbányái.

A nyelvöldrajzzal kapcsolatos teendőnk továbbra is kettős: 1. folytatni nyelv-atlaszaink, tájszótáraink publikálását, 2. továbbfejleszteni az atlaszokra építő analízist és szintézist. E tekintetben megítélésem szerint korszakváltás előtt állunk: a súlypont az első feladatkörrel a másodikra tevődik át. Ha csak arra gondolunk, hogy a két nagyatlasz, A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) és A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) összeillesztésével mód nyílik az egész magyar nyelvterület színoptikus vizsgálatára, máris lényegesen jobb helyzetben vagyunk, mint elődeink, lásd szép példaként Vargha Fruzsina Sára dialektometriai könyvét, 2017-ből (Vargha 2017a). Feldolgozásra készen várja a sorsát az Új magyar nyelvjárási atlasz (ÚMNyA.), amely mind szinkrón, mind diakrón kutatásokra alkalmassá tehető. De ott vannak még a tájatlászok is, kiváló terepet kínálva a mikrovizsgálatok számára. Itt említem meg a számítógépes technika és technológia rohamos fejlődését, amely nemcsak a nyelvjárási kartográfiát forradalmasítja, hanem nagyszabású dialektológiai, nyelvtörténeti és névtani adatbázisok működtetését teszi lehetővé (vö. Juhász 2014); lásd pl. a Debreceni Egyetem vagy az ELTE névtani adatbázisait, Vörös Ferenc családnévatalaszait (2014, 2017) és adatbázisait, a Nyelvtudományi Intézet/Kutatóközpont ómagyar kódexeket vagy világi tárgyú középmagyar forrásokat feldolgozó adatbázisait (lásd a honlapjukon). De érdemes forgat-

nunk az Erdélyi magyar szótörténeti tárat (SzT.) is, amely tájlag differenciált adatokat közöl (vö. Vargha 2017a) vagy a Szabó T. Attila kéziratos történeti helynévgyűjtését publikáló köteteket és az ebből készített adatbázist (látványos térképeket közöl Bárh M. könyve: 2018, itt további információk a forrásokról és az adatbázisról).

9. Szemlém végén felsorolásszerűen említek még néhány olyan kutatási témakört, amely eddig is sikeres volt, vagy a jövőben bontakoztatható ki. – Kedvelt téma például a nyelvi norma és az irodalmi nyelv fejlődése. E téren a magyar szakirodalom szép eredményekkel dicsekedhet, de az ötvenes, hatvanas évek első virágkorát nem követte látványos fellendülés. A norma értelmezésében viszont az utóbbi időben sokat haladtunk előre. Differenciáltabban látjuk a beszélt és az írott nyelv viszonyát is. Sok érdekességet tartogat még a régi korok szóbeliségének közvetett megragadása olyan szövegeken keresztül, amelyek rögzítői tudatosan törekedtek az élő beszéd visszaadására. Többen felhívták már a figyelmet a peres iratok azon részleteire, amelyek a tanúk szavait – az ügy fontosságára való tekintettel – szó szerint idézik. E körbe tartoznak a nyelvi büntények esetei is, amikor például valakit durva kifejezésekkel megsértének, inzultálnak, rágalmaznak, vagy a vádlott istenkáromlást követ el. Itt említhető a nyelvi tabuk kérdése is. Számba kellene venni régi koroknak a nyelvhasználatra vonatkozó törvényeit, rendeleteit. A boszorkányperek komplex vizsgálata az utóbbi időkben a történeti pragmatika kutatóit mozgósította elsősorban. Hatalmas témakör a magyar nyelv helyzete a Kárpát-medencében az érintkező nyelvek sorsával együtt a kultúrtörténet és a nyelvi kontaktológia eszköztárával vizsgálva. A két- és többnyelvűség, a nyelvi konfliktusok, nyelvi kölcsönzések témájának ugyancsak vannak történeti és regionális dimenziói. Újra egymásra találhatna a történeti néprajz és a történeti nyelvészet több ága. Közismerten sok szállal kapcsolódik a történeti névtan szinte az összes társadalomtudományhoz. És a sor nyilván folytatható.

2. A dialektológia feladatai és a történeti nyelvöldrajz¹

Immár negyedszázada, hogy a Magyar Nyelv hasábjain napvilágot látott Kiss Jenő ki-tűnő tanulmánya A dialektológia kettős feladata és a nyelvöldrajz címmel (Kiss 1999). A jelen fejezet címe erre visszhangzik, és gondolatmenetem fő csapása is az általa leírtakat követi. Az alábbiak tehát nem kívánják érvényteleníteni a Kiss Jenőtől megfogalmazott gondolatokat, inkább egy lényeges ponton szeretnék kiegészíteni, továbbvinni, ki-teljesíteni. Érveim, következtetéseim alapját az előző fejezetben már említett és röviden értelmezett *dimenziális nyelv szemlélet* adja, amelynek szellemében egyetemi nyelvtörténeti, dialektológiai, nyelvöldrajzi óráimat is tartom, főbb elemeit pedig több előadásban, tanulmányban, illetőleg a Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv (Kiss szerk. 2001) általam írt nyelvöldrajzi fejezeteiben ismertettem (l. különösen 92).

Lássuk tehát, hogyan határozza meg Kiss Jenő a dialektológia kettős feladatát! Idézem cikkének néhány idevágó sorát: „Röviden: a területi nyelvváltozatokat mint egy-egy nyelv regionális részegységeit, illetőleg rendszereit vizsgáló leíró nyelvészeti diszciplína a regionális nyelvhasználatot a maga társadalmi beágyazottságában elemző és leíró feladatkörrel bővült diszciplínává fejlődött. Így alakult ki a dialektológia kettős feladata. [...] Mi a dialektológia tárgya? A (kétdimenziójú) dialektusok. Tehát a területi nyelvváltozatok, illetőleg e változatok a társadalommal való összefüggésben. S mi a dialektológia feladata? Általános megfogalmazásban: a területi nyelvváltozatok rendszerének és használatának komplex vizsgálata.” (I. h. 420.)

A továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy „a területi nyelvváltozatok rendszerének komplex vizsgálata” újabb eredményekkel kecsegtet egy háromdimenziós szisztémában. Az első helyen kiemelt területi (diatópikus) elemzés, kiegészülve immár a szociokulturális szempontokkal, kapcsolatokat kereshet, illetve találhat a történetiséggel is (diakronikus vizsgálatok).

Kiss Jenő tanulmányából jól nyomon követhető az a folyamat, hogy a nyelvi, nyelvjá-rási valóság differenciálódása és a szociolingvisztika megerősödése, térhódítása nyomán hogyan értékelődött át a dialektológia feladatköre is, azaz a nyelv térbeli, dialektális tagolódásának vizsgálata mellé hogyan rendelődött hozzá a társadalmiság dimenziója. Maga a *kétdimenziós* jelző is viszonylag új fogalom: Kiss Jenő tudománytörténeti ki-tekintése szerint először a német nyelvjáráskutatásban nyert polgárjogot. Günter Bellmann „Zweidimensionale Dialektologie” című 1986-os tanulmányában *kétdimenziós dialektológiáról* és *kétdimenziós nyelvátlaszról* beszél (vö. még Bellmann 1997 is). Heinrich J. Dingeldein a *kétdimenziós* helyett *polisztratikus*, azaz *többrétegű nyelvöldrajz*-ot mond (vö. Kiss i. h.). E terminusoknak és fogalmaknak a magyar dialektológiai

1 A főbb gondolatok elhangzottak a 4. Dialektológiai Szimpozionon, Szombathelyen, 2001 augusztu-sában (vö. Juhász 2002a).

szakirodalomba való bevezetése tudtommal szintén Kiss Jenő nevéhez fűződik. Kiss a III. Dialektológiai Szimpozionon, 1992 augusztusában a nyugat-európai dialektológia tematikai és módszertani bővülése kapcsán hívta fel a figyelmet erre az új kutatási irányra (1998: 31–32).

Jóllehet a szociolingvisztikai szempontok erőteljesebb megjelenése a nyelvjárás-kutatásban már a 70-es évektől megfigyelhető, jellemző, hogy a dimenzionális nyelv szemlélet egy másik karakterisztikus irányzat, a nyelvöldrajz környezetében teljesedik ki. A nyelvészek már jóval korábban beszéltek a nyelv *vízszintes és függőleges, horizontális és vertikális* tagolódásáról, de a térbeli megoszlás a nyelvatlásokon keresztül szemlélhető és tanulmányozható a legplasztikusabban. A nyelvöldrajz a 20. század nyolcvanas éveire – nemzetközi viszonylatban – már közel egy évszázados múltra tekinthetett vissza, s nem véletlen, hogy a két vizsgálati irány házásságában ő volt a kezdeményező, a befogadó. Vagyis a sokféle célú, méretű és tartalmú nyelvátlasz és a hozzájuk kapcsolódó változatos kutatási programok után szinte természetes módon vetődött fel annak a szükségessége, hogy készüljön olyan nyelvöldrajzi felmérés is, amelynek keretei között ne csak a térbeli megoszlás, hanem bizonyos szociolingvisztikai változók is vizsgálhatók legyenek. Efféle igény már A magyar nyelvjárások atlasza készítése során is megfogalmazódott, sőt Deme László javaslatot is tett a nyelvi adatok szociális értékének rendszeres térképi jelölésére (1956: 66). Nemzeti nagyatlászunk azonban nem vállalhata a szociolingvisztikai regiszter átfogó megragadását.

Günter Bellmann és munkatársai viszont már eleve úgy tervezték meg a közép-rajnai nyelvátlaszt, hogy a kiszemelt kutatópontokon két adatközlői csoporttól kérdezték ki a gyűjtőívet: „Egyrészt idős, tősgyökeres, a faluban élt és élő parasztoktól, másrészt középkorú és mobilis, másutt dolgozó (pendlíző) iparosoktól és munkásoktól gyűjtöttek adatokat” (Kiss i. m. 422, vö. Bellmann 1986, 1997). A felmérés részeredményeiről tanulmány is született Joachim Herrgen tollából (1994, vö. Kiss 1999: 423). A vizsgálat nem elhanyagolható elméleti konklúziókkal járt, ezek lényegét Kiss Jenő 6 pontban foglalta össze.

Az utolsó pontot érdemes szó szerint idéznünk: „A kötelező óvatosság mellett is képviselhető az a nézet, hogy az egyidejű állapotban megállapítható nemzedéki nyelv(használat)i kontrasztokat diakrón helyettesítési tendenciaként értelmezzük. [...] Sőt a mai kép előrevetíteni látszik a jövőt: a még mindig erősen nyelvjárás, de nagyobb területenként már regionalizálódva egységesülő nyelvi struktúra a keletkezőben levő eljövendő regionális köznyelvek területi kiterjedését kezdi kijelölni” (Kiss 1999: 423). Ezzel a következtetéssel valójában visszakanyarodunk a fejezet fő kérdésfeltevéséhez: hány fődimenzió között mozoghat a nyelvi vizsgálat? Szerintem már Bellmannék vállalkozása is magában foglalta a hiányzó harmadik dimenziót, az időbeliséget. Igaz, egy jellegzetes szociolingvisztikai köntösbe burkolva: a nemzedéki különbségbe. Mint az idevágó konklúzióból is kiderült, az egyes adatközlői korcsoportok nyelvhasználata közötti különbségek diakrón mozgások megragadására

alkalmasak, sőt nemcsak a közelmúltra, hanem a közeljövőre is módunkban áll következtetéseket levonni. Bellmannék az időbeliség szempontját egybevonták a foglalkozás kategóriájával, mivel a fiatalabb generáció tagjai munkások és iparosok, az idősebb korosztálybeliek pedig helyben dolgozó parasztok voltak. A vizsgálat feltehetőleg nem hozott volna lényegesen más eredményt akkor sem, ha a munkást a munkással, a parasztot paraszttal hasonlították volna össze, de egy érzékenyebb mérlegelés, egy módszertanilag kifinomultabb eljárás a két változót (ti. a foglalkozást és a korosztályt) nyilván külön-külön értékelte volna.

Itt utalok röviden egy olyan nyelvföldrajzi gyűjtésre, amely a Magyar nyelvatlasz Zagyva–Tarna–Tisza vidéki kutatópontjainak egy részén zajlott Hegedűs Attila irányításával. A munkacsoport tagjai újra kikérdezték a nagyatlász anyagát a legkülönbözőbb foglalkozású és életkorú adatközlőktől, így saját gyűjtésük belső rétegződésében és az eredeti adatfelvétellel való összehasonlításban is mód nyílik diakrón következtetések levonására (vö. Hegedűs 1998). De hivatkozhatunk az Új magyar nyelvjárási atlasz egyik alapkoncepciójára is, mely szerint a 21. század elején készített nyelvjárási felmérés nemcsak szinkrón geolingvisztikai vizsgálatokra alkalmas, hanem a magyar nagyatlással és a romániai magyar nyelvatlással megegyező kérdései alapján valóságos időben zajló változások felmérésére is.

Az időtényező különleges fontosságát az is aláhúzza, hogy a modern dialektológia egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatává az úgynevezett változásvizsgálat vált, amely a szinkroniára összpontosítva ugyan, de mégiscsak az időtengely mentén rögzíthető állapotváltozásokat regisztrálja. És a regisztrálás még nem minden! A deskripcióra ráépülhet egy magasabb szint: az oknyomozás, a magyarázat. Minél inkább feladatának tekinti egy nyelvész a jelenségek, összefüggések magyarázatát, annál inkább szüksége lesz a vizsgálati szempontok komplexitására, a komplexitáson belül pedig a szempontok elhatárolhatóságára.

Az időtényező kapcsán persze újra és újra felmerül a saussure-i szinkronia és diakronia dichotómiájának kérdése. Jelentőségét jelzi, hogy napjaink nyelvtudományát is szokták így tagolni: szinkrón vagy leíró, illetve diakrón vagy történeti nyelvtudomány. Ha e merev kettősséget követjük, a dialektológiát többnyire a szinkrón nyelvtudomány oldalán találjuk. Kiss Jenő is a fenti idézetben a nyelvjárástudományt „a területi nyelvváltozatokat mint egy-egy nyelv regionális részegységeit, illetőleg rendszereit vizsgáló leíró-nyelvészeti [az én kiemelésem, J. D.] diszciplína”-ként jellemzi. Szintén leíró alapon készült az Osiris egyetemi tankönyv, a Magyar dialektológia (Kiss szerk. 2001), de néhány utalás tudósítja az olvasót a történeti nyelvjárástan létezéséről is. Kedvező fejlemény, hogy a 2018-ban megjelent új nyelvtörténeti kézikönyv (Kiss–Pusztai szerk. 2018) már nyelvjárástörténeti fejezetet is tartalmaz (Juhász 2018).

Ennek a túlsúllynak természetesen megvannak az okai, s tegyük hozzá: jórészt természetes és méltányolható okai. A legnyilvánvalóbb az, hogy a nyelvész saját korának nyelvi állapotát tudja a legsokoldalúbban megragadni, leírni. Meg ott a sokszor ismételt

erkölcsi parancs: gyűjteni, gyűjteni, menteni a rohamosan pusztuló népnyelvi anyagot. Ez így van rendjén, vitára nem is érdemes. A másik ok azonban szemléleti-módszertani jellegű és a saussure-i paradigma alapvetéséig nyúlik vissza. Anélkül, hogy a részletekbe mennék, csak arra a sokak által kifogásolt tényre hivatkozom, hogy Saussure és a rá épülő strukturalista iskolák fogalmi rendszere túl merev, túl steril volt: mellőzve voltak benne a nyelv történelmi és társadalmi beágyazottságára utaló tényezők. Baj van tehát az éles *language – parole, szinkrónia – diakrónia* szembeállításával is. Saussure történet- és változásellenes nyelvfilozófiája – amely tudvalevőleg az újgrammatikus iskola egyoldalúságainak ellenhatásaként is formálódott – sokáig bénítóan hatott a komplex nyelvvizsgálati módok továbbfejlődésére. A legnagyobb vesztes alighanem a történeti nyelvészet volt, de a szinkrón dialektológiának is folyamatos harcot kellett vívnia a presztízvesztés ellen.

Ebben a küzdelemben kapóra jött azoknak az új, dinamikusan fejlődő diszciplínáknak a segítségével, amelyek nyelvszemléletükben, gondolatrendszerükben magától értetődőnek tekintették a nyelv sokféle tagolódását, variabilitását, változatosságát és változandóságát. Hogy ami a rögzítés pillanatában variáns, az egy változási folyamat láncszeme; s a változás okrendszerében nyelven belüli és nyelven kívüli tényezők egyaránt szerephez jutnak. Ilyen tudományterület a szociolingvisztika, amely sokat merített a dialektológia eszköztárából, ugyanakkor segített annak modernizálásában. Rehabilitáló szerepet játszott többek szerint a diakrón nyelvészet szellemi talpra állításában is. (Lásd erről bővebben az előző fejezetet, ill. Herman tanulmányát: 1982: 1–8, valamint Sándor Klára írását 1998-ból).

A történetiség befogadását, integrálását illetően látványosan fejlődött a generatív nyelvészet, amely Magyarországon önálló kutatócsoport és projektum formájában is komoly erőfeszítéseket tett a történeti szintaxisnak ebben a paradigmában való leírására. A kutatócsoport vezetője, szellemi meghatározója É. Kiss Katalin, aki több tanulmányban is kifejtette ennek az irányzatnak a fejlődőképességét, nyitottságát (l. pl. É. Kiss 2008), és külön kötetekben, szerkesztőként is megjelenítette ennek a munkának a főbb eredményeit (l. pl. É. Kiss szerk. 2014).

Érdekes megfigyelni, hogy a 19. század végének és a 20. század első felének nyelvészeti irányzatai, iskolái hogyan reagáltak bizonyos újgrammatikus felvetésekre (vö. Szemerényi 1992). A történeti kutatások elsőbrendűségének – olykor „elsőbrendűségének” – hangsúlyozására a korai strukturalizmus a nyelvvizsgálat sterilizálásával, többek között a diakrónia kiiktatásával válaszolt, a Georg Wenkertől és Jules Gilliérontól induló nyelvföldrajz viszont egy új dimenzió, a térbeliség szempontjainak érvényesítését szorgalmazta a hangtörvények kivételnélküliségét, gépiességét hirdető tanokkal szemben. A nyelvi változások térbeli mozgását empirikusan is megragadó, egyre korszerűbb nyelvatlaszokkal dolgozó nyelvföldrajz elméletileg, módszertanilag is sokat fejlődött a 20. században: az új irányzatok hatására nem bezárkózással, hanem általában nyitással válaszolt: a szociolingvisztikával kötött szövetségén túl alapjává vált az olasz

neolingvisztikai iskolának, de jelentős szerepet játszott a weinreichi, goossensi strukturális dialektológia megteremtésében (l. Weinreich 1954, Weinreich–Labov–Herzog 1968, Goossens 1969) és a laboviánus nyelvészet fejlődésében is (vö. Kontra 2018, különösen 5–8).

Visszatérve az időbeliség kérdéséhez: a nyelvfeldrajznak a legnagyobb tartalékai, kiaknázatlan lehetőségei talán épp a történeti dialektológia területén vannak: ha a nagy mennyiségű, megbízható anyagot tartalmazó, korszerű módszertannal gyűjtött nyelvatlaszokat úgy tudjuk integrálni, hogy az izoglosszák által rajzolt térbeli képletek történeti rétegekként jelenjenek meg, őrizvén a térbeli mozgások irányait, hullámain, felbecsülhetetlen támpontokhoz jutunk a nyelvi, nyelvjárási rekonstrukcióban. Itt ér majd össze a klasszikus nyelvjárástörténet elsődlegesen nyelvemlékekre építő, filológiai alapú korfeltáró munkája és a modern nyelvfeldrajz térrendszertani analízise. A kettő remélhetőleg jól kiegészíti majd egymást akkor, ha egyedi sajátásaikat nem tévesztjük szem elől. (Például azt, hogy az írásbeliség hányféle szűrőt működtet az egyes korokban, s a szűrőkön átjutó regionalizmusok – szóbeliséget sosem látott formákkal keveredve – milyen messze kerülhetnek az élő, természetes nyelvjárási alapoktól.)

Az elemzés komplexitását az is fokozhatja – olykor nélkülözhetetlenné is teszi –, ha kilépünk a lingvisztika köréből, és a dialektális jelenségek térbeli mozgását földrajzi és településtörténeti tényekkel szembesítjük. Nagyon tanulságos lehet továbbá, ha ezeket a regionális folyamatokat összekapcsoljuk más kulturális jelenségek, kultúrahordozók mozgásával. Erre legkiválóbb eszközül a néprajzi atlaszok szolgálnak, amelyek lexikális, terminológiai anyagot is tartalmaznak, de súlypontjukat nem erre helyezik. Az érintkező területek és szempontbővítési lehetőségek felsorolását még hosszan folytathatnánk.

Ha ezek után tesszük fel ismét a kérdést, hány feladata lehet a dialektológiának, a válasz tömören az is lehetne, hogy: sok. De tudjuk, hogy a kérdés lényege csak közvetve érinti a feladatokat, valójában a dialektológia horizontjának a körbejárására irányult. Módosítsuk tehát így a kérdésünket: hány dimenziója, fő iránya lehet a dialektológiának? Erre az én válaszom az, hogy három: a térbeliség nélkülözhetetlen, lényegi dimenziója mellé társulhat az időbeliség, illetve a humán dimenzió, amelyben nemcsak a szociolingvisztikai, hanem például néprajzi szempontok is harmonikusan elhelyezhetők.

Mindez a szempontgazdagság egy-egy tanulmánytól általában nem várható el. Szükségszerű tehát a feladatok behatárolása, akár praktikus szűkítése is. De miközben a nyelvész a maga feladatait gondosan körülhatárolja, helyesen teszi, ha vizsgálati horizontját folyamatosan bővíti.

3. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek a térbeliség dimenziójában¹

1. Ebben a fejezetben a geolingvisztika és a dialektológia néhány alapkérdéséhez kívánok eljutni, azzal a céllal, hogy bővebb kontextusban, minél gazdagabb viszonyhálózatban láttassam őket.

Ahhoz, hogy a nyelveknek és nyelvjárásoknak a területi kölcsönhatásokon keresztül működő hatásmechanizmusait le tudjuk írni, látnunk kell, hogy milyen rendszerek, részrendszerek milyen szinteken lépnek érintkezésbe egymással, és milyen változástípusokat indukálhatnak, illetve ezek a változások hogyan érintik mindenekelőtt a dialektusokat. Ha csak a legfontosabb viszonylatokat tekintjük is – pl. (A) nyelv és (B) nyelv között standard változatok szintjén; (A) nyelv és (B) nyelv között dialektusokkal; (A) nyelv és (B) nyelv között dialektusokkal és standard változatokkal; egy nyelven belül (A) dialektus és (B) dialektus között; egy nyelven belül (A) dialektus és (B) dialektus között a standard változat részvételével stb. –, meglehetősen változatos kapcsolati rendszert képzelhetünk el. Ugyanakkor maguk a nyelvváltozatok is különféle skálán helyezhetők el, például közismert a köznyelv rétegzettsége és regionális „színeződése”, vagy a dialektusok hatóköri csoportjai (régió, nyelvjáráscsoport, helyi nyelvjárások), a társadalmi nyelvváltozatokról és a beszélők különböző nyelvváltozati kompetenciájáról most nem is szólva.

Az említett nyelvi, nyelvváltozati rendszerek részrendszereiken keresztül lépnek kölcsönhatásba egymással, a nyelvi szintek hierarchiáját is követve. Például hangrendszerek hangrendszerekkel, nyelvtani paradigmák paradigmákkal, szemantikai mikrorendszerek hasonló jelentésmezők tagjaival, illetve konstrukcióival. Az interlingvális és interdialektális hatásmechanizmusok összehasonlító vizsgálata önmagában is megérne egy részletes tanulmányt, a fejezet második részében azonban a nyelvjárásközi folyamatok néhány általános kérdését szeretném előtérbe állítani hangtani, alaktani és lexikai-jelentéstani mozgásokkal megvilágítva.

2. Visszatérve a nyitó gondolathoz: hogyan lehet „bővebb kontextusba”, „gazdagabb viszonyhálózatba” helyezni a dialektológia egyes kérdéseit? Véleményem szerint a nyelvváltozati alapú – vagy ezekre is tekintettel levő – nyelvi elemzéseket először egy három dimenziós koordinátarendszerben kell elhelyezni. Az ilyen megközelítést követő problémafelvetéseket és nyelvi leírásokat a *dimenzióális nyelvészet* szemléleti keretében építkező munkáknak tekintem (vö. Juhász 2002a, ill. az előző fejezetek). Annak felismeréséről és tudatosításáról van szó, hogy a természetes nyelvek a tér és idő dimenziójában léteznek, hordozói pedig élő emberek, embercsoportok,

1 Főbb gondolatai elhangzottak a Nyelvelmélet és dialektológia című konferencián, Piliscsabán, 2008 novemberében (vö. Juhász 2009a).

akik egyéni és társadalmi jellemzőkkel rendelkeznek, és ezek a szociális és pszichológiai tényezők – mint a humán dimenzió meghatározói – hatással vannak a beszélők nyelvi produkcióira is. A nyelvi változatosság és a nyelvi változások tehát a tér, az idő, valamint az egyéni és társadalmi determináltságban élő beszélő függvényében értelmezhetők. Ezek a tényezők folyamatosan jelen vannak, ideális esetben akár együtt, közös keretben is vizsgálhatók, ha ennek megvannak a tárgyi és személyi feltételei. A tudománytörténetben már több kísérlet történt kooperatív megközelítésre, leginkább két dimenzió összekapcsolása révén.

Közismert például, hogy a klasszikus nyelvföldrajz kialakulásának a 19. század végén az egyik legfőbb mozgatórugója a történeti nyelvészet volt, a történeti nyelvföldrajz pedig – korát megelőzően – kétdimenziós nyelvvizsgálatnak indult: nyelvi jelenségeket és struktúrákat keresett és talált a térben a szabályosság különböző fokain elrendeződve, és ebből a nyelv időbeli változási fokozataira is tudott következtetni (vö. Szemerényi 1992: 5–7).

3. Ehelyütt csupán jelzem, hogy a dialektológia európai története során inkább a kooperatív tudományterületek közé tartozott befogadó attitűdjével: a két világháború között például a német „Wörter und Sachen” irányzata a szavak és reáliák közös vizsgálatával az etnodialektológia egy sajátos ágát hozta létre, a 20. század utolsó harmadában pedig a szociolingvisztikának adott egyre nagyobb teret, megteremtve a térbeliség és társadalmiság szempontrendszerét együttesen érvényesítő szociodialektológiát. A szociálpszichológia néhány szempontja is a szociolingvisztikán keresztül jutott el a dialektológiához, gondoljunk a nyelvjárási, csoportnyelvi tudat és az ezzel összefüggő nyelvi attitűdök kérdéseire.

A mai dialektológus egyáltalán nincs könnyű helyzetben, hiszen már adatgyűjtése nyelvi és módszertani eszköztárát is úgy kell előkészítenie, hogy kérdéseire sokoldalú és hiteles választ adhasson. Tehát ha arra kerül a sor, hogy egy regionális formát vagy funkciót értelmezni kell, reflektálni tudjon arra, hogy a nyelvi jelenség például kizárólagos-e azon a rendszerhelyen, illetőleg tipikus-e vagy inkább egyedi, továbbá társadalmilag és pragmatikailag mennyire kötött, hogyan következik saját történeti előzményeiből és dialektális környezetéből stb. E feladatok komplex megoldásához sokoldalúan felkészült nyelvészekre van szükség, illetve olyan munkacsoportokra, amelyekben a térnyelvészet, időnyelvészet és humánnyelvészet specialistái együtt tudnak dolgozni.

4. A többdimenziós, komplex vizsgálat lehet nyelvközi is, ekkor a széles értelemben vett geolingvisztika területén mozgunk. Legtipikusabb és legnagyobb hagyományra visszatekintő a szomszédságunkban élő nyelvek kölcsönhatásának a vizsgálata a magyarral. A különböző nyelvcsaládba tartozó nyelvek interakciója – ilyen például a magyar beágyazottsága is a Kárpát-medencében – alig lépi át a szókölcsonzések szintjét. E téren a dialektológia elsősorban a lokális szóátvételek nyelvföldrajzi és népiségtörténeti kutatá-

sában érdekelt: hol jelennek meg és hogyan illeszkednek be a környező nyelvjárásokba a szláv, a német vagy a román jövevényszavak; és az átvételnek, továbbterjedésnek milyen kulturális, történeti vetületei vannak.

A rokon nyelvek érintkezéséből származó kölcsönhatások sokkal komplexebbek, mivel a helyi dialektusok – tartozzanak bár más nyelvekhez – gyakran szinte észrevétlenül tűnnek át egymásba, így a nyelvtan és szókincs minden szintjén eleven mozgások tapasztalhatók. Tipikus példája ennek az északnémet és a keleti holland szomszédos nyelvjárások fokozatos átmenete. Ha jelenkori változásukba, mozgásukba belekalkuláljuk az irodalmi, illetve köznyelv hatását is, akkor világossá válik, hogy a standard változatok irányában megmutatkozó nyitottságuk más-más kötöttségű: a német dialektus a Hochdeutsch-hoz, a holland nyelvjárás a holland standardhoz igazodik. Ehhez hasonló kapcsolatrendszer van például az érintkező cseh és szlovák, szerb és horvát vagy orosz és ukrán nyelvváltozatok között is, miközben a történelmi és kulturális „egyensúlytalanságokat” sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Például orosz és ukrán viszonylatban egy ukrán dialektus nemcsak a szomszédos orosz nyelvjárási hatásnak van kitéve, hanem az ukrán standard változaton kívül az orosz irodalmi nyelv is folyamatosan hat rá (négy-pólusú kapcsolatrendszer).

5. Mielőtt az egy nyelven belüli nyelvváltozati viszonylattípusokat áttekintenénk, vessünk egy rövid pillantást a kétnyelvűséggel kombinált nyelvváltozati kapcsolatokra a magyar nyelv vonatkozásában.

Ha a magyarországi nyelvi kisebbségekkel kezdjük, azt tapasztaljuk, hogy a német, szlovák, román kisebbség körében a nyelvcseré nyelvjárásvesztéssel jár együtt. Ha például egy hazai német kisebbségi beszélő kiszakad a falusi közegéből, mindenekelőtt a nagyszülei által beszélt archaikus német nyelvjárást veszíti el, illetőleg váltja fel a magyar köznyelvvvel vagy az irodalmi némettel (ekkor legfeljebb részleges nyelvvesztésről van szó). Az adott községre jellemző magyar dialektus is háttérbe szorul a beszélő nyelvhasználatában, hiszen a köznyelviesedés általános tendencia. Ennek a kettős mozgásnak a párhuzamos leírása attitűdvizsgálatokkal kiegészítve érdekes feladat lehet.

Ha a természetes kétnyelvűséget is magában foglaló nyelvváltozati kapcsolatokat a határon túli magyarság szemszögéből nézzük, nyilván más viszonyokat tapasztalunk a tömbben, illetőleg perem- vagy szigethelyzetben élők körében. A tömbben élők magyar nyelvi vitalitása erősebb, ellenben a perem- és szigethelyzetű magyarok nyelvjárási-assága archaikusabb, érintetlenebb. Ez utóbbiaknál gyakran még a regionális köznyelv határon túli változata sincs jelen, tehát a magyar nyelvi kommunikáció egyedüli eszköze a nyelvjárás. A határon túli regionális köznyelvek tipikus hordozói azok a városlakók, akiknek nincs anyanyelvjárásuk, illetőleg szociolingvisztikai okokból (pl. foglalkozás, iskolai végzettség) a standardot részesítik előnyben a mindennapi kommunikációban.

6. Mondanivalóm következő szakaszában az egy nyelven belüli, nyelvjárási pólusú nyelvváltozati interakciókra hozok néhány példát, a legáltalánosabb „köznyelv ↔ nyelvjárás” reláción most átugorva.

6.1. Bár nem tekinthető teljes rendszerű nyelvváltozatnak a szleng, napjainkban megfigyelhető eleven és kiterjedt mozgása miatt érdemes a nyelvjárásról való kápcsolatra rövid pillantást vetni. A szleng főleg a diáknyelvvél szimbiózisban mindenütt jelen van például a serdülők nyelvhasználatában. Falvakban, kisvárosokban a helyi nyelvjárásra vagy regionális köznyelvre épül, így a regionalizmus elsősorban a hangtanban érzékelhető. (Van tehát palóc vagy dunántúli hangzású szleng!) A tájszók iránt a szlengben megmutatkozó lexikális nyitottság kettős gyökere: egyrészt a helyi szavak semleges töltetű, természetes megjelenését tapasztaljuk, másrészt tudatos adaptációt, amely erőteljes színt vagy emocionális többletet hoz magával. Feltehető, hogy a Szleng-szótárban (Parapatics 2008) is megtalálható *zubé, zabos, fika, gyakik* szavak eredeti nyelvjárási környezetükben semlegesek is lehetnek. A hangutánzó, hangfestő szavak viszont többnyire erősen motiváltak: *dzsindzsa* 'sűrű növényzetű, gázos terület, gáz', *dzsumbuj* 'ua.', *piczog* 'hisztizik'. Emiatt táji kötődésük is könnyen megszűnhet, népies jellegük eltűnőben van. Egyes szavak sajátos, egyéni életutat futnak be; ilyen például a *böszme, böszmeség*, amely – közismert okokból – dunántúli tájszóból a köznyelvi szókincs tréfás színezetű eleme lett. (Kérdés persze, hogy kérés életű vagy meggyökeresedő szó lesz-e.)

A szlengben természetesen a másik irányú mozgás is jelen van, sőt ez a domináns: a városi szavak egyre szélesebb körben honosodnak meg a nyelvjárásokban is. (Néhány példa a Szlengszótár *h* betűs címszavai közül: *hadovál, hanta, hantázik, hapi, havaj, haver, hazavág, hekus, helyrepopoz, hepp, hidegre tesz, hōri, huggyant, húzós, hülyül.*) Ezek legfőbb terjesztője a média, legintenzívebben talán a televízióban futó krimik, akciófilmek és a közösségi oldalakon folyó kommunikáció fejtik ki a hatásukat.

6.2. A köznyelvi összetevőt is tartalmazó interdialektális változásokról. – A nyelvföldrajz egyik klasszikus terepe a nyelvjárásközi hatások tanulmányozása. Mivel a kérdérről a következő fejezetben részletesebben szólok (l. még Juhász 2006c is), csak néhány példát szeretnék felhozni. Előtte azonban arra kívánok röviden kitérni, hogy miképpen befolyásolja a köznyelv egyre erősebb jelenléte az interdialektális folyamatokat.

Itt van például a nyelvi terjedés és visszaszorulás ellentett irányú folyamatainak leírása, illetve modellezése. A terjedés és visszaszorulás – mint az közismert – lehet térbeli, időbeli, társadalmi-szociális, pragmatikai és mindezekben belül, illetve túl nyelvrendszerbeli is (általánosságban vö. pl. Imre 1972, Benkő 1988: 34–77, 213–235, a jelenleg zajló változási folyamatok rendszerszerű elemzéséről l. pl. Hegedűs Attila 2005). Ha konkrét példaként az egyik legismertebb nyelvjárási hangtani jelenséget, az *ő*-zést vesszük, akkor a több évszázadot átívelő térbeli mozgások részeként a Dél-Dunántúlról és Dél-Alföldről észak felé hatolást, a Duna melletti északi irányú kiugrást, az Árpád-kori

stratégiai telepítések *ö-ző* foltjainak kialakulását Pozsony, Kassa, Székelyudvarhely stb. környékén (vö. Benkő 1967a), valamint az újkori szigetek létrejöttét regisztrálhatjuk a hódoltság utáni területeken (vö. Szabó 1990). Ezek közül a mozgások közül a fő figyelmet itt az *ö-zés* tömbjének kiterjeszkedése és visszahúzódása érdemli, mivel a széles ütközőzónákban olyan történeti reliktumláncok találhatók, amelyek lehetővé teszik részben az időbeliségnek, részben a nyelvi rendszeren belüli terjedésnek a rekonstrukcióját (vö. Imre 1971a: 135–137). Az ómagyar kortól jelen levő tendenciaszerű *ö-zés* a labializáció keretében először az utolsó szótagban, majd egyre előrébb elhelyezkedő szótagokban változtatja a zárt *ē*-ket *ö*-vé, miközben a hangkörnyezet függvényében vagy megtorpan, vagy különböző előrehatolási stratégiákat valósít meg.

Gyanítható, hogy ha nem jött volna létre a köz- és irodalmi nyelv, a visszahúzódás menetrendje is hasonló lépésekben, de fordított módon zajlott volna, illetőleg kezdetben nyilván így is zajlott. (Sajnos a nyelvtörténeti anyagaink lokalizálhatóságának nehézségei miatt csak óvatosan nyilatkozhatunk.) A 19-20. században azonban a helyzet fokozatosan megváltozott, hiszen a köz- és irodalmi nyelv elterjedésével, megszilárdulásával és presztízsének kiugró megnövekedésével egy olyan nyelvváltozat kezdett nyomást gyakorolni a nyelvjárásokra, amelyben nem volt zárt *ē* fonéma. Azaz a nyelvi rendszerbeli visszaszorulás ettől kezdve nem szótagról szótagra a szóvég felé hatolva folytatódott, hanem totálisan: vagyis bármely pozícióban elhelyezkedő *ö-zés* elkezdett pusztulni, és nem a zárt *ē* helyreállítását eredményezte, hanem a nyílt *e* oppozíció nélküli eluralkodását. Jó lenne tudni, hogy vannak-e olyan hangtani helyzetek, amelyek fékezhetnék a visszaszorulást, konzerválták az *ö-zést*. (Ilyen lehet pl. a szótagzáró *l* előtti pozíció, pl. *köll*, *éneköl* stb.) Az Új magyar nyelvjárási atlasz adatai sokat segíthetnek a nyelvjárási defenzíva-kutatásban a 21. századi, követéses vizsgálatra alkalmas anyagival, nemcsak a hangtan, hanem az alaktan és a lexika területén is (vö. Kiss 2006).

6.3. Néhány példa a nyelvjárásközi változások köréből. – Az interdialektális hatásmechanizmusok vizsgálatában legfőbb forrásunk a 20. század közepén, második harmadában gyűjtött nyelvjárási atlaszok rendkívül gazdag anyaga, amely még többé-kevésbé mentes a köznyelv hatásától. A gyűjtők épp arra törekedtek, hogy megragadják azt az évszázadok óta öntörvényűen változó paraszti-falusi nyelvhasználatot, amely a beszélt nyelv történetileg is értelmezhető többretegű lenyomata. A magyar nyelvatlaskok anyagának nyelvészociológiai, gyűjtésmódszertani és technikai-prezentációs tekintetben megmutakozó relatív egységessége az egyik záloga annak, hogy a térbeliséget és az időbeliséget rendszerszerű keretben lehessen tanulmányozni. A tervbe vett (és Nyugat-Európában néhány helyen már megvalósított) új, többdimenziós nyelvatlaskok (pl. Bellmann–Herrgen–Schmidt 1994–2002) megszoszorozzák az egy kutatóponton gyűjtött anyagot, és megkísérik generációk és/vagy foglalkozás szerint rétegzetté tenni a nyelvi mintát. De ez már egy új feladatkör, amely a szociolingvisztika igényeire helyezi a fő hangsúlyt, és a régmúlt helyett a közelmúltra meg a folyamatban levő változásokra koncentrálnak.

Vegyünk tehát néhány példát 20. századi nyelvjárásaink anyagából, más-más nyelvi részrendszerből válogatva és a kölcsönhatásokat figyelve.

6.3.1. A diftongusok alakulásának és területi viszonyainak kérdéséhez. – Ezt a bonyolult kérdéskört önálló tanulmányban is érdemes lesz nyelvföldrajzi szempontból körüljárni, itteni megállapításaim szükségszerűen vázlatosak és hézagosak. (A nyitódó diftongusokhoz lásd a IV. főfejezet második alfejezetét.)

6.3.1.1. A magyar nyelvjárási kettőshangzók közül a záródók kialakulásáról, (nyelvjárás)történeti fejlődéséről megoszlanak a vélemények az utóbbi fél évszázad kézikönyveiben. E. Abaffy Erzsébet a 2003-as nyelvtörténeti tankönyvben – nyilván didaktikai megfontolásból – egyszerűsíti ugyan a tudománytörténeti képet azzal, hogy a mai kettőshangzókat egységesen monoftongusokból származtatja (E. Abaffy 2003a: 608, 715), a szaktudományi diskurzusban azonban tanácsosabb Bárczit követve óvatosabb, több lehetőséget megemlítő álláspontot követnünk: „[a záródó] kettőshangzókat egyes kutatók részben az ómagyar kori kettőshangzók folytatásának tartják” (Bárczi 1967: 175). Jómagam is azon a véleményen vagyok, hogy sem a megőrződést, sem az újbóli keletkezést nem zárhatjuk ki (vö. Juhász 2018: 329).

Az ómagyar β , γ zöngés spiránsok vokalizálódásuk során félhangzós, nyomatéktalan u , $ü$ -vé válva az előttük álló magánhangzóval kettőshangzót alkottak: au , ou , $eü$, $öü$, $öü$. Ritkán a zöngétlen veláris spiráns, a χ is részt vett hasonló vokalizációs, diftongust generáló folyamatokban (l. pl. az *-ít* képző történetét), illetve a γ -ból olykor illabiális magánhangzó is származhatott, szaporítva i utótagú kettőshangzók számát (l. még az $eü$, $öü > ei$, ei fejlődéseket is). Az így létrejött diftongusok tovább is élhettek a különböző nyelvjárásokban, vagy $ó$, $ő$, $é$ -vé (illetve ritkábban $ú$, $ü$, i -vé) monoftongizálódtak. A mai nyelvjárási záródó kettőshangzók tehát – a szavak és toldalékmorfémák etimológiájának függvényében – lehetnek akár ómagyar elődeik folytatásai is, de létrejöhetnek másodlagos diftongizációval is. Ha egy nyelvjárásban megmaradtak az ómagyar záródó kettőshangzók, akkor – rendszerbeli helyzetüket megszilárdítva és hatókörüket kiterjesztve – nemcsak az egykori β , γ spiránsok helyén jelentkeztek, hanem a más eredetre (pl. nyúlásra vagy hanghelyettesítésre) visszavezethető hosszú $ó$, $ő$, $é$ -ket is a maguk képére formálták át. Ennek a folyamatnak az lett a végeredménye, hogy egy erősen diftongáló nyelvjárásban minden $ó$, $ő$, $é$ fonéma egységesen kettőshangzóban realizálódhatott. Azok a nyelvjárásaink, amelyek záródó diftongust ejtenek a középső nyelvvállású magánhangzók helyén, gyakorlatilag mind így viselkednek, például a Tiszántúl, Dél-Dunántúl és a Székelyföld egyes nyelvjáráscsoportjaiban. A diftongusok mai visszaszorulása mindegyik hangot egyaránt érinti, a monoftongusokkal való váltakozás tehát nem hang- és fonémaspecifikus: feltehetően a köznyelv, kisebb részben a szomszédos monoftongusos nyelvjárások hatását mutatja.

6.3.1.2. A nyitódó kettőshangzók létrejötte nem hozható összefüggésbe az ómagyar spiránsok vokalizációjával, illetve diftongusképző szerepével, ezért a szakirodalom későbbi keletkezésűeknek és a monoftongusok utólagos elhasonulásának

tartja őket. A keletkezés okául E. Abaffy az emfázist említi, kiinduló pozícióként pedig a hangsúlyos szótagot feltételezi (2003a: 715). A hangsúly valóban kedvez a monoftongusok diftongussá alakulásának, de véleményem szerint az emfázis nem szükségszerű feltétel a folyamat megindulásához, és nyilván voltak olyan nyelvjárások, amelyek fonotaktikai (szó- és szótagbeli) pozíciótól függetlenül hozták mozgásba a diftongálást. Annál inkább felvethetők eddig számba nem vett belső, rendszertani és nyelvjárásközi indukáló hatások. Ezeknek közös eleme az, hogy egy (A) nyelvjárásban belsőleg keletkező és/vagy egy szomszédos (B) dialektusból behatoló, interakcióra képes formák találkoznak. (Az „és/vagy” azt is jelenti, hogy az ütköző formák egy nyelvjáráson belül is létrejöhetnek; erre helyezi a hangsúlyt N. Fodor 2012: 148–150.)

Nyelvföldrajzi, nyelvjárás-történeti megfigyeléseimből azt a következtetést vontam le, hogy a magyar nyelvjárások nyitódó diftongusainak kialakulásában elsősorban azok a hangtani tendenciák játszottak szerepet, amelyek egy korszakban nagy számban hoztak létre hangtani kettősségeket, először a monoftongusok szintjén. A kettősségek szaporodásához nyelvjárásközi hatások is hozzájárultak. Az egyik legtermékenyebb kései ómagyar és középmagyar „változatkitermelő” hangtani tendencia a zárt *i*-zés volt, amely zömmel az $\bar{e} > \acute{e}$ hangváltást tololáncszerűen követő, de csak az eredeti középső nyelvállású $\acute{e}$ -ket továbbmozdító $\acute{e} > \acute{i}$ változásban realizálódott. A nagy erejű, hosszan elhúzódó történeti folyamatban akár több évszázadon át is egymás mellett élhettek – ugyanazon és szomszédos nyelvjárásokban egyaránt – az előzményt megtestesítő $\acute{e}$ -s és a következményt képviselő *i*-s alternánsok. Az *i*-zés régióbeli kiteljesedését követően (ill. részben már azzal párhuzamosan) a nem *i*-ző dialektusokkal kialakult ütközőzónában folytatódhatott a két hang leglátványosabb interakciója, amelynek egyfajta „egyesülés”, kontamináció lett a következménye. Egyszerű képletbe foglalva: $i \times \acute{e} (\rightarrow i\acute{e}) \rightarrow \acute{i}\acute{e}$. De miért lesz a kettőshangzó elemei közül inkább a felső nyelvállású a gyengébb, nyomatékalanabb? Ennek többek között az is lehet az oka, hogy az érintett régiókban (Nyugat-Dunántúl, északkeleti nyelvjárásterület) a felső nyelvállású magánhangzók rövidülésnek indultak ($\acute{u}, \acute{ü}, \acute{i} > u, \ddot{u}, \ddot{i}$), így a folyamatok második szakaszában már $i \times \acute{e} \rightarrow \acute{i}\acute{e}$ „fúzióval” is számolhatunk.

A nyelvtörténeti adatok egyértelműen igazolják, hogy a diftongálás folyamata kezdetben csak az *i*-zés eseteit érintette, annak alternációjaként jött létre, mind a Nyugat-Dunántúlon, mind az északkeleti régióban (lásd pl. Papp 1963: 149, valamint E. Abaffy 2003b: 484 megállapításait és 16. századi adatait, továbbá N. Fodor 2012: 142–145 térképeit). Zömmel ezt a pozíciót őrzi az $\acute{i}\acute{e}$ – bár erősen bomló jelleggel – az északkeleti nyelvjárásterületen a 20. században is. Annak ellenére, hogy egyre világosabban látszik, hogy az északkeleten kimutatható $\acute{i}\acute{e}$ az *i*-zés hangtani alternánsa, tudtommal még senki nem vitatta Imre Samunak és az őt követő dialektológusoknak azt az eljárását, hogy ezt a diftongust $\acute{e}^2$ -nek elnevezve, az $\acute{e}^1$: $\acute{e}^2$ fonológiai oppozícióba állítva értelmezzék, ahol az $\acute{e}^1$ a nem *i*-ző $\acute{e}$. Véleményem szerint kézenfekvőbb lenne kétféle $\acute{e}$ helyett kétféle *i* fonémáról beszélni: $\acute{i}^1$ = az eredeti, változatlan formában továbbélő

i monoftongus, *i*² = a másodlagos, zárt *i*-zésből lett *íé* (~ *i*). Ha a diftongálás megállt ezen a ponton, akkor a felső nyelválásfokon a diftongus ↔ monoftongus szembenállás által új oppozíció, új fonéma keletkezett, pl. *ír* 'betűkkel szavakat rögzít' ↔ *íér* 'eljut vhová', | 'vmilyen értéket képvisel'; stb. (vö. a középső nyelválásfokon létező további oppozíciós megfelelővel: *ér* /~ *éír* / 'a vért vezető természetes csövecske a testben; | kisebb vízfolyás').

Hasonló módon fonologizálódott néhány északkeleti helyi nyelvjárásban az *uó*, *űő* kettőshangzó a *ló* × *lú* (*lu*) → *luó* (= *ú*²), *szó* × *szú* (*szü*) → *szűő* (= *ü*²) típusú fejlődések alapján (pl. a kárpátaljai Dercenben vagy a szilágysági Désházán). Jellemző, hogy azokon a településeken bukkan fel *uó*, *űő*, ahol az *i*² (= *íé*) már kifejezetten megerősödött. Az *uó*, *űő* azonban mivel nemigen tudott kilépni a *v* tövű ígék és névszók köréből (kivéve talán a szótagzáró *r*, *l* előtti *o* > *ó* → *uó*, *ö* > *ő* → *űő* kellőképpen még nem vizsgált esetit), nem tett szert olyan gyakoriságra, mint a nagy hatókörű zárt *i*-zés alapján álló *íé*.

Más végállomásra jutott viszont a hasonló indulású nyugat-dunántúli nyitódó diftongusok rendszere. A legkifejtettebb formát mutató helyi nyelvjárásokban ugyanis minden *ó*, *ő*, *é* helyett *uó*, *űő*, *íé* típusú diftongusos realizációk léptek fel, megszüntetve a korábbra rekonstruálható, keleten már bemutatott *ú*², *ű*², *i*² sorozatok fonológiai specifikumait, gyakorlatilag visszaillesztve őket a középső nyelválású hosszú magánhangzók sorába. Az *uó*, *űő* megerősödéséhez és rendszertani kiteljesedéséhez feltehetőleg az adta a legnagyobb lökést, hogy ebben a régióban sokhelyütt a szóvégi *ó*, *ő*, *é*-k *u*, *ü*, *i*-vé váltak, így ilyen „interaktív” párok jöttek létre, mint *disznó* × *disznu* → *disznuó*, *erdő* × *erdü* → *erdűő* stb. Remélhetőleg egy tüzetesebb, regionális atlaszokra is támaszkodó vizsgálat e fejlődés diakrón szakaszait is ki tudja majd mutatni a térbeliség fokozataira támaszkodva, szem előtt tartva nemcsak a belső folyamatokat, hanem az ütközőzónákban zajló nyelvjárásközi hatásokat is. (A kérdés tárgyalását lásd a IV. főfejezet második alfejezetében is.)

6.3.2. Mielőtt a hangtanból a szójelentéstan területére lépnénk, néhány példát szeretnék említeni az *alaktani kontaminációkra*. Közülük kettővel röviden foglalkozom az igeragozás többes első személyének történeti nyelvföldrajzi elemzésében (lásd V. főfejezet és Juhász 1999a, 2001e).

6.3.2.1. Az egyik térképmellékleten (Juhász 1999a: 87 és V/1. fejezet 146) például jól látható, hogy a *várunk az esőt* típusú megoldások koncentrikusan terjedtek el a Dél-kelet-Dunántúlon, nagyjából Baranya megyei gócponttal. Ezt a foltot déli és nyugati körívvel szegélyezi egy ütközőzóna, amelyben a *várunk (azt)* találkozási pontja a szomszédos nyelvjárások *várjuk (azt)* alakjával, egy kontaminált *várjunk (azt)* formát indukál, amelyben a *j*-nek – a látszólagos formai egyezés ellenére – nincs köze a felszólító mód jeléhez. A kontaminált forma az abaúji és az erdélyi, hétfalusi (*ő-ző*) nyelvjárásszigeteken is megjelenik.

6.3.2.2. Hasonló jellegű alaki kontaminációt figyelhetnünk meg az északkeleti régió egyes ütközőzónáiban, ahol a T/1. feltételes módú alakjainak ugyancsak a határo-

zott ragozású párhuzamok léptek egymással kölcsönhatásba: *várnánk (aszt) × várnók (aszt) → várnónk (aszt)*, illetőleg archaikusabb forma részvételével: *várnánk (aszt) × várnuk (aszt) → várnunk (aszt)* (szemléltető adatokat és térképeket l. Juhász 2001e-ben).

6.3.2.3. A harmadik alaktani példa a moldvai nyelvjárási régióból származik. A Csángó nyelvatlasz 810. számú (III. kötetbeli) kéziratos térképén láthatók az *inni* főnévi igenév változatai. A szóalakról más nyelvatlaszok *inni* adataival integrált jelentésterkép látható Hegedűs Andrea PhD-disszertációjában (2008: 85). Ebből kiderül, hogy a legnagyobb számú adattal képviselt forma az *innyani*, amely az északi csángó *inni* és zömmel a székelyes alcsoport déli részén felbukkanó *innya* között helyezkedik el. Keletkezési sémája: *innya × inni → innyani*, vagyis az archaikus képzőt (*-nya*) a nyelvjárás nem cserélte le, hanem a szóalakhoz egy másik, feltehetőleg az adott környezetben is újabb alternánst (*-ni*) illesztette hozzá.

6.3.2.4. Negyedik alaktani példát a névszójelezés és a vele összefüggő tőten köréből veszem. A Szilágysági nyelvatlasz 350. számú térképén a *bíró* főnév többesjeles alakjai szemlélhetők. A térképlapon a tőtipust váltott *bírók* formák vannak jelentős többségben a régiesebb *bírák* alakkal szemben, de néhány helyen előfordulnak együttes megjelenések is. Ami viszont különösen figyelemre méltó, az az, hogy nyolc kutatópontra az újrjelölt *bírákok* forma bukkan fel. Véleményem szerint itt nemcsak a helyi nyelvjárásokban zajló elhomályosulási folyamattal és egyszerű morfológiai megerősítéssel számolhatunk, hanem a fentiekhez hasonlóan nyelvjárásközi hatásokkal is, amelynek során egy *bírák × bírók → bírákok* kontamináció is működött.

A fenti esetek azt is szemléltetik, hogy a 6.3.2.1., 6.3.2.2. pontban jelzett kontaminációk inkább beemelő (inkorporáló), a 6.3.2.3. 6.3.2.4. pontbeliek inkább additív (hozzáadó) jellegűek.

6.3.3. A fejezet végén a szemantikai mikrorendszerek nyelvjárási együtthatásának körére térek ki röviden, kiegészítve egyik tanulmányom néhány eszmefuttatását a kéz ujjainak elnevezéseiről (lásd a VI. főfejezet második alfejezetét, ill. Juhász 2001a: 179–180-at). A *gyűrűsujj* romániai magyar elnevezéseit így foglaltam össze: „A *gyűrűsujj* főváltozat mellett leggyakoribb a ... *nevetlenujj*, ... elterjedtsége szintén a magyar–román határ és Moldva között regisztrálható. A *nevetlenujj* adatok szomszédságában *nevetlen(!)ujj* formák is felbukkannak [...], ezek nyilvánvalóan a szemlélet elhomályosulása nyomán születő népetimológias alakulatok. A harmadik lexéma a *növendékujj*, amelynek a szemléleti alapját az adja, hogy a kisujj és a nagyujj mérete között helyezkedik el. Földrajzi súlypontja a Maros és Küküllők vidéke. Ezek egyikének (M: 9, Bözöd) szomszédságában található Pipe (L: 18) és Bún (M: 15), ahol a *gyűrűsujj* neve *középsőujj*. A szemléleti háttér nyilván a szomszédos kutatópontokéval egyező: a *középső* jelző ezúttal nem a sorban elfoglalt helyre, hanem a középső méretre utal. A felsoroltakon kívül létezhetett egy »sorszámozó« típus is a Mezőség északi részén, amely a *gyűrűsujjat negyedikujj*-nak nevezte. Ennek mai nyomát Baca (F: 1) jelzi, továbbá az északi mezőségi gyökerű Szabófalva (H: 1).” (Juhász 2001a: 180). Később került

kezembe Mokány Sándornak egyik szótörténeti-etimológiai írása, amely néhány ujjnevünk keletkezéstörténetéhez szolgáltat érdekes néprajzi, művelődéstörténeti és nyelvi adalékokat, gondolatokat (Mokány 1984). Különösen figyelemreméltó írásának az a része, amely a *nevetlenujj* és *neveletlenujj* történetét, kölcsönös összefüggését elemzi. Ebből többek között kiderül, hogy a gyűrűsujj neve több nyelvben a 'nevetlen' jelentésű szóval függ össze, mivel ősi hiedelem szerint ezt az ujjat tartották „gyógyító ujjnak”, ezért a névmágia gyakorlatával élve egyes ősi kultúrák megnevezést kerülő (tkp. tabu) formával éltek. A magyar nyelvjárási *nevetlen* jelző azonban homonimát alkothatott a 'növetlen', azaz 'növésben lemaradt' jelentésű másik *nevetlen* szóval, amely viszont a szomszédos *nagyujj* elnevezésével alkotott logikus jelentéstani párt. A *neveletlenujj* 'növeletlen ujj, növendékujj' tehát továbbképzett mivoltában homonímiát megszüntető forma, így eredendően nem népetimológiás, hanem morfológiailag és jelentéstaniilag áttetsző, motivált alak volt.

Az elemzett néhány példa azt is bizonyítja, hogy a történeti szemantika műveléséhez gyakran elengedhetetlenek nemcsak a dialektológiai, hanem a művelődéstörténeti, néprajzi ismeretek is. Az együttműködés ezen az interdiszciplináris területen is erősíthető.

4. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához¹

1. A nyelvföldrajzot – ha jelzőket keresnénk rövid bemutatására – többek között *v i z u á l i s* tudománynak is nevezhetnénk, mivel művelésében a „meglátni és megláttatni” mozzanata konkrét értelemben is kulcsszerepet játszik. Ugyanakkor – egyelőre – nincs kellőképpen kidolgozva az a *f o g a l m i , t e r m i n o l ó g i a i* és *p r e z e n t á c i ó s* (főleg kartográfiai) *e s z k ö z t á r*, amellyel a kiszemelt és átgondolt nyelvföldrajzi jelenségeket, folyamatokat korrektül, differenciáltan be tudnánk mutatni és értelmezni. Szükség van tehát ezek egy részének bevezetésére, értelmezésére és jelentőségük rövid megvilágítására. Erre szolgál az alábbi fejezet.

2. A nyelvföldrajzot, illetve geolingvisztikát – mint a Magyar dialektológia című könyv megfelelő fejezetében írtam (Juhász 2001b: 92) – leginkább *t é r n y e l v é s z e t*ként értelmezhetjük, amelynek lehet nyelvközi (interlingvális) és nyelvjárásközi (interdialektális) vonulata. Mindkét vonulat foglalkozhat szinkrón és diakrón nyelvi kérdésekkel, sőt vizsgálataiba bevonhat nyelven kívüli tényezőket – például a néprajz vagy a településtörténet tudományára támaszkodva. Mint ismeretes, a nyelvföldrajz kiterjeszthető a szociolingvisztika irányába is: a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának ábrázolása kiegészülhet a kutatópontok nyelvhasználatának szociolingvisztikai (pl. életkorbeli, foglalkozásbeli stb.) rétegzettség szerinti bemutatásával (l. Kiss 1999, további irodalommal). Azaz egy komplex leírás akár három dimenziós is lehet a térbeliség, időbeliség és a humán tényezők együttes vizsgálatával (vö. Juhász 2001b: 92, 2002a: 149–153).

E komplexitás lehetőségének és jelentőségének messzemenő elismerése mellett a fenti fő szempontokat célszerű ezúttal néhány *a k t u á l i s k o r l á t o z á s*nak alávetni:

2.1. Fogalmi és terminológiai rendszeremet elsősorban nem a nyelvközi, hanem a nyelvjárásközi folyamatok leírásához rendelem hozzá, azaz főleg a nyelvjárásföldrajz szolgálatába kívánom állítani.

2.2. Mivel leendő elemzéseim fő iránya a történeti nyelvföldrajz felé mutat, vagyis a térbeliség és időbeliség szerves összefüggésére épül, csak érintőlegesen foglalkozom a humán dimenzió tényezőivel. Az elvi döntést egy gyakorlati kényszer is megerősítette: a nyelvföldrajzi vizsgálatok nyersanyagát szolgáltató nyelvatlaszok szinte kivétel nélkül a kutatópontok nyelvjárási alaprétégét tárják fel, szociolingvisztikai szempontú rétegvizsgálatokra nem vállalkoznak. Ez azt jelenti, hogy a nyelvatlaszokból levont következtetések nem tekinthetők ugyan szociológiailag tagoltnak, de a vidéki lakosság többségét alkotó hagyományörző népesség nyelviségét (a gyűjtés időszakában) nagy-

¹ A főbb gondolatok elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. című konferencián, Szegeden, 2005 áprilisában (vö. Juhász 2006c).

vonalakban jól reprezentálják, és a nyelvtörténeti szempontból kiemelt fontosságú archaizmusokat is megkülönböztetett figyelemben részesítik.

3. Fogalmak, terminusok. – Az a nyelvész, aki kutató és oktató munkája során több száz vagy több ezer nyelvjárási jelenségtérképet tanulmányoz át, egy idő után megszerzi annak a képességét is, hogy a konkrét nyelvi anyagtól elvonatkoztatva általánosabb konstellációkat és folyamatokat lásson meg és ezekből további következtetéseket vonjon le. Számomra a sajátos érdeklődésemből adódó folyamatos tájékozódáson és az egyetemi oktatásban már régebb óta tartott nyelvföldrajzi szakszemináriumokon túl főleg A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) 11 kötetének szerkesztési és korrigálási munkálatai adták ezt a tapasztalati háttérrel. A meglátástól a megláttatásig azonban néha rögzös út vezet. A Magyar dialektológia című könyv (Kiss szerk. 2001) nyelvföldrajzi fejezeteinek írásakor is azzal szembesültem – ami egyébként nemcsak magyar vonatkozásban jellemző –, hogy a források (vagyis az atlaszok) bő és folyamatosan bővülő köre mellett nemcsak a nyelvföldrajzi elemzés módszertana fejletlen, hanem sokszor még a legalapvetőbb terminusaink is hiányoznak a térbeli jelenségek és folyamatok megnevezésére, nem beszélve ezek vizuális megjelenítéséről. A továbblépés érdekében tehát ilyen jellegű alapvetésre is szükségünk van. Várható azonban, hogy ez a terminológia és apparátus csak a térképek rendszeres és módszeres, folyamatos és nagyobb arányú analízise közepette bontakozik majd ki és fejlődik tovább. Az egészséges fejlődéshez persze eszmecserékre és vitákra is szükség lesz.

A terminusalkotás vagy -adaptálás során több szempontot célszerű szem előtt tartani. Törekedni kell például arra, hogy a dialektológia, nyelvtörténet és általános nyelvészet minél több bevett kifejezését hasznosítsuk, az újonnan formáltakat pedig a létezőkhöz tudjuk illeszteni, illetve hogy az egész terminológiai és fogalmi készlet minél koherensebb rendszert alkosson. Az új terminusok vagy azok mintái származhatnak akár más tudományokból vagy a mindennapi szókincsből is, ha elég képszerűek és elég célszerűek, hiszen – amint említettem – a vizualitásnak ez esetben nagy jelentősége van. Egy magyar szakszó lehet a már nemzetközi téren (vagy valamely tekintélyesebb nemzeti tudományban) meghonosodott terminus fordítása, adaptálása. Hasznos továbbá, ha a magyar terminus jól fordítható világnyelvre, vagy létezik nemzetközi szinonimája. – Lássunk tehát néhány fogalmat és terminust a teljesség igénye nélkül!

3.1. Ha a nyelvföldrajzot, illetve a geolingvisztikát a korábbiakban *térnyelvészet*ként értelmeztük, joggal vezethetjük be a *nyelvföldrajzi tér* fogalmát és terminusát. A nyelvföldrajzi tér az a nyelvi, illetve nyelvjárási térség, ahol a vizsgálatra kiválasztott nyelvi folyamatok zajlanak, illetőleg tágabban: az a térség, ahol a folyamatok szempontjából releváns tényezők jelen vannak (a folyamatok keretét adják). A nyelvközi vizsgálatoktól most eltekintve a következő nyelvföldrajzi terekkel számolhatunk:

3.1.1. Régiók fölötti (nyelvterületi) tér: az egész nyelvterület; magyar dialektológiai vonatkozásban a tíz nyelvjárási régió együttese. Az egész nyelvterületet átfogó történeti

nyelvöldrajzi vizsgálatokra főleg a nagy ívű, több korszakot átfogó elemzések során van szükség.

3.1.2. Régióközi (interregionális) tér: a két vagy több nyelvjárási régiót érintő mozgások kerete. Ilyen lehet például a Közép-Dunántúl nyelvjárási kapcsolatainak vizsgálata a Nyugat- és Dél-Dunántúllal, vagy a moldvai régió mezősegi és székely gyökereinek nyelvjárási alapú feltárása. (Ugyanakkor a székely nyelvjárásoknak a középkorig visszanyúló nyelv- és településtörténeti kapcsolatrendszerét már célszerű a teljes nyelvterületi tér keretébe illeszteni.)

3.1.3. Régióbeli (regionális) tér: az egy nyelvjárási régió belül zajló nyelvi események tere, illetőleg állapotok kerete.

3.2. A nyelvész a kijelölt nyelvöldrajzi tér jelenségeit, jelenségegyütteseit sajátos szempontok szerint ábrázolja, annak érdekében, hogy azok az elemzés számára minél megfoghatóbbak legyenek. (A klasszikussá vált térképi ábrázolástechnikák jó összefoglalását adja Deme 1956, különösen 13–74, az újabbakat is bemutatja pl. a DialHb. 667–687.) Az elemzés egyik kiindulópontja ugyanis az a munkahipotézis, hogy a jelenségek térbeli megoszlása is struktúraként fogható fel és ekként ábrázolható. A nyelvi adatok első fokú megjelenítése egy *térszerkezeti leírás*, amelynek fő célja szinkrón *térbeli állapotsémák*, más szóval *konfigurációk* megrajzolása. A szinkrón nyelvöldrajzot a történeti nyelvöldrajzzal összekötő legszorosabb kötelék pedig az a többszörsösen bizonyított tény, hogy a térbeli állapotrajzból kiindulva – rendszernyelvészeti, nyelvtörténeti, továbbá extralingvisztikai ismeretekre is támaszkodva – tér- és időbeli folyamatokra lehet következtetni. Azaz a leírás második lépcsőjében a (nyelvi anyagú) térszerkezeti ábrázolást *térdinamikai ábrázolássá* lehet alakítani, így a térbeli állapotsémákból *térbeli folyamatsémák* lesznek. A térben egymás mellé illeszkedő jelenségek és részrendszerek pedig az időbeli fejlődés egy-egy láncszemét alkotják (vö. pl. Benkő 1967a: 29, DialHb. 485–498). A *diatopikus fokozatok* így a *diakronikus változások* lépéseit képezik le mintegy a nyelvöldrajzi tér képernyőjére vetítve. Jan Goossens (1966) a területiség és időbeliség síkján összefüggő, egymásba átfejlődő (rész)rendszereket *diaszisztémáknak* nevezte el. A nyelvtörténet és különösen a nyelvjárástörténet számára tehát rendkívüli jelentősége van annak, hogy meg tudjuk-e ragadni az egyes nyelvjárási térképek egyedi vonásaiban rejtőző általánost. Tudjuk-e sematizálni, tudjuk-e elvonatbanban ábrázolni, és az elvonatkoztatott sajátosságokat tipizálni, rendszerezni.

3.3. Vonatkozási pontok, tájékozási irányok a nyelvöldrajzi térben. – A nyelvöldrajzi teret a kézikönyvek, tanulmányok leggyakrabban négyzetként vagy téglalapként ábrázolják, de a sematikus megjelenítés során elképzelhető kör, ellipszis vagy tetszőleges sokszög is, illetve a nyelvterület, régió határát követő szabálytalan keret. A nyelvöldrajzi tér alapszerkezetét, hálózatát a felhasznált atlaszok kutatópontjai jelölik ki. Minél sűrűbb a kutatópont-hálózat, annál nagyobb biztonsággal lehet állapot- és folyamatsémákat rajzolni. Ezek értelmezésekor azonban tanácsos figyelembe venni a térbeli mozgást befolyásoló jelentősebb nyelven kívüli tényezőket, mint

például lakatlan vagy idegen nyelvű területek, magasabb hegységek, nagyobb folyók, völgyek, országhatárok, igazgatási határok, főbb közlekedési útvonalak, nagyvárosok stb.

A nyelvöldrajzi tér szerkezete tehát többnyire nem kiegyensúlyozott, nem homogén, benne a nyelvi jelenségek terjedése általában változó ütemű és intenzitású, több vonatkozásban korlátozott. Mégis hasznos, ha itt is bevezetjük, illetve megerősítjük a *centrum* és *periféria* fogalmát. (Cser 2000: 95 a fogalompárt *magterület* – *peremterület* szavakkal magyarázza.) Ennek kettős célja van: 1. a térbeli tájékoztatás segítése, 2. annak tudatosítása és felhasználása, hogy máshogy és részben más folyamatok zajlanak a centrumban, mint a perifériákon. A nyelvterületi hatókörű vizsgálatok során a fogalompár használatának már vannak hagyományai, és mind a Kárpát-medence mint földrajzi egység, mind a történelmi Magyarország mint ehhez illeszkedő történeti-politikai képződmény jó keretet adnak az alkalmazásához. Kedvező továbbá az, hogy az ország fővárosa is többé-kevésbé centrális helyzetűnek tekinthető, megkönnyíti egy általánosabb magyar nyelvöldrajzi centrum kijelölését. Perifériáknak tekinthetjük azokat a területeket, amelyek nagyobb szakaszon idegen nyelvű vidékekkel érintkeznek, illetve távol esnek a nyelvterületi/nyelvöldrajzi központtól. – A régióbeli és régióközi nyelvöldrajzi terek centrumainak kijelölése egyedi elbírálást kíván, de alkalmi megoldásként, a tájékozódás segítésére megállapítható egyfajta földrajzi-geometriai középpont is.

A fentiekől eltérően szükség lehet a vizsgált nyelvi jelenségek központjának, térbeli *súlypontjának* a megállapítására is. Egyszerűbb esetben ez egy izoglosszákkal bekerített vagy elhatárolt terület középpontja; erősségi fokozatokkal tagolt zónában pedig az számítható központi területnek, ahol az adott jelenség legnagyobb arányban van képviselve. Nyelvöldrajzi értelemben ez utóbbit nevezhetjük *jelenséggóc*-nak. A nyelvöldrajzi térben lehetnek többgócú jelenségek is.

3.4. A nyelvi jelenségek térbeli elkülönülését, elhatárolódását gyakran jelöljük elválasztó vonalakkal, közismert néven izoglosszákkal. A minőségi különbségként értékelhető, illetőleg a jelenség pusztá meglétét jelző határvonal tekinthető *külső izoglosszá*-nak, a jelenség erősségi fokozatait elkülönítő vonalak *belső izoglosszá*-knak. Az izoglosszák közti terület és a fokozatiság különböző nyomdatechnikai, vizuális eljárásokkal (pl. szatírozás, színek) emelhető ki.

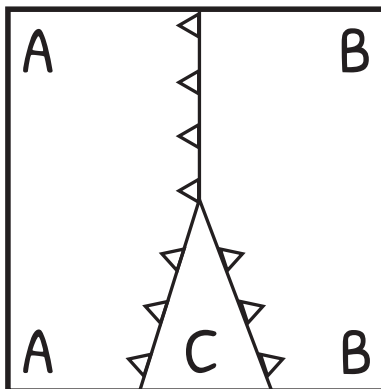
3.5. A nyelvöldrajzi térben megfigyelhető nyelvi-nyelvjárási tagoltság még zajló vagy már lezárult változások, folyamatok eredménye. E folyamatok között kiemelt jelentősége van a *terjedésnek* és *visszaszorulásnak*, illetve ezek kölcsönhatásának. Ha két jelenség kölcsönhatását figyeljük, akkor a kettő közül az egyik többnyire terjedésben, *offenzívában*, a másik visszaszorulásban, *defenzívában* van. Ritkábban azonban az is megfigyelhető, hogy a tér egy részében az **A**, másik részében a **B** jelenség hatol a másik területére. (A terjedés területét Kurt Wagner [1954] *expanzív* vagy *aktív*, a visszaszorulását *receptív* vagy *passzív* terminusokkal jelölte.) Egy leírt terjedés útvonala és menetrendje – ha a folyamat megfordul – sok tekintetben hasonlít a visszaszorulás útvonalához és menetrendjéhez.

Ha a nyelvföldrajzi térben kettőnél több (pl. **A**, **B**, **C**) jelenség kölcsönhatását és mozgását írjuk le, ezek bonyolultabb és diakrón tekintetben csak részben rekonstruálható folyamatsémákkal ábrázolhatók. Például a térben **B** jelenség visszaszorítja **A**-t, **C** pedig **A**-t és **B**-t. (A kölcsönhatások irányának számos kombinációja lehet.)

Ábrázolva:

1. ábra

Egy háromtényezős nyelvföldrajzi képlet sémája

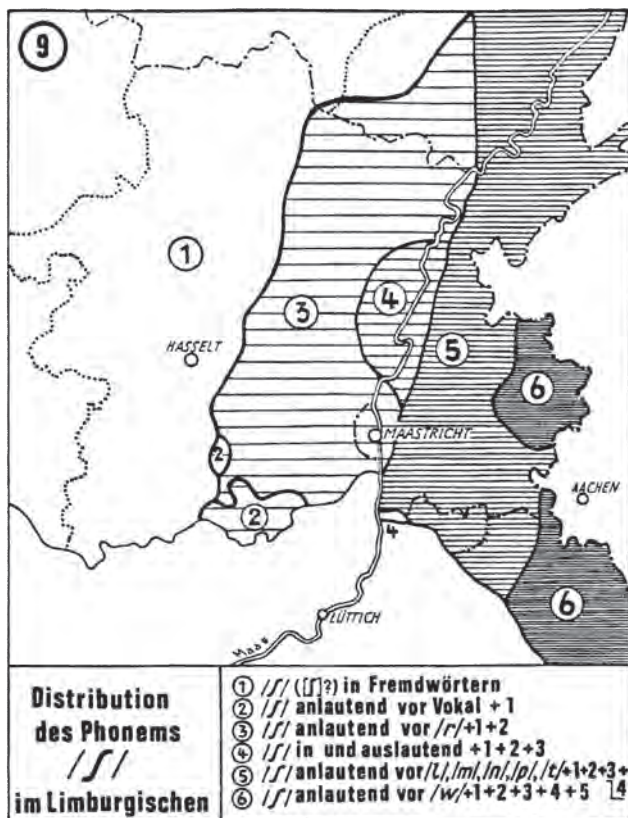
3.6. A térdinamikai folyamatok leírásához szükségünk lehet még a következő fogalmakra és terminusokra:

3.6.1. A terjedő és visszaszoruló jelenség határvonalát, illetőleg az offenzív jelenség külső izoglosszáját nevezhetjük *frontvonal*nak, azt a sávot pedig, ahol – bár különböző arányban – a terjedő és visszaszoruló jelenségek együttesen jelen vannak, mintegy „harcban állnak”, *ütközőzónának*. A frontvonal mozgási irányát kis csúcsokkal, más szóval *fogakkal* jelölhetjük.

3.6.2. A terjedés lehet *egy hullámú* vagy *több hullámú*. Több hullámú terjedés esetén az egymást követő hullámok statisztikailag és/vagy nyelvrendszerintileg értékelhető erősségi fokozatokat jelentenek, illetőleg ilyen jellemzőkkel bíró állapotrajzokból vezethetők le. A fokozatok és hullámok elkülönítése sokszor nem egyszerű, főleg a széles szóródási sávot mutató jelenségeknél, jelenségegyütteseknél (l. mégis pl. Vierecknek [1997] az angliai szemléltető térképein alkalmazott dialektometriai célú fokozatábrázolását, ill. Vargha Fruzsina Sára színes térképeit: 2017). Az erősségi fokozatokat bemutató állapotsémák több – olykor nagy számú – térképlap adatait egyesítő *összesítő térképekből* állíthatók elő, amelyek szükség szerint nemcsak mennyiségi (egyre több morfémában és lexémában képviselt), hanem minőségi (pl. egyre több pozícióban megjelenő) különbségeket tüntetnek fel. Ilyen lehet pl. a magyar *ő*-zés, *a*-zás vagy a német nyelvjárási /*š*/ rendszertani, illetve térbeli-időbeli előrehaladásának szemléltetése (utóbbira lásd Gossens [1969] térképét a 2. ábrán.)

2. ábra

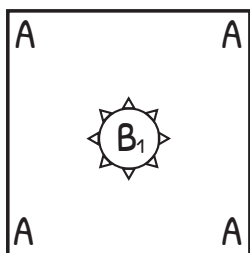
Az /s/ fonéma fonotaktikai megoszlásának térbeli fokozatai a limburgi (Maas vidéki) nyelvjárásokban (Goossens 1969: 127, vö. még Löffler 1990: 154).

3.6.3. Az állapot- és folyamatsémák mintegy *felülnézet*ből mutatják a térbeli tagolt-ságot és a rekonstruált mozgást. A többhullámú terjedések bemutatását és értelmezé-sét segíthetik a *keresztmetszeti* ábrák is, amelyek a hullámokban jelen levő változatokat *rétegekként* vagy *lépcsőkként* ábrázolják, illetőleg ennek megfelelő sajátos táblázatba rendezik. Hasonló megfeleltetésre lásd például Bynon (1997: 164–165) táblázatát Wenker térképi sémájához illesztve. (Wenkernek az ófelnémet mássalhangzó-eltolódást ábrázoló térképe és annak a lépcsőzetes terjedést illusztráló sémája a dialektológiai és nyelvtörténeti kézikönyvek, tankönyvek leggyakoribb kartográfiai ábrái közé tartozik.) Magyar példán egy három szótágú, zárt *ë*-ket tartalmazó szó *ö*-zési fokozatainak keresztül szemléltetjük a felülnézeti sémákat (lásd 3. ábra):

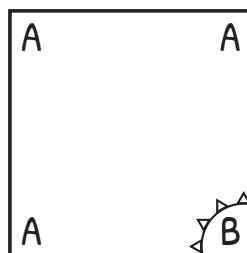
3. ábra

A centrum/periféria (C/P) viszonyok néhány típusának felülnézeti sémája

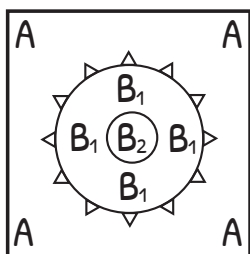

3.1. Centrális terjedés
(C → P) egy hullámban

$A = \text{köréosztős}$
 $B_1 = \text{köréosztős}$
 $A = \ddot{e}/\ddot{e}/\ddot{e}$
 $B_1 = \ddot{e}/\ddot{o}/\ddot{o}$

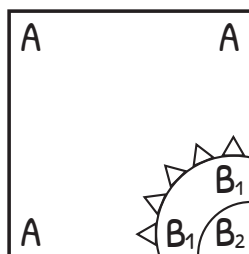

3.2. Perifériális terjedés
(P → C) egy hullámban

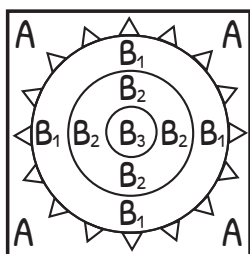
3.3. Centrális terjedés
(C → P) két hullámban

$A = \ddot{e}/\ddot{e}/\ddot{e}$
 $B_1 = \ddot{e}/\ddot{o}/\ddot{o}$
 $B_2 = \ddot{e}/\ddot{o}/\ddot{o}$
 $B_2 = \text{köréosztős}$

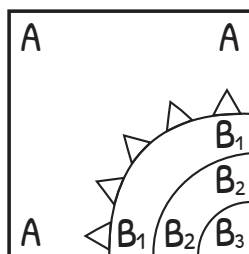
3.4. Perifériális terjedés
(P → C) két hullámban

első hullám
második hullám

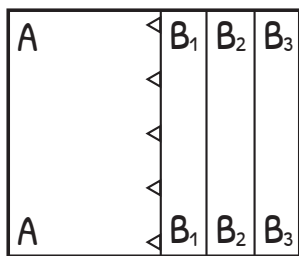
3.5. Centrális terjedés
(C → P) három hullámban

$A = \ddot{e}/\ddot{e}/\ddot{e}$
 $B_1 = \ddot{e}/\ddot{o}/\ddot{o}$
 $B_2 = \ddot{e}/\ddot{o}/\ddot{o}$
 $B_3 = \ddot{o}/\ddot{o}/\ddot{o}$
 $B_3 = \text{köréosztős}$

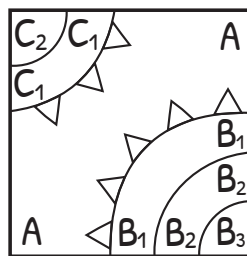

3.6. Perifériális terjedés
(P → C) három hullámban

első hullám
második hullám
harmadik hullám

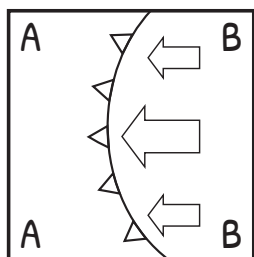

3.7. Többhullámú két tényezős $P \rightarrow C$ terjedés, egyenes frontvonallal

3.8. Többhullámú három tényezős $P \rightarrow C$ terjedés, ívelt frontvonallal

3.6.4. A frontvonal alakja is alkalmas lehet óvatos következtetések levonására. Az *egyenes vonalú* front vagy frontszakasz (vö. pl. DialHb. 490) térdinamikailag egyenletes mozgásra vagy kiegyenlített nyelvöldrajzi erőviszonyokra utal, az *ívelt vonalú* mögött általában különböző ütemű terjedés húzódik meg. A *domború ívű* frontvonalnak a közepén, a *homorú ívű*nek a szélein erősebb a mozgás:

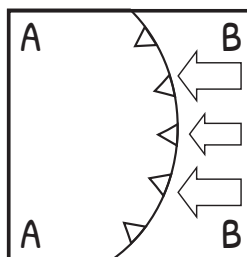

4.1. Frontális terjedés domború ívvel

4. ábra

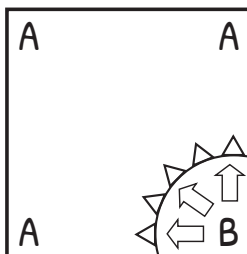
←
gyengébb mozgás

←
erősebb mozgás

4.2. Frontális terjedés homorú ívvel

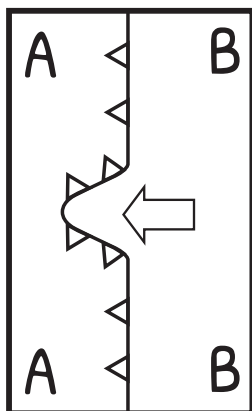
A domború ívű frontvonal ritkábban azonos ütemű terjedésre is utalhat, például ha a jelenség a perifériáról indul el (lásd 4.3. ábra):

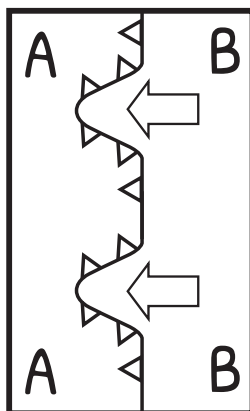
4.3. Periferiális terjedés (domború ívvel)

3.6.5. A frontvonalnak azt a szakaszát, ahol látványosabb előrehatolás figyelhető meg, *ékek* nevezhetjük. (Az ék többnyire csúcsos, de lehet tompább végű is.) Egy frontvonalon akár több ék is kialakulhat, sőt a defenzívában levő tömbnek is lehetnek aktívabb pontjai, ahol ellenhatás figyelhető meg (lásd 5.1.–5.3. ábra):

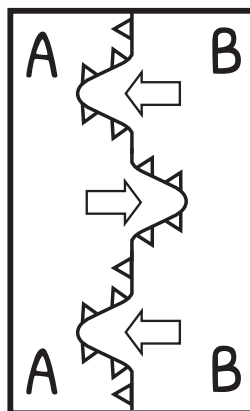
5. ábra

5.1. Frontális terjedés ékkel

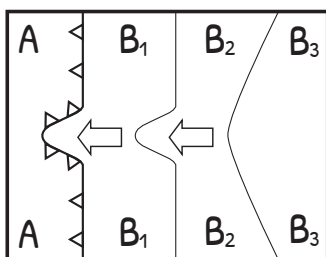

5.2. Frontális terjedés két ékkel

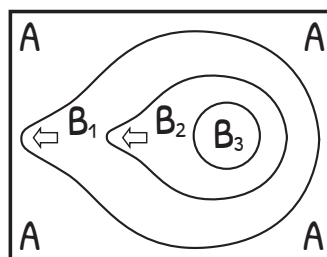

5.3. Frontális terjedés ellenirányú ékkel

Az ékek gyakran főbb közlekedési útvonalak (pl. völgyek, folyók stb.) mentén alakulnak ki. A defenzív területen létrejött öblözetet a német dialektológia (vö. pl. Goossens 1977: 78, Gluth–Lompa–Smolka 1982/1: 492, Löffler 1990: 151) metaforikusan *tölcsérnek*, *tölcsérformának* nevezi. Ékek a terjedési hullámok belső izoglosszáin – akár egymáshoz kapcsolódva is – kialakulhatnak, sőt a koncentrikus terjedés vonalai szintén alkalmasak efféle módosulásokra (lásd 5.4., 5.5. ábra). A több éket tartalmazó alakzatok gyakran amőbára vagy csillagra emlékeztetnek.

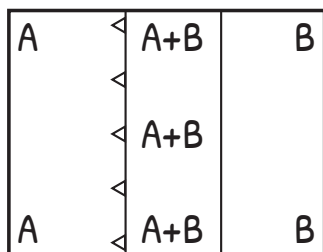
5.4. Frontális terjedés több hullámban, ékekkel

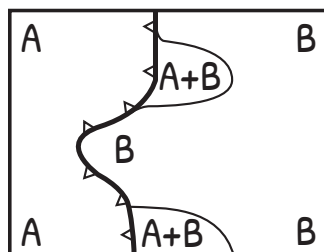
5.5. Koncentrikus terjedés több hullámban, ékekkel

3.6.6. Az ütközőzónák is tipizálhatók alakjuk, tartalmuk, belső szerkezetük stb. alapján. Ezek szerint az ütközőzóna lehet *folyamatos* vagy *szakaszos*, illetőleg *két*, *három* vagy *több tényezős*. A tényezők itt a megoszlásban, szembenállásban levő nyelvi jelenségek. A szembenállás tartalma – ahogy ezt korábban is említettük – lehet *minőségi* vagy *menyiségi* (fokozati) jellegű, illetve mindkettő, sőt új jelenségek a már jelen levők *kontaminációjából*, vegyüléséből is létrejöhetnek, azaz $A + B \rightarrow AB$ (lásd 6. ábra). Cser András (2000: 95) Chambers és Trudgill (1980) alapján a kontaminálódott formákat (ill. az ilyeneket mutató zónákat) *elegyes*, a mindkét változatot őrzőket *kevert* jellegűeknek nevezi.

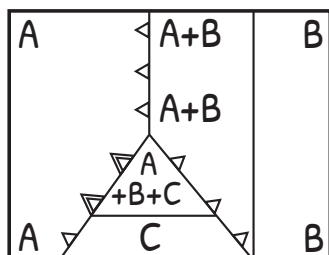
6. ábra

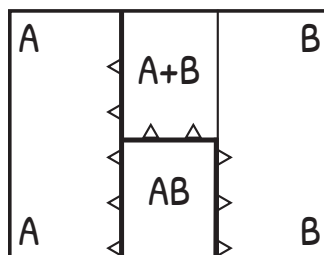
6.1. Frontális terjedés két tényezővel, folyamatos ütközőzónával

6.2. Frontális terjedés két tényezővel, szakaszos ütközőzónával

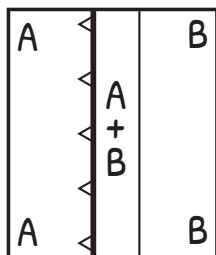
6.3. Frontális terjedés három tényezővel, folyamatos ütközőzónával

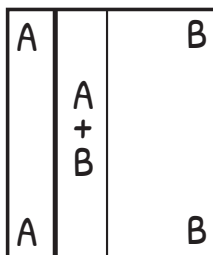
6.4. Frontális terjedés két eredeti ($A + B$) és egy kontaminációs (AB) tényezővel

3.6.7. A terjedési folyamatok végkifejletei gyakran vezetnek egységes tömbök, blokkok széteséséhez és/vagy marginalizálódásához. Néhány példájukat a 7. ábra folyamat-sémáival illusztráljuk (vö. DialHb. 490, Cser 2000: 110):

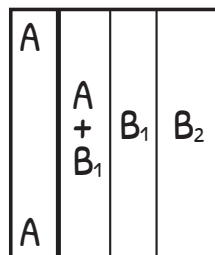
7. ábra

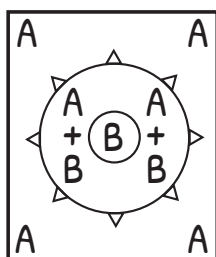
7.1. Kezdeti szakasz: frontális terjedés két tényezővel (vö. 6.1.)

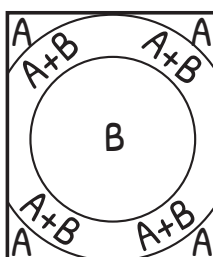
7.2. Végző szakasz: marginalizálódott sáv (A) frontális terjedés után

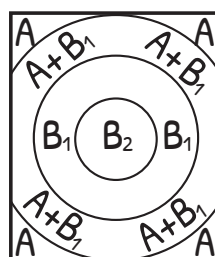
7.3. A 7.2. eset több hullámú terjedés után

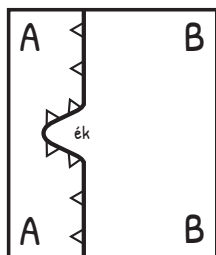
7.4. Kezdeti szakasz: centrális terjedés két tényezővel

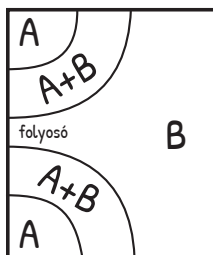
7.5. Végző szakasz: szétesett tömb marginalizálódott darabjai centrális terjedés után

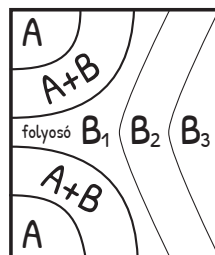
7.6. A 7.5. eset több hullámú terjedés után

7.7. Kezdeti szakasz: frontális terjedés két tényezővel és ékkel

7.8. Végző szakasz: szétesett tömb marginalizálódott darabjai folyosóval, frontális terjedés után

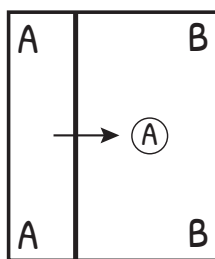

7.9. A 7.8. eset több hullámú terjedés után

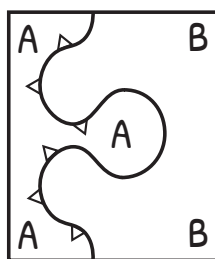
Egy előrehatoló ék tehát egészen a nyelvöldrajzi tér széléig juthat, kettéválasztva egy tömb eredendően összetartozó részeit, először egy szűkebb *folyosót*, később esetleg szélesebb újtó (neologikus) sávot hozva létre. (A folyosót a német dialektológia *Schlauch*nak, azaz *tömlő*nek nevezte el, vö. Löffler 1990: 152, DialHb. 493.)

3.6.8. A más nyelvű népesség tömbjébe kerülő szórványt *nyelvsziget*nek, a más nyelvjárásterületen keletkezőt pedig *nyelvjárássziget*nek nevezzük. A nyelvjárásszigetek terminológiájának és ábrázolásának csak a legfontosabb megoldásaira utalunk. A szigetek alapvetően *migrációval* vagy *lefűződés*sel keletkeznek (8.1., 8.2. ábra). Az *elsődleges* szigetek *másodlagosakat* is létrehozhatnak (8.3. ábra), főleg ismét migrációval vagy egyéb kapcsolattartási alapon (lásd pl. a vallási, nyelvi motivációjú exogámia eseteit). Ábrázolásukat lásd többek között DialHb. 492.

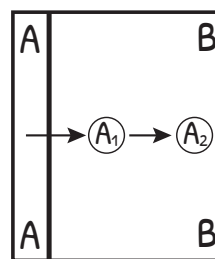
8. ábra

8.1. Migrációs sziget

8.2. Lefűződéses sziget

8.3. Elsődleges és másodlagos sziget

4. Z á r ó g o n d o l a t o k . – Merre tovább? Ahogy gondolatsorom elején is jeleztem: az a jó, ha az elmélet és gyakorlat egymást segítve halad előre. Vagyis az itt felvázolt sémákat a jövőben egyre több konkrét elemzéssel kell pontosítani, beleértve újabb típusok felvételét is. Ki kell térni továbbá az efféle elemzések korlátaira, buktatóira is. Az anyag zöme az élőnyelvi atlaszokban várja a feldolgozást, de hasznos lenne, ha a nyelvemlékek adatai is minél sokoldalúbb dimenzionális elemzésben részesülnének. Erősíteni kell továbbá a nyelvészetten kívülre vezető szálakat, mindenekelőtt a településtörténet és a néprajz irányába. Meg kellene vizsgálni például, hogy a Magyar néprajzi atlasz anyagának értelmezésében milyen módon alkalmazhatók a nyelvöldrajz újabb módszerei, illetőleg a néprajztudomány által a nyelvöldrajzi térre levont következtetések hogyan illeszthetők a történeti okfejtésekbe. (Ez utóbbi kérdéskörrel lásd Borsos Balázs nagyszabású monográfiáját 2011-ből.) – Az új számítógépes technikák is segíthetik a jelenségek térbeli megoszlásának minél nagyobb anyagon való szemléltetését, sőt eddig nem látott perspektívák nyílhatnak a folyamatok térbeli modellálására videoanimációs eljárásokkal.

5. Az interregionális nyelvjárástörténetről¹

1. Ebben a fejezetben arra teszek kísérletet, hogy felhívjam a figyelmet a történeti dialektológiának egy lehetséges új részfejezetére, amelyet *interregionális nyelvjárástörténet*-nek is nevezhetünk. A terminológiai megközelítés után szeretnék szólni – a teljesség igénye nélkül – e részterület kutatási céljairól, lehetőségeiről, forrásairól, a kapcsolódó módszerekről. Kitérek a magyar nyelvjárási régiók horizontális kapcsolatrendszerére, illetőleg egy konkrét példa erejéig történeti nyelvföldrajzi elemzést is végezek.

2. Mit is jelent tehát az *interregionális nyelvjárástörténet*? Mivel a szó szerkezet utótagja, a *nyelvjárástörténet* régóta ismert és elfogadott tudományos terminus, illetve kategória, itt és most inkább az *interregionális* jelző tartalmával célszerű foglalkozni, jöllehet a nyelvjárástörténet tudománya is korról korra módosul, modernizálódik. Az előtagot feltükröszővá is alakíthatjuk: régióközi *nyelvjárástörténet*. Akár az előbbi (*interregionális*), akár az utóbbi (*régióközi*) terminusnál maradunk, a *régió* szót úgy használok ’nyelvjárásterület’ értelemben, hogy ennek denotátuma azon tíz vidék egyike, amelyet a Magyar dialektológia című kézikönyvben (Kiss szerk. 2001) már körülhatároltam és röviden jellemeztem (262–316; megújított térképi ábrázolástechnikával: Juhász–Bárh M. 2025: 103). Ezek név szerint a következők: nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi, dél-dunántúli, palóc, dél-alföldi, Tisza–Körös-vidéki, északkeleti, mezőségi, székely, moldvai. Az *interregionális nyelvjárástörténet* tehát származtatott terminus, illetve kategória, amely feltételezi egy *regionális nyelvjárástörténet* kialakítását is. Persze adódhat egy ellenvetés, hogy a nyelvjárástörténet „ab ovo” regionális, hiszen épp a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának diakrón aspektusaival foglalkozik. Maradjunk azonban annyiban, hogy minden nyelvjárási régióknak megvan – és elvileg meg is írható – a saját története, amely önálló kutatás tárgya lehet.

Készülhet tehát – ideális esetben – minden régióknak saját nyelvtörténeti leírása, akár századról századra, akár nyelvtörténeti korszakról korszakra haladva. Ettől természetesen még messze vagyunk, de támaszkodhatunk olyan szakirodalmi előzményekre, amelyek haszonnal forgathatók és részben mintának is tekinthetők. Közülük most a következőket emelem ki: Egriné Abaffy Erzsébet, Sopron megye nyelve a XVI. században (1965), Gréczi-Zsoldos Enikő, Nógrád vármegye nyelve a XVII. században (2007), Révai Valéria, A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon (2010). A felsorolt monográfiák és összefoglalások azonban a történeti dialektológiának csupán az egyik ágát, az írott nyelvm emlékekre építő filológiai nyelvjárástörténetet képviselik. Ez a klasszikusnak tekinthető vonulat azonban a 20. század második felében fokozatosan kiegészült egy másik, nem kevésbé fontos területtel, a történeti

1 Főbb gondolatai elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. című konferencián, Szegeden, 2012 márciusában (vö. Juhász 2013).

nyelvöldrajzzal. A két tucatnyi kisebb-nagyobb magyar nyelvátlasz olyan mennyiségű, mással nem helyettesíthető anyagot tett le a tudomány asztalára, amely bár szinkrón adatfelvételtől állt össze, megfelelő módszertan birtokában történeti-összehasonlító elemzésekre is alkalmas. Az elemzések jellege, kerete igen sokféle lehet, akár a regionalitás tekintetében is.

Felidézve és kiegészítve egyik tanulmányom idevágó részét (Juhász 2005: 88–89, illetve lásd az előző fejezetben is), a nyelvjárásközi változások térbeli kereteiről nagyvonalakban a következőket mondhatom: „Ha a nyelvöldrajzot, illetve a geolingvisztikát (...) *térnyelvészetként* értelmezzük, joggal vezethetjük be a *nyelvöldrajzi tér* fogalmát és terminusát. A nyelvöldrajzi tér az a nyelvi, illetve nyelvjárási térség, ahol a vizsgálatra kiválasztott nyelvi folyamatok zajlanak, illetőleg tágabban: az a térség, ahol a folyamatok szempontjából releváns tényezők jelen vannak (a folyamatok keretét adják). A nyelvközi vizsgálatoktól most eltekintve a következő nyelvöldrajzi terekkel számolhatunk [ezúttal emelkedő nagyságrendben]:”

1. **Regionális** (vagy *régióbeli*) *tér*: az egy nyelvjárási régió belül megragadható állapotok, illetve itt zajló nyelvi események kerete.

2. **Interregionális** (vagy *régióközi*) *tér*: a két vagy több nyelvjárási régiót érintő állapotok és mozgások kerete.

3. **Szupraregionális** (vagy *régiók fölötti*) *tér*: az anyaggyűjtés és elemzés adottságainak függvényében lehet *országos* (határokon belüli) vagy *nyelvterületi*, azaz határokon átvívelő.

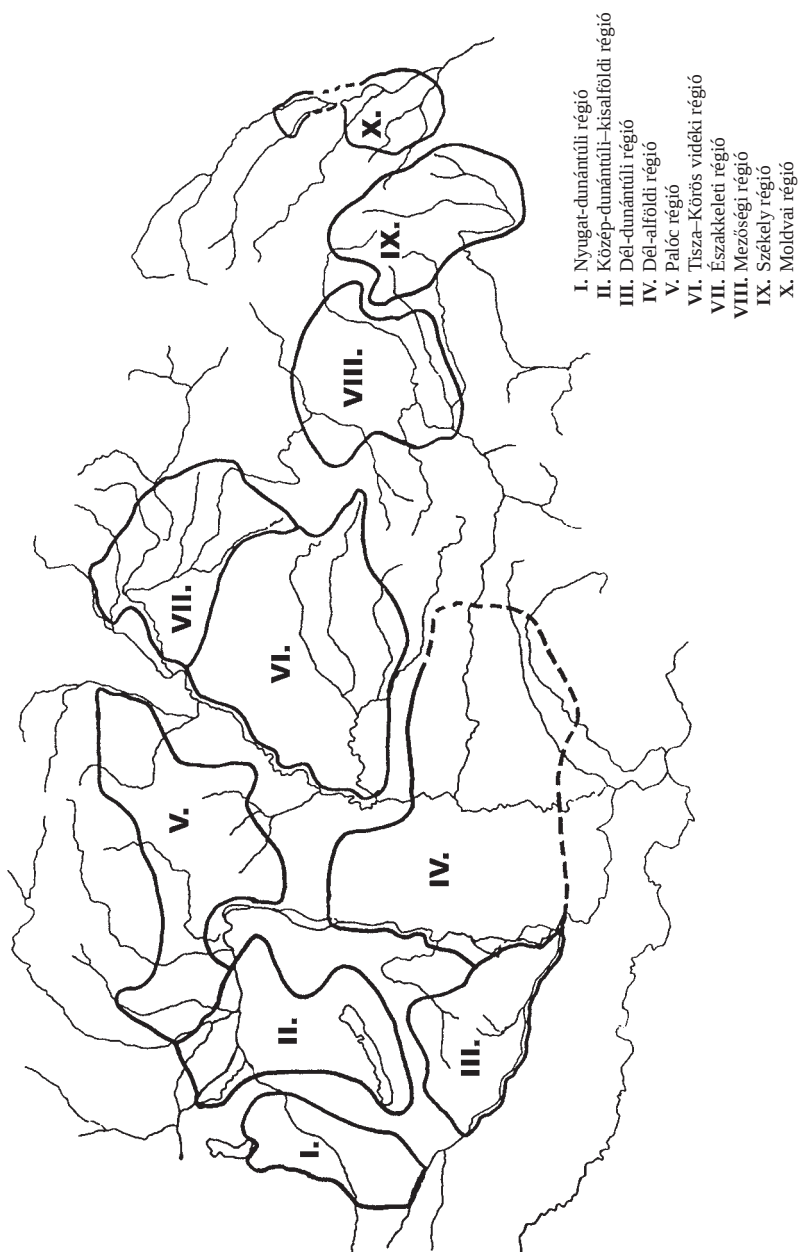
3. A jelen fejezet tárgyát tehát a 2. pontban jelzett régióközi relációk szolgáltatják, amelyek tovább differenciálhatók *szomszédsági és migrációs* kapcsolatokra.

3.1. Jobban megközelíthető, transzparensabb a *szomszédsági viszonyokból eredő kölcsönhatások* számbavétele. Minél több (azonnyelvi) régió-szomszédja van egy nyelvjárástípusnak, feltehetőleg annál intenzívebb és annál változatosabb hatások érik. Elvileg minél központibb helyzetű egy régió, annál inkább esélyes a sokoldalú beágyazódásra. A valóságban azonban összetettebb a helyzet. Érdemes ebből a szempontból egy gyors szemlét tartani keletről nyugat felé haladva, támaszkodva nyelvjárásaink régiótérképére.

1. sz. térkép

A magyar nyelvterület nyelvjárási régiói

(Forrás: Juhász in: Kiss szerk. 2001: Függelék, 5. melléklet)

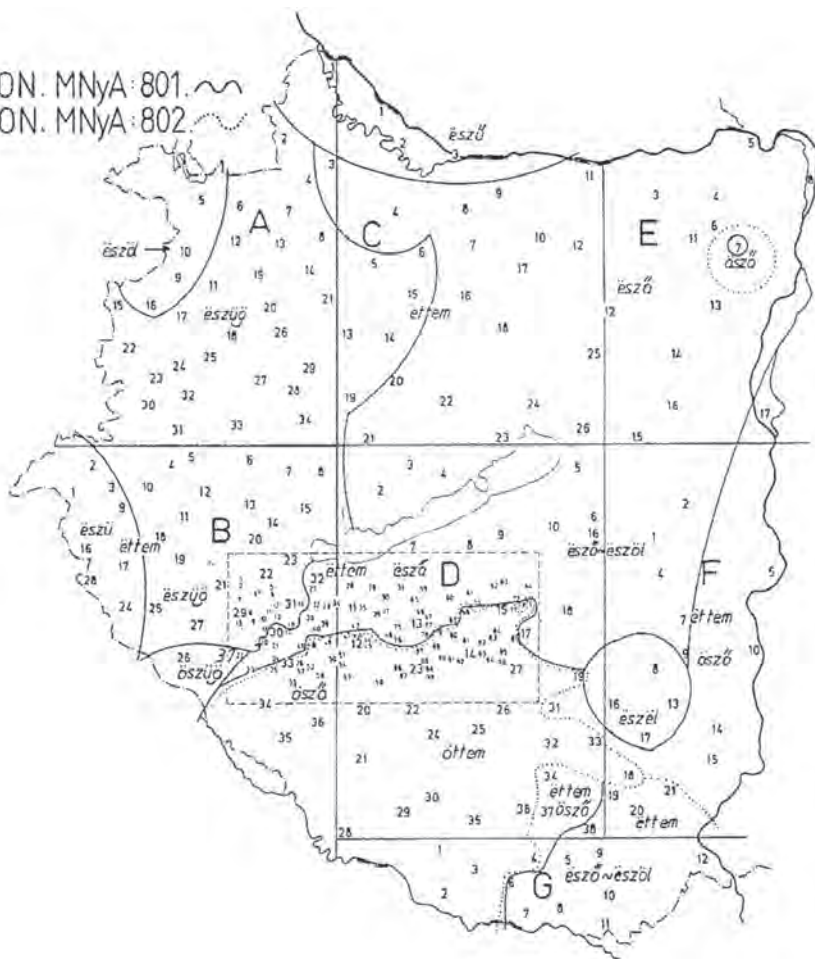
3.1.1. Nyugati nyelvterület. A nyugat-dunántúli régió nagyobb részben a közép-dunántúli–kisalföldivel, kisebb részben a dél-dunántúlival érintkezik. A nyugat-dunántúlinak a dél-dunántúlitól való nyelvi távolságát nemcsak a kis érintkezési „felület” okozza, hanem a tipológiai különbség is: a dél-dunántúli típus a centrumában erősen *ö-ző*, és ahol a diftongálás jelen van, ott nem a nyitódó, hanem a záródó kettőshangzók dominálnak. Ellenben a közép-dunántúli–kisalföldire azt mondhatjuk, hogy a nyugat-dunántúlinak egy „szelídebb” változata: leginkább rá hasonlít, de a leglátványosabb jegyeit már vagy nélkülözi (pl. a diftongálást), vagy megvannak még e sajátságok, de kelet – azaz a nyelvterületi centrum – felé haladva fokozatosan megszűnnek, például a nagyon nyílt, legalsó nyelvéllású *ä* (*käcskä*), *ä* utáni *o*-zás (*házo*), explozív *gy*-zés, *ty*-zés (*dobgya*, *kaptya*). Érdekes viszont, hogy a közép-dunántúli és palóc viszonylatban a palóc mutatkozik gyengébbnek: több hatást fogad be, mint amennyit kibocsát.

A régiók elhatárolására, ütközőzónáinak kijelölésére a nyelvterület nyugati felén A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) kínál megfelelő anyagot, a regionális atlaszok közül pedig két olyan művet emelek ki, amelyek földrajzi elhelyezkedésüknél, kialakításuknál fogva mintegy nyelvjárási „kutatóárkot” hasítanak ki egy-egy izgalmas ütközőzónából: Király Lajos Somogy–zalai nyelvatlását (S–ZA.), amely a Nyugat- és Dél-Dunántúl határát, illetőleg Sándor Annának Nyitra-vidéki atlaszát (NYV.A.), amely a nyugati palóc és a kisalföldi altípus határsávjának egy darabját térképezi fel a dialektológia eszközeivel. Mindegyik forrás nagyszerű lehetőségeket kínál történeti nyelvöldrajzi hatásvizsgálatokra is (l. pl. Király 1990; Juhász 2011a). Szemléltetésül Király Lajos két térképét közlöm. (A Nyitra-vidék nyelvjárásainak történeti nyelvöldrajzi és interregionális beágyazottságára lásd a VII. főfejezet 2. fejezetét.)

2. sz. térkép

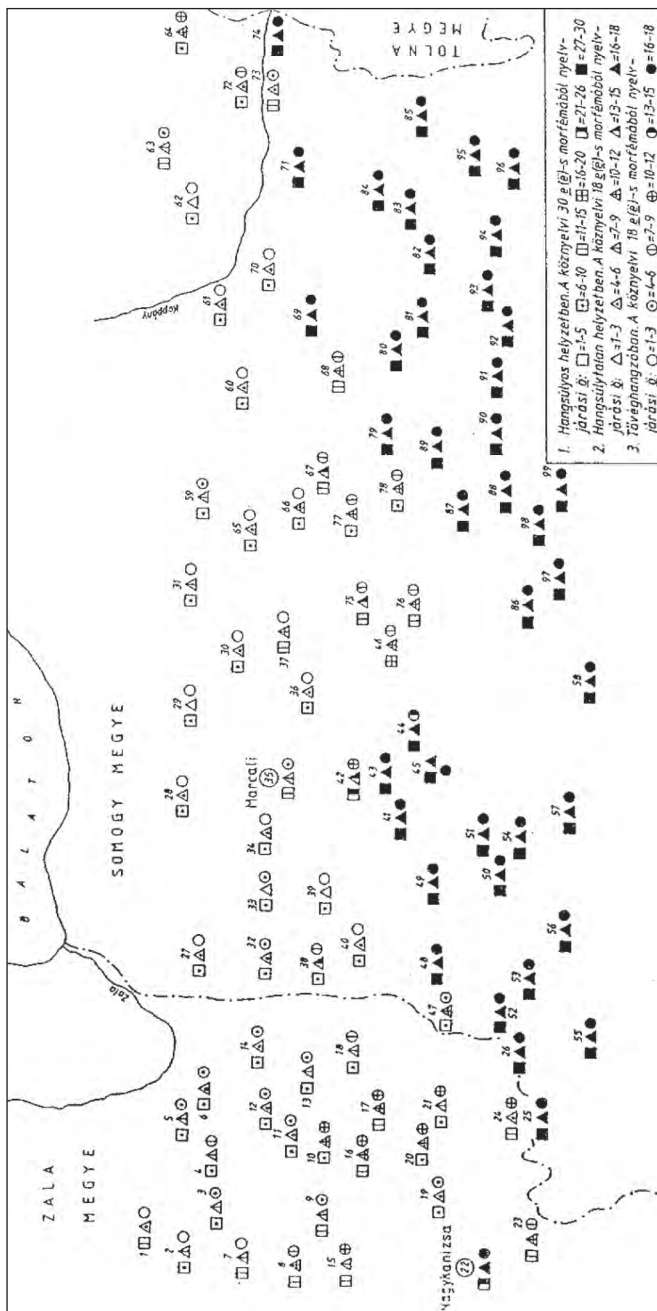
A független *ő*-zés, a hasonulásos hangsúlyos *ő*-zés és az *-l* előtti *ő*-zés dunántúli térképe
(Forrás: Király 1990: 66)

eszel FON. MNyA: 801.
etttem FON. MNyA: 802.

3. sz. térkép

A független ő-zés összesítő térképe a S-ZA. alapján
(Forrás: Király 1990: 67)

3.1.2. Középső nyelvterület. Szerves és genetikus történeti kapcsolata van a dél-alföldi régiónak a dél-dunántúlival: mindkettő egy *ő-ző* alapnyelvjárásból eredeztethető, de a dél-dunántúli dunántúli, a dél-alföldi pedig alföldi regionális jegyekkel dúszult fel az idők folyamán. Az *ő-zés* legerősebb foka a Dél-Dunántúlon található, a Duna–Tisza közti terület ennél gyengébb képviselőt mutat, így a jelenség történeti góca feltehetőleg a Dunántúlon volt. Ez azonban csak kellő óvatossággal jelenthető ki, mivel a törökdúlás a dél-alföldi régió Árpád-kori eredetű lakosságát elsöpörte, és az újratelepítés után maga az *ő-zés* is csak részlegesen regenerálódott.

Némileg hasonló a helyzet a Tisza–Körös vidéki és az északkeleti régióval kapcsolatban. Az előző (tisza) erősen különbözik az *í-zése* által az *ő-ző* dél-alfölditől, de genetikailag közel áll az északkeleti típushoz, mivel annak nyílt *e-zése* levezethető a szomszédos zárt *ē-zésből*, nyitódó *ie* diftongusai pedig a zárt *í-zésből*. A palóc az egyik legsemmelgebb régió, mivel néhány peremterülete kivételével nem *í-ző*, nem *ő-ző* és nem diftongáló, viszont közismert *ai – ā* korrelációjával mégiscsak sajátos hangtani arculatot sikerült kialakítania. Ez azonban nem nyelvjárásközi, hanem valószínűleg nyelvközi hatás eredménye, amely belső erők hatására teljesedett ki.

Figyelemre méltó a középső nyelvterületen a palóc, a tisza és a dél-alföldi sajátosságok összeérése, majd kölcsönös visszahúzódása, és egy új közép-magyarországi semleges zóna kialakulása a Budapest–Szolnok tengely mentén. Látható továbbá a nagy folyók (Duna, Tisza) régióformáló szerepe is: az erős, tendenciaszerű jelenségek átléphetnek ugyan rajtuk, de utána le is lassulnak, megtorpannak, elhalnak (l. pl. a tiszántúli *í-zés* és diftongálás kelet–nyugati terjedését és 20. századi izoglossáit).

3.1.3. Keleti nyelvterület. Ide három nyelvjárási régió tartozik: a mezőszéki, székely és moldvai. Ezek körülhatárolása és kölcsönhatásaik vizsgálata mindenekelőtt A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) segítségével lehetséges, melynek kutatópont-hálózata sűrűségében megfelel a magyar nagyatlasz (MNyA.) magyarországi paramétereinek. A moldvai régióról önálló atlasz készült a 20. század közepén (MCsNyA.), de a kolozsvári egyetemen kéziratban megvan a székely nyelvatlasz is több részatlaszból felépítve (Marosszék, Csík-Gyergyó, Udvarhelyszék, Háromszék). Ezekből csupán a válogatott anyagot tartalmazó Székely nyelvföldrajzi szótár (SzNySz.) jelent meg Budapesten, de már informatizált formában is kutatható (l. www.bihalbocs.hu). Az erdélyi és moldvai regionális atlaszokból főleg azok gyűjtői és szerkesztői készítettek esettanulmányokat, a romániai magyar nyelvatlasznak a történetiségre is kiterő hasznosítására Murádin László és jómagam mutattunk számos példát.

A keleti (romániai) magyar nyelvterület nemcsak amiatt kiemelkedő fontosságú az interregionális nyelvjárástörténet számára, mivel több nyelvjárási atlasz anyagával fedhető le, hanem amiatt is, hogy a szinkrón dialektológián kívül kedvező lehetőségeket kínál az írásos forrásokra építő nyelvföldrajzi vizsgálatokra. Ezen a téren kiemelkedő jelentősége van az Erdélyi magyar szótörténeti tárnak (SzT.), amely lokalizált levéltári és egyéb írott anyagot dolgoz fel (de csak megfelelő körülményekkel használható dialektó-

lógiai célokra, erről később még szólok). Közismert dolog, hogy Szabó T. Attila először egy erdélyi oklevélszótárat kívánt megalkotni, amely főleg tulajdonneveket tartalmazott volna, később változtatott csupán a koncepcióján. Hagyatékában azonban jelentős kéziratos helynévgyűjtemény maradt fenn, amelyet Hajdú Mihály és tanítványai publikáltak 11 kötetben (EHA.); sőt a papír alapú, nyomdai kiadás után, illetőleg ezzel párhuzamosan egy helynévtörténeti adatbázis kiépítése is megtörtént. A térképezésre is alkalmas program ebben az adatbázisban mintegy negyedmillió névtörténeti adatot kezel. Bárány M. János PhD-értekezésében és könyvében ennek az adatbázisnak a sokoldalú hasznosítását is illusztrálta, számos térkép és nyelvföldrajzi elemzés segítségével (l. Bárány M. 2010, 2018, itt további irodalom is).

A keleti magyar nyelvterület – tehát a Mezőség, Székelyföld és Moldva – a mondottakon kívül még azért is kedvező terep az összehasonlító dialektológiai kutatások számára, mivel sajátos elszigeteltség jellemzi. Az Erdélyi-medence olyan, mint egy jól elzárt nyelvföldrajzi „laboratórium”, amelyet körben a Keleti-Kárpátok és az Erdélyi-szigethegység kerít be, Moldva pedig olyan szigetrégió, amelyet teljesen körbefog a román nyelvközösség. Románia Magyarországgal határos alföldi sávja a szomszédos magyar nyelvjárásterületeket folytatja egészen a hegyek vonaláig, ezért külön jellemzése itt szükségtelen.

3.2. Migrációs háttérű jelenségtípusok. Ezek közül is csak néhány, nagyobb jelentőségű, régióformáló hatásra térek ki – ismét nyugatról keletre haladva.

A dunántúli nyelvjárási régiók népiségtörténetileg inkább kibocsátók voltak, ezért nyelvföldrajzi szerkezetüket is alig bolygatta meg migrációs hatás. Nyelvjárássziget tehát viszonylag kevés található bennük (l. mégis az Északkelet-Dunántúlon Páty, Sukoró, Sárszentmiklós, vö. Szabó 1990: 69–103, ill. a Dél-Dunántúlon Kéty, Kakasd, Szárász, Hidas, vö. Balogh 2001: 322). Az ellenpéldák közül ezúttal a Szombathelyi szomszédságában található Farkasfát említem (ÖHA. 6. kutatópont), amely záródó kettőshangzóival látványosan elkülönül a környezetétől, pl. *kő^udís, szek^ér, szőⁱ* (ÖHA. 19, 68, 79). A muravidéki Hetés Árpád-kori nyelvjárássziget lehet, amely *ő*-zésével, különös archaizmusaival és archaikus neologizmusaival (regionális innovációival) nyelvjárási zárványt alkot. A tolnai, baranyai magyar nyelvjárásszigetek újabb keletűek, a 20. században ide költözött bukovinai székelyek és moldvai csángók a nyelvjárási asszimiláció előrehaladott stádiumát mutatják. Hasonló a sorsa az Árpád-kori székely telepítésként megmaradt északnyugati és északi *ő*-ző szigeteknek is (Szenc környéke, abaúji *ő*-ző települések), azzal a különbséggel, hogy a nyelvjárási asszimiláció a kisebbségi helyzetből eredő nyelvi asszimilációval is társul (elszlovákosodás).

Migrációs szigetek minden régióban vannak, ezek többségéről jó összefoglalást kapunk Szabó József könyvében (Szabó 1990). Amint arra már utaltam, régióformáló nagyszabású migráció a Dél-Alföldön zajlott le, a 18. században, főleg palóc, alföldi és dunántúli területekről kiindulva, így az itteni nyelvjárások meglehetősen kevert, tarka képet mutatnak. Ami a Mezőséget és a Székelyföldet illeti, abban megegyeznek, hogy

– bár különböző időben – jelentős népességet bocsátottak ki Moldvába, így ez a Kárpátokon kívüli régió két erdélyi nyelvjáróterület kibocsátó aktivitásának köszönheti létét és nyelvjárási alapvonásait. Számos tanulmány próbál arra a kérdésre válaszolni, hogy kik és honnan jöttek a moldvai magyarok, illetve mit őriztek meg nyelvjárási gyökereikből, és a nyelvi rendszerük mely pontjain újíttak – beleértve a román nyelvi hatásból eredő változásokat is. A moldvai magyarok első hullámai a Mezőségről érkeztek a 14. században (vö. Benkő 1991: 38–40), de az idő előrehaladtával egyre inkább a szomszédság szempontjából fontosabb Székelyföldről vándoroltak ki telepesek, és a regionális kapcsolattartás is ebben az irányban volt a legaktívabb.

4. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén már több évtizede élénk nyelvföldrajzi és nyelvjárás-történeti kutatások folynak – részben a már megjelent nyelvatlaszok integrálásával és elemzésével, illetőleg írott nyelvi korpuszok bevonásával, sőt az Új magyar nyelvatlasz (ÚMNYA.) munkálataival is. A 20. század második felében készült nagyobb és kisebb nyelvatlaszok – MNyA., RMNyA., regionális atlaszok – után a fél évszázaddal későbbi állapotot rögzítő ÚMNYA. eleve kínálja a követéses és egyéb dimenzionális összehasonlító vizsgálatot. Ezzel azonban messze nem merítettük ki a lehetőségeinket, hiszen az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA.) számítógépes feldolgozása mellett történt próbálkozás a SzT. bizonyos szócikkeinek nyelvföldrajzi ábrázolására is. Bárány M. János és Vargha Fruzsina Sára a közelmúltban különböző konferenciákon fel is vázolták ezeknek a szótáraknak, névgyűjteményeknek és a belőlük készült adatbázisoknak a történeti nyelvföldrajzi hasznosítási lehetőségeit. (A történeti családnévöldrajzhoz l. pl. N. Fodor – F. Lánicz 2011, Vörös 2017.)

A történeti szó- és névanyag azonban sokkal heterogénebb, mint a népnyelvi atlaszok nyelvi állománya, tehát felhasználásuk, értékelésük megfelelő módszertant kíván. Ennek részletezésére itt nincs mód, csupán néhány fontos tényezőre hívom fel a figyelmet. Már Benkő Loránd is utalt klasszikussá vált nyelvjárástörténetében (1957: 35–44) a következőkre: minél régebbi egy nyelvemlék, általában annál több nehézségbe ütközik a lokalizálása és szerzőhöz kötése. Ha sikerül is a szerzőség kiderítése, további problémát okoz a nyelvi életrajz elkészítése, hiszen az író születési helyének megállapításán kívül lényeges mozzanat a tartózkodási helyek és időtartamok meghatározása és az adott helyeken érvényesülő nyelvi, nyelvjárási és kulturális hatások számbavétele. A nyelvemlékekben megfigyelhető nyelvi ingadozások, kettősségek okai között szerepelhet a regionális nyelvjárás-keveredés, az emlék másolat volta (a másoló/k/ nyelvállapotának kisebb-nagyobb mértékű keveredése az eredeti szövegével), a diktált szövegek esetében a „fej” (diktáló) és „kéz” (íródeák) nyelvjárási eltérései, a nyomtatott emlékekben a szerző és nyomdász nyelvállapotának különbözősége, illetve a nyomdászok eltérő viszonya az általuk kiadott kéziratokhoz (vö. még Juhász 2002c: 169–170, 2011d: 62–64, ill. jelen kötetünkben: a VIII. főfejezet 3. alfejezetében). A történeti szociolingvisztika

irányába vezet, de már a nyelvjárás-történeti munkák is komolyan foglalkoznak a nyelvi norma hatásával a szerzőkre, másolókra és nyomdászokra (vö. Benkő 1957: 39–42).

A Szótörténeti Tár nyelvjárás-történeti forrásértékét taglalva Zsemlyei Borbála még a következőkre hívja fel a figyelmet (2007: 250): „A hivatalos iratokkal azért is kell óvatosan bánnunk, mert adott sablonok alapján készültek. A végrendeletek például nem minden esetben megbízhatóak – hasonlóan más hivatalos irattípushoz –, hiszen kialakult kezdő- és záróformulákat tartalmaznak, amelyeket az íródéakok készen kaptak, így ez az egyéni/helyi nyelvhasználat vizsgálhatóságát gátolja. Ehhez társul az a nehézség is, hogy gyakran bonyodalmat okozhat az író személyének azonosítása, mert sokszor – tanúvallomási jegyzőkönyvek esetén – a számos aláíró tanú közül nehéz eldönteni, hogy ki volt a szövegező. [...] A végrendeletekkel szemben a tanúvallomási jegyzőkönyvek hitelesebb forrásoknak bizonyulnak, ugyanis a tanúvallomásokat rögzítő jegyzőkönyvek követelménye volt, hogy a tanúk vallomását híven, szó szerint rögzítsék [...]. Tulajdonképpen ezek a szövegek állnak legközelebb a beszélt nyelvhez. [Bekezdés.] A fenti problémák mellett a SzT. esetében még egyet figyelembe kell vennünk. Mégpedig azt, hogy – a hatalmas adatmennyiség ellenére – az adalékok nem oszlanak meg arányosan. Jóllehet a szerkesztői elvek között szerepel, hogy egy címszó alá lehetőleg olyan adalékokat kell besorolni, amelyek a teljes nyelvterületet lefedik, többségük mégis Kolozs, Szolnok-Doboka, Maros-Torda és Udvarhely megyei levéltárakból került elő, és sokkal kevesebb más megyéből. Tehát világos, hogy nyelvfeldrajzi kutatásokat történeti anyagon csak kellő óvatossággal lehet végezni.”

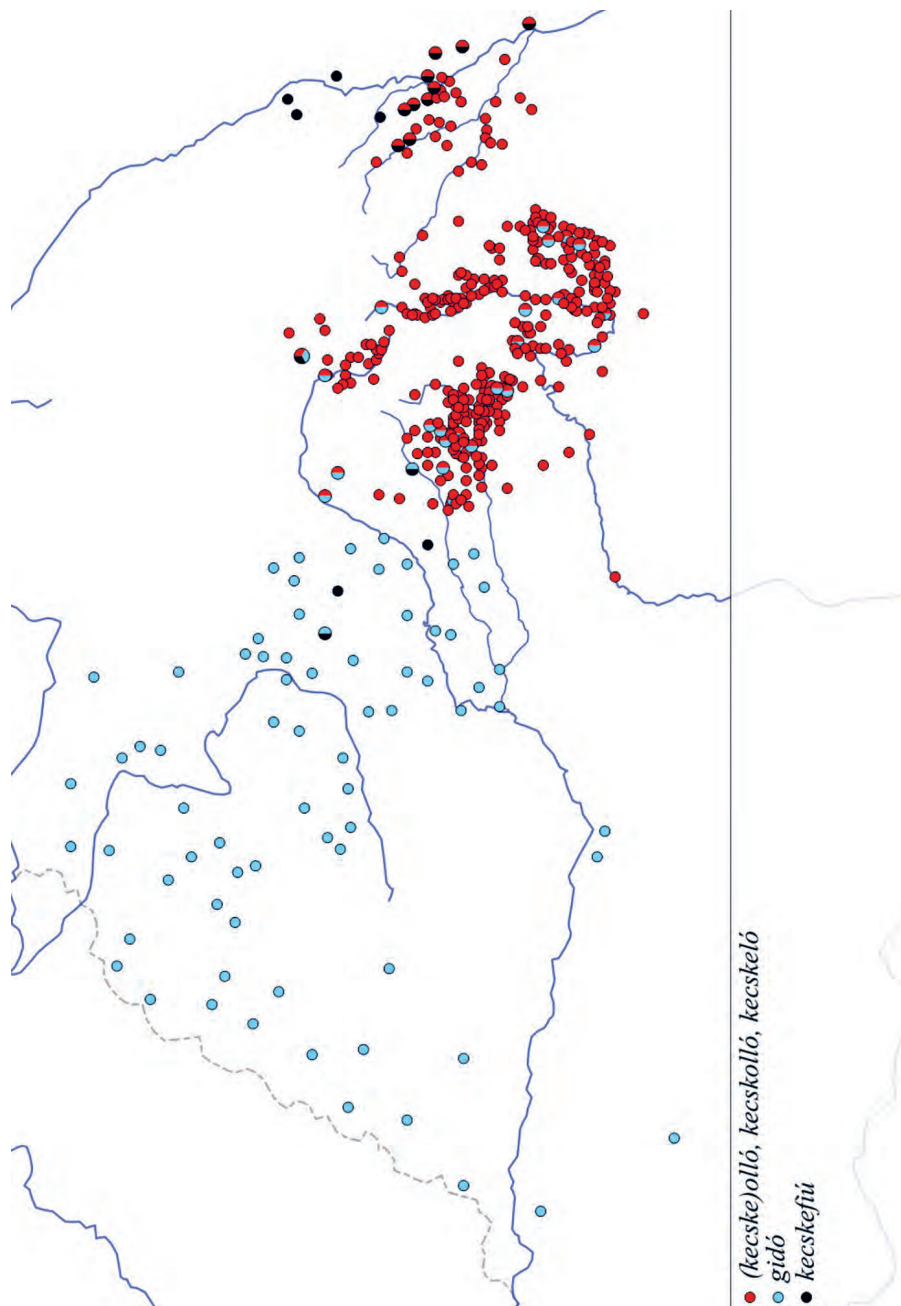
Nem véletlen tehát, hogy a SzT. vagy EHA. adataiból generált térképek sokkal heterogénebb, elmosódottabb nyelvfeldrajzi képet mutatnak, mint a 20. századi falusi, paraszti nyelvjárásokat rögzítő nyelvatlaszok. Ez utóbbiak homogenitásához a szociolingvisztikailag jól megválogatott adatközlői körön túl a kérdőív nyelvjárási tematizáltsága, a kiképzett terepmunkások által végrehajtott szakszerű gyűjtés és adatrögzítés is hozzájárul. Előadódhat tehát olyan paradox helyzet, hogy a 20. században gyűjtött atlaszokból biztonságosabb nyelvfeldrajzi következtetéseket lehet levonni például a 18. századi nyelvjárási megoszlásra, mint a korabeli írott forrásokból, feltéve ha az aszcendens módszert kellő körültekintéssel alkalmazzuk. (Más kérdés az, hogy a mindenkor nyelvi valósághoz nemcsak a nyelvjárások tartoznak hozzá.)

Tanulmányosak azok az első próbálkozások, amelyek a különböző adatbázis-típusokból készített térképeket hasonlítják össze. Példaként Vargha Fruzsina Sára egyik idevágó tanulmányának két térképmellékletét iktatom ide (Vargha 2014, itt 4. és 5. térkép), majd a két nagyatlaszból készített integrált áttekintő térkép következik². Ezek az interregionális mozgások diakrón kikövetkeztetésére is alkalmasak, ha figyelembe vesszük a már említett megszorításokat.

2 Ez is Vargha Fruzsina Sára munkája, köszönöm a hatékony segítségét.

4. térkép

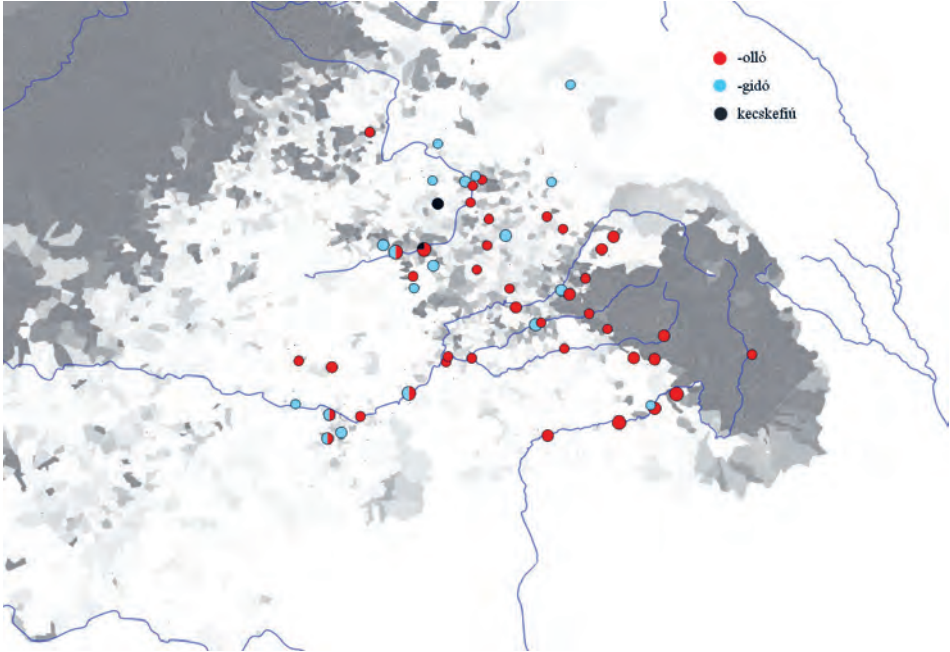
A *kecskegida* lexikai változatainak nyelvjárási térképe a romániai magyar nyelvjárásokban
(Forrás: Vargha 2011: 1. sz. térkép)

5. térkép

A *kecskegida* lexikai változatainak történeti térképe a SzT. adatai alapján (16–19. sz.)

(Forrás: Vargha 2014: 294)

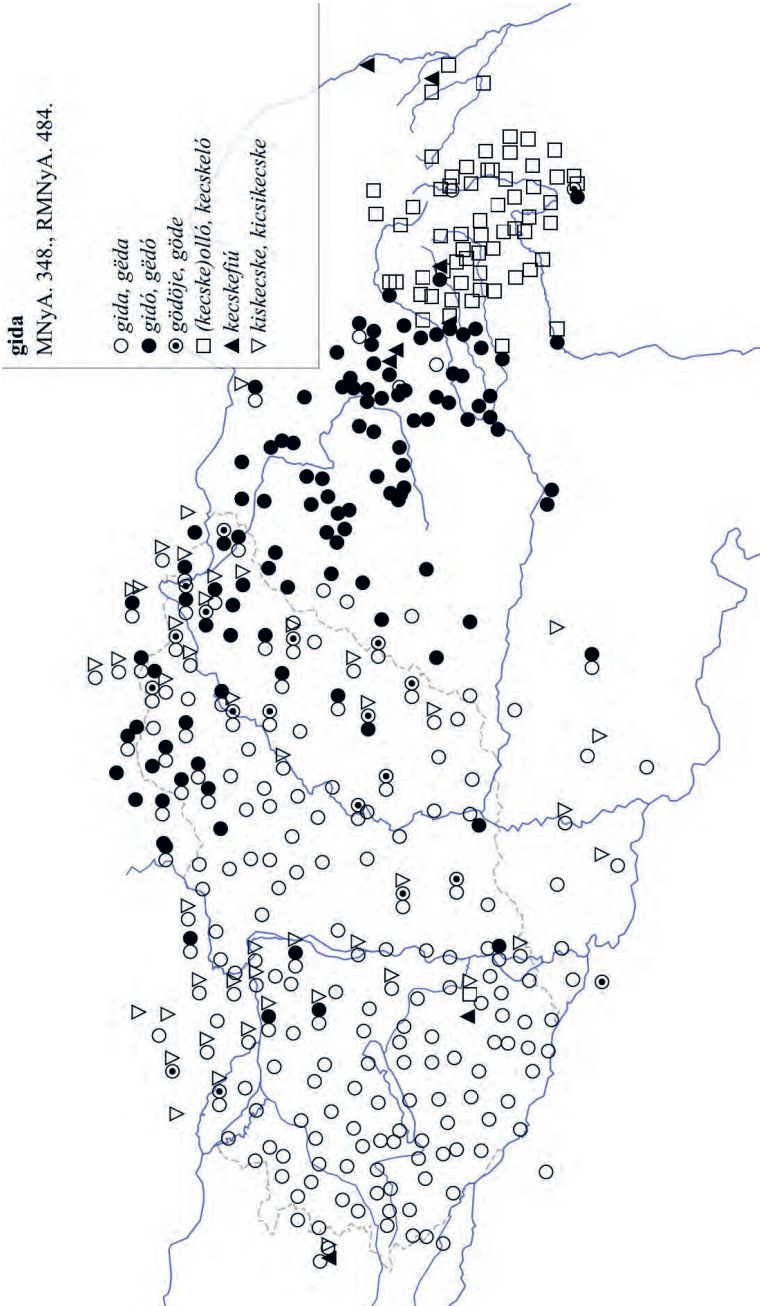
Mindenekelőtt idézem Vargha Fruzsina Sára kommentárját (Vargha 2014: 293): „A *kecskegida* lexikai változatait három nyelvjárási adattár, »A romániai magyar nyelvjárások atlasza« (a továbbiakban RMNyA.), »A moldvai csángó nyelvjárás atlasza« (MCsNyA.) és a »Székely nyelvöldrajzi szótár« (SzNySz.) adataiból készített integrált térképen láthatjuk (1. térkép). A *kecskefű* változat elszórtan fordul csak elő az adatokban, nagyobb moldvai elterjedtsége Moldván belül zajló folyamat eredménye lehet, a különböző eredetű nyelvjárások kölcsönhatásával magyarázható (bővebben Vargha 2007). A Székelyföldön és Moldvában leggyakoribb (*kecske*)*olló* a Mezőségen és attól nyugatra már nem használatos, ott a *gido* a jellemző változat. Összevetve az 1. térképet az 'ellik a kecske' jelentésű lexémák földrajzi elterjedtségével (l. RMNyA. 488.), az *olló-zik* változat határát valamivel nyugatabbra, a Mezőségen találjuk meg, vagyis az igében valamivel nagyobb az *olló* földrajzi elterjedtsége. A két térképlap összevetése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az igei formában terjedőben volt az *olló* a RMNyA. adatfölvételének időpontjában”. (Vargha Fruzsina Sára 2007-es tanulmányában részletesebben is vizsgálja ezt a kérdést, az állatok kicsinyeit megnevező nyelvjárási szavak összefüggés-hálózatában.)

5. A 'kecskegida' jelentésű szavak történeti nyelvföldrajzi mozgását hang-, alak- és szó-történeti tekintetben is érdemes az egész nyelvterületre kiterjedően vizsgálni. A folyamatok három nyelvatlasz és a SzT. adatai alapján véleményem szerint – nagyvonalakban – a következőképpen rekonstruálhatók (a felhasznált atlaszlapok: MNyA. 348. *gida*, RMNyA. 484. *kecskegida*, MCsNyA. 393. *gödölye*³):

3 Az MCsNyA. adatainak nyelvföldrajzi megoszlása a 4. számú térképen követhető, a teljes nyelvterületet ábrázoló 6. térképen a kicsinyítési arányok miatt a szimbólumok összefolytak volna, ezért Moldvát csak az RMNyA. 4 itteni kutatópontja képviseli. A kép teljessége érdekében azonban ezt a régiót sem hagytam ki a kommentárból.

6. térkép

A 'kecskegida' jelentésű szavak alaki és lexikai változatai a magyar nyelvterületen

Feltehetőleg már a honfoglaló magyarság is több szóval tudott utalni a kecskegidára, így akár egy nyelvjárásán belül is volt mód morfológiai és lexikai alternánsok használatára.

5.1. Az állatok kicsinyeit kifejező tájnyelvi szavak jelentésbeli és morfológiai típusjegyeit figyelembe véve minden nyelvjárásban használhatták például a *kiskecske* (~ *kicsinkecske*, l. pl. MNyA. Csz. 2., 4. stb.) jelzős megoldást. A *kis* (~ *kicsi*, *kicsiny*) jelző egyébként más ide tartozó nyelvjárási szó előtt is megjelenhetett, de nem azonos valószínűséggel. Leginkább a *gida* és változataival együtt adathozható: *kisgida*, *kisgēda*, *kisgidó*. Ezeknek a nyelvföldrajzi felbukkanása elég változatos, többnyire más, tipikusabb szavak mellett kínálnak alternatív megoldást. A *kiskecske* tömörszerűen, főváltozatként a nyugati palócban és a Kisalföld északi felén figyelhető meg, de számottevő a jelenléte még a keleti palócban és az északkeleti nyelvjárásokban is. – A *kis* jelzőssel azonos funkciójú az alkalmilag felbukkanó *-cske* kicsinyítő képzős származék: *kecskecske* (MNyA. F-13, 17: a Bukovinából áttelepült tolnai és baranyai székelyes nyelvjárásszigeteken).

5.2. Ugyancsak általánosan alkalmazható volt az 'állat utóda' jelentésű utótagokkal alkotott összetétel: *kecskefi*, *kecskefiú*, *kecskekölök* ~ *kecskekőjük*. Közülük a *kecskefi*, *kecskefiú* érdemelnek külön figyelmet, mivel 20. századi ritkaságuk ellenére az ómagyar nyelvben szélesebb körű lehetett a használatuk. Már csak a legarchaikusabb, többnyire elszigetelt helyzetű nyelvjárások, nyelvjárásszigetek jelzik ennek a típusnak a nyomát, például a burgenlandi Alsóőr (MNyA. Au-3), a mezősegi Feketelak, Nyárádkarácson, Kibéd (RMNyA. F-11, L-11, M-5), az északi csángó Szabófalva (RMNyA. H-1, MCsNyA. 69), Kelgyest, Belusest (MCsNyA. 68, 74), déli csángó Bogdánfalva, Trunk, Ketris, Lujzikalagor stb. (MCsNyA. 1, 18, 19, 22). Moldvában intraregionális szomszédsági kölcsönhatások révén néhány átmeneti nyelvjárású és székelyes kutatóponton is felbukkan változatként a *kecskefiú* lexéma, pl. Lészipeden (MCsNyA. 25) és Pusztinán (RMNyA. N-2, MCsNyA. 28). A régió déli csücskében található Ploszkucény (MCsNyA. 43) az északi csángó területről származó nyelvjárássziget, itt is megvan a szó, de a környező székelyes nyelvjárások hatására a *kecskeolló*-val párban.

A moldvai *kecskefiú* forrása a Mezőség volt, ahol a középkorban még ez lehetett a domináns forma. A Moldvába innen kitelepülők ezt honosították meg a Szeret folyó vidékén a 14–15. században. A később uralkodóvá vált mezősegi *gidó*-nak Moldvában nincs nyoma (nyilván azért, mivel az csak a 15–16. században terjedt el a Mezőségen). A másik tipikus moldvai lexémát, a *kecskeolló*-t a később, több hullámban ide érkező székelyek hozták magukkal (az *olló*-ról l. még alább a 6. pontban). A közép- és újmagyar korban ennek a két szónak kellett megosztóznia a régióon belül. Az északi csángók megőrizték a *kecskefiú*-t, a székelyes csángók a *kecskeolló*-t, a kevert nyelvjárású déli csángóban és néhány székelyes kutatóponton pedig mindkét szó használatossá vált.

5.3. A magyar nyelvterületen a legszélesebb körben a *gid-* ~ *gēd-* ~ *göd-* állathívogató-hangutánzó tövekből alakult morfematikai és hangtani variánsok terjedtek el, melyek *-a* ~ *-ó* ~ *-u*, *-e* alakú képzőkkel társultak. Ezek a toldalékok ma – ha az alaki

tagolhatóság még fennáll az adott beszélőközösségben – funkcionális alapon leginkább kicsinyítő képzőként értékelhetők (a TESz. és EWUng. is óvatosan erre a megoldásra hajlik), de eredetük szerint inkább folyamatos melléknévi igenévképzők, mivel az onomatopoeitikus tövek tipológiai és nyelvtörténeti szempontból zömmel verbális jellegűek, a felsorolt képzővariánsok pedig tökéletesen megfelelnek a régi magyar folyamatos melléknévi igenévképzők ómagyar kori alakváltozatainak (l. TNyt. I: 323–326). Ha e képzők alaktörténetéből indulunk ki, akkor az *-a* (< *-á*) variánst tekinthetjük a legarchaikusabbnak, amely fonetikai okokból a veláris és palatális jegyeket egyaránt felmutató *i*-s tövekhez járult. A 'kiskecske' fogalmának legáltalánosabb, földrajzilag is legszélesebb körben elterjedt megjelenítője tehát a *gida*, amely a Nyugat-, Közép- és Dél-Dunántúlon domináns, sokhelyütt kizárólagos forma. A nyelvterület közepén, a Tiszát követő széles sávban, valamint a palóc régióban *i* > *ĕ* nyíltabbá válás következett be a töben: *gida* > *gĕda*. E hangtani változás nyugati ütközőzónája a tágabban értelmezett Duna mente.

5.4. Az *-a/-e* igenévképzőt időben az *-ó/-ő* (~ *-ú/-ű* > *-u/-ü*) követte; feltehetőleg ennek realizációi a *gidó* ~ *gĕdó*, *gidu* ~ *gĕdu* változatok, amelyek a keleti palócban, az északkeleti régióban, a Tiszántúl középső részén és a Mezőségen terjedtek el, ahol – mint azt említettük – a *kecskefi(ú)* lexémát szorították háttérbe. Az *-u*-s formák az északkeleti régió sajátjai, és vagy zártabbá válással keletkeztek (*ó* > *ú*, majd rövidüléssel *u*), vagy az *ó*-nak is előzményül szolgáló *o* típusú labiális utótagú kettőshangzóból monoftongizálódtak. A *gidó* ~ *gĕdó* nyelvföldrajzi gócpontja tehát az északkeleti régió a keleti palóccal kiegészülve. A *gidó* innen hatolt be az erdélyi vidékekre a Szamos völgyén keresztül.

5.5. A *gĕd-* tönek létrejött szórványosan labializálódott *göd-* változata is, amely már oly mértékben eltávolodott a velaritási jeggyel is bíró *i*-s tőtől, hogy a hangrendi harmóniában neki megfelelő *-e* képzőt vette fel: *göde* (pl. MNyA. Csz. 2, M-11). A *göd-* azonban jellemzőbben a *gödöle* ~ *gödölje* ~ *gödöje* derivátumban lexikalizálódott, amelyben az eredeti *-l* feltehetően gyakorító igeképző, az *-e* pedig az archaikus *-a* képző hangrendi párja. Az *-ő* alakú „modernebb” igenévképzőt többek között a *Gödöllő* helynév (< *Gödöllő* szn.?) őrizte meg az utókor számára. (Bár bizonytalanul, de ezt a közszt teszi fel Kiss Lajos is előzményül helynév-etimológiai szótárában, l. FNESz. 1: 525 *Gödöllő* a.). A *gödölje*-k jellemző előfordulási helye a Tiszántúl, de megvan a keleti palócban és a Duna–Tisza köze egy részén is.

5.6. A legkarakterisztikusabb nyelvföldrajzi jellemzőkkel az *olló* (~ *kecskeolló*) rendelkezik. Ez ugyanis tipikus székely tájszó, a székely nyelvjárási régió kívül a tájatlaskokban csak a Mezőség keleti, érintkező sávjában és Moldvának a székely migránsok által betelepült részein fordul elő. Ótörök eredetű jövevényszó, de máshol, ahol a székelyek középkori nyomai kimutathatók – érdekes módon – nem bukkan fel. Joggal feltehető tehát, hogy a magyar nyelvnek ez a szava olyan honfoglalás előtti nyelvjárási átvétel, amely csak egyik etnikai csoportunk dialektusában honosodott meg, és később sem tett szert széles körű ismertségre: csak a szomszédsági és korlátozott mértékű migrációk

terjedése figyelhető meg. A mezőiségi visszaszorulásához az is hozzájárulhatott, hogy a regionális normaváltozat a *gidó* megerősödését támogatta (l. Vargha 2011 oszlopdiagramját, amely a SzT. adatai alapján századról századra követi az *olló* megszorodását, majd részleges visszaszorulását, ill. a *gidó* előretörését az erdélyi írásbeliségben).

6. Az ilyen jellegű esettanulmányok kiterjeszthetők nagyobb jelenségkörökre is a hangtan, alaktan, lexika, jelentésstan területén (lásd a következő három főfejezetben is).

6. A normatörténet néhány kérdése és a nyelvföldrajz¹

1. Milyen szálak vezetnek a kisebb részben nyelvközi kapcsolatokat, nagyobb részt inkább nyelvjárási problematikát feszegető nyelvföldrajztól az irodalmi és köznyelv, illetőleg a nyelvi norma kutatása felé? Tekintettel arra, hogy ez az irodalom-, művelődés- és népiségtörténetet is érintő tematika sem a kézikönyvekben, sem a szakcikkekben nem részesült még kellő figyelemben, ezt a fejezetet a figyelemfelhívás és a kutatásra való ösztönzés jegyében ajánlom az olvasók figyelmébe. A tudománytörténeti kitekin-tés és a kiszemelt problémák köre csupán szemléltető jellegű.

2. Szeretném azt is előrebocsátani, hogy helyütt nem kívánok terminológiai részle-tekbe, illetőleg vitákba belemenni az *irodalmi nyelv*, *köznyelv* és a nyelvjárások fölé boltozódó egyéb normaváltozatok megnevezésének tárgyában, mivel bár nem elha-nyagolható, a mondanivalóm szempontjából ez másodrendű kérdés. (A nyelvi norma, a nyelvvaltozatok és néhány ezzel kapcsolatos terminus kritikai újragondolására l. pl. Tolcsvai Nagy 1998, 2003.) Csak annyit jegyzek meg, hogy e két közkeletű szakszót most gyűjtőfogalomként kezelem: az *irodalmi nyelv*-et az írásbeliségben, a *köznyelv*-et a szóbeliségben funkcionáló azon nyelvvaltozatokként emlegetem, amelyek kifejlett ál-lapotukban normarendszerük által regionális kötöttség nélkül (ill. történetiségükben egyre kevesebb regionális kötődéssel) az egész nyelvközösség számára (ill. történetileg egyre nagyobb közösség számára) kínálnak magasabb presztízsű megnyilatkozási for-mát. E szándékosan elnagyolt kategóriákba – megfelelő specifikálással – azokat a korai nyelvi jelenségegyütteseket is besorolhatónak tartom, amelyek nyelvészológiai érte-lemben csak különböző megszorításokkal tekinthetők nyelvvaltozatoknak, de hozzá-járultak az újkori standard kiformalódásához, lásd például a *regionális irodalmi nyel-vek* szélesebb körben elfogadott, vagy az ómagyar *udvari*, illetve *kancelláriai köznyelv* Kniezsa István által feltett (1954: 476), de vitatott kategóriáját.

3. Ha az irodalmi nyelvnek nemcsak jelen állapotát, hanem sok évszázados történe-tét is vizsgáljuk, az időben visszafelé haladva egyre nagyobb jelentőségűvé válik benne a nyelvjárási problematika. A magyar nyelv története az ómagyar kor végéig egységes nyelvtípus híján nyelvjárások története – szoktuk idézni a közismert, de kissé leegysze-rűsítő tételt. De ha ez a dialektológiai „függőség” ilyen egyértelmű, miért és mennyiben lehet hiányérzetünk a 20. század nyelvvaltozat-történeti tanulmányait olvasva? Mivel tudja a mai tudomány kiegészíteni a jeles elődök által megrajzolt képet? Az új történeti forráskiadások (pl. a misszilislek, kódexek, hivatali és privát írásbeliség dokumentumai, régi nyomtatványok stb.), történeti és etimológiai szótárak, nyelvtanok, szinkron táj-

1 A főbb gondolatok elhangzottak a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Buda-pesten, 2004. augusztus 30-án (vö. Juhász 2007c).

nyelvi szótárak, monográfiák, jelenségtanulmányok magától értetődő, folyamatosan érvényesülő hatása mellett milyen új szempontok és módszerek serkenthetik még a diakrón nyelvváltozat-kutatást?

Eltekintve a 20. század ismert fordulatától, amely a nemzeti szintű normaváltozatok presztízsének ugrásszerű emelkedését hozta, az irodalmi és köznyelv fejlődéstörténetében kiemelt tényezőként kell számon tartanunk a táji változatok hatását. E hatásrendszer elemzéséhez minél részletesebb nyelvjárás-történeti ismeretekre van szükség, olyanokra, amelyek az időbeliség egyre sűrűbb metszeteiben a jelenségek egyre pontosabb, részletesebb térbeli és társadalmi megoszlását tudják elénk tárni. Ha pedig a térbeliség és időbeliség hálóját folyamatosan át tudjuk szőni a humán dimenzió szálaival, tehát az ember magatartását, nyelvi tevékenységét befolyásoló szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai és pragmatikai tényezők leírásával, akkor a nyelvi változások okrendszerének kutatása is új keretbe illeszkedhet (vö. Juhász 2002c).

4. Ezt a gondolatot természetesen nem tekintem merőben újnak, hiszen az említett tényezők – főleg a térbeliség és az időbeliség együttes kezelése – már korábban is sokszor felbukkantak a nyelvjárás-történeti, illetve az irodalmi nyelv történetét taglaló művekben (l. pl. Abaffy 1965, Bárczi 1966, Benkő 1957, 1960, Deme 1956, 1959, Pais 1953, Papp 1961, Szathmári 1968 stb.). A hiány inkább – és egyre inkább – abban mutatkozik meg, hogy az egyes dimenziók megragadása (köztük a térbelisége) nem kielégítő. Ellenben ha egy régi kor valamely időszakaszában kellő adatmennyiség birtokában egyes nyelvi jelenségek táji megoszlásáról kellő részletességű térképeket tudunk összeállítani, minőségileg új helyzet áll elő: a térbeli megoszlás sajátos szerkezetként elemezhető tovább, amely támpontokat nyújthat az adott jelenség nyelvrendszerbeli státusának aktuális meghatározásához, illetve következtetések vonhatók le a térbeli és időbeli mozgások dinamikájára is, különösen akkor, ha több időmetszetbeli térképekkel rendelkezünk.

Nyelvemlékek segítségével készített jelenségtérképek azonban mindeddig meglehetősen kis számban készültek, és azon túl, hogy kényszerűen elnagyoltak, hézagosak vagy egyenetlenek, összeállításuk nem kevés módszertani problémát, buktatót rejt. Ezért a nyelvjárás-történeti vizsgálatok számára nem nélkülözhetők – sőt a nyelvemlékekből készítetteknél is olykor fontosabbak – az élőnyelvi gyűjteményeket feldolgozó nyelvatlaszok. Miért tulajdoníthatunk ezeknek kiemelt jelentőséget? Azért, mert megtervezettségük, magas színvonalú és megbízható kivitelezettségük nagy mennyiségű nyelvi anyagot úgy ábrázol a térben, hogy a kutatópontok kellő sűrűsége és a (részben grafikai is támogatott) kartográfiai megjelenítés révén a vizsgált jelenségek plasztikusan, jól összehasonlíthatóan jelennek meg. Ezek a nagy munkával, gondosan készített, modern eszközök láttatják igazán, hogy a nyelvi jelenségek térbeli képletei valóban sajátos struktúrát alkotnak, amelyek akkor is felkínálják a lehetőséget történeti elemzésre, ha a nyelvemlékek adatai nem tennék lehetővé a táji megoszlás korai vizsgálatát.

Kedvező esetben azonban a nyelvemlékekből megrajzolható és a szinkrón állapotból (élőnyelvi atlaszokkal) visszakövetkeztethető nyelvföldrajzi kép kiegészítik egymást. Szemléletes példáját adja ennek Benkő Loránd nyelvjárás-történeti tankönyve (1957), amelynek térképmellékletei a kiválasztott morfémáknak *(-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től; -ít)* nemcsak a nyelvemlékek adataiból felvázolt 16., 18. századi alaki megoszlását, hanem A magyar nyelvjárások atlasza alapján lokalizált 20. századi elterjedését is bemutatják (Benkő 1957: 102. és 104. lap után).

5. Milyen feltételei vannak ma e két fontos pillér építésének? A korai ómagyar kort uráló szórványemlékek feldolgozása reményteljesen halad: a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének névtani műhelye jól felszerelt adattárak és szótárak formájában teszi közzé Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának helyneveit, és folyamatban van a régi és újabb helynevek online adatbázisokban való hozzáférhetővé tétele is. Munkájuk nem áll meg a sokoldalú adatközlésnél, hanem részlettanulmányokban és monográfiákban publikálják a nevekből lesűrhető nyelvtörténeti, névtörténeti, helyesírás-történeti, művelődés- és népiségtörténeti tapasztalataikat. Öröndetes, hogy kutatási palettájukról nem hiányzik a nyelvföldrajz sem, és részben szöveges formában, részben térképek közlésével segítik a történeti névföldrajz eredményeinek felhasználását (l. pl. Tóth 2002a, 2002b, Hoffmann 2003). Az ELTE névföldrajzi, névkartográfiai eredményeiből Vörös Ferenc, N. Fodor János és Bárh M. János család- és helynévtörténeti könyveit, adatbázisait említettem meg (Vörös 2014, 2017, N. Fodor 2014a, 2014b, Bárh M. 2018). – Az ómagyar személynévkutatás nélkülözhetetlen forrása Fehértői Katalin Árpád-kori személynévtára (2004), amely remélhetőleg a történeti nyelvjárás számára is kínál majd értékelhető támpontokat.

A sok ezer szórvány szisztematikus elemzése közelebb visz bennünket nemcsak a korai ómagyar nyelvjárások nyelvi és területi megismeréséhez, hanem annak a kérdésnek a tisztázásához is, hogy létezett-e ez idő tájt kancelláriai írásnorma, és ha igen, a helyesírási, hangjelölési egységesítés szándékán kívül milyen hangtani és egyéb preferenciák érvényesültek benne.

6. Érdekes tudománytörténeti epizódként tarthatjuk számon ezzel kapcsolatban a korszak talán legjobb ismerőjének, Benkő Lorándnak Anonymus *ő*-zése háttéréről kialakuló, majd módosuló véleményét. P. Mester *ő*-zésével – saját utalása szerint – először az Anonymus élőnyelvi forrásai (1996) című tanulmányában foglalkozott, ahol legkézenfekvőbb magyarázatnak a gesztairó anyanyelvjárása tükröződését tartotta. Érzékelhető hangsúlyeltolódást mutat ezzel szemben az Anonymus *ő*-zéséről című írása (1999), ahol kiemeli: „...főként a XII. és XIII. század okleveles gyakorlatában igen jól tetten érhető [a] korabeli *ē*-ző nyelvjárási területekről származó tulajdonnevek *ő*-ző írásnormája, szerves előzményeként annak az *ő*-ző normának, amely annyi későbbi, XV–XVI. századi szövegemlékünkben, többek között számos kódexben eléggé általánosan érvényesül.

Ez a korai *ő-ző* írásnorma az oklevelekben szinte kötelező szabványként [az én kiemelésem – J. D.] nyilvánvalóan kancelláriai eredetű, amihez a Magiszter részben alkalmazkodott, részben mint tekintélyes kancellista maga is hozzájárult...” (i. m. 66). E tanulmány átdolgozott változatban bekerült Benkő Loránd későbbi tanulmánykötetébe is (Anonymus *ő-ző* tulajdonnevei: Benkő 2003: 151–160), ahol a mondanivaló lényegének megtartása mellett jóval óvatosabb megfogalmazás olvasható: „Inkább afelé hajlanék, hogy a geszta tárgyalt jelensége mögött – írója saját nyelviségének érvényesítési lehetőségét sem kizárva – valószínűbben olyan tudatos írásbeli törekvés [kiemelés az eredetiben – J. D.] húzódik meg, amely bizonyos fokú írásnorma követését jelenti, olyan írásnormát, mely ugyan írásbeli »iskolák« szerint váltakozó igyekezettel, de a latin szövegek magyar tulajdonneveiben az *u*, *v*-s jelölésű *ő*-zést határozott előnyben részesíti. Ehhez azt természetesen hozzá kell tenni, hogy ennek az írásszokásnak a kialakítói, illetőleg követői – s közéjük tartozhat persze P. mester is – maguk is *ő-ző* nyelvjárást beszélhettek, s így a beszélt és írott nyelviség problematikája e vonatkozásban sem választható teljesen szét” (159).

Érdemes ezzel kapcsolatban visszautalni Kniezsa István hozzászólására, amelyet Paisnak a magyar irodalmi nyelv történetéről szóló nagy ívű előadása vitáján mondott el. Kniezsa véleménye szerint „Az irodalmi nyelvet ... a magyarban is [a lengyelhez hasonlóan] megelőzte az udvari (kancelláriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már korán kialakulhatott. Az erre vonatkozó kutatások azonban még alig kezdődtek el.” (1953: 476). Pais viszontválaszában látható fanyalgással fogadja ezt az elképzelést: „Hogy ... a királyi kancellária révén nálunk köznyelv kifejlődött volna, azt kevésbé [!] tartom valószínűnek... Tudnék hivatkozni a fel nem olvasott részekből [ti. Pais előadásából – J. D.] példákra, amelyekből kiderül, hogy a kancelláriára vonatkozólag nem igen vannak meg a valószínűségek.” (Uo. 485.) Abban Paisnak igaza van, hogy „a királyi kancellária révén” önmagában nemigen fejlődhet köznyelv, s – ezt már én teszem hozzá – a *kancelláriai köznyelv* terminus sem szerencsés, de a kancelláriában kialakulhatott olyan írásgyakorlat és hivatali szaknyelvfele, amely első megtestesítője lehetett egy normatörvényeket is mutató sajátos csoportnyelvnek.

7. Ezen a szálon Benkő fejtegetéseihez térünk vissza, aki Anonymus gesztájának és a királyi kancelláriai okleveleknek az *ő*-zését nemcsak egyszerű helyi nyelvjárási sajátásnak, hanem e csoportnyelvi norma érvényesülésének tartja. Nagy kérdés azonban, hogy miért zömmel *ő-ző* nyelvjárású hivatalnokok alkották e kancelláriák személyzetét, holott a főbb királyi és egyházi központok az Árpád-korban – Székesfehérvár, Veszprém, Buda, Esztergom stb. – feltehetőleg nem *ő-ző* területen találhatók. E megállapítás kapcsán vessünk egy pillantást az *ő*-zés 20. századi nyelvföldrajzi helyzetére, segítségül hívva a jelenségről készített összesítő térképet (l. Imre 1971b: 208).

Az *ő*-zés rendszertanilag legerősebb és területileg legnagyobb góca a Dél-Dunántúlra, azon belül is a Közép-Dráva mentére lokalizálható. E folt legkülső, északi köre a Balaton déli partját közelíti, és ismerve a zsírfoltszerű terjedés természetét, az expanzió korai szakaszában a mainál szűkebb területtel számolhatunk. Feltehető, hogy az *ő*-zésnek még egy nagyobb darabja lehetett a Drávától délre és az Al-Duna vidékén, de ezeket a nyelvjárásokat a hódoltság pusztításai eltüntették. Az *ő*-zésnek a Duna mellékén északra hatoló nyúlványa, amely ma a Csepel-sziget déli csücskéig ér, valószínűleg ugyancsak a török hódítás következménye: a délről fölfelé húzódó lakosság hozta magával. Ez tehát jóval az Árpád-kor utáni történetekhez tartozik. Feltehetőleg jórészt ezzel a későbbi migrációval hozható összefüggésbe a Debrecen 16. századi írásbeliségében felbukkanó *ő*-zés is: a literátusréteg nem elhanyagolható része délvidéki menekült lehetett. Bárczi még nyitva hagyja az *ő*-zés területével való szerves összefüggés lehetőségét is (vö. 1947: 86), de Deme figyelmeztet rá (1956: 297), hogy nyelvjárás-történetileg, rendszertörténetileg a debreceni népnyelv fejlődésrajzába ez az erős labializációs folyamat nem illeszthető bele. A dél-alföldi *ő*-zés történeti mozgása részletes vizsgálatot igényel: saját korai gócból terjedt-e ki, vagy a Duna vidékéről hatolt idáig.

Az *ő*-zés történeti nyelvföldrajzának értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori telepítésekkel létrejött szigetszerű, de nem egy települést, hanem települések csoportját magában foglaló foltokat. Ezek közül elsőként említem a Pozsony vidéki Szencet és tágabb környékét. Szenci Molnár Albert az *ő*-zés enyhe fokát szülőföldjéről hozta, így közvetve ez a nyelvjárási csoport is bizonyos szerephez jutott a jelenség irodalmi presztízsének erősödésében. – Nem tartom kizártnak, hogy a 16. századi irodalmi *ő*-zéshez a Kassától délre fekvő abaúji nyelvjárássziget települései is valamelyest hozzájárultak. Talán innen is merített *ő*-zést Bornemisza Péter, akit életrajzának ismert mozzanatai részben a Felvidékhez kötnek. Ezt a lehetőséget megengedve nem szükségszerű műveinek *ő*-zését délvidéki eredetűnek vagy a formálódó irodalmi norma kizárólagos hatásának tartanunk. Szélesebb értelemben vett irodalmi kihatása lehetett még az udvarhelyszéki *ő*-zésnek is, hiszen a Székelyudvarhelyi kódextól kezdve nyomon követhető regionális írásbeliség alakulhatott itt ki. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy sem régen, sem a közelmúltban nem volt Udvarhelyszék nyelvjárása egységesen *ő*-ző, sőt az igazgatási központ, Székelyudvarhely ki is maradhatott a tendencia markánsabb érvényesülési köréből, vö. Hegedűs 2002.)

Mindezek a tömbök és foltok azonban együttvéve sem fordították abba az irányba az irodalmi nyelv fejlődéstörténetét, hogy az döntően *ő*-zővé vált volna. Az Árpád-kori telepítések és a hódoltsági népmozgások ugyan hozzájárultak a jelenség terjedéséhez, egy idő után azonban a folyamat megtorpant és visszahúzódásba fordult át. A nyelvjárási és normanyelvi tévesztésnek számos oka lehetett, ezek közül most futólag hármat említek meg: 1. Az *ő*-zés területének nagysága nagy valószínűséggel még terjeszkedésének virágkorában sem közelítette meg az *ē*-zését, és a lefedett területek jelentős része sziget vagy félsziget jellegű, illetőleg peremhelyzete miatt elszigetelődő nyelvjárás. – 2.

Az *ö*-zésnek több helyen – mindenekelőtt az északkeleti és mezősi régióban, de a kései ómagyar kortól feltehetőleg már egyes városok nyelvében is – a nyílt *e*-zéssel is meg kellett küzdenie. (Közismert dolog, hogy nyílt *e*-ből a több fokozatnyi hangképzési távolság miatt ritkán keletkezik *ö* hang.) – 3. A reformációtól támogatott magyarnyelvűség az írásbeliségben és az egyházi szóbeliségben olyan vidékek nyelvi mintáit hozta előtérbe, amelyek nem *ö*-zők. Erdélyen kívül a Debrecen, Kassa, Sárospatak nevével fémjelezhető északkeleti minta fejtette ki a legerősebb hatást.

8. Az említettekkel szemben a mai köz- és irodalmi nyelv *seper* ~ *söpör*, *veder* ~ *vödör*, *ser* ~ *sör* típusú kettősségeiben győzedelmeskedő *ö*-zés már nem a nyelvjárási hatás következménye, hanem a jóhangzást célzó nyelvészeti törekvések eredője, amely a sok *e* hang részleges ellensúlyozására szolgál. Érvényesülésének viszont lehetnek nyelvföldrajzi és nyelvészeti kötöttségei. Most sajnálhatjuk igazán, hogy a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveinek regionális köznyelvi kutatásai alábbhagytak. Optimális esetben elkészülhetett volna egy olyan regionális köznyelvi atlasz is, amely kisebb kérdőívvél ugyan, mint a nagyatlasz (MNYA.), de mégis térben ábrázolhatóvá tette volna a mozgásban és megoszlásban levő városi élőnyelvi formákat. A lehetőség talán még mindig adva van, akár egy komplex, többdimenziós dialektológiai vizsgálat kereteibe illesztve is. Értelmét látnám több helyszínen megismételni – legalább részleteiben – néhány jól sikerült hetvenes-nyolcvanas évekbeli regionális köznyelvi gyűjtést. (Emlékszem egyetemi éveim egyik meghatározó nyelvészeti élményére, a G. Varga Györgyi vezette hatvani regionális köznyelvi kutatócsoportra, ahol nagy műgonddal megtervezett, precízen végrehatott és mennyiségét tekintve is nagyszabású felmérést végeztünk a város nyelvhasználatáról; vö. G. Varga 1979.) A szociolingvisztikai célú vizsgálat itt a valóságos idő síkján diakrón hatókörűvé bővíthető ki. (L. még az Új magyar nyelvjárási atlasz koncepcióját is: Kiss 2006.)

9. A futólag érintett módszertani nehézségek még fokozottabban jelentkeznek azokban a nyelvjárás-történeti, normatörténeti vizsgálatokban, amelyek súlypontjukat nem a mába torkolló újmagyarra, hanem korábbi időkre helyezik. Ennek ellenére nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy minél több szociolingvisztikai, pragmatikai mozzanat hasznosuljon a nyelvemlékek elemzésében, például a misszilizsek vagy a peres iratok személyközi viszonyait leképező, illetőleg a hivatalosság–magánéletiség pólusai között váltakozó nyelviség megragadásában. Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzam egyetemi nyelvjárás-történeti óráimra is, ahol egy kiválasztott tájegység – pl. a Kisalföld, Dunántúl, Székelyföld stb. – régi nyelvhasználatát és írásbeliségét vizsgáljuk a mai nyelvjárásoktól elindulva, visszafelé haladva az időben, egészen az ómagyar korig. Minden nyelvi szinten gyűjtünk elemzendő jelenségeket a közismert, nagy hatókörű hangtani tendenciáktól kezdve a ritka vagy egyedi mondattani jelenségekig. A kiválasztott jelenségek rendszertörténeti változásrajzban részesülnek, és ha a nyelvatlásokban van

idevágó adatsor, a térbeli állapotfelmérést a kikövetkeztethető táji mozgások rekonstruálása követi. Nyelvemlékes diakrón vizsgálat és nyelvföldrajzi rekonstrukció egymást kiegészítő műveletek, amelyek módszeres, óvatos alkalmazása több korszakot átívelő következtetésekre ad módot.

Nagyon tanulságos észrevétetni a hallgatókkal például azt, hogy a dunántúli írásbeliségben hogyan hullámzanak iratról iratra olyan tendenciaszerű jelenségek, amelyek a korabeli népnyelvben nagy valószínűséggel kifejtett, stabil állapotukban voltak jelen (pl. a kislalföldi *i*-zés vagy *á* utáni *o*-zás). Egy dokumentum elemzése során jelentősége van például az irat hivatali vagy privát jellegének, rendeltetésének, a szerzők (olykor „kéz” és „fej” kettősségében is megmutatkozó) iskolázottságának, nyelvi tudatosságának, anyanyelvjárási hátterének, vagy – mondjuk egy peres iratban – az elhangzottak szó szerinti rögzítése szükségességének. – Külön figyelmet érdemelnek a túlhelyesbítések (hiperkorrekciók), amelyek a normakövetés szándékának pszicholingvisztikailag is értékes megnyilvánulásai (az *i*-zés vonatkozásában például a *késér*, *gyék*-féle megoldások vagy az alaktanban a *-ba/-be* helyén megjelenő *-ban/-ben*-ek).

Hogy milyen széles skálán mozoghatnak az alaki ingadozások, azt az egyénre szabott mikrovizsgálatok is jelzik. Ha például birtokunkban van egy nyelvjárási elemeket is használó egyén missziliseinek a gyűjteménye, jól nyomon követhető írásbeli nyelvhasználatának nemcsak a regionalitási foka, hanem következetessége is. E gondolatmenet végén hadd hivatkozzam a nyelvjárás-történeti szakirodalom egyik tanulságos észrevételére, amely Drágffy János végrendeletét érinti. Drágffy János a mohácsi csata előtt elkészítette saját kezű végrendeletét, melynek első részében még nagy gonddal kerülte anyanyelvjárásának *i*-zését, a szöveg végére érve azonban – feladván a tudatos nyelvi kontrollt – visszatért a számára kényelmesebb, megszokottabb táji formákhoz (vö. Bárczi 1966: 7). Ez a helyzet sok tekintetben hasonlít ahhoz, amikor a nyelvjáráskutató otthon visszahallgatván a magnóra, diktafonra rögzített riportját, azt tapasztalja, hogy az adatközlő nyelvjárásiassága más erősségű a felvétel elején, mint a végén. (Az egyre oldottabb hangulatú beszélgetések végén kedvező esetben megszűnik a nyelvhasználat merevsége, formalitása, és ez kedvez a helyi színek visszatérésének.) Arra is van példa, hogy régi misszilisek elemzése során az egy névhez köthető leveleknek nem a nyelvjárási erőssége, hanem a táji típusjegyei változnak. Ez akkor szokott bekövetkezni, ha egy magasabb társadalmi helyzetű személy írnokot vált, vagy a saját kezű levelek váltakoznak a más nyelvjárást képviselő írnoknak diktált levelekkel.

10. A fejezet elején többek között azt hangsúlyoztam, milyen fontos, milyen hasznos az, ha a régi magyar nyelv hangalaki, morfológiai vagy lexikai változatait és változásait térképezni tudjuk, táji megoszlásukat ábrázolhatjuk. Többnyire fárasztó és rögsz az az út, amely ide vezet. A megrajzolt kép értelmezésekor azonban soha nem szabad megfeledkezni arról, hogy a közléstartalom rögzítésekor már több száz évvel ezelőtt is hányféle külső és belső tényező befolyásolta a nyelvi formát. Arról is meg vagyok győ-

zódve, hogy az írott és beszélt nyelv között már az ó- és középmagyar korban az eddig feltételezettnél nagyobb különbségek voltak. Ebben a változó, képlékeny közegben a történeti regionalizmusokat és szociolingvisztikai változatokat elemezve is egyidejűleg kell támaszkodni a modern nyelvatlaszokra, valamint a nyelvemlékek tanúságára, egyesítve a filológia és a nyelvföldrajz eszköztárát.

7. Korai nyelvemlékeink nyelvjárástörténetéhez¹

1. Ezzel a fejezettel azt a közismert, bár nem elégszer hangsúlyozott tételt szeretném erősíteni, hogy régi nyelvemlékeink magyarázata során az egyéb forrásokból leszűrhető tanulságok mellett milyen nagy jelentősége van a nyelvjárás-történeti szemléletnek, továbbá a régi és új nyelvjárási adatok felhasználásának. Ennek az elvnek az érvényesítését különösen a szegedi és a budapesti nyelvtörténeti iskola tartotta szem előtt. Bár néha egyes kérdések megoldásában éles vitát folytattak egymással, szellemiségükben, módszertanukban, a komplexitásra és tudományköziségre való törekvésükben nagyon közel álltak egymáshoz. Például Bárczi és Pais, Mészöly és Nyíri e tekintetben közös iskolához is sorolhatók, elveik és eredményeik jórészt mai is vállalhatók, példa értékűek az utókor számára.

2. Nyíri Antal posztumusz tanulmánykötetében is olvasható (Nyíri 2004: 212–216) A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban című, eredetileg a Magyar Nyelv 1941. évfolyamában (41–46) közölt írása. Mivel magam is a Tisza partján nőttem fel, és ma is szívesen térek haza szülőfalumba, nagy kedvvel olvastam egy lassan eltűnőben levő világ nyelvi és kulturális hagyományairól. A szerző is érzelmi kötődéssel, ugyanakkor látható szakértelemmel idézi és magyarázza a tiszai halászoknak a természettel és munkájukkal kapcsolatos megnyilatkozásait, népnyelvi kifejezéseit. A szentesi nyelvjárásból idézett mondatokból ugyanaz a Tisza-vidéki zárt *ë-ző* és *í-ző* dialektus köszön vissza, amely nálunk, Szolnok megye közepén is jellemző; a megörököített tájszavak egy részét magam is ismerem.

Az idézett népi terminológia archaikus rétegében azonban olyan kihalóban levő régi szavak is vannak, amelyekről – a hozzájuk tartozó tárgyi és műveltségi elemekkel együtt – Nyíri így emlékezik meg: „Maholnap azonban ezek is elfogyatkoznak, és hí-rükről meg nevükről csak azokból a feljegyzésekből tudunk majd egyet-mást, amelyeket a mind ritkábban található öreg halászok ajkáról a legutolsó pillanatban sikerül az utókor számára megmenteni.” (MNy. 1941: 46). – Ezek közé az eltűnő szavak közé sorolható a *fa-fandzsa* is, amely a következő szentesi népnyelvi szövegrészletben kerül elő: „A ponyty füves, gyöpös, sásos hején ívik, [...] Harcsa fatövire, bënt *fa-fandzsára* (ívik). A *fa-fandzsa*: szőrös fűszfatöve vagy szőrös fadérík; *fafandzsára* tojják az ikrát. A *fafandzsa* tehát olyan fagyökér vagy faderék – magyarázza Nyíri –, ahol a magos vízállás következtében a vékony gyökerek szőrszerűen vonják be a fa felületét. Ilyen fűzfadarabokat mindenütt lehet látni a Tisza árterületén.” (i. h. 45). A dús, bozontos oldalgyökereket eresztő folyóparti fák a tiszai tájnak ma is jellegzetes kísérői, ennek ellenére – mint Nyíri megjegyzi – a *fafandzsa* szót nem találta meg a szótárakban.

1 Főbb gondolatai elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. című konferencián, Szegeden, 2007 áprilisában (vö. Juhász 2008).

Azóta talán ki is halt ez a különös szó, legalábbis az összetétel *fandzsa* utótagja – gondolhatnánk joggal, hacsak fel nem bukkanna ismét valamely tájszóközlésben. De egy volt Nyíri-tanítvány, Zsiros Katalin 1998-ban a Magyar Nyelv szerkesztőségének egy érdekes tájszót és kommentárt juttatott el. A közlemény meg is jelent a folyóirat 1999. évi első számában *A fandzsásodik* jelentése a szentesi népnyelvben címmel (70–71). *A fandzsásodik* szót az édesanyjától hallotta a búzacsíramálé receptjének lejegyzésekor: „A csírasódó búzára akkor mondták, hogy *fandzsásodik már*, mikor megjelentek a kis hajszálgyökerek, és átszótték a deszkára kiöntött búzát” (i. h. 70). Zsiros Katalin szómagyarázata során Nyíri Antalra és Róna-Tas Andrásra támaszkodva helyesen utal arra, hogy a *fandzsásodik* ige abszolút tövében a régi magyar *fan* főnév rejtőzik, amely nemcsak „... szörzetet jelentett, de sűrű gyökérzetet, növényzetet is” (idézet Róna-Tastól [1978: 449], Zsiros Katalin kiemelésével). Zsiros a mondottakat még egy további szentesi adattal erősíti meg az ÚMTsz. 3. kötetéből: *lefandzsásodik* ’<fa> gyökeret ereszt’ (767).

Zsiros rövid közleménye nem foglalkozik hang- és alaktörténeti kérdésekkel, csupán azt jegyzi meg ide vonatkozóan, hogy a *fandzsásodik* ige a *fandzsa* főnév származéka, ennek tövében pedig a *fan* szó rejlik. Azt tehát már én teszem hozzá, hogy a *fandzsa* nyilvánvalóan a *fan* főnév *-sa* kicsinyítő képzős alakjából származtatható *cs > dzs* zöngésüléssel. Erre az összefüggésre Nyíri is rájött, sőt önálló szómagyarázat formájában meg is írta a Magyar Nyelv hasábjain (1941: 29), azzal toldva meg a bizonyítást, hogy a *fan* *csa > fandzsa* zöngésülés hasonló ahhoz, mint ami az olasz eredetű *lán* *csa > lándzsa* szóban lezajlott.

Ezek után rátérhetünk korai nyelvelméleinkre, hiszen szinte mindegyikben vannak ma már furcsának tűnő vagy egyedi, problematikus magyarázatú szavak, nevek. Ezek közé tartoznak Anonymus gesztájának egyes szórványai is, például a 11. fejezetbeli „*silva Igfon*”, vagyis az *Igyfon* erdő, amely az 51. fejezetben „(in) *memoribus Ygfon*”-ként, Pais fordításában „*Igyfon sűrűi*”-ként tűnik föl. A tájnév Györffy György szerint a Bihar megyei Réz hegységet jelölte (TörtFöldr. 1: 570), s tudomásom szerint Anonymus gesztáján kívül csak a Képes Krónikában fordul elő, ott is feltehetőleg Anonymust követve (vö. 1354: *Igfan*: DHA. 191, 1074-re vonatkoztatva, l. KMHsz. 89 is).

A név egyedisége és sajátos szemantikája miatt magyarázata sem egyszerű, Pais azonban szerintem jó nyomon jár, amikor Anonymus-fordításához írt jegyzeteiben (1977) így nyilatkozik: „A nevére nézve pedig arra gondolhatunk, hogy előrésze az *igy* am. »szent«, utórésze meg a *fon* vagy *fan* am. »fonadék, szövedék, sűrű, erdő (gubancos gyökér vagy szőr)«. Eszerint tehát az értelme »szent-sűrű vagy szent-erdő«” (151). Pais jól okoskodik, ámbár a növényzetre utaló *fan* szóra vagy annak képzett származékára itt nem idéz adatot. Ez alól részben felmenti egy önálló tanulmánya, amelyet kifejezetten a *fon ~ fan* nomenverbumnak és családjának szentel (l. Pais 1931–1934). Ebben a Szinnyei-féle Magyar tájszótár adataira támaszkodva a sajátos népnyelvi jelentésváltozásokra is kitér: „Hogy a *fon ~ fan* szócsalád jelentésköre milyen irányokban tágulhatott,

mutathatják a növényvilágra vonatkozó magyar kifejezések közül: *fon* 'apró, finom gyökér- és szőrszálak' Hegyalja (MTsz. 1. *fan* 2. alatt) | *fanos szőlővessző* 'szőlőtőke termő ága, melyet lehajtva földdel betakartak, s így gyökereket hajtott' Borsod; *fanos répa* 'tőves répa (*brassica rapa*)' Dunamellék (MTsz. *fanos* alatt), amely nyilván vékony, összehabalyodott [?] gyökeréről kapta a nevét." (1931–1934: 277). A tanulmánya végén idézett néhány ómagyar helynévi példa idevonhatóságát Pais maga is erősen bizonytalanlannak tartja (uo. 284).

A 20. századi *fancsa*, *fafancsa*, *fancsásodik* tájszavak szerencsés módon utalnak vissza a szóban forgó metaforikus lehetőségre ('szörzet' → 'gyökérzet'). Ugyanakkor a *fan*-nak és származékainak a növényzeti terminológiába való behatolása, helynévvé válása, a nyelvjárási és jelentéstani problematikája, valamint az *igy* ~ *ügy* 'szent' szóval való összekapcsolódása még további vizsgálatot érdemel, lásd pl. az ősi hitvilágot idéző ómagyar *Igykü* (később > *Hegykő*), *Ügymagas* (később > *Hegymagas*)-féle neveket (vö. FNESz.⁴, Kiss Lajos kételyeivel szemben pedig Zelliger 2004). Ez utóbbiak arra engednek következtetni, hogy bár az *Igyfan* meglehetősen speciális tulajdonnév, mégsem tekinthető Anonymus egyedi alkotásának. A valóságban is létező erdőnévről lehet szó, amelyet a gesztáíró nemcsak írott forrásokból, hanem az élőnyelvből – akár saját tájnyelvéből is – ismerhetett. Mindenesetre Bihar és Békés megye azokhoz a tájakhoz tartozik, amelyeket művének tanúsága szerint aprólékosan ismert és bőven szerephez is juttatott.

3. Az egyedi névalkotás vagy névválasztás Anonymus gesztájában helynevekre ritkán, személynevekre annál inkább jellemző (vö. Benkő 1998b: 28 stb.). Feltehetőleg ezek közé sorolható a kunok egyik jeles személyiségeként, Bors vezér apjaként aposztrofált *Bunger* (8., 10., 18., 31., 34., 57. fejezet, íráshibával: *Bumger*, *Buger* 34.), azaz közkeletű olvasatban *Böngér*. A név eredete vitatott, annyi azonban bizonyos, hogy – akárcsak a *Bors*-nak – semmi köze sem lehet a kunokhoz. Anonymus kun szereplői és a velük kapcsolatos történetek a krónikaíró elmeszüleményei. (A kunok sem ez idő tájt, még kevésbé a honfoglalás idején, nem tartózkodtak még a Kárpát-medencében.) A szerző tehát szabadjára engedte a fantáziáját, sőt nemcsak helynevekből kölcsönzött személyneveket, hanem korának antroponimáin kívül közszókból is bővítette színes névtárát. Különösen érdekesek azok a névalkotásai, amelyek valamilyen jelentéskapcsolatot mutatnak az egyes szereplők megnevezései között. Benkő Loránd figyelt fel például az „apaszerepben” levő személyek neveinek sajátos motiváltságára. Ilyen többek között az *Előd* (Szabolcs apja), tövében az 'első, kezdet stb.' jelentésű *elő*-vel, *Óse* (Örkön apja), tövében az *ős* főnévvel, *Ósbő* (Szalók apja), előtagjában ugyanezen szóval, *Ócsád* (Örsúr apja), tövében a 'rég, múltbeli' jelentésű *ó* melléknévvel. (Talán e szóhoz vonható még Éte apjának *Ónd* neve is; mindezekre l. Benkő 1998b: 29–31.) A legszebb beszélő nevek egyike az *Apafarkas*, amely – névtani társtalanságából sejtethetően – Anonymus leleményei közé sorolható (l. uo. 31–32, ahol viszont Benkő Loránd kimutat *Apa* helységnevet és *Farkas-Agmánd* nemzetségnevet).

Benkő tanulmányának ötödik pontjában felveti az apaszerep melletti „fiúszerep” névbeli megjelenítésének lehetőségét is (1998b: 34). Erre csupán egy bizonytalan példát említ a gesztából, a *Bors*-ot, amelyet a későbbi krónikák *Küsid ~ Kücsid* adatával egészíti ki (l. pl. Kézai 31.: „Cund ... huius filii *Cusid*”). *Bors* neve közismerten a kicsinység képzetét kelti fel, ennél fogva valóban összhangban van a számára „kiosztott” fiúszereppel. És ezen a ponton kanyarodik vissza gondolatmenetünk *Bors* apja *Böngér* nevéhez. Hogy miért nem keres jelentéstani kapcsolatot Benkő a *Böngér* és a *Bors* név között, az kiderül egy másik tanulmánya idevágó helyéből.

Anonymus „kunjainak” személynevei című írásában (1998c: 40–57) ugyanis sorra veszi az Anonymustól kunnak nevezett személyeket, illetve neveiket, köztük a *Böngér*-t is, amelyet ő *Bünger ~ Bönger*-ként olvas. A nevet ismeretlen eredetűnek tartja, ugyanis Pais etimológiáját (MNY. 1941: 267, SRH. 1: 58), amely egy török *bün ~ mün* ’leves’ szóra épül, teljes joggal elveti (i. m. 49). „Annyi azonban valószínűnek látszik – zárja gondolatait Benkő –, hogy e személynév nem Anonymus találmánya, ő csak a személy kunságát rakhatta hozzá a számára valahonnan felbukkanó névhez.” (Uo.)

Ezen a ponton szeretném a kérdéskör fonalát ismét felvenni. Fellapozván az Árpád-kori személynévtárat (Fehértói 2004: 163), azt látjuk, hogy ez a szó csupán Anonymus gesztájának adataival van képviselve, tehát az *Apafarkas* névhez és az ott felvonultatott érvekhez hasonlóan mégiscsak arra kell gondolnunk, hogy a *Böngér* esetében is a nagy mesemondó névalkotásáról lehet szó. De vajon „honnan bukkant fel számára” ez a különös lexéma? Véleményem szerint se nem törökből, se más idegen nyelvből, hanem a magyarból. A kifejezés ma is megvan, csupán a ritka, archaikus tájszók közé tartozik.

Én először A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 105. számú térképlapján, amely a ’kis szőlőfűrt’ megnevezéseit ábrázolja, bukkantam a nyomára. A *böngér* a Baranya megyei Cserkúton (D-37) és Baksán (G-4: itt csúcsos zárójelben, tehát ritkának jelezve) fordul elő. Ez önmagában meglehetősen kevés adat, ám ha a térképen gazdagon burjánzó szócsaládjával együtt szemléljük, megszűnhet a hiányérzetünk. A *böngér* legközelebbi nyelvjárási rokona a *böng* ~ *benge*. Leginkább ennek ősi -r névszóképzős származéka lehet a *böngér*, de nincs kizárva az sem, hogy az ugyancsak több helyről adathozható *böng* ~ *beng* főnév közvetlen -r képzős formájáról van szó, amelyben az -r előtti hosszú magánhangzó utólagos nyúlás eredménye. A távolabbi rokonságból néhány példa: *böngyő*, *böngyőke*, *böndő*, *böndzső*, *böndzsők*, *böndzsőke*, *csömbő*, *csömbők* (uo.). Ezek jól láthatóan kicsinyítő képzőre végződnek, a töben pedig nagy valószínűséggel onomatopoetikus hangsorok húzódnak meg, akár csak a *billeng*, *csilleng*, *csüllöngő* stb. lexikai változatokban.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNYA.) *böngész* című lapját (324.) elemezve már egy korábbi tanulmányomban értékeltem és kiegészítettem a TESz.-nek és az EWUng.-nak a *böngé*-re, *böngész*-re vonatkozó szómagyarázatát (l. Juhász 2000c: 198–199 és kötetünkben a VI. 4. alfejezet). Ennek lényege az, hogy a *böng* *böng*- töve

a *bog* 'rügy, bogyó' magas hangrendű *bög* párhuzamának *n* járulékhanggal kiegészült változata. A TESz. – bár a *böngé*-t ismeretlen eredetűnek tartja – ezt írja: „Feltehető korábbi jelentése a növényi ágon található a p r ó c s o m ó lehetett [az én kiemelésem: J. D.]; innen érthető, hogy bimbót, rügyet és bogyótermést egyaránt jelölhetett... Széles elterjedtségű nyelvjárási szó.” (1: 362–363).

Ha az elmondottak fényében a *böngér* tájszónak ugyancsak a 'bogyó, apró növényi termés' jelentését rekonstruáljuk, akkor a korai ómagyar nyelvnek olyan lexemájára lelünk, amely – akár a *Bors* mellé állítva, vonatkoztatott névként – jól beleillett az anonymusi névadás eszköztárába, illetőleg az Árpád-kori *Magod*, *Borsod*, *Buzád*, *Árpád*-féle nevek jelentésvilágába. Ha figyelembe vesszük azt a nyelvföldrajzi tényt, hogy a *böngér* tájszó a Dél-Dunántúlról, a *böngész* ~ *böngéz* ige pedig zömmel az alföldi településekről került elő (l. ÚMTsz. 1: 589–590, RMNyA. 2: 324.), megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy eme táji kifejezések elterjedésének súlypontja az ómagyarban is a déli és középső nyelvterületen lehetett. Mindezt összevetve Anonymus *ő-ző* szórványaival (de a korabeli *ő-zés* normakövető hajlamait sem feledve), azt is joggal gyaníthatjuk, hogy az ő anyanyelvjárása is ezen régiók valamelyikéhez köthető.

4. A fejezet végén az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez szeretnék röviden, a dialektológia és a szótörténet szemszögéből hozzászólni. – A. Molnár Ferenc korai szövegemlékeink több helyét magyarázta újszerűen, íráshibából, betűtévesztésből kiindulva, majd új értelmezését analóg szöveghelyekkel bizonyítva (összefoglalóan l. A. Molnár 2005a). Ötleteinek többsége számomra meggyőző, különösen azok, amelyek nagy irodalmi, filológiai, vallástörténeti apparátusra épülnek.

Egy felvetésével azonban mégis vitatkozni szeretnék. Az ÓMS. *syralmal sepedyk* szószerkezetének utótagját ugyanis – ámbár kérdőjelesen – szintén téves másolatúnak véli, és egy *h* betű „visszatételével” megoldott emendálás után az igét a *sebhede* 'megsebződöm' lexemához köti (i. m. 85–89, itt a korábbi szakirodalom áttekintése is megtalálható). Véleményem szerint a sírásra utaló és annak onomatopoeizését, alliterációját is kiaknázó szinonimapár feltevése akkor is meggyőzőbb, ha a *seped* (táj)szó nehezen adatosolható. Tudjuk azonban, hogy hangutánzó szavaink egy része alkalmi alkotás, más része pedig széles körű elterjedtsége ellenére speciális kontextuális és pragmatikai kötöttsége miatt nehezen kerül be a régi nyelvemlékekbe. Ilyen körülmények folytán különösen felértékelődik az archaikus peremnyelvjárások kifejezőkészlete, amely legkönnyebben tájszótárakban és nyelvatlaszokban hozzáférhető. Magam a romániai magyar nyelvatlasz szerkesztése során figyeltem fel számos értékes, az ómagyar nyelvemlékek adataival vetekedő, elszigetelődött reliktumra. Legtöbbjük feltehetőleg a moldvai csángó dialektusokból idézhető.

Ilyen a sírás szinonimakörébe tartozó, a *pityereg* térképlapján (5: 1381.) található szabófalvi adat, amely az atlasz kérdésére így felel: *rí^u és séppet* (H-1). Ez mellérendelő szerkezetével igen hasonlít a kódexekbeli *sír és szepeg* szópárhoz, azzal a különbséggel,

hogy a *seppet* még közelebb áll az ÓMS. *seped*-jéhez. Ha egyszerűsítjük a három szó hangalakját, akkor a *ri* és *seppet* ~ *sep(p)ed* formához jutunk, amelyben az *igék* még így is archaikusnak számítanak, különösen az ÓMS.-t idéző *seppet* (< *seped*). A nyelvjárástörténeti levezetések (**riβ* > *riu* > *riβu*, *seped* > *sepped* > *seppet*, illetve még egyszerűbb megoldással: *sepet* > *seppet*, eredeti -*t* képzővel) már a később kifejtendő részletkérdésekhez sorolhatók.

8. A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükrői¹

1. Bevezető gondolatok

A magyar nyelvatlaszok mindegyike komplex adatforrásnak tekinthető, jóllehet méretük és rendeltetésük igen különböző. Vannak nyelveket átívelő geolingvisztikai munkák (pl. Európai Nyelvatlasz, Kárpát Nyelvatlasz stb.) és egynyelvű dialektális atlaszok, ezen belül nemzetiek és regionálisak, tematikájuk alapján pedig általános és célatlaszok. A néprajzi atlaszoknak is van több-kevesebb terminológiai, azaz lexikális lapja, és a nyelvjárási atlaszok is jól hasznosíthatók néprajzi vizsgálatban, hiszen zömükben a népi kultúrát hordozó közösségek nyelvi világát célozzák meg. A nyelvatlaszok segítségével szinte minden nyelvi szint – hangtan, alaktani, szókincs, szemantika, egyes szintaktikai jelenségek – térbeli és részben időbeli megoszlását, mozgását lehet követni. A nyelvi és néprajzi állapotrajzon kívül a kutatópontok településtörténeti hátterének a kiderítéséhez is használható fogódzókat találhatunk, különösen az írásos forrásokkal gyengén ellátott időszakokra vonatkozóan. A nyelvészeti szakirodalomban is ismertek például a székelyek, csángók településére, illetőleg egyes nyelvjárásszigetek kialakulására felállított hipotézisek vagy a nyelvöldrajz eszköztárát is felhasználó bizonyítások (l. pl. Benkő Loránd, Szabó József, Péntek János, N. Fodor János, Juhász Dezső idevágó kutatásait).

Míg a hang- és alaktani térképek a nyelvjárás-típológiai megállapításokra, jelenségtörténeti elemzésekre kiválóak, addig a kulturális vonatkozások elemzésére főleg a lexikai lapok alkalmasak. Hogy milyen átfogó kép bontakozik ki ez utóbbiak segítségével, az függ az atlasz nagyságától, a lexikai címszók arányától, tematikai differenciáltságától, szemantikai strukturáltságától, valamint a művek koncepciójától. Ebben a fejezetben szeretném röviden méltatni a magyar nyelvjárási atlaszok nyelvi és kulturális sokszínűségét, a bennük rejlő tudományos lehetőségeket, külön kitérve A romániai magyar nyelvjárások atlaszára (RMNyA.). Ez a nagyszabású mű a maga közel 3300 térképével, a lexikai anyag átlagon fölüli arányával a magyar népnyelv és népi kultúra egyfajta nagytáji enciklopédiájának tekinthető, ezért hungarológiai és dimenzionális elemzésekre is kiválóan alkalmas.

1 A főbb gondolatok elhangzottak a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsváron, 2011 augusztusában (vö. Juhász 2014a).

2. A nyelvatlaskok mint a dimenzionális nyelvészet forrásai

A dimenzionális nyelvészeti megközelítés – mint azt számos helyen elmondtuk – a nyelvhasználatot a nyelv alapvető létezési dimenzióiként meghatározó, illetve befolyásoló tényezőcsoport, a (földrajzi értelemben vett) tér, az idő (történetiség) és a nyelvhasználói közösség (társadalom, a szociokulturális viszonyrendszerével) elvszerű és együttes vizsgálatával kutatja. A hungarológia eleve interdiszciplináris kutatási terület, amelynek minden részegységében fontos szerepet játszanak az említett nézőpontok, dimenziók. A nyelvatlaskokra, térképekre alapozó tudomány, a nyelvföldrajz (más néven geolingvisztika) is több komponensből építkezik, de természetesen kiemelt szempontja a térbeliség.

2.1. A magyar nyelvatlaskok térbeli hatóköréről. Mint az közismert, az egy nyelvet célzó nyelvatlaskoknak hatókör szempontjából két fő fajtáját szokás megkülönböztetni: a nemzeti és a regionális atlaskokat. Az előbbire példa a magyar „nagyatlask”, A magyar nyelvjárask atlasza (MNYA., megalkotásának elméleti-módszertani kérdéseiről l. Deme–Imre szerk. 1975), amely célja szerint kutatópontjaival lefedi az egész magyar nyelvterületet. E célt azonban csupán részlegesen érte el, mivel a munkaközösség két országban – politikai feszültségek és akadályoztatás miatt – csak ritka kutatópont-hálózatot tudott kiépíteni: a volt Szovjetunió (Ukrajna, Kárpátalja) területén négy, Romániában pedig 22 településen volt mód felgyűjteni a kérdőíveket (ennek hátteréről l. Lőrincze 1991). A többi szomszédos országbeli hálózat sűrűsége változó, az országhatáron belül nagyjából minden tizedik faluból lett kutatópont. (A kettes számú kérdőívet azonban csak egy ritkább hálózaton kérdezték ki.)

A regionális atlaskoknál az az alapelv, hogy a kutatásra kiszemelt területen lehetőleg minden falu legyen kutatópont. Ilyen, úgynevezett kisatlaskunk már számos létezik, hasonlóan a regionális (táj)szótárainkhoz, igen változó kutatópont-számmal, pl. a Penavin–Matijevics-féle Jugoszláviai székelytelepek nyelvatlaska 5, a Király Lajos-féle Somogy–zalai nyelvatlask (S–ZA.) 99 települést célzott meg.

A két atlasztípus közé helyezhető A romániai magyar nyelvjárask atlasza, amely három régiót (mezősegi, székely, moldvai) teljes egészében átfog, másik hármat pedig (északkeleti, Tisza–Körös-vidéki, dél-alföldi) részlegesen fed le. Szám szerint ez 136 kutatópontot jelent, amelyek nagyobb területet ívelnek át, mint a mai Magyarország. A területi sűrűség hasonló a magyar nagyatlaskhoz; ez onnan is látható, hogy a két atlasz közös lapjaiból generált egyesített térképek a településszerkezettel is összhangban levő kiegyensúlyozott képet mutatnak. (Moldvából persze akár dupla ennyi – 4 helyett 8-10 – kutatópont is reális lett volna, összevetve például a nagyatlask 4 ausztriai településével. A hiányérzetet enyhíti, hogy a moldvai magyar nyelvjáraskok felmérésére egy önálló regionális atlasz született, l. MCsNYA.) Visszatérve a romániai magyar nyelvatlaskra: területi kiterjedése és különösen térképlapjainak számát, átfogó jellegét tekintve inkább az ún. nagyatlaskokhoz, mint a regionális kisatlaskokhoz sorolható.

A területi lefedettségnek van még egy igen fontos tényezője: az, hogy egy nagytájra mennyi regionális atlasz esik. Ezek összeilleszthetősége, a kérdőívek átfedéseinek a mértéke ugyanis újabb geolingvisztikai értéket jelent egy tágabb horizontú vizsgálat esetén. (A különböző atlaszok anyagának módszeres számbavételével és az atlaszegyesítések kérdésével két megvédett PhD-értekezés is foglalkozik, l. Hegedűs Andrea 2008, vö. még Szabó Panna 2016, 2018a.)

Az atlaszokkal való lefedettség szempontjából a legkedvezőbb helyzetben a Délvidék van, elsősorban Penavin Olga áldozatos munkájának köszönhetően, aki hét regionális atlaszt készített, az egyiket Matijevics Lajossal közösen (Penavin–Matijevics 1978). Tiszteletünk, elismerésünk jeleként álljanak itt a műcímek: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza (1966), A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza (1969), A szerémségi magyar szigetek nyelve (1972), A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza (1978), Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárás atlasz (1984), Bácskai magyar nyelvjárás atlasz (1988), A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárás atlasza (1995). A délvidéki regionális atlaszok száma azóta tovább gyarapodott: Silling István 2012-ben jelentette meg a Nyugat-bácskai magyar nyelvatlaszt.

A következő régió, amelyről részletes nyelvföldrajzi felmérés készült, a Székelyföld, ahol a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének kutatói jártak a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben. A gyűjtésből három kéziratos részatlasz készült, ezek kiadásra, feldolgozásra várnak. A gyűjtött anyag egy részéből (lexikai kérdések) speciális szótári mű készült Székely nyelvföldrajzi szótár címmel (SzNySz.). A szótári formába öntésnek az volt a fő oka, hogy a rendszerváltás előtt a román tudománypolitika nem támogatta magyar nyelvatlaszok megjelentetését. További regionális atlaszok Erdély területéről: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből (Szabó T. szerk. 1944), Hétfalu nyelvjárás atlasza (Vöő szerk. 1971), Szilágysági nyelvatlasz (Márton gyűjt. – Hegedűs szerk. 2000, SzilA.). Kéziratban várja a kiadás lehetőségét Murádin László Aranyosszéki tájnyelvi atlaszából csak mutatványok és esettanulmányok láttak napvilágot (vö. Murádin 2010: 5–13, 28–36, 114–134, 312–318).

A Felvidéken két magyar tájatlasz jelent meg: A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza (Sándor 2004, NyvA.), ill. Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza (Cs. Nagy 2011), a Kárpátalján egy: A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza (Lizanec P. N. 1992–2003).

Magyarországon a Dunántúl egyes tájait fedték le általános tartalmú kisatlaszokkal (a célatlaszokról l. a 2.4. pontban); ezek időrendben a következők: Őrségi és hetési nyelvatlasz (Végh 1959, ŐHA.), Zselici nyelvatlasz (Rónai 1993), Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között (Temesi 2002, a kéziratban maradt Ormánsági nyelvatlasz térképeinek zömét is magában foglalja), Somogy–zalai nyelvatlasz (Király 2005, S–ZA.), Sárvíz menti nyelvatlasz (Sajtos 2004, SárA.).

2.2. Az időbeli hatókör kérdése. A nyelvatlaszok alkalmasak lehetnek módszeres diakrón kutatásokra is. Az egyik ilyen lehetőség a látszólagos-időbeli vizsgálat az adat-

közlők korosztályi rétegzettségén keresztül. Jóllehet a nyelvjárási atlaszok többsége több nemzedékből merített adatközlőket, a módszeres elkülönítés és a rétegzett mintavétel reprezentativitása nem valósult meg; de nem is lett célként kitűzve, hiszen a vállalt feladat a nyelvjárási alaprég bemutatása volt, és ezt az idősebb és középgeneráció nyelvhasználatán keresztül lehetett leginkább bemutatni (l. még alább a társadalmi lefedettség kérdését is). Az új magyar nyelvatlasz tervezésekor felmerült ugyan egy három generációs mintavétel kérdése, de a rendelkezésre álló szerény anyagi lehetőségek miatt a fiatalok korosztályát lényegében ki kellett hagynunk. Korlátozott generációs összevetésre az idős és középkorú adatközlők vonatkozásában van mód, amennyiben a kutatóponto(ko)n a gyűjtőknek sikerült nagyjából azonos arányban adatközlőket kiválasztani a két generációból. Az ÚMNyA. kutatópontjainak többségén 10 adatközlő megszólaltatására volt lehetőség, így a rétegzett vizsgálatok is csak korlátozott mértékben valósulhattak meg.

A másik diakrón vizsgálati mód a valóságos időben zajló összevetés. Egy-egy településre vonatkozóan több változásvizsgálat készült, de a legnagyobb szabású vállalkozás itt is az Új magyar nyelvatlaszé, amely fél évszázados perspektívából teszi lehetővé az MNyA. és az RMNyA. kiválasztott kutatópontjain az időben zajló nyelvi változások nyomon követését (követéses vizsgálat). A két nagyatlasz gyűjtései a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben történtek, így egy új adatfelvétel – még akkor is, ha redukált kérdőívvel hajtják végre – tudománytörténeti jelentőségű (l. Kiss 2006). A nagyatlaszok szükség szerint speciális grafikai jelekkel (különböző zárójelekkel) tükröztették a kiháló formákat és a friss innovációkat, neologizmusokat, de mivel a tipikus formák gyűjtésére koncentráltak, inkább csak az elhangzott változatok státusának a jelzésére használták, alkalmasszerűen a szóban forgó térképi megoldásokat. Jelentőségük azonban nem elhanyagolható, akár csak az ÚMNyA.-ból kinyerhető generációs különbségeknek. Ez utóbbiak kartografikus kivetítése, illetve az elemzésekben való értékelése komoly kihívást jelent majd a közlétezők és kutatók számára.

Itt kívánok még röviden kitérni egy az ÚMNyA.-t megelőző vállalkozásra, amelynek adatai java részben még közzétételre várnak. Hegedűs Attila egyik pályázatáról van szó, amely a múlt század utolsó évtizedében azt tűzte ki célul, hogy egy kisebb kutatócsoporttal a Zagyva–Tarna–Közép-Tisza vidékén megismétli a nagyatlasz gyűjtését, így téve lehetővé az egyik „legkavargóbb”, változásnak leginkább kitett ütközőzóna vizsgálatát (Hegedűs 1998). A 14 falura kiterjedő gyűjtés elkészült, de feldolgozása csak részlegesen történt meg, és közzétételre vár. Külön értéke – úttörő jellegén túl – az, hogy a nagyatlasz kérdőívét nem redukálta, és az adatközlők kiválasztásakor törekedett a három generációs merítésre. A kutatópontok közül kettőnek, Jászládánynak és Jászfákóhalmának nyelvjárási változásvizsgálatára sort is kerített Hegedűs Attila (l. Hegedűs 2005: 48–65), sőt két palócos települést is bevont a kutatásába, de a térbeli mozgásokra is reflektáló szélesebb horizontú áttekintés még várat magára.

2.3. A társadalmi hatókör kérdése. A magyar nyelvatlaszok valójában nyelvjárási atlaszok, amelyek – ahogy erre már utaltam – a nyelvjárási alapréteget kívánják feltárni, és ennek rendelik alá mind a településeknek, mind az adatközlőknek a kiválasztását. És mivel a tipikus nyelvjárási beszélők a hagyományos gazdálkodást folytató paraszti, falusi lakosság körében élnek, a kutatópontok is zömmel átlagfalvakból, az adatközlők pedig földművelő, állattenyésztő vagy kisiparos helyi emberekből, köztük is az idősebbek vagy középkorúak közül kerülnek ki. A szűkebb szociális merítésnek közismerten több oka van: a legfontosabb talán az, hogy a dialektológusok, néprajzkutatók, társadalomtudósok hamar felmérték a 20. századi nagyszabású társadalmi átalakulások és átalakítások hatását és következményeit, amelyek végső soron a hagyományos népi kultúrát hordozó parasztság megszűnéséhez, kultúrájának radikális átalakulásához vezetnek. Emiatt a népnyelvi gyűjtések fő jelszavává a leletmentés vált, hanyagolva az egyéb falusi és városi lakosság élőnyelvének módszeres vizsgálatát.

A második szűkítő tényező az ilyen típusú vizsgálatoknak a szerény mértékű és hektikus anyagi, tudománypolitikai támogatása. A kényszerű mintavételi szűkítésből is következik, hogy a magyar nyelvjárási atlaszok nyelvi anyaga szociolingvisztikai szempontból többé-kevésbé homogén, ezáltal viszont jól összevethető, közös adatbázisokban, térképlapokon szükség szerint egyesíthető (pl. az MNyA. és RMNyA. különösebb tudományos, technikai aggály nélkül integrálható). Ez az alapfeltétele a követéses vizsgálatoknak is: bár az ÚMNyA. változatosabb szociológiai összetételű adatközlői bázisra támaszkodott, egy adatbázis alapú feldolgozás során mérhetők és behatárolhatók lesznek a nemi, életkorbeli és foglalkozás szerinti alcsoportok. Nagy előnye ugyanis az ÚMNyA.-nak a korábbi atlaszokhoz képest, hogy egy kérdőív kikérdezése során nem váltogatta az adatközlőit, azaz minden adatközlőhöz teljes, autonóm gyűjtés tartozik. (A nagyatlasz gyűjtői ezzel szemben az egyes fogalmi köröket gyakran más-más adatközlőtől kérdezték ki, pl. az eke és a szekér részeit a férfiktól, a szövőszékét a nőktől.) Egy újabb kutatási projektben nemcsak a már összegyűlt friss élőnyelvi anyag adatbázisba rendezése és kartográfiai megjelenítése lehetne a cél, hanem nagyobb nyelvjárási régióként néhány kutatóponton olyan mélyfúrászerű gyűjtések elvégzése, amelyek mind a paraszti lakosság körében, mind a falu társadalmát nyelvészociológiailag is reprezentatív módon átfogva adnának számot a nyelvi állapotokról és változásokról.

2.4. A kulturális hatókör kérdése. Amint az előző pontban is utaltam rá, mind az adatközlők, mind a kutatópontok kiválasztásában, mind a nyelvjárási szókincs kijelölésében a hagyományos népi kultúra elemeinek a rögzítése volt a fő motiváló tényező. Egy nyelvjárás tipizálásában a hang- és alaktani jelenségek játsszák a legfőbb szerepet, ezért a nyelvatlaszoknak ez a két nyelvi szint a legállandóbb modulja, a legnagyobb eltérés az egyes források között a lexikális elemek mennyiségében és jellegében van.

A nemzeti és a regionális általános atlaszok között látható különbség mutatkozik a kultúratüköröző szavak felvételét illetően. A nagyatlaszok megpróbálják átfogni – legalább mozaikszerűen – a néprajz által kijelölt főbb kulturális területeket, és ebben a válo-

gátásban támaszkodnak is az etnográfiai kézikönyvekre, monográfiákra. Hogy melyek ezek a témakörök, jól jelzi a Magyar néprajzi atlasz, amelynek több mint egyharmada úgynevezett „terminológiai”, azaz lexikai kérdéseket rögzít. Az általános regionális atlaszok erősen megrostálják, korlátozzák a szókincset célzó kérdéseiket, hiszen a relatív teljességre törekvő forrásmunkák ezen a téren a tájszótárak. A beválasztás fő szempontja a kutatóterületen megjósolható lexikai tagoltság, megoszlás, ennek hiányában legfőljebb kisebb-nagyobb hangtani különbségeket mutat a tárgyszó. (Itt jegyezzük meg, hogy a hangtani jelenségek térbeli disztribúciójának követésére pedig kifejezetten olyan szavakat szoktak a nyelvatlaszkészítők kiválasztani, amelyek a kutatóterületen lexikálisan homogének, ellenkező esetben a jelenségtérképeken „lyukak” keletkeznek.)

A magyar nyelvjárások atlasza kérdőívének összeállítása során számottevően emelkedett a lexikai jellegű tételek száma, a legnagyobb, legváltozatosabb anyagot viszont ezen a téren A romániai magyar nyelvjárások atlasza szolgáltatja. A 2999 címszó egy ennél is hosszabb kérdőívből maradt meg, amelynek egy részét a gyűjtés során kirosztálták a munkatársak. A minden tételre kiterjedő „témakataszter” elkészítése még várat magára, de a legfőbb fogalmi köröket felsorakoztató vázlat ideiktatható. Íme:

I. Földművelés: 1. a föld megmunkálása, 2. vetemények, 3. gyümölcsök.

II. Állattenyésztés: 1. szárnyasok, 2. juhászat, 3. disznó, 4. tehén, 5. ló, 6. méh, 7. macska, kutya, 8. madarak, 9. más állatok.

III. Növények: 1. virágok, 2. fák.

IV. Telek, udvar: 1. udvar, csűr, 2. házépítés, 3. mesterségek, eszközök.

V. A ház szerkezete és belseje: 1. a ház részei, 2. tűz és tűzhely, 3. bútor.

VI. Az ember: 1. testrészek, 2. testi és lelki tulajdonságok, 3. cselekvések.

VII. Öltözködés, tisztálkodás.

VIII. Étkezés, ételek: 1. ételek, 2. italok, 3. étkezés, 4. disznóölés, 5. élvezeti cikkek, 6. liszt, 7. edények.

IX. Házaság, család, betegségek, halál.

X. Társadalmi, gazdasági élet: 1. társadalmi élet, 2. kereskedelem, 3. közlekedés, 4. kendermunka.

XI. Művelődés, vallás; természetismeret: 1. iskola, számnevek, játékok, 2. egyházi élet, 3. hely- és személynevek, 4. természeti jelenségek, 5. térszíni formák.

Mivel az RMNyA. kérdőíve magában foglalja az MNyA. összes kérdését, a fenti témakörökben a nyelvterület egészét átfogó vizsgálatok folytathatók, első renden a két nagyatlasz egyesítésével, illetőleg a regionális atlaszok anyagának integrálásával, sőt érdemes lesz megvizsgálni, hogy ebben a közös szókincsből melyek a Magyar néprajzi atlasssal megegyező elemek. Mivel az RMNyA. nagyobb földrajzi területet fog át, mint Magyarország, nagyobb ívű, de autonóm kutatásokra is alkalmas (ilyen pl. a Mezőség és Székelyföld, ill. Moldva kapcsolatrendszerének vizsgálata).

A kultúra terminológiájának nyelvjárási feltérképezésében sajátos forrástípust alkotnak az úgynevezett célatlaszok. Ezek eltekintenek egy vagy több nyelvjárás általános jellemzőinek bemutatásától, fő céljuk a szókincs bizonyos szemantikailag és funkcionálisan elhatárolható szeletének részletes felmérése adott földrajzi határok között. A magyar nyelvatlaszok között három ilyen mű ismeretes: Balogh Lajos – Király Lajos, *Állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza* (1976), Timaffy László, *A kiskalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára* (1985), Guttmann Miklós – Köbölkuti Katalin, *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza* (1987). Timaffy könyve a reáliák, a tárgyi néprajz világában mozog, jellegzetes etnolingvisztikai alkotás, amely jól jelzi a két nagy tudományterület kapcsolódási pontjait, közös érdekeltiségét. A másik két atlasz közös motívuma az onomatopoezis, így a térképeken számos speciális hangjelenség is tanulmányozható a tájszók világán kívül. Külön vizsgálható a hangutánzó igék morfológiája (l. Varga 2011) vagy alaki állandósága/alkalmisága, szociális hatóköre, archaikus vagy neológ jellege, nyelvtörténeti tanulságai (vö. pl. Juhász 1998 és kötetünkben a IV. 3. fejezet) stb. Az ilyen célatlaszok számát szaporítani kellene, együttműködve a néprajztudomány képviselőivel, akár csak az olyan atlaszokét, amelyek teljességükben vagy részlegesen szemantikai jellegűek, azaz egyes fogalmak lexikális leképeződését vizsgálják, vagy meghatározott jelentésmezőket „tapogatnak le”. A néprajzi atlaszok idevágó anyagán kívül ki kell emelnünk ebben a vonatkozásban A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszát (Lizanec 1992–2003, KárpA.), amely jó példával jár elől.

3. Egy dimenzionális nyelvatlaszkísérlet

A Nyíregyházi Főiskola élőnyelvi kutatócsoportja több évtizeden keresztül dolgozott egy komplex, dimenzionális nyelvészeti témán, amelynek legfontosabb komponense a nyelvföldrajzi vizsgálat a hármasszár mentén. A részösszegzés – számos esettanulmány és konferencia-előadás után – 2012-ben jelent meg könyv és CD-melléklet formájában: *Változó nyelvhasználat a hármasszár mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanulságai* (szerk. Lakatos Ilona). A magyar–román–ukrán szár két oldalán 18 kutatóponton folytak szociodialektológiai vizsgálatok, amelyek kérdőíves anyagát – 6 településparra koncentrálna – színes térképlapokon jelenítették meg a szerzők. Az ábrázolás újdonsága, hogy a kutatóponton nemcsak a választott szó, morféma variánsai jelennek meg kördiagramos gyakoriságábrázolással, hanem két másik színes diagram is, amely a generációs gyakoriságot és az iskolai végzettség szerinti megoszlást tükrözi, tehát a legfontosabb szociolingvisztikai változók közül is megjelenít kettőt. Az elemzések legfontosabb tanulsága az, hogy a romániai és ukránai kutatóponton még archaikusabb alakok élnek, mint a magyar oldalon, ugyanakkor a határok átjárhatósága és a megélénkült többoldalú kapcsolatok miatt ezek a nyelvjárási különbségek megszűnőben vannak. A vállalkozás mind tudomány-módszertanilag, mind nyelvtechnológiailag példamutató, követőkre vár.

4. Néhány jövőbeli feladatról, kutatási lehetőségről

A nyelvjárási atlaszok számát tekintve a magyar dialektológiának nincs szégyenkezni valója, miközben jól tudjuk, hogy sok vállalkozás mögött heroikus egyéni és kollektív erőfeszítések vannak: kevés anyagi támogatással, a terepmunkát vagy az élőnyelvi gyűjtést olykor lenéző tudományos közegben. A nemzetközi folyamatok azonban kedvezőek: a korszerű adatbázis-építéssel modern nyelvtechnológiai eszközökkel felvérteződött nyelvöldrajz mindenütt felvirágzóban van (a hazai erőfeszítésekről l. pl. Bodó–Vargha 2008). Ha sokoldalúan értékelni, elemezni tudjuk gazdag anyagunkat (szép példája ennek Murádin 2010), nem érheti szó a házunk táját. Folytatni kell tehát az új atlaszok előállítását – fájdalmas hiányát látjuk például a középső nyelvterület, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl regionális atlaszainak, de kiadásra várnak a Székelyföld, Aranyos-videk, Zagyva–Tarna–Közép-Tisza gyűjtései is. Nem is szólva az Új magyar nyelvjárási atlaszról, amely a magyar nyelvtudomány kiemelkedő teljesítményei közé sorolható, de publikálása még várat magára (a készülés néhány tapasztalatáról l. Kiss 2009, 2010, 2015, Parapatics 2024). Külön fejezete lesz a magyar geolingvisztikának a már megjelent atlaszoknak a közös adatbázisban való egyesítése, és ezekből különböző integrált új atlaszok, térképek létrehozása számítógépes technológia segítségével. Kiemelt cél lehet a két nagy nyelvátlasz, az MNyA. és RMNyA. integrálása, új típusú, az adatbeíráson túlmutató térképekkel (néhány színes térkép erejéig l. Juhász–Bárh M. 2024: 104–109), keresési lehetőségekkel, online adatbázisokkal. Látványos színes integrált térképeket és dialektometriai elemzéseket tartalmaz Vargha Fruzsina Sára kismonográfiája (2017). Hasznos lehet tematikus (szemantikai) és morfológiai mutatók elkészítése is, valamint olyan kimutatás, hogy mely kutatópontokon milyen gyűjtések folytak (erre lásd Szabó 2018 függeléke, egyelőre kéziratban). A szókincs vizsgálatában pedig össze kellene fogni a néprajzkutatókkal, művelődéstörténészekkel, hogy a rokon tudományok eszköztárát egyesítve a hungarológia is minél többet hasznosíthasson a nyelvöldrajz eredményeiből.

9. A személynévek mint a nyelvföldrajz tárgyai¹

1. A tulajdonnevek nyelvföldrajzi vizsgálata olyan téma, amely önálló monográfia tárgya is lehetne. Jóllehet a fejezet címe a névföldrajznak csupán az egyik oldalát, a személynévek térbeli megoszlását és az azzal összefüggő következtetések lehetőségeit célozza meg, de így is túl széles az a kör, amelyen belül teljességet ígérhetnék a szemlében. Marad tehát a tallózás, a problémafelvetés és a közös gondolkodásra való felhívás, egy nem túl távoli folytatás reményében.

2. Mielőtt azonban figyelmünket a személynévek világára összpontosítanánk, érdemes a *névföldrajz* terminus bővebb és szűkebb értelmére kitérnünk. Tárgában értelmezve a névföldrajz tartalmát és feladatkörét, azt mondhatjuk, hogy a részét képezi minden olyan jelenség térbeliségének vizsgálata, amelynek hordozója tulajdonnév, legyen az hangtani, alaktani, lexikai, szemantikai vagy akár régi helyesírási jellemző, illetve nyelven kívüli természeti, társadalmi entitás, amelyre a név valamilyen formában utal. E kör szűkítése történhet a nyelven kívüli kapcsolatok kiiktatásával, mondván: a névtan a nyelvtudomány része; – illetőleg a névspecifikus jelenségekre való szorítkozással. Véleményem szerint az a helyes kutatói attitűd, ha egy adott helyzetben a döntés nem „ideológiai alapú”, nem „elhatárolódás jellegű”, hanem praktikus, azaz „célorientált” választást tükröz. Tehát legyen szabad a kutatónak céljaihoz igazodva mind lingvisztikai, mind extralingvisztikai eszközöket alkalmaznia, feltéve, ha nem vét a tudomány alapvető módszertani követelményei ellen. Azaz szándéka szerint akár meg is maradhat az onomasztika sajátos célrendszerében, vagy ki is léphet belőle, anélkül, hogy döntésével a „tudománytalanság” vagy az „inkompetencia” bélyegét kapná.

Mindenesetre a névtan tudománytörténete határozottan mutat az interdiszciplinaritásra való törekvésre, melynek során a kutatók inkább a vizsgálati horizontjuk szélesítésére, mint szűkítésére törekedtek, a szűkítést főleg az önelvűség jegyében hirdetve. (Az „ez akár érdekes is lehet, de nem nyelvészet, tehát a kérdés tárgyatlan”, vagy „mi ebben a névtan, ha csupán az ő-zés jelenlétét demonstráljuk a névvel” típusú hárítások remélhetőleg nem válnak jellemzővé a közeljövőben.) A névtan sokszínűségét fokozza az egyre inkább polgárjogot nyelő dimenzióális nyelvszemlélet is, amely a nyelvtudományi vizsgálatban a korábbiaknál szorosabban, szervezettebben kapcsolja egymáshoz a térbeliség, időbeliség és társadalmiság, illetve kultúra szempontjait. (A személynév-kutatásban érvényesülő ilyen szemléleti-módszertani megújulásról l. Farkas 2014.)

3. A nevek térbeliségének módszeres elemzése a nyelvföldrajz egyre bővülő eszköztárával immár több mint egy fél évszázadra tekint vissza a magyar nyelvtudományban (az

1 A főbb gondolatok elhangzottak A nyelvföldrajztól a névföldrajzig című konferencián, Szombathelyen, 2010 júniusában (vö. Juhász 2010a).

előzményekről és kezdetekről I. Kázmér 1970: 12–15; Juhász 1993, N. Fodor 2014b, Szabó Panna 2018b – e helyeken a témába vágó bő szakirodalommal). Sőt, a helynevekre építő településtörténet, melynek eredményeit a modern helynévkutatás is felhasználja, már a 19. század végén és a 20. század első felében is alkotott figyelemre méltó forrásokat és elemzéseket. A névföldrajz helynévi vonulata többnyire erősebb volt a személynévinél, miközben a két nagy névcsoporthoz vizsgálata igen sokszor egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódott. A helynévkutatás dominanciájának számos oka van, ezeket nem feladatom itt elemezni, csupán két lényegi tényezőre utalok.

3.1. A helynevek térbeli rögzítettsége, lokalizálhatósága eleve előnyösebb helyzetbe hozza ezt a kört a „földrajzi”, azaz geolingvisztikai vizsgálat számára, szemben a személynemekkel, melyeknek hordozói, a névviselő emberek „helyváltoztató denotátumok”, akiknek persze vannak jellegzetes regisztrációs helyei és alkalmi. (Lásd pl. a születési, házasságkötési, halálozási anyakönyveiket, családi feljegyzéseiket, adólajstromokban való összeírásukat, vagy a hivatalos és privát levelezésben, jogi procedúrákban való részvételüket, melynek során nemcsak a személyi, hanem a lokális azonosításuk is megtörténik, az alkalom szabta különböző helyeken.)

3.2. Ha a nevet és a denotátumot elválaszthatatlan egységnek tekintjük, akkor még egy alapvető, a kutathatóságot lényegesen befolyásoló tényezőre kell utalnunk. A helynevek lokálisan rögzítettek, a személynemek viszont erősen időhöz kötöttek, hiszen természetes, primér létüket az emberi élet biológiai korlátai szabják meg: a névviselő halála után többnyire fokozatosan feledésbe merülnek. (Az emlékeztető funkció már egy másodlagos létformáját, a névöröklés pedig mintegy „reinkarnációját” teremti meg a lexémának.) Míg tehát egy település személynévállományában száz év alatt gyakorlatilag teljesen kicserélődő „jel + jelölt” kapcsolatokkal, denotációkkal számolhatunk, addig a helynévállomány denotációi – összefüggésben a denotátumok zömének állandóságával – több száz év alatt sem cserélődnek ki teljesen.

4. A tulajdonnevek nyelvföldrajzi vizsgálatának igénye folyamatosan jelen van az országos névtani konferenciákon. A tanácskozások megjelent kötetei alkalmasak „tudománytörténeti mintavételre” is, azaz bizonyos kutatási témák jelenléte, illetve erősödése vagy gyengülése ezeken keresztül is – nagyvonalakban – lemérhető. Az alábbiakban csak a személynemek nyelvföldrajzi kutatását célzó vagy arra is figyelemmel levő előadásokra vetünk gyors pillantást.

4.1. Már az 1958-ban megrendezett I. névtani konferencián felbukkan ez a szempont. Érdemes utalnunk Bárczi Géza megnyitójára, amelyben beszámolt az ugyanazon évben megrendezett müncheni nemzetközi névtani kongresszusról, melyet több vonatkozásban példaadónak nevezett. Az „újfajta témák” között említette „a személynemek használatában, elterjedtségében, divatjában mutakozó földrajzi megoszlás” kérdését, amelyet rögtön szembesített is a magyar névkutatás idevágó eredményeivel, zárójelben megjegyezvén: „bár ez már éppen nem új kívánság [ti. a földrajzi szempontú vizsgálat, J.

D.], de nálunk eddig eredménytelen” (I. NévtKonf. 10). Maga a konferencia azonban szinte rácsáfol a honi érdektelenségre, hiszen a személynevek napján két olyan előadás is elhangzik, amely kitüntetett szempontként kezeli a térbeliséget: Benkő Loránd, *Nyelvjárástörténet a névtudományban* (1960b: 132–135) és Karácsony Sándor Zsigmond, *Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban* (1960: 164–168).

Érdemes idézni Benkő általános érvényű megállapítását: „ma már az is eléggé világos, hogy a nyelvtörténeti módszer – legalábbis a vizsgálati témák túlnyomó többségében – nem nélkülözheti a nyelvöldrajzi vagy ha tetszik: nyelvjárástörténeti szemléletmódot. Következésképpen: a történeti névkutatás módszerében adott esetekben nem kerülhető el a földrajzi szemlélet érvényesítése, sőt bizonyos típusú névtörténeti vizsgálatokban ez a szemléletmód a való eredmények egyedüli biztosítéka” (uo. 132). Benkő alig több mint három lapos korreferátuma több fontos gondolatot megfogalmaz, ma is korszerűnek tekinthető módon. Ezek közé tartozik például a nyelvi változások kronológiájának területi kötöttsége vagy a lexikai elemek változékonyságának és tagoltságának a különbsége a személynevek és közszók vonatkozásában. Alapvető igazságot fogalmaz meg akkor, amikor a személynevek társadalmi és kulturális „érzékenységből” kiindulva azok nagyobb változékonyságára hívja fel a figyelmet.

Előremutató a nyelvi normára való utalása is, hiszen a nyelvi jelenségek térbeli, időbeli és társadalmi mozgását ez a tényező egyre inkább befolyásolja. Egy évvel Benkő klasszikus tankönyvének, a *Magyar nyelvjárástörténetnek* (1957) a megjelenése után természetes előadásának ez a témaválasztása, ugyanakkor – mint a részletekből kiderül – jóval többről van szó a problémafelvetéseiben, mint nyelvjárástörténetről: a térbeliségnek, időbeliségnek és a társadalmi-kulturális szempontoknak a lényegében egyenrangú kezeléséről. Bár gondolatait a nagy hagyományú történeti nyelvészet keretébe helyezi, mondanivalójának lényege épp a többszempontúság (mai terminussal: többdimenziós vizsgálat) legitimálása. Végül, de nem utolsó sorban hadd utaljak Benkő névvizsgálati javaslatainak még egy korszerű vonására, a történeti típusvizsgálatra, amelyet nagy névkorpuszok bevonásával javasol megvalósítani. Ezek a személynévtárak, amelyek kereszt- és családnévvizsgálatokra egyaránt kiválóan alkalmasak, a 16–17. századi regionális névösszeírások, jórészt adórajstromok. Ezek segítségével látványos különbségeket tud kimutatni például a foglalkozásnévi vagy helynévi eredetű családnevek táji arányaiban, példát mutatva a s t r u k t u r á l i s , k o n t r a s z t í v jellegű elemzésre.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg ugyanezen a konferencián elhangzott előadásában Karácsony Sándor Zsigmond (1960), aki a 18. századi személynévadást vizsgálja meg három nagytáj összehasonlításával (Dunántúl, Tiszántúl, Duna–Tisza köze). A társadalmi helyzet és a vallás mérlegelésén kívül nagy szerepet tulajdonít a táji különbségek értékelésének is. Tanulmányát – az anyakönyvek forrásértékének méltatása után – a következő gondolattal zárja: „igen célra vezető földrajzilag is csoportosítani az anyagot, mert a nevek használatában tájegységenként sokszor végletes ingadozások is kimutathatók” (I. NévtKonf. 168).

Itt említem meg, hogy a korpusz alapú, a területi vizsgálat lehetőségét is magában rejtő névkutatás előmozdítására is hangzott el javaslat az 1958-as névtani konferencián. Idézem a szerkesztői előszó (Tájékoztató) idevágó részét: „Számos érdekes és ötletes javaslat hangzott el ezután a névtudományi munka előmozdítására (hogy lehetne az 1960. évi népszámlálást céljainkra felhasználni stb.)” (I. NévtKonf. 4, kiemelés tőlem: J. D.). Mint tudjuk, ez a kiváló ötlet később is megjelent néhány névkutatónk törekvéseiben, de a közismert bürokratikus nehézségek miatt csak a 21. században teremtdőtt meg a lehetőség a megvalósítására (l. alább az utolsó pontban).

4.2. A II. névtani konferencián Hajdú Mihály (1970) az egész országot átfogó nagy becenévgyűjtéséről számolt be (*Az élő becézőnevek és a becézőnév-rendszer: II. NévtKonf. 164–167*). Felhívja a figyelmet a nyelvjárások hallatlan morfológiai gazdagságára a becenévadás terén, és az élő névanyag feltárásának fontosságára: „A jelenkori számtalan összetett képző, képzőbokor határozott és áttekinthető csoportosítást kíván, hogy a becézőnevek vidékenkénti elterjedtségét szemléltetni, bizonyítani tudjuk.” (uo. 166). Ez az előadás lényegében a készülő becenév-monográfiájának (Hajdú 1974) az előhírnöke. A néhány évvel később napvilágot látó könyv már egyszerű térképeket is tartalmaz (58, 67, 78), amelyekben néhány morfológiai típus területi és diakrón változását is nyomon követhetjük. A könyv végén található adattár táji bontásban közli az egyes nevekre vonatkozó adatokat, az egyes fejezetek pedig számos reflexiót tartalmaznak a területi megoszlásra. Mind az előtanulmány, mind pedig a monográfia rámutat arra, hogy a széles horizontú felmérések (ha egyéni gyűjtésen alapulnak) csak a reprezentatív mintavétel segítségével tudják a valós arányokat tükrözni.

A II. névtani konferencia másik kiválasztott előadása Ördög Ferencé (*Gazdát cserélt becézőnevek: II. NévtKonf. 176–183*). Hajdú Mihályhoz hasonlóan ő is egy készülő, később sokat idézett névmonográfia (Ördög 1973) egy esettanulmányát tárta a szakmai közönség elé. A Göcsej és Hetés vidékét teljesség igényével feldolgozó anyaggyűjtése lehetővé tette, hogy a kutatóterületet átfogó térképek is készüljenek (már a tanulmányban is), példát mutatva egy regionális személynévátlasz lehetőségére. Ehhez hasonló reprezentatív felmérésre kevesen vállalkoztak később. Az erdélyi nyelvészeti iskola kiválóságára, B. Gergely Piroskára szoktunk hivatkozni, aki több könyvet is írt a kalotaszegi személynevek rendszeréről, onomatodialektológiai elemzéseket is közölve a tájegység négy résztájegységére vetítve (B. Gergely 1977, 1981, 2005).

4.3. A III. névtani konferencián Farkas Ferenc (1981) főiskolai tanár számolt be egy ígéretes táji személynévvizsgálatról, melynek során főiskolai hallgatók egységes kérdőív felhasználásával a Jászság szinkrón névanyagának összegyűjtését vették tervbe (*Ragadványnévgyűjtés a Jászságban: III. NévtKonf. 73–74*). A kutatás egy a kalotaszegihez és göcseji–hetésihez hasonló adatbázis összeállításával kecsegtetett, de a befolyt anyag csak szakdolgozatokban és néhány tanulmányban kapott nyilvánosságot.

4.4. A IV. névtani konferencia anyagából ismét egy Ördög Ferenc-írást és egy Rácz Endre-esettanulmányt emelek ki. Ördög Ferenc ezúttal is egy monumentális névtár

készüléséről tudósít: Zala megye XVIII. századi népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) (IV. NévtKonf. 255–259). A történelmi Zala megyére kiterjedő hatalmas adattár kiváló lehetőséget kínál regionális személynévvizsgálatokra, sőt történeti személynévátlasz készítésére is. A tezaursz végül négy kötetben jelent meg (Ördög 1991–1993). A szerző még a mű készülésének stádiumában több névföldrajzi tanulmányt publikált az összegyűjtött névanyagából (l. pl. Ördög 1988, 1991).

A IV. névtani konferencia másik idevágó előadása Rácz Endre műve (1989), amely néhány, szűkebb földrajzi körben elterjedt sajátos ragadványnevet jár körbe, mintaszerű módon: „A hetési Piku” és társai (Személynevek mint táj- és típusjelölők) (IV. NévtKonf. 259–263). Az egy-egy névre vagy névcsoportra kiterjedő komplex, elemző tanulmányok ugyancsak értékesek a névföldrajz számára, ezért ösztönözni kell a születésüket, javasolva a térképi szemléltetést is.

4.5. Az V. névtani konferencia kötete a korábbiakhoz képest az előadások számát és tematikáját tekintve is a látványos gazdagodást mutatja. Ez vonatkozik a nemzetiségi és etnikai névadás tematikai megerősödésére is. A román, német, szerb, szlovák, zsidó, székely, ruszin, cigány nevek vizsgálatából ezúttal két, a táji kötöttségeket is számba vevő előadást emelek ki: Kakuk Mátyásét (A jászkon Conscriptio Zingarorum 1779, in: V. NévtKonf. 68–72) és Udvari Istvánét (Bereg vármegyei ruszin férfi keresztnévek Mária Terézia korában, uo. 144–157). Kakuk Mátyás egy 1779-ből fennmaradt cigányösszeírás névanyagát közli három kerületre (Jászság, Kiskunság, Nagyunság), azon belül településekre bontva, majd néhány jellemző névtani tanulságot fogalmaz meg, illetőleg új szómagyarázatokkal próbálkozik. A településnévi eredetű családnévvel külön nem foglalkozik, pedig arányuk nem elhanyagolható, és felhasználhatók a migráció vizsgálatára is. A 239 családfő nevének további elemzése még sok tanulságot tartogat, és módot ad nemcsak a Jászkunságon belüli, hanem – hasonló összeírások majdani bevonása révén – tágabb nyelvföldrajzi összevetések elvégzésére is.

Udvari István – ahogy előadásának címe is jelzi – a Bereg megyei ruszin férfinevek 18. századi állományát, divatját vizsgálja az úrbérrendezés során készült névösszeírások felhasználásával. Míg az előző tanulmány (Kakuk 1997) szerint a jászkunsági cigányság 18. századi személynevei döntően magyar nyelvi közegben születtek, és zömmel magyar nyelvi eredetre utalnak, addig a ruszin nevek nyelvi, strukturális, névdivatbeli elkülönülése sokkal látványosabb. A történelmi Magyarország északi, északkeleti megyéinek nyelvi és kulturális sokszínűsége a személynévadás hátterének multidiszciplináris megközelítését kívánja meg, amelyben areális nyelvészeti, történeti szociolingvisztikai, vallástörténeti, közigazgatási stb. szempontok is terítékre kerülhetnek. Udvari ezek közül sokra támaszkodik, sőt az adattárát reprezentáló táblázatok egy részét úgy állítja össze, hogy Bereg megyén kívül megadja Szepes, Zemplén, Sáros és Nyitra megye húsz leggyakoribb keresztnévét és tíz leggyakoribb névváltozatát a következő nyelvi bontásban: Szepes: gorál, szlovák, ruszin, német; Zemplén: ruszin, szlovák, magyar; Sáros: ruszin, szlovák; Bereg: ruszin, magyar; Nyitra: szlovák, magyar. A ruszin nevek

származási helyét – összesített formában – települési táblázat is mutatja. Az ilyen gazdag és részletes adattárak alkalmasak névtérképek összeállítására is, így a nyelv földrajzi apparátus kiegészülhet egy a geolingvisztika számára elsőrendű melléklettel. (A szóban forgó tanulmány sajnos nem jutott el eddig a pontig.)

4.6. A VI. névtani konferencia hasonlóan gazdag kötetéből csupán egy előadást tárgyalok röviden, Bauko Jánosét (A szlovákiai magyarok ragadványnév-használatáról, in: VI. NévtKonf. 319–326). Bauko ezt írja a terveiről: „a kutatásaimat szeretném tovább folytatni és kiterjeszteni Szlovákia egyéb magyarlakta vidékeire, tájegységeire is. A bővebb adatbázis komparatív vizsgálatokra, nagyobb általánosításokra ad majd lehetőséget.” (i. m. 325). A 4 magyar nyelvű Komárom (Komarno) környéki községben végzett gyűjtés nagyon alapos és módszeres, mintául szolgálhat a többi szlovákiai magyar vidék feltáráshoz. Ugyanez az alaposság jellemző a feldolgozási szempontokra is, amelyek figyelembe veszik nemcsak a névtan, hanem a mai szociolingvisztika élőnyelvi, kétnyelvűség- és attitűdkutatási szempontjait is, továbbá a döntően szinkron vizsgálat kiegészül az írott források adatainak a bevonásával. A bemutatott kutatási vázlat időközben egy színvonalas doktori disszertációban, egy már napvilágot látott kismonográfiában teljesedett ki (Bauko 2009). A magyar névtanos társadalom csak a legnagyobb egyetértséssel és szimpátiával kísérheti a szerző további régiókat célzó terveit.

Jómagam nagy örömmel vennék például egy országhatárt átívelő szűkebb regionális vizsgálatot, például a Kisalföld területére, amely történelmileg és kulturálisan, de még dialektálisan is eléggé egységes terület. Kérdés, hogy a Trianon utáni évszázad mennyire törte meg ezt az egységet. A nyitrai, komáromi, győri, veszprémi egyetemi, főiskolai magyar tanszékek kiváló közös programja lehetne egy dialektológiai, szociolingvisztikai és névtani projekt, amelybe különböző nyelvatlaszmodulok is beilleszthetők lennének.

5. Az országos névtani konferenciák szemléjének végére érve sorra lehetne venni más (pl. hungarológiai, dialektológiai) konferenciák névtani szimpóziумait, szekcióit, külön fejezetet szentelve a Vörös Ferenc által elindított konferenciasorozatnak, melynek címe: A nyelv földrajztól a névföldrajzig (az első ilyen rendezvény 2010-ben volt). Önálló szemle tárgya lehetne a névtani periodikákban és más folyóiratokban megjelenő személynév-földrajzi közlemények számbavétele (Névtani Értesítő, a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, a debreceni Magyar Nyelvjárások, a budapesti Magyar Személynévi Adattárak, Magyar Névtani Dolgozatok stb.). A tájközpontú adattárak, feldolgozások is számos érdemes munkát hoznának előtérbe (pl. a Vízmentéről: Fülöp 1990, az Őrségről: Szabó László 1990), és külön figyelemben részesülhetnének a határon túli területeket bemutató (rész)szintézisek (pl. a szlovákiai családnévhasználatról: Vörös 2004, a székelyföldi kistájak történeti vagy mai személynéveiről: Kovácsné József Magda 1993, Janitsek 1993, 2004, 2008; stb.).

Kevés van belőle, ezért különös becsben tarthatjuk a korai történelmi korok személynévadásának egy-egy fejezetét tüzetesen, a földrajzi szempontokra is ügyelő feldolgozását. Hadd említsem meg név szerint is Korompay Klára mintaszerű kismonográfiáját a Roland-ének ismeretével összefüggő Árpád-kori névadásról (1978), illetőleg a védőszentek neveinek helynévvé válását nyomon követő kiváló könyvet Mező Andrástól (1996). Mindkét szintézis egységben kezeli a hely- és személynevek kérdését, értékeli a nyelvöldrajzi képet, Korompay pedig térképeken is ábrázolja a tárgyalt neveket, névpárokat. A védőszenteknek az európai a helynévadásban betöltött európai szerepéről l. Tóth ed. 2011. tanulmányait.

Benkő Loránd Anonymus-tanulmányait végigkíséri ugyanez a komplexitás és a nyelvöldrajzi érzékenység. Ezúttal A Szovárd-kérdés című könyvét (2009) hozom példaként. A műben tőle megszokott módon sokoldalú elemzésben részesíti a *Szovárd* nemzetség-, személy- és helyneveket, messzemenő következtetéseket vonva le ezek összefüggéséből, térbeli elhelyezkedéséből, természeti és társadalmi háttérükből. Lokalizációit térképmellékleten is szemlélteti.

A névföldrajzi szemlélet erősödését jelzik nagy személynévszótáraink is. Kázmér Miklós családnévszótárának (1993) adatai többnyire megyékhez vannak kötve, ezért egyfajta lokalizációs igényt is kielégítenek, az adott név táji gyakoriságára azonban nem adnak kellő támpontot. Hajdú Mihály családnév-enciklopédiája (2010) már népszámlálási adatokat feldolgozó számítógépes adatbázis alapján jellemzi az adott lexéma területi előfordulását, gyakoriságát. A pontos arányokról azonban csak a statisztikai térképek tudnak árnyalt, szemléletes képet nyújtani.

Ezért tekinthető „korszakváltó” jelentőségűnek a Vörös Ferenc által készített országos családnévátlasz, amely számítógépes adatbázisával és a modern nyelvtchnológia eszköztárát felhasználó térképezési apparátusával megyékre vetítve mutatja az egyes nevek és névváltozatok megterheltségét (Vörös 2014). Csak ilyen, a lakosság teljességét számba vevő, a népszámlálási adatokra épülő vagy a statisztikailag reprezentatív mintavételre alapuló adatbázis tud megbízható területi disztribúciót tükröztetni. (Az új perspektívákról l. Vörös 2010b.) Efféle adatbázissal korábban nem rendelkezett a magyar névtudomány, hisz hagyományos („manuális”) összeállítás még egy kutatócsoport anyagi és szellemi kapacitását is meghaladná. A megfelelő kereső és térképező program kidolgozása viszont már névtani ismeretekkel is rendelkező szakember(ek)e kíván. (Az országos népszámlálások alapadatainak névtudományi hozzáférhetőségét sokáig jogi korlátok is lehetetlenné tették.)

A megbízható és szemléletes térképek előállítása ugyanakkor nem jelenti a kutatómunka végállomását. A névtani elemzés megkoronázása egy olyan komplex vizsgálat, amely több szakterületet is mozgósíthat, ahogy a fejezet elején is írtam. Vörös Ferenc már a családnévátlasz tervét vázoló és előzetes eredményeiből szemelgető tanulmányában is jó példát mutatott (Vörös 2009, 2010a, 2010c – korábbi szakirodalommal).

– A 18. századi személynév-összeírások adatbázisának elkészítése és nyelvföldrajzi modult is tartalmazó feldolgozása több névtanos kutató tudományos tervébe belekerült. A leglátványosabb eredményeket itt is Vörös Ferenc produkálta, aki szinkrón családnév-atlasza után megjelentette a történeti családnév-atlaszát (Vörös 2017). A másik névkutató, aki hasonló célt tűzött maga elé, de Erdélyt is bevonja a vizsgálataiba, és adatbázisát, névtérképeit is online hozzáférésűvé is kívánja tenni, N. Fodor János (terveiről, részeredményeiről l. pl. N. Fodor – F. Láncz 2011, N. Fodor 2014a, 2014–2022).

Hasznos azt is felmérni, hogy nyelvjárási atlaszaink és a Magyar néprajzi atlasz milyen személynévtérképeket közöl (A romániai magyar nyelvjárások atlasza ilyen tárgyú anyagáról l. Juhász 1999c, az összes nyelvátlasz címszóállományát feltáró kimutatást l. Szabó Panna 2018a függelékében), és folytatni a már elkezdett elemzésüket. A nagyobb atlaszokban, mint például az RMNyA. számos olyan főnévi és melléknévi térképlap is található, amely megegyezik a család- és ragadványnevek közzsói alapjával, így ezek névföldrajza is összevetésre vár a megfelelő tulajdonnevekével (l. pl. a tulajdonságot jelölő vagy a foglalkozásra utaló szavakat).

IV. HANGTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN

1. A mezőiségi nyíltabbá válás: egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról¹

1. Ebben a fejezetben abból a hipotézisből indulok ki, hogy a romániai magyar nyelvterületen, azon belül is főleg a Mezőségen a középső nyelvállású rövid magánhangzók körében megfigyelhető tendenciaszerű nyíltabbá válások – zárt $\ddot{e} >$ nyílt e , $o > a$, $\ddot{o} >$ nyílt α – egymással összefüggő, egymást erősítő folyamatok tükröződései. E kérdéskör nyelvtörténeti, r e n d s z e r t ö r t é n e t i összefüggéseivel a számos szinkrón nyelvjárási megfigyelés, adatközlés ellenére a szakirodalom még keveset foglalkozott. (A rendszertörténeti, ezen belül a hangtörténeti folyamatok átfogóbb, gyakran láncolatszerű vizsgálatának szükségességéről és módszertani problémáiról l. pl. Kenesei 1995: 282–286; Hegedűs 2006, további szakirodalommal, ill. nyelvföldrajzi támogatásáról: Deme 1956, Imre 1971a.) Az ide tartozó jelenségekről a legalaposabban, legmódszeresebben szinkrón nyelvjárási szempontból Murádin László kolozsvári dialektológus írt a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain.² Murádin, aki egymaga gyűjtötte össze A romániai magyar nyelvjárások atlaszának (RMNyA.) anyagát, folyamatosan összegezte a terepen szerzett tapasztalatait, szembesítve azokat a dialektológia addigi eredményeivel, és számos, rendszertanilag is hasznosítható gondolatot fogalmazott meg (témánkkal kapcsolatban l. különösen a következőket: Murádin 1980, 1986, 1989).

Az RMNyA. 11 kötete gazdag és megbízható anyagot kínál a nyelvi, néprajzi és településtörténeti vizsgálatok számára. Az atlaszkiadás másfél évtizede alatt szerkesztőként magam is mintegy félszáz tanulmányban, előadásban, cikkben hívtam fel a figyelmet a nyelvföldrajz szinkrón és diakrón hasznosítási lehetőségeire. A romániai magyar nyelvjárások atlasza a magyar nagyatlasznak (MNYA.) és az erdélyi, moldvai regionális atlaszoknak az adataival, tanulásaival kiegészítve új korszakot nyit a magyar dialektológiában és nyelvtörténetben, illetve a két területet egyesítő történeti nyelvföldrajzban. Ebben a fejezetben az atlasz szerkesztése során szerzett dialektológiai tapasztalatokra is messzemenően támaszkodtam.

1 Főbb gondolatai elhangzottak A nyelvelmélet és diakrónia című konferencián, Piliscsabán, 2010 novemberében (vö. Juhász 2011c).

2 Válogatott tanulmányai Erdélyi magyar nyelvföldrajz. Nyelvészeti tanulmányok címmel 2010-ben jelentek meg a nagyváradi Europrint Könyvkiadó gondozásában.

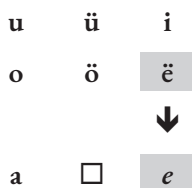
2. Esettanulmányom a nyelvföldrajz azon közismert alapelveire épít, hogy a többbütemű nyelvtörténeti változások jelentős része leképeződik a nyelvjárási formák és részrendszerek területi megoszlásában. A szinkroniában egymás mellé rendeződött változási fokozatok többnyire a történeti mozgások egymásutániségét rögzítik, így módszeres elemzéssel a statikus formációk dinamikus folyamatábrákká, „diaszisztémákká”, levezetésekké alakíthatók (vö. Juhász 2006c, 2009). A nyelvjárásokban élénk tároló kép hangtani, alaktani és jelentéstani rendszermozgások rekonstruálására is alkalmas, különösen a nagy számmal adatolható jelenségek körében. A nyelvatlaszok közel egyidejű mintavételükkel, összemérhető nyelvi anyagukkal és viszonylag egyenletes térbeli adat-szolgáltatásukkal kedvező feltételeket nyújtanak a strukturális vizsgálatok, ezen belül is különösen a hangtan számára.

A választott témához visszakanyarodva: a középső nyelvállású rövid magánhangzók nyíltabbá válása legerőteljesebben, legkiterjedtebb formában az erdélyi Mezőségen érvényesült, ezért a figyelmet erre a területre összpontosítjuk.

3. Az ómagyar kortól napjainkig tartó ide vonható nyelvjárási hangtörténeti mozgások első fontos jelenségre a zárt *ĕ* fokozatos visszaszorulása és fonológiai szerepvesztése (*ĕ* > *e*). A rövid magánhangzók rendszerében ábrázolva:

1. ábra

A nyílt *e*-zés helye a rövid magánhangzók és a nyíltabbá válás rendszerében

A folyamat koraiságát jelzi, hogy a zárt *ĕ* hiányát vagy csak nyomokban megmaradó jelenlétét mutató nyelvjárások – északkeleti, mezőégi (valamint Moldvában az északi csángó) – széles területet fognak át (hasonlóan Horger 1934: 72), és a zárt *ĕ* szórványos megmaradásából a visszaszorulás fokozatai nem vagy alig rekonstruálhatók. (A zárt *ĕ* ↔ nyílt *e* fonetikai és fonológiai különbség az uráli-finnugor kor örökségeként megvolt már az ősmagyar nyelvben is.) Murádin László leginkább a nyílt *e*-zés és zárt *ĕ*-zés izoglosszáit tudja megragadni a romániai magyar nyelvjárásokban (1980). Térképen is szemlélteti például a moldvai (csángó), a nyugati székely, a kalotaszegi és a szilágysági ütközőzónát. A 175. lap Moldova-térképén jól látható, hogy a mezőégi eredetű északi csángó települések, Kelgyeszt (68), Szabófalva (69), Balusest (74), valamint a nyelvjárás-tipológiailag ugyancsak ide sorolható, de régióon belüli nyelvjárásszigetként számontartott Ploszkucény (43) tartozik a nyílt *e*-ző csoportba.

Benkő Loránd szerint az északi csángók alkotják a moldvai magyar telepesek legkorábbi csoportját, első falvaik már a 14. század elején megjelenhettek a Szeret folyó vidékén, de kivándorlásuk a Mezőség tájairól nyilván több hullámban tartott (1990: 39). A Bákó környéki déli csángók szubsztrátuma ugyancsak mezősségi gyökerű, de olyan erős székely felső réteget (szupersztrátumot) kapott, hogy a zárt *ĕ*-zés csupán meggyengült, de fonológiai helyzetét a nyelvjárás-keveredés nem kezdte ki. A déli, székelyes csoport zárt *ĕ*-zése a kibocsátó székely régióhoz hasonlóan szilárd (vö. Murádin 1980: 176). Példák az északi csángóban reliktumként megmaradt zárt *ĕ*-zű szavakra (az adatok hangszín-variációinak tükröztetésétől – legyenek azok magán- vagy mássalhangzóbeliek – eltekintünk): *ĕggy* (Kelgyeszt, Szabófalva, Balusest, Ploszkucény), *kendĕr* (Kelgyeszt, Szabófalva, Balusest, Ploszkucény: nyílt *e*-vel váltakozva), *pĕtrĕzelyĕm* (Szabófalva, nyílt *e*-vel váltakozva), *pĕtrĕzel'ĕm* (Ploszkucény) stb.

Míg a moldvai nyelvjárásokban a migrációs hatásokat kell fokozottan szem előtt tartanunk, addig a székely és mezősségi régió határán, valamint a kalotaszegi, szilágysági nyelvjárásokban a természetes megoszlás, elkülönülés folyamatait. Ez utóbbiakban még sok kiaknázatlan lehetőség van a szinkrón fokozatiság és a történeti folyamatok összefüggéseinek feltárására, különösen a sűrű kutatópont-hálózatú regionális atlaszok felhasználásával. (Horger [1934: 73] pl. felteszi, hogy mind a nyílt *e*-zés, mind a nyílt *a*-zás elindításában fontos szerepet játszottak azok a szavak, amelyek az előző szótagban ugyanilyen hangot tartalmaztak: *kezdĕk* > *kezdek*, *adok* > *adak* stb., nyelvföldrajzi „bemérésük” tehát fontos feladat lesz.³

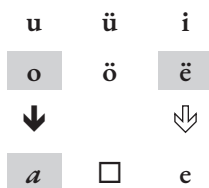
A zárt *ĕ* visszaszorulásának rendszertani és területi eseménytörténete részleteit tekintve még tovább vizsgálandó, nemcsak a romániai magyar nyelvjárásokban, hanem például az északkeleti régió ütközőzónáiban is. – Itt szándékosan nem tértünk ki a labiális *ö*-zésnek a zárt *ĕ*-zést gyengítő hatására. Ez területileg is más gócc (dél-dunántúli és dél-alföldi központú), és rendszertörténetileg is más gyökerű folyamat, amely nemigen került kölcsönhatásba a nyílt *e*-zéssel.

4. A nyíltabbá válás következő felvonása az úgynevezett m e z ő s é g i a - z á s. A rövid magánhangzók rendszerében és a nyíltabbá válás feltett menetrendjében ezt így ábrázolhatjuk:⁴

3 A területiség és kronológia korai történeti nyelvföldrajz összekapcsolásának értékes adaléka a következő Horger-megállapítás is: „Azért kell az ilyen (*a* és *e* utáni) *adok* > *adak*, *kezdĕk* > *kezdek*-féle eseteket legrégebbeknek tartanunk, mert a nyíltabbá válás területének széléig (legalább a Kisküküllő és Nyárádvölgyében) még csak ezek jutottak el.” (uo.).

4 A sötét nyíl az erősebb, újabb, a világos a gyengülő, régibb nyíltabbá válási folyamatot jelzi.

2. ábra

A nyílt *a*-zás helye a rövid magánhangzók és a nyíltabbá válás rendszerében

Az *a*-zás egymást követő fokozataiból Murádin László a modern nyelvföldrajz eszközeivel az RMNyA. kutatópontjain hét lépcsőfokot rekonstruált (1989, itt a korábbi szakirodalom is megtalálható). Ezek a következők (i. m. 25 – a gondolatjelek után a saját megjegyzéseimmel):

A) Csak megelőző szótagbeli *a* után van *o* > *a* váltás: „toldalékban, toldalék előtt, valamint többtagú⁵ szavak hangsúlytalan szótagjában”, pl. *asztalan*, *ablakat*, *akarak*, *adam*, *abrancs*. – Vagyis hangsúlytalan *a*-zás, *a* utáni szótagban, az *a* hang által generálva.

B) Minden toldalékban és toldalék előtti szótagban, kivéve, ha a megelőző szótagban *á* hang van; l. az előbbi típusú példákat, az ilyen kivételekkel, mint *gágog*, *sáros*, *fázok*, *hászhoz*, valamint a tőszókat, pl. *abrancs*. – Azaz lényegében hangsúlytalan *a*-zás toldalékban és a toldalék előhangzójában, de az *á* hang által korlátozva.

C) Több szótagú szavak hangsúlytalan szótagjában, kivéve, ha az előző szótagban *á* és *o* hang van; l. az előző típus példáit és kivételeit, további ilyen ellenpéldákkal: *homlokom*, *forog*, *rokonok*, *bolond*, *korom*. – Az előző típus, de az *á*-n kívül az *o* is bent van a szűrőben. (Mivel erősebb a szűrés, mint a B) csoportban, a B)-nek és a C)-nek szerintem helyet kellene cserélnie.)

Cs) Több szótagú szavak hangsúlytalan szótagjában, „megelőző *o* után is, de *á* után nem”, pl. *ablakat*, *akarak*, *malam*, *forag*, *boland*, de *három*, *járok*. – Hasonlít a B) csoportra, de ott a toldalék és toldalék előtti szótag van kiemelve.

D) Minden hangsúlytalan helyzetben, „megelőző *á* és *o* után is”, pl. *ablakat*, *akarak*, *malam*, *forag*, *boland*, *háram*, *váarak* 'várok'.

[E] – Ilyen pont nincs Murádinnál.]

F) Hangsúlyos helyzetben is, „de a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt csak igen szórványosan”, pl. *damb*, *razs*, *baland*, *bagár*, de *tolvaj* (~ *talvaj*), *tollú* (~ *tallú*), *korsó* (~ *karsó*), *bordó* (~ *hardó*), gyakran hosszú vagy félhosszú (megnyúlt) *o*-kkal.

G) Teljes *a*-zás, hang- és alaktani kötöttség nélkül.

Az északi csángók eredetéről írt tanulmányomban (Juhász 2004d: 170, átdolgozva kötetünkben is: VII. 1. fejezet) ezeket a fokozatokat 3 csoportba vontam össze (gyenge,

5 A „többtagú” itt több szótagút jelent (J. D.).

közepes, erős *a*-zás), és térképen is ábrázoltam (itt 1. sz. térképmelléklet). Ez jól mutatja, hogy az *a*-zás kétfócú jelenség a Mezőségen: van egy Felső-Maros vidéki és egy Maros–Küküllő közti központja.

Murádin azt is elmondja, hogy példái kiválogatásában tekintettel volt a következő hang- és alaktani pozíciókra: *a*-zás toldalékban, toldalék előhangzójában, toldalék előtti (tő)magánhangzóban, *a* után, *á* után, *o* után, *i*, *ó*, *u*, *é* utáni szótagban, *l*, *r*, *j* előtti szótagban. Az A) csoportot mindössze egy kutatópont (L: 8, Nyárádszentmárton) alkotja, a teljes *a*-záshoz 16 kutatópont tartozik.

A differenciáltságnak ez a mértéke arra utal, hogy a nyílt *a*-zás kevésbé régi, mint a nyílt *e*-zés, és folyamata még nem zárult le: „A fentebb körvonalazott típusok olykor nem tisztán, mereven elválasztható módon jelentkeznek; az egyik típusból a másikba az átmenetnek számos jelét tapasztalhatjuk, mely főleg az ejtés ingadozásában, a realizáció nyíltsági fokában nyilvánul meg. A típusok között[i] példák, ellenpéldák több-kevesebb eltolódásának oka abban rejlik, hogy nem megállapodott jelenségről van szó, s ezért sok adatban ingadozó ejtést találunk.” (Murádin 1989: 25.)

Az *o* > *a* váltások nemcsak területileg terjedtek szét egyre nagyobb körben, hanem nyelvrendszeri helyfoglalásuk is viszonylag jól nyomon követhető: az utolsó szótagban megjelenve, a hangsúlytalan szótagokban előrehaladva, végül pedig a hangsúlyos első szótagban is érvényesítették a tendenciát. „Mint Benkő megállapítja (Nyjtört. 90) az *a*-zás hasonulásos eredetű: a nyíltabbá válás az *a*-t tartalmazó szótagok után jelent meg, s terjedt át – hangsúlytalan helyzettől hangsúlyos helyzet felé haladva – a többi *o*-t tartalmazó szótagokra is. Hogy ez a fejlődés nem volt egyenes vonalú, annak oka, hogy az *o* > *a* nyíltabbá válást keresztezte más, ellentétes irányú hangváltozás. Ilyen a mezősségi nyelvjárásnak főleg a nyugati felében (...) megtalálható *á* utáni *o*-zás” (Murádin uo.), amely semlegesíti a hangsúlytalan nyíltabbá válást, pl. *járom*, *várok* stb. az elvárt *járam*, *váarak* helyett.

5. Ugyancsak több fokozatú az *ö* hang nyíltabbá válása, amely bizonyos mezősségi nyelvjárásokban progresszív, azaz előreható labializációval megerősítve egy új alsó nyelvallású hangot is életre hívott, a nyílt *æ*-t. Mivel egy korábban nem létező hang megeremtése és megszilárdítása az egyik legnagyobb „teljesítménye” egy nyelvnek vagy nyelvjárásnak, érthető, hogy rendszertanilag és kronológiailag is a kései változási szakaszhoz köthető (l. a következő pontban).

A nyílt *æ*-zés területi körein kívül, a gyenge fokú *a*-zás izoglosszáit megközelítve – tehát egy megelőző szakaszban – áthidaló megoldás is megragadható, amely az *ö* hangot úgy viszi le alsó nyelvallásba, hogy az alatta levő „üres helytel” (□) szomszédos *e*-t teszi meg utódhangnak, amely eleget tesz a nyíltsági követelménynek, de feladja a labiális jegyet, l. a hangsúlytalan szótagban: *tükör* > *tüker* (RMNyA. VI. 1793.), *sütök* > *sütek* (RMNyA. VII. 1848.), *ütök* > *ütek* (RMNyA. XI. 3182.), lásd a 2., 3., 4. számú térképet, az utóbbi kettőnél szimbóliumos kartográfiai kiemeléssel is. A rövid magánhangzók rendszerében ábrázolva:

3. ábra

A nyílt α -zést megelőző $\ddot{o} > e$ változás

u	ü	i
o	ö	ë
↓	↘	↓
a	□	e

Természetesen ennek a „hanghelyettesítéses” nyíltabbá válásnak is vannak fokozatai, amelyek a hangkörnyezet függvényében segítik vagy gátolják az $\ddot{o} > e$ változást. Például az előző szótagi $\ddot{u}$ nem, az $\ddot{o}$ viszont gátolja a nyitódás folyamatát, azaz az $\ddot{u}$ gyengébb asszociatív hatást fejt ki a labiális jegy megőrzésében, tehát nem gátolja a nyílt e létrehozását, ellenben az $\ddot{o}$ megakadályozhatja, mivel teljes egyezése révén „megfogja” a rá következő $\ddot{o}$ -t. Ez az asszociatív hatás olyan erős lehet a mezősségi nyelvjárások egy részében, hogy még az eredeti, etimologikus e -t is képes $\ddot{o}$ -re váltani, pl. *örög, cövök, ötvön*. Az asszociatív labializáció tehát itt másodlagosan záródást idéz elő. A nyíltabbá válás erős tendenciáját azonban ezek a „keresztirányú folyamatok” nem tudják megállítani. A jelenség területi centrumában, a Küküllők vidékén az említett *örög, cövök, ötvön*-féle labializált formák az alsó nyelvváláson is megjelennek, immár az új, nyílt α -vel: *æwæg, cæwæk, ætvæn* stb. (l. a következő pontot is).

6. Fáziskéséssel tehát, de ezt követően megjelenik a nyílt α hang is, és egyre több pozícióban, egyre több lexémában regisztrálható. A korábbiakhoz hasonlóan ábrázolva:

4. ábra

A nyílt α -zés helye a rövid magánhangzók és a nyíltabbá válás rendszerében

u	ü	i
o	ö	□
↓	↓	
a	æ	e

Az $\ddot{o} > \alpha$ hangváltozási folyamatról nyilatkozva Horger felteszi, hogy ez esetben is a hangsúlytalan szótagból indul a változás (1934: 71–72): „úgy, hogy az $\ddot{o}$ nyíltabbá válása megteremtette a nyelvünk hangrendszeréből addig hiányzott (és a magyar nyelvterület egyéb vidékein még ma is hiányzó) α hangot is; ott tehát már nem e , hanem α lépett a korábbi $\ddot{o}$ helyébe” (uo. 72). Murádin László a nyelvföldrajzi adatok alapján

vitatja, hogy ez a nyitódás a hangsúlytalan szótagban indult volna el (1986: 122), jóllehet a többi hang változástörténete ezt a feltételezést erősítené meg. Szerinte a nyelvjárásterület⁶ középső részén akkor látunk hangsúlytalan *æ*-t, ha a megelőző szótagban is ez áll. Ez a szabályosság arra figyelmezteti a hangtörténészt, hogy a keletkezéstörténet első fázisában különös jelentőséget tulajdonítson a már említett előreható magánhangzó-hasonulásoknak, amelyek indukálói épp olyan hangok, amelyek önmaguk tükörképét hozzák létre az utánuk következő (hangsúlytalan) szótagban: /*e* + *ë*/ → /*e* + *e*/, /*a* + *o*/ → /*a* + *a*/.

A nyíltsági jegyek feltüntetésével: /*alsó* + *középső*/ → /*alsó* + *alsó*/.

Ennek mintáját követve tehát hangsúlytalan szótagban valóban csak akkor generálódhatna nyílt *æ*, ha ugyanez a hang már ott állna a megelőző – tipikusan hangsúlyos – szótagban; l. mégis a zseliki nyelvjárásból Murádin által idézett *öklæ* formát (1986: 128), továbbá néhány nyelvjárászigeten felbukkanó ilyen adatokat, mint RMNyA. VI. 1848. *sütæk*: U: 8, XI. 3182. *ütæk*: J: 2, R: 1, N: 2. Ezek szerint az új hang bölcsője inkább az első szótag lenne. Erre utal az is, hogy pl. a *törje* térképén (l. RMNyA. XI. 3244., 5. sz. térk.) vannak *törjö*, *tærjæ*, *tærje*, de nincsenek *törjæ* alakok. A progresszív hasonulás tehát ezekben az esetekben a labialitást érvényesítette. A kérdés további vizsgálatot érdemel, immár a számítógépes adatelemzést és gépi kartográfiát is alkalmazva.

Murádin – az *a*-záshoz hasonlóan – megkísérli az *ö* hang visszaszorulásának területileg is megragadandó rendszertani fokozatait felvázolni (1986: 125, vö. még Imre 1971b: 222–223):

„A) Hiányzik az /*ö*/ fonéma toldalékokban és szórványosan a toldalékok előtti köthangok helyén;

B) Hiányzik az /*ö*/ fonéma hangsúlytalan helyzetben, csak a hangsúlyos /*ö*/ után nem[,] tőszóban (pl. *üszek*, *ütett*, de *ördög*, *ökör*, *gödör*, ugyanakkor *ördögek*, *ökrek*, *gödret*);

C) Hiányzik az /*ö*/ fonéma minden hangsúlytalan helyzetben, az *ördeg*, *öker*, *göder* esetekben is;

D) Hiányzik az /*ö*/ fonéma minden hangsúlytalan helyzetben, csak a hangsúlyos /*ö*/ után nem (pl. *tüker*, *sütett*, de *ördög*, *köbhög*), és ugyanitt hiányzik az /*e*/ fonéma is hangsúlyos /*ö*/ után (pl. *örög*, *kövöt*, *össző* stb.).”

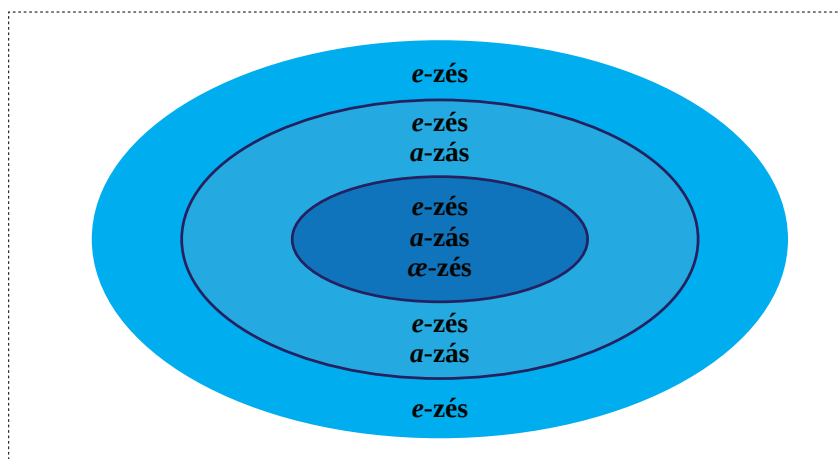
7. A nyíltabbá válási folyamat egyik vonala tehát fonémavesztéssel (–*ë*), a másik pedig új hang keletkezésével (+*æ*) járt. A nyílt *æ* mindvégig az eredetibb, középzárt *ö* alternánsa marad, önálló fonéma státust nem kap, mivel mindig annak a helyén, annak a funkciójában jelenik meg (vö. Murádin 1986: 126 is). Ebben a tekintetben hasonló a helyzete, mint a palóc illabiális *ä*-nak vagy a dunántúli és székely legalsó nyelvállásfokú *ä*-nek. Figyelemre méltó és rendszertörténetileg kulcsfontosságú, hogy az erősen nyílt *æ*-zű mezősségi nyelvjárások egyúttal nyílt *a*-zók és nyílt *e*-zők, és minden nyílt *a*-zóról

6 Itt feltehetőleg a nyílt *æ*-zés területére gondol, nem a földrajzi, regionális értelemben vett Mezősségre.

is elmondható, hogy alapvetően nyílt *e*-zű. Ezt egy koncentrikus ábrán így szemléltethetjük:

5. ábra

A nyíltabbá válást mutató keleti nyelvjárások „bennfoglaló” jellege

A részfolyamatok relatív kronológiáját – a lehetőségek határain belül – gondos összevető vizsgálatokkal kell megállapítani, illetőleg pontosítani. Hogy a „forráshang > célhang” változási sorozatban az *e*-zést tesszük az első, az *a*-zást a második, az *æ*-zést a harmadik helyre, azt az általános magyar hangtörténet oldaláról is megtámogathatjuk: a célhangok (és részben a forráshangok) tartománya ugyanis különböző korú elemeket tartalmaz. A nyílt *e* és a zárt *ē* a magyar hangrendszer stabil eleme az alapnyelvek korától napjainkig, az *ö* és az *a* lényegében a korai ómagyar korban alakult ki és terjedt el (az utóbbi a palóc régió kivételével), az *æ* pedig valószínűleg középmagyar kori lehet, szűk elterjedési hatókörrel. – Az *a/e* hangok utolsó szótagi megterheltségének erősödését egy alaktani analógia is segíthette: számos alapnyelvi eredetű és ómagyar primer toldalék rögzült alsó nyelvválású előhangzóval vagy tartotta meg az alsó nyelvválású előhangzós változatát, pl. *házam, kertem, házak, kertek, házat, kertet, házas, kertes, házal, kertel; bátran* stb. – A mezőszéki nyíltabbá válási tendencia tehát jelentős részben az ómagyar korban elindult folyamatok továbbvivője, kiteljesítője.

Tudnunk kell ugyanakkor azt is, hogy egy új hangváltozási szakasznak nem feltétele az őt megelőző lezárulása. A változási folyamatok állandó jellemzője a statisztikailag leírható növekedés, illetve csökkenés. Ezzel összefüggésben felmerül az a kérdés is, hogy egy rendszertanilag erősen meggyengült hang teljesen eltűnik-e a színről. A nyelvjárási tapasztalatok azt mutatják, hogy nem. A nyitódási tendenciát erősen érvényesítő nyelvjárások is őriznek például zárt *ē* hangokat, de vagy már olyan szórványosan, hogy fonológiaiailag nem értékelhetők önálló funkcionális egységnek, vagy pedig más foné-

mák alternánsaiként jelennek meg. Így például az említett zárt *ĕ* lehet az *é* rövidüléssel keletkezett változata, vagy a nyílt *e* helyén felbukkanó ejtésvariáns. A Mezőség egyes településein – belső fejlődés eredményeképpen – kötött fonémaként is felbukkanhat zárt *ĕ*, ugyanis az E/3. múlt idejű, palatális hangrendű igék személyragjai következtében ilyen alakúak: *vittĕ, ütöttĕ* stb. Ez korábbi hosszú *é*-re mutat, amelynek a rövidülése annyira elhúzódhatott, hogy a szóvég, amely a nyíltabbá válás elején kapott szerepet, „lekéste” a zárt *ĕ* > nyílt *e* változást. (L. pl. az RMNyA. XI. kötet 3184. számú *ütöttĕ* térképlapján a következő kutatópontok adatait: B: 2, 4, 6, D: 2, 4, E: 5, 8, F: 3, 8, G: 1, K: 1, L: 4, 18, 19, M: 5, T: 3).

8. A fejlődési fokozatok lépcsőzetességén kívül a területiség értelmezésében nagy jelentősége van még a jelenséggócok (centrumok) kijelölésének, illetve az esetleges településtörténeti mozgások figyelembevételének. Ha például tudjuk azt a szabályt, hogy egy többbűtemű nyelvtörténeti változásnak az utolsó, legfiatalabb fázisa jelöli ki leg pontosabban, legszűkebb határvonással az innováció(sorozat) központját, akkor az egyes (esetünkben *ĕ* > *e*, *o* > *a*, *ö* > *e*, *ő* > *æ*) hangváltozási gócok is egymásra vetíthetők. Ennek a vizsgálatnak az eredménye nemcsak arról győző meg bennünket, hogy az említett változások kibocsátó helye ugyanaz – a Maros és Küküllők meghatározott mezősségi szakasza –, hanem elkülöníthető egy Felső-Maros vidéki mellékgóc is, amely feltehetőleg településtörténeti mozgással keletkezett. A fokozataiban és gócaiban egyaránt jól lokalizálható *o* > *a*, *ő* > *e*, *ő* > *æ* változás megengedi azt a feltételezést is, hogy a rendszertörténetileg ide kapcsolható nyílt *e*-zés egyik gócpontja szintén a Mezőség volt. A tendencia kelet → nyugat irányú mozgása természetes nyelvföldrajzi terjedéssel, a moldvai jelenléte – beleértve a nyílt *a*-zás jelenségét is – főleg településtörténeti okokkal magyarázható (l. az északi csángóknak, valamint a déli csángók szubsztrátumának mezősségi eredetét: Benkő 1990, Juhász 2004d, ill. kötetünk VII. főfejezetének első alfejezetét; a moldvai régió *a*-zására vö. Bura 1986). Az *ö* > *e* és *ő* > *æ* változás területi összefüggését a 6. sz. térkép szemlélteti néhány példán keresztül.

9. A fenti következtetések kellő óvatossággal még azzal is kiegészíthetők, hogy ha a honfoglaló magyarság Felső-Tisza vidéki, Szamos melléki csoportjai ugyanazon kései ősmagyar nyelvjárást beszéltek, mint a Mezőséget megszállók, akkor a nyílt *e*-zésben megmutatkozó mai hasonlóságuk a nyíltabbá válás kezdeti folyamatainak hasonlóságára vagy kronológiai egyezőségére is utalhat. Csak míg a mezősségi csoportok továbbvitték a tendenciát a középső nyelvállású magánhangzókra, addig az északkeleti nyelvjárások befejezték az első felvonásnál, a zárt *ĕ* > nyílt *e* váltásnál. A székely nyelvjárásokat a tárgyalt nyíltabbá válási tendencia lényegében nem érintette, legfeljebb a Mezőséggel határos zónában figyelhető meg *a*-zó formák szerény mértékű megjelenése (pl. a Nyárádmentén). A moldvai régió székelyes csoportjával hasonló a helyzet: őrzik a zárt *ĕ*-zést, szemben az északi csángókkal, akiknél csak nyomokban maradt zárt *ĕ*, viszont közepes

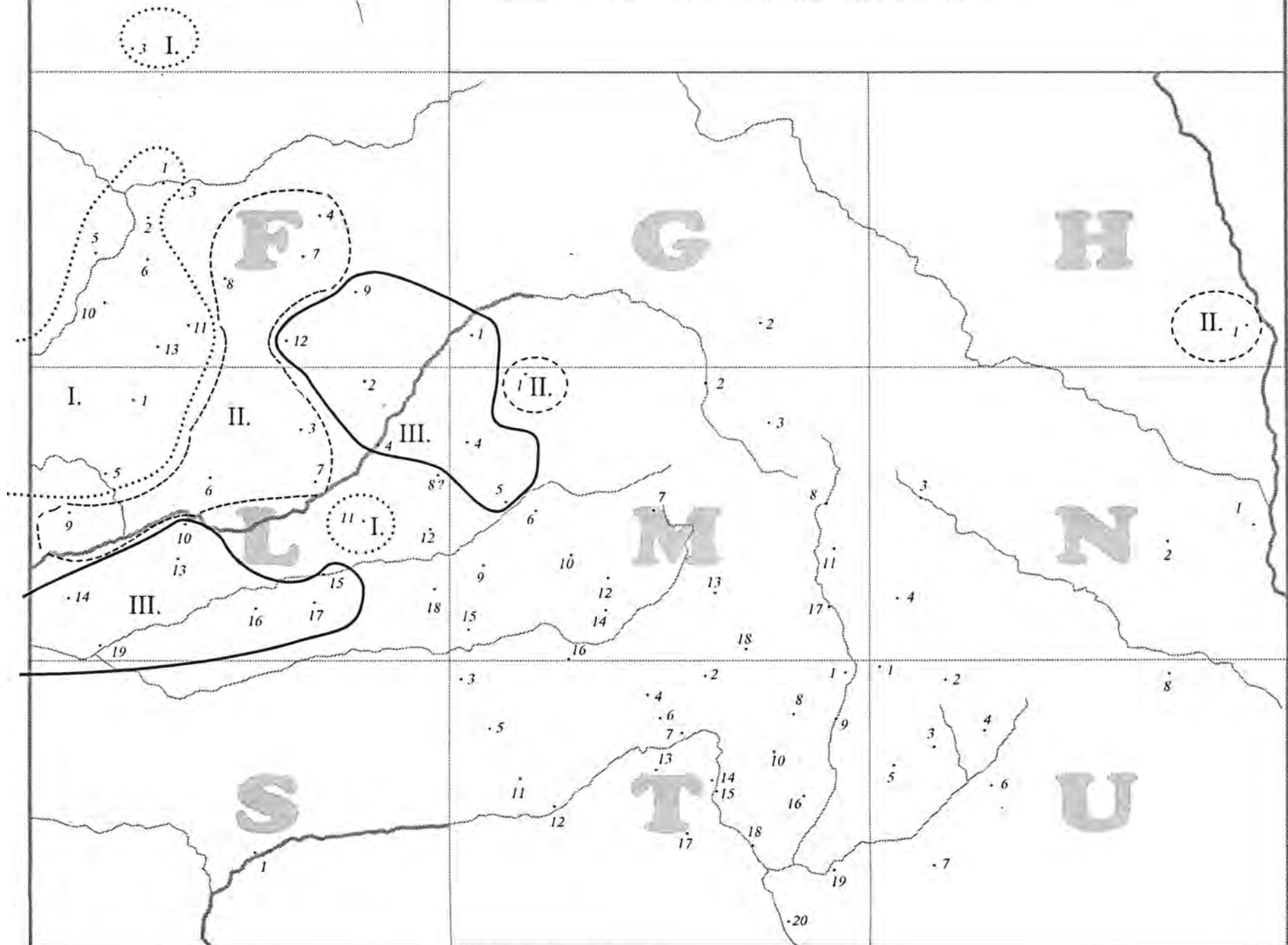
a-zás és gyenge nyílt *æ*-zés is megfigyelhető. (A nyílt *æ*-zés nyomai – feltehetőleg régióon belüli hatások eredményeképpen – a székelyes csángóban is felbukkannak, l. pl. RM-NyA. 1848. *sütæk*: U: 8, 3182. *ütæk*: N: 2.) Ezek a strukturális és statisztikai jegyek arra utalnak, hogy – amint ezt az előző pontban már említettük – a moldvai magyarság északi csoportja az északi Mezőségről települt, és már a 14. században rendelkezhetett a felsorolt jellemzők alapjaival (l. Juhász 2004d). A nyíltabbá válás folyamata sem állt le teljesen az új, moldvai környezetben, a gyenge fokú nyílt *æ*-zés belső fejlődés eredménye is lehet.

10. A nyíltabbá válási folyamatok esetleges nyelvemlékes követe sé során számos korláttal szembesülünk. A korai adathiányon kívül megemlíten dő, hogy a zárt *ē* ↔ nyílt *e*, valamint a (közép)zárt *ō* ↔ nyílt *æ* szembenállást helyes írás-történeti okok miatt nemigen tudjuk megragadni. Az *a*-zást a középmagyar kortól növekvő számú adattal dokumentálhatjuk (vö. Benkő 1957: 90), de a szövegek, szövegrészletek lokalizálhatósága és a korabeli nyelvi normához való változatos viszonya elbizonytalaníthatja a következtetéseinket. A leggazdagabb forrás e tekintetben az Erdélyi magyar szótörténeti tár, amely minden korlátja ellenére kiaknázásra vár.

11. A jövőbeli tervek, lehetőségek kapcsán említem, hogy folyamatban van nyelvatlaszaink digitalizálása és egységes adatbázisba való integrálása. Különösen a sok ezer adatra épülő statisztikai vizsgálatok, valamint a jelenségek keresése és kartografikus megjelenítése kívánnak erőteljeses számítógépes támogatást. (A számítógépes dialektológia hazai erőfeszítéseiről l. pl. Kiss 2001, Vékás 2007, Juhász 2014b, az atlaszintegrálás lehetőségeire és eredményeire Hegedűs Andrea 2008, Vargha Fruzsina Sára 2017, Szabó Panna 2018a). Ilyen körülmények között felértékelődik a nyelvatlaszokra építő kontrasztív dialektológia jelentősége. A szinkrón vizsgálatokon kívül a nyelvtörténet és a nyelvelmélet is még nagy lehetőségek előtt áll ezen a téren.

Az a-zás (o > a) területei

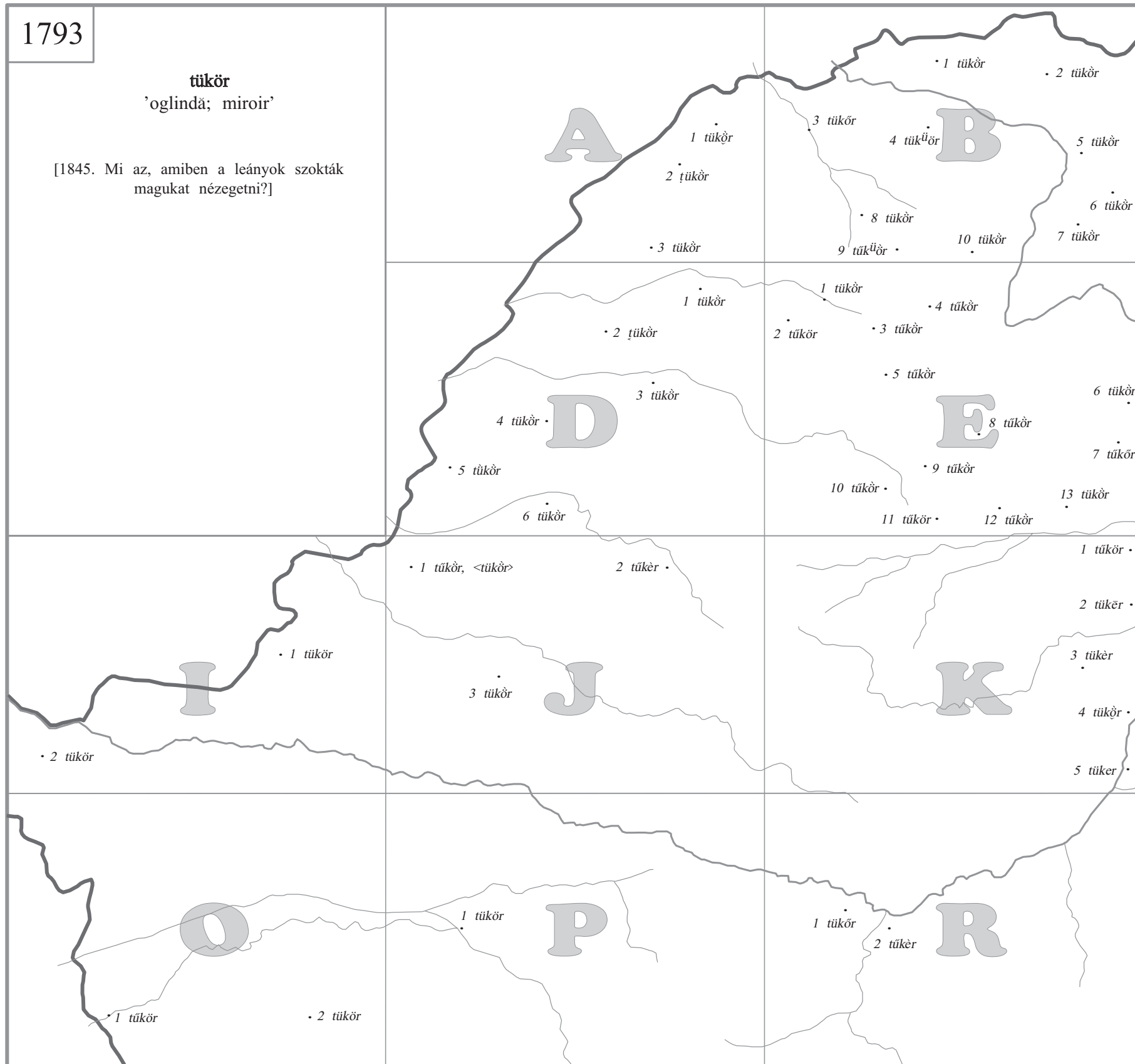
- I. gyenge (Murádin: B + C + Cs csoport)
- II. közepes (Murádin: D + F csoport)
- III. erős (Murádin: G csoport)

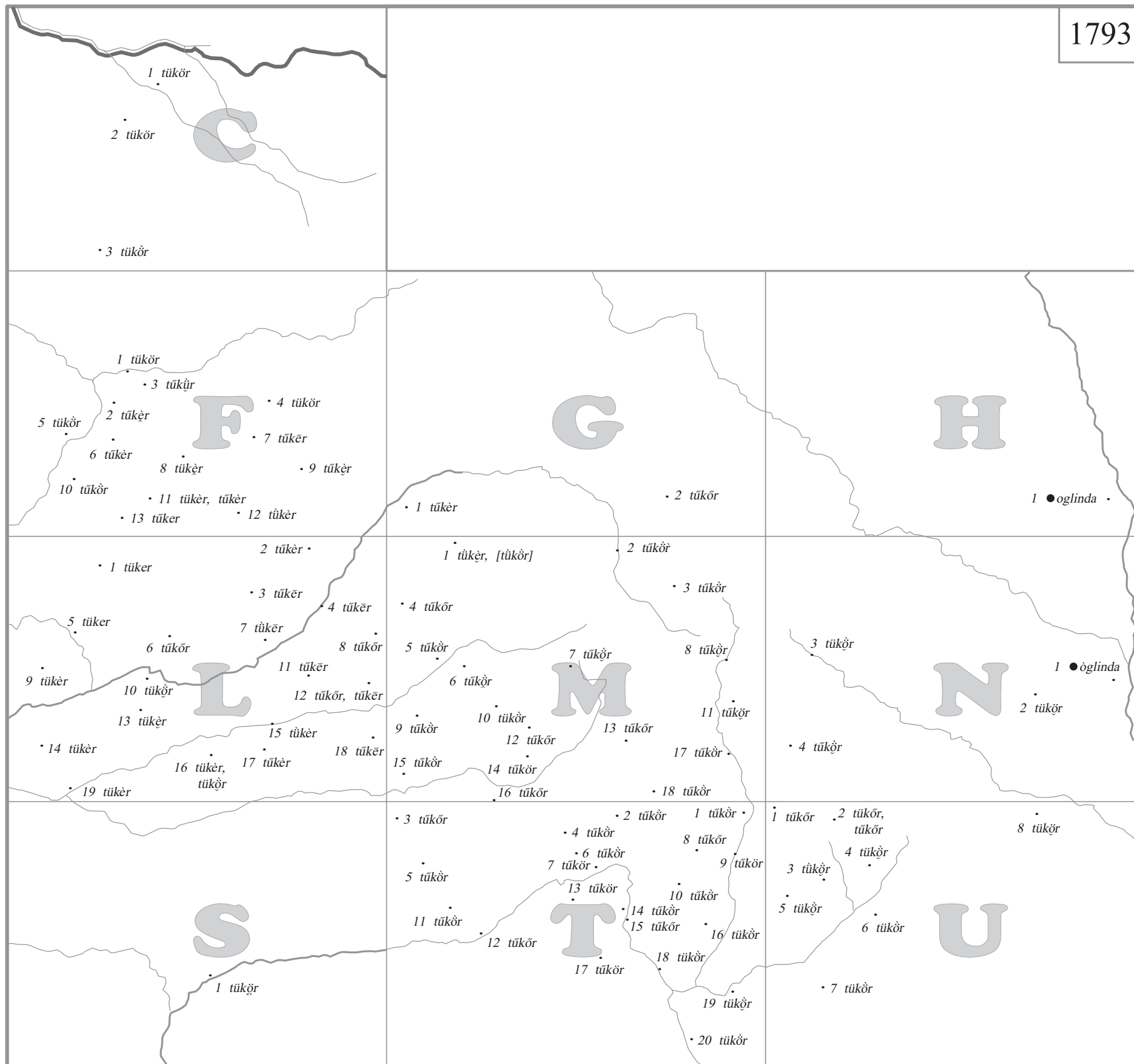

1793

tükör
'oglinďă; miroir'

[1845. Mi az, amiben a leányok szokták magukat nézegetni?]

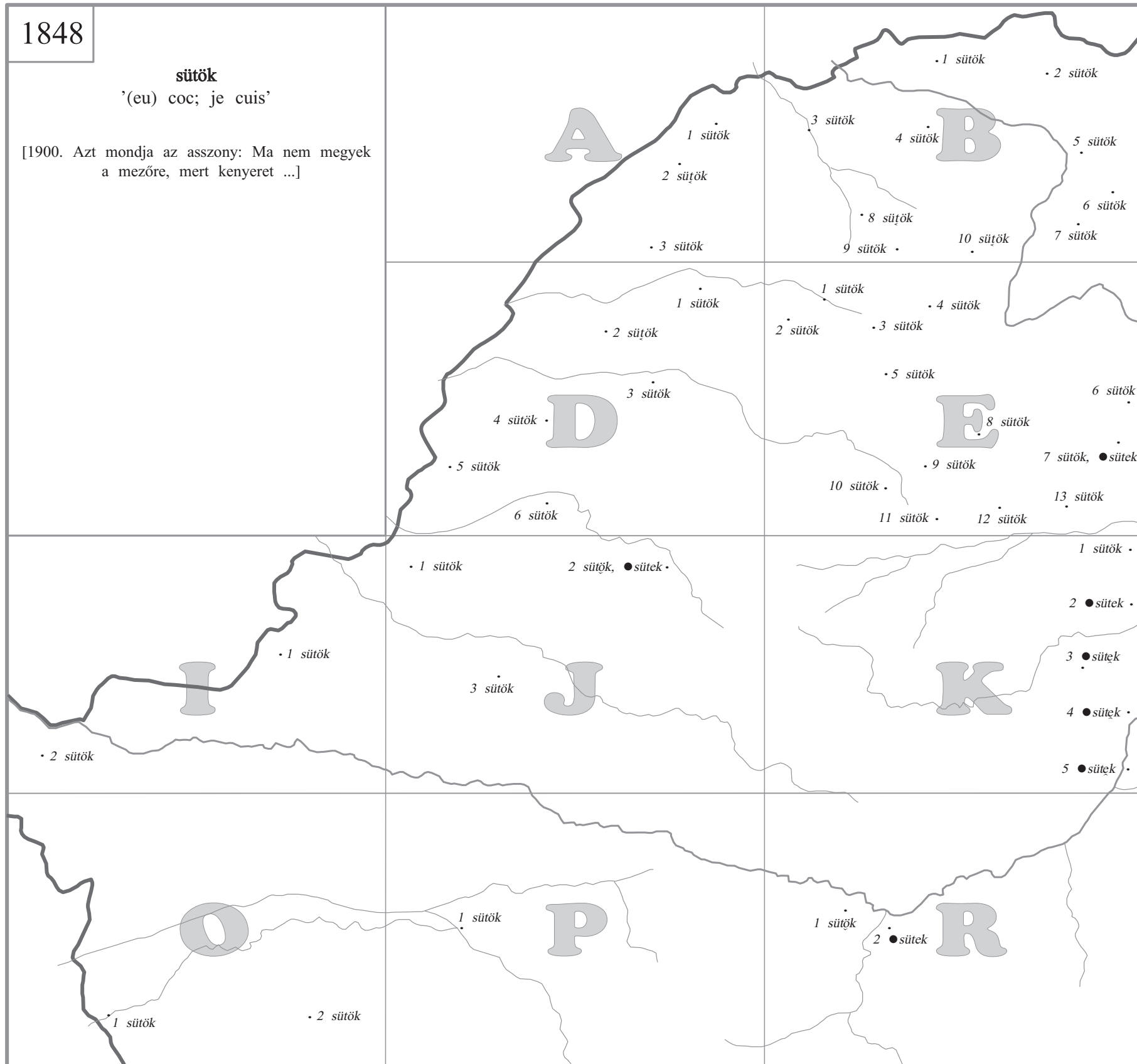

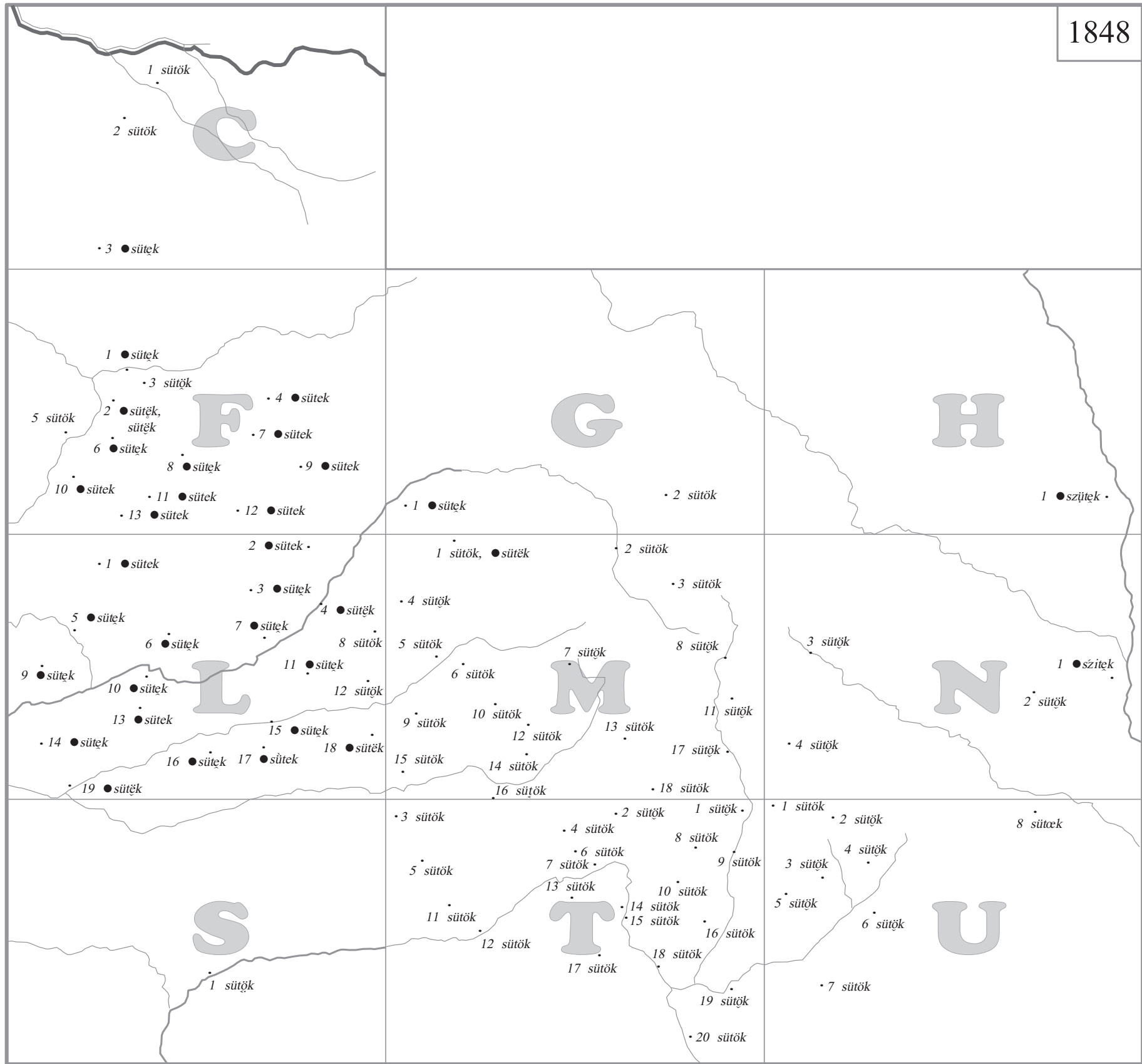

1848

sütök
'(eu) coc; je cuis'

[1900. Azt mondja az asszony: Ma nem megyek
a mezőre, mert kenyeret ...]

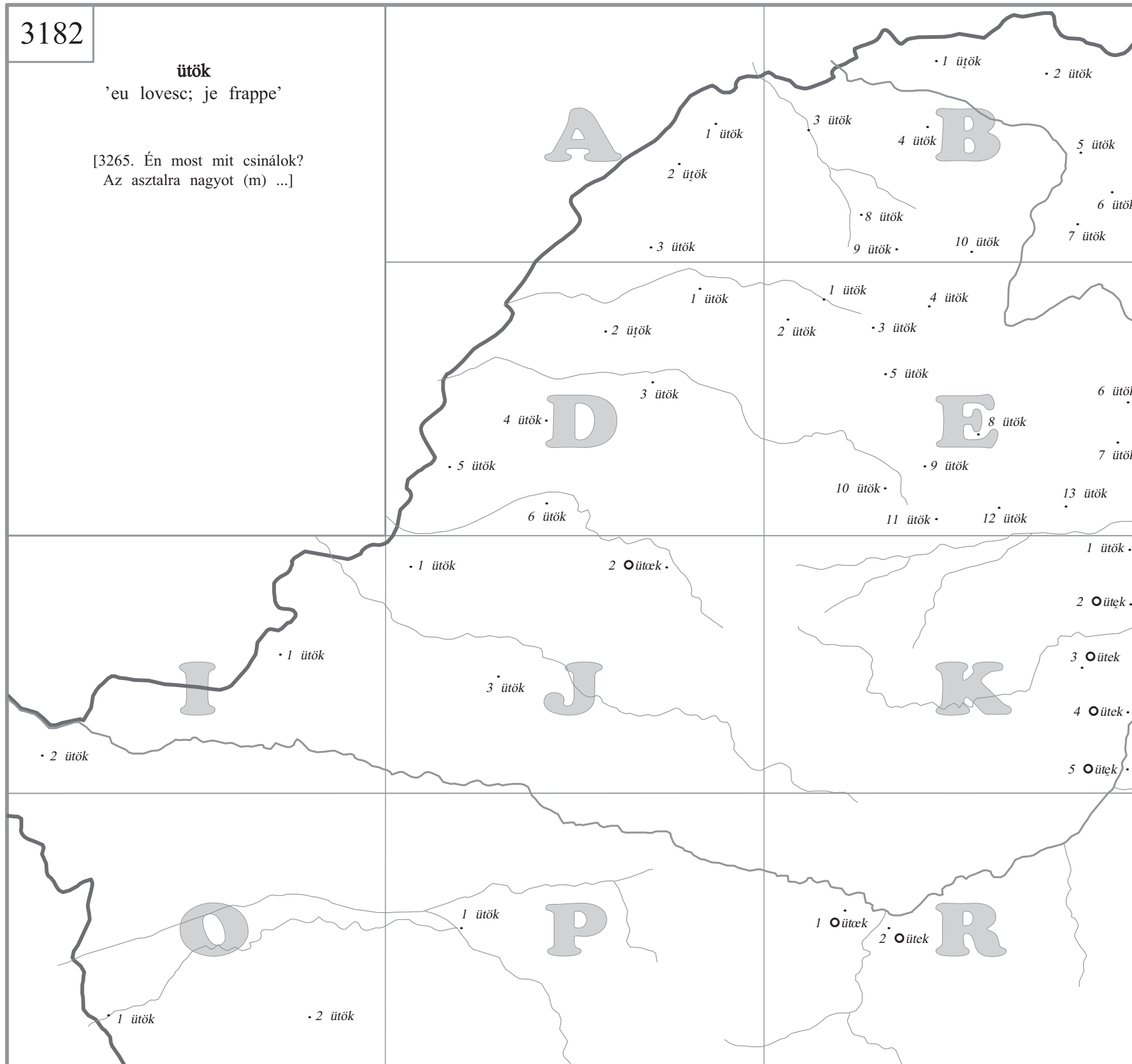

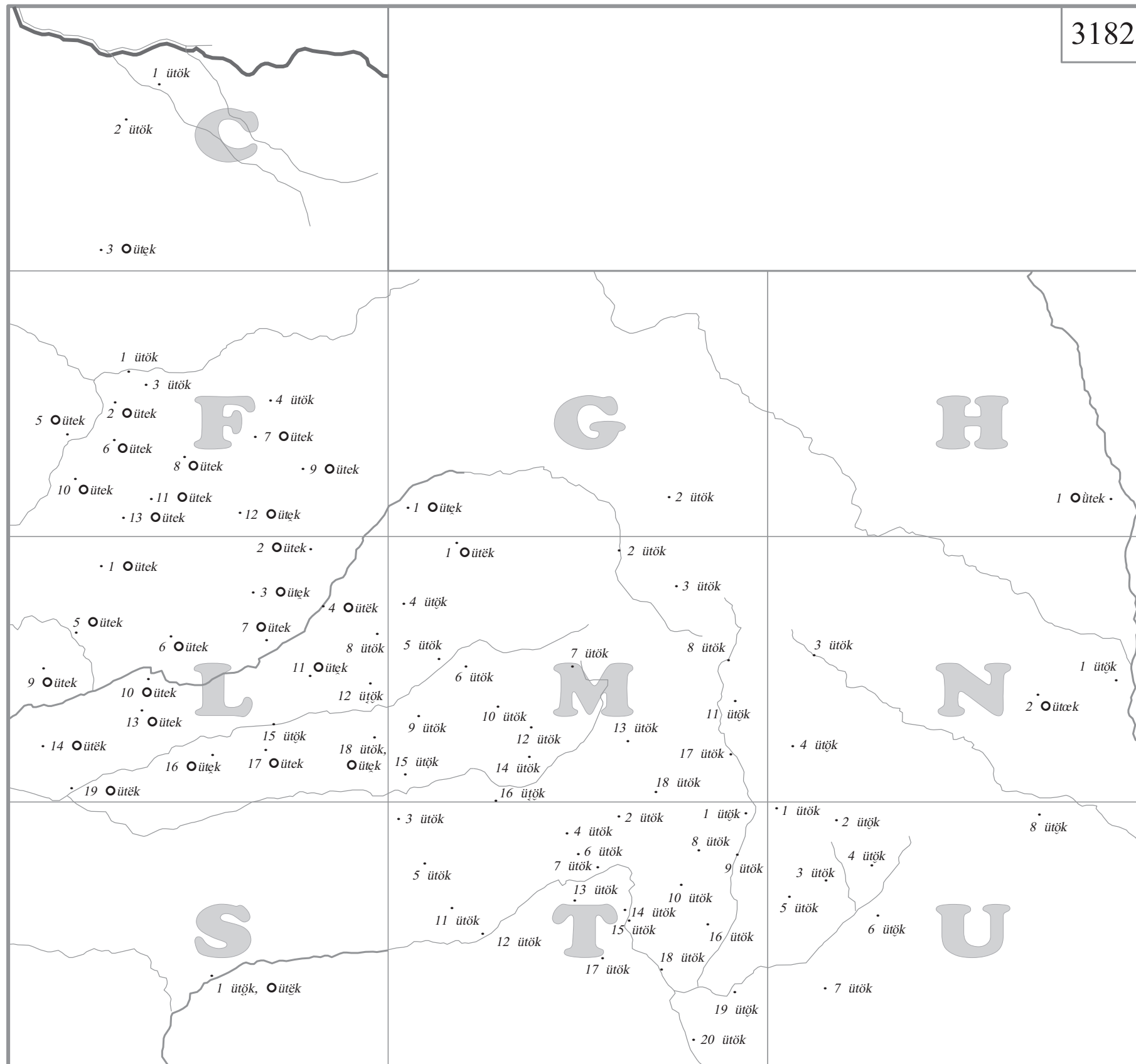

3182

ütök
'eu lovesc; je frappe'

[3265. Én most mit csinállok?
Az asztalra nagyot (m) ...]

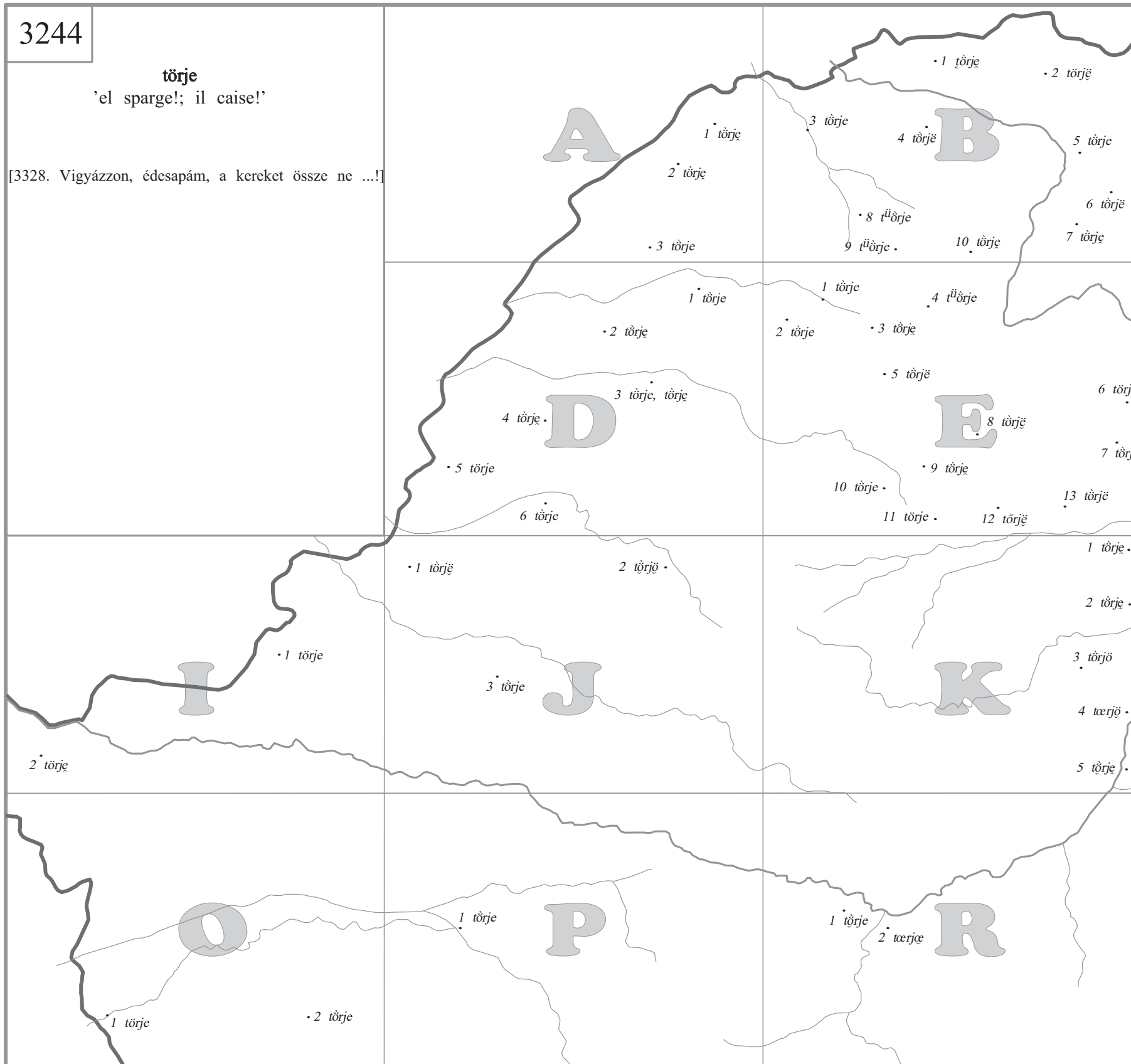

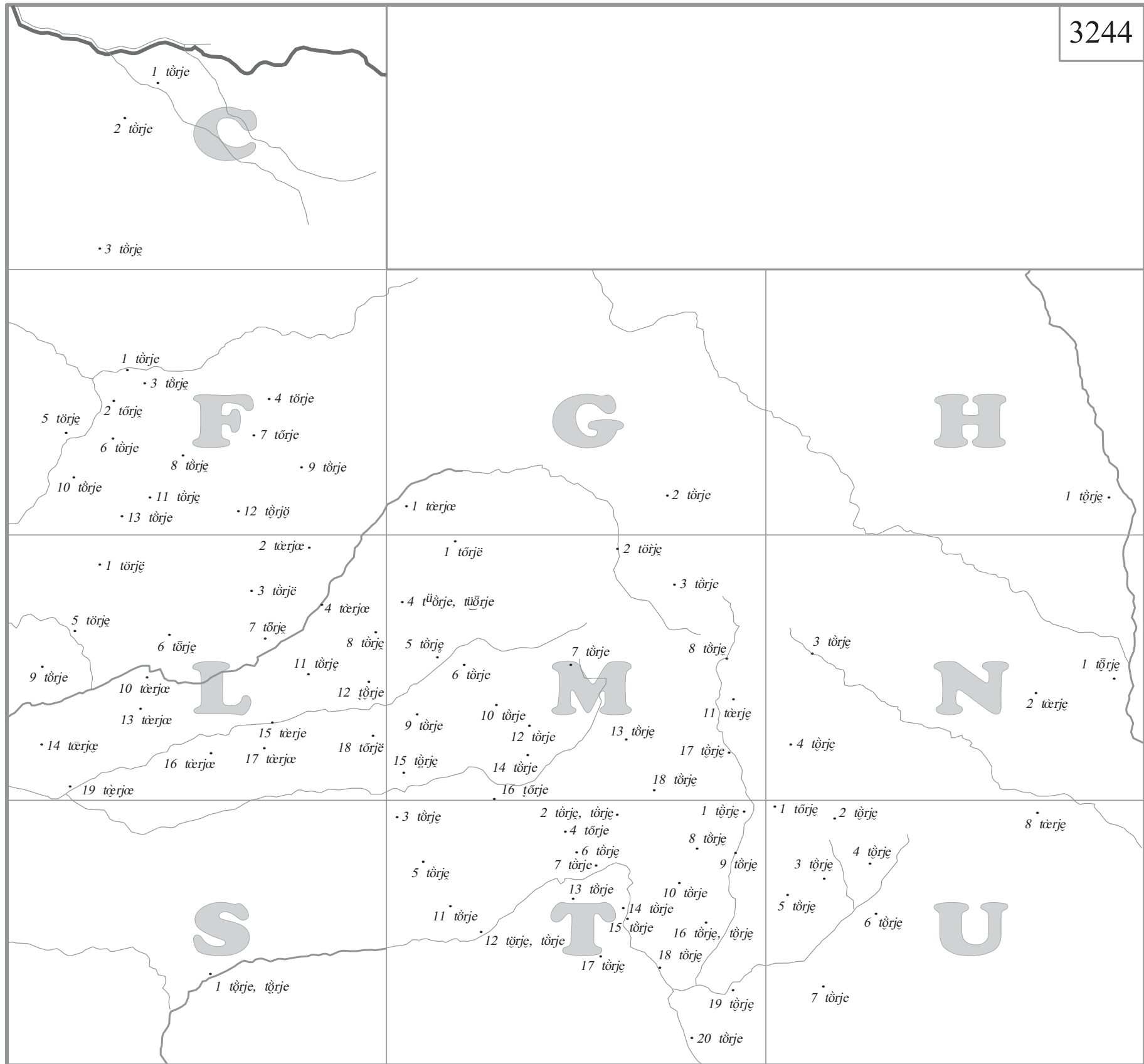

3244

törje
'el sparge!; il caise!'

[3328. Vigyázzon, édesapám, a kereket össze ne ...!]

 $\ominus \cdots \cdots \ominus$

© 2018

①

2. A nyitódó kettőshangzók történetéről a nyelvföldrajz szemszögéből¹

1. A magyar nyelv magánhangzó-történetében a kettőshangzók közül a záródóak játszották a főszerepet, koraiságuknál, kiterjedt fejlődéstörténeti kapcsolatrendszerüknél fogva. A nyitódó diftongusok megjelenése későbbi és szűkebb körű, de ez a tény nem indokolja, hogy „nyelvi életrajzuk” feltárása, a velük foglalkozó szakirodalom olyan szerény legyen, mint amilyen valójában. Ez a fejezet a klasszikus magyar nyelvtörténet eredményeit továbbfejlesztve a nyelvföldrajz és az összehasonlító dialektológia eszköztárára támaszkodva tesz keletkezés- és rendszertörténeti megállapításokat. Szeretném felhívni a figyelmet arra is, hogy az általános magyar nyelvtörténet mellett (ill. azon belül) nagy fontosságúak a helyi változások és a nyelvjárásközi folyamatok is.

2. A kettőshangzók sorsának nyomon követése mindig is átlagon felüli gondot okozott a nyelvtörténészeknek. Az írott nyelvelékekől származó adatok ugyanis számbelileg messze nem tükrözik az illető kor hangzó beszédének állapotát, azaz kevés az értékelhető írásos előfordulás. Mi lehet ennek az oka? Mi korlátozhatta a scriptorokat a kettőshangzók jelölésében? Néhány közismert tényezőre utalok:

a) A diftongusok túlnyomó többségben nem adnak fonémátöbbletet a hangrendszer számára, azaz úgy is értelmezhetők, mint ismert hosszú magánhangzók hangszín-realizációi vagy ejtésvariánsai.

b) Fonetikailag, artikulációs síkon sem mindig plasztikus a megjelenésük: azon kívül, hogy például eltérő erősségűek és nyomatékúak lehetnek, közös jellemzőjük, hogy a két diftonguselem csak egyetlen szótagot alkot. Ebből is következik, hogy többnyire sem a beszélő, sem a hallgató számára nem tudatosul a jelenlétük, fonetikai alkatuk.

c) Ha többé-kevésbé tudatosul a használatuk, akkor sem egyértelmű a nyelvhasználók számára a formálódó kiejtési és helyesírási normához való viszonyuk, a bizonytalanság pedig inkább a (kétbetűs) jelölés elmaradásának kedvez. A hangjelölés konzervatívizmusa is a jelöletlenséget (egyetbetűs jelölést) erősíti.

Mindezek ellenére ha a nagyszámú nyelvelékből kinyert példaanyag szerény ugyan, de tanulságai egy irányba mutatnak, a minősített példák fontos támpontjai a nyelvtörténeti elemzésnek.

3. A következő lépésben szeretnék a nyitódó diftongusok korai történetére vonatkozó nyelvelékes ismereteinkre néhány jeles nyelvjárástörténész idevágó kutatásainak tükrében – vázlatosan – utalni.

1 A főbb gondolatok elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. című konferencián, Szegeden, 2009 októberében (vö. Juhász 2011e).

Nyitódó kettőshangzókat *t ö m b s z e r ü* földrajzi megjelenéssel ma két régióban találunk: a Nyugat-Dunántúlon és az északkeleti nyelvjárásterületen.² Mindkét régióból rendelkezünk reprezentatívnak tekinthető, főleg a korai középmagyar kort érintő nyelvemlékfeltárásokkal. A Nyugat-Dunántúlról Abaffy Erzsébet misszilis-gyűjtését és elemzéseit, az északkeleti területről pedig Papp László adatfeltárását tekintem iránymutatóknak.

Abaffy a múlt század hatvanas éveiben több könyvben és adatközlésben foglalkozott főleg Sopron és Vas megye 16. századi írásbeliségével és nyelvjárástörténetével (l. pl. Abaffy 1965, 1968, vö. még 1969). Mintegy 400 misszilist másolt ki a Batthyány család levéltárából, később pedig ő ellenőrizte azt a nagyjából 250 levélátírást, amely Terbe Erika doktori értekezésének (Terbe 2006) alapjául szolgált és Batthyány Ferenc feleségéhez, Svetkovics Katalinhoz, illetve íródeákjaihoz köthető. A 2003-ban megjelent Kiss Jenő- emlékkönyvben Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ie* kettőshangzó történetéhez címmel fontos gondolatokat fogalmaz meg, miközben nemcsak értékes korai adatokat idéz erre a diftongusra, hanem tipizálja is előfordulásait az *i* és *é* hangokhoz való viszonyuk szempontjából.

Ezek szerint (Abaffy 2003b: 483–484) a 16. századi nyugat-dunántúli levelek nagy részét az *é*-zés jellemzi, de van jó néhány erősen *i*-zű misszilis is. Az *i*-zés mérlegre tétele azért fontos, mivel az adatok tanúsága szerint az *ie*-t³ tartalmazó szótagok kevés kivétellel a zárt *i*-zés pozíciójában fordulnak elő. Az *i*-zéssel való szoros összefüggést az is igazolja, hogy a diftongusos adatok leggyakrabban *i*-zű levelekben, az *i*-zéssel váltakozva fordulnak elő. Mivel a zárt *i*-zés írásbeli érvényesülését a nyelvi norma már ekkor is korlátozta, természetes, hogy az *i*-zű levelekben is vannak *é*-zű szavak. Jellemző adalék a korabeli megfelelésekre, hogy Abaffy szép példákat hoz a hármas, *i* ~ *é* ~ *ie* váltakozásokra is egy nyelvemléken belül (uo. 484). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az efféle, nyelvjárás-keveredéssel is magyarázható szövegekben szintén „helyükön” vannak a nyitódó kettőshangzók, azaz funkcionálisan az *i*-zés példáit szaporítják, annak az alternációját képviselik. Ilyen példákat idéz, mint *emberiēt*, *leveliēt*, *aziēt*, *elviēgezem*, *kiēpest*, *miēgis*, *liēssen*, *riēgi* stb., zömmel 16. század közepi levelekből kigyűjtve. (A példák itt nem az eredeti helyesírás, hanem az olvasat szerint közölve.)

Az északkeleti *ie* kettőshangzók 16. századi előfordulását Papp László 1963-as monográfiája (Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika) alapján értékelem. Papp az *i*-zés keleti regionális feltérképezésére vállalkozott szintén 400 világi irat alapján. A minta-szerű gyűjtés és feldolgozás külön regisztrálja a kisszámú – összesen 14 szótagnyi – nyitódó, *ie* kettőshangzót, sőt azt a négy iratot is, amelyben néhány záródó diftongust

2 Az egyedi, szigetszerű megjelenésen túlmutatóan, de a tömörszerűség kritériumát el nem érve számon kell még tartanunk a Szilágyság és a Székelyföld bizonyos részeit is.

3 A magyar kettőshangzóknak a magasabb nyelvéllásfokon elhelyezkedő elem szokott inkább a gyengébb, nyomatéktalanabb lenni, tehát korrektebb lenne egy *ie*, *ie*, *ie*-féle, vagy a nagyvonalúbb, azonos nyomatékviszonyokat tükröztető *ie* megoldás, de a technikai egységesítéstől itt eltekintünk.

lehet kikövetkeztetni (Papp 1963: 149). Az érintett megyék a következők: Szabolcs, Szatmár, Ung, Zemplén. Néhány konkrét példa: Vis, 1573: *Aziert*, *Jerette* (79), Kisvárd, 1573: *nyeged*⁴ magaval (uo.), Ung megye (a megye nótáriusa), 1562: *Njegh* 'négy', *azyerth* (114), Csicsér, 1568: *njeg* 'négy' (116). A nyitódó diftongusos szavak – a Nyugat-Dunántúlhoz hasonlóan – *i*-zű vagy *i*-zést is felmutató levelekből valók, az *i*-zés pozícióiban. Papp László mégis nagyon óvatosan fogalmaz, tekintettel a kiszámú előfordulásra. Az is óvatosságra inti, hogy négy olyan példát is talált, amely *i*-zű szótagban *ei* kettőshangzót mutat, pl. Kérsemyén, 1574: *nejig* 'négy' (90). Ez azonban csupán arra enged következtetni, hogy az *i*-zés természetes ellenpéldái szintén lehetnek kettőshangzósak, akárcsak a mai északkeleti ejtésben, ahol a nem *i*-zű *é*-k tipikus formában záródó diftongusok.

N. Fodor János (2012: 146) még a következő 16. századi hely- és személynévvel gazdagítja az északkeleti nyelvjárásterület kisvárdai járásának *ie*-zű példáit: 1543: Joannis *Nyemeth* (*Német* szn.), *Zelemjer* (*Zelemér* hn.), *Thwzter falwa* (*Tuzsér* hn.), *Bezdzjed* (*Bezded* hn.), *Kjkekza falwa* (*Kékce* hn.), *Thjjetth* (*Tét* hn.), Stephani et Nicolai *thjjeti* (*Téti* szn.).

„Ha csupán ezeket az adatokat vesszük figyelembe – írja Papp László (1963: 149) –, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *é*-vel szemben álló *i* helyett ejtett diftongus Ung déli, Szabolcs északi részéről kiindulva foglalta el mai területét. Ez a mai helyzet ismeretében nem is merész feltevés.” „További feladat volna annak felderítése, hogy a diftongus milyen ütemben és mennyi idő alatt foglalta el a mai helyét, hogyan szorította ki a Szamos mellékéről az *i*-zést.” (150.) Ehhez nyilván további nyelvtörténeti adatokra van szükség, különböző korok időmetszeteiből.

Papp László idézett sorai azt is világossá teszik, hogy a 16. századi északkeleti *ie* kettőshangzót az *i*-zés eseteiből vezeti le, annak folytatásaként értékeli. Abaffy nem reflektál Papp 1963-as véleményére, de hasonló következtetésre jut a nyugat-dunántúli 16. századi *ie* keletkezéséről: „Az közzismert, hogy már az ómagyar korban erősen *i*-zű volt e nyugat-dunántúli terület nyelvjárása, s ez folytatódott a középmagyar korban is. A beszélt nyelv *i*-zése meg is jelenik leveleinkben, bár az iskolázott, tanult deákok igyekeznek kerülni e kirívó alakokat, s az írott normának megfelelő *é*-vel helyettesítik. (...) – Már igen korán megjelenik az *i* helyén az *ie* nyitódó kettőshangzó. Ám ez nem az *é*-ből, vagyis nem a középső nyelvválású hosszú magánhangzóból diftongálódhatott, hanem a felső nyelvválású *i*-ből keletkezhetett. (...) A nyelvjárási beszélő tehát *i*-t és/vagy *ie*-t ejtett a mindennapi használatban.” (Abaffy 2003b: 484). Abaffy végül idézi Benkő hasonló irányú, de meglehetősen óvatos következtetését a Magyar nyelvjárástörténetből:

4 Ennek a példának az idetartozása bizonytalan, mivel a *négy*: *nygyed* tónai oppozícióban a *nygyed* első szótagja később is, ma is rövid, így sem az *i*-zésre, sem a nyitódó diftongus befogadására nem alkalmas. Inkább egy tollhibára gyanakodhatunk (*nygyed* > *nygyed*). A *négy* szóban természetesen nincs szükség emendálásra, ez közzismert *i*-zű lexéma, lásd a többszörös történeti előfordulást is.

„Nem lehet kizárni annak a lehetőségét [írja Benkő], hogy itt *i* > *ie* diftongizációról van szó; nemcsak azért, mert a környező nyelvjárástípusokban *i*-zés van ilyen helyzetben, hanem főként azért, mert a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a későbbi *ie*-zõ terület korábban valószínűleg *i*-zõ volt. Ez esetben felsõ nyelvallású magánhangzó állandósult diftongizációjára is lenne példa nyelvünkben” (Benkő 1957: 97).

4. A három kiváló nyelvjárástörténész különböző határozottságú, de mégis egybecsen-gő véleménye megerősíthet bennünket abban, hogy a magyar nyitódó diftongusok történetének első felvonását az *i*-zéssel összefüggésben, attól elindulva kell keresnünk. Ugyanakkor a közös kezdet után láttatnunk kell a nyugat-dunántúli és az északkeleti régió különfejlődésének útjait és – lehetőség szerint – a mozgató rugóit is. Ehhez azonban új forrásokra és új módszerekre is szükségünk van.

Mielőtt a középső nyelvallású hosszú magánhangzók diftongálására térnénk, maradjunk még egy kicsit az *i*-zéssel alternáló *ie* genezisénél. Vajon mi motiválhatta a keletkezését? Mi annak az oka, hogy nemcsak az *e* > *i* záródás, hanem annak új *i* hangjai is egyformán fejlődnek tovább a nyelvterület különböző részein az *ie* irányába? És mi az oka annak, hogy a későbbiekben nyugat és kelet fejlődése elágazik?

A Nyelvelmélet és dialektológia című konferencián már megkezdtem ennek a kérdéskörnek a tágabb összefüggésrendszerben való megválaszolását (Juhász 2009, lásd ebben a könyvben is: III. 3. fejezet). Akkori okfejtéseim egyik vezérgondolata az volt, hogy a nyelvi változások fontos mozgató rugói a b e l s ő f e j l ő d é s e k é s n y e l v j á r á s i k ö l c s ö n h a t á s o k eredményeképpen előálló kettősségek. Ezek közé sorolható a zárt *i*-zés nyomán előálló nagyszámú *e* ~ *i* kettősség interakciója. A kétféle hosszú hang egyrészt a régi és új állapot b e l s ő s z i n k r ó n r e n d s z e r b e l i szembenállásaként, másrészt az *e*-zõ és *i*-zõ nyelvjárási formák, illetve részrendszerek t e r ü l e t i ü t k ö z é s e generálhat olyan új „összetett” hangot, amely egyszerre mutatja meg az előzményhangok nyelvallásbeli minőségét, a zártságot és a nyíltságot (vö. Juhász 2007: 156–157). A két hosszú hang azonban nehezen redukálódik félhangzós elemmé, ezért itt további érvekre és pontosításra van szükség. A szóban forgó előadásban arra is utaltam, hogy a nyitódó kettőshangzó kialakulását nagymértékben megkönnyíthette egy olyan regionális rövidülési tendencia, amely a felső nyelvallású hosszú magánhangzókat, tehát az *i*, *ú*, *ü*-t egyre inkább megrövidítette. A szinkron nyelvjárási típusleírások megjegyzik, hogy a Nyugat-Dunántúlon meglehetősen általános ezeknek rövid és félhosszú realizációja, sőt a zalai nyelvjáráscsoportban meg is szűnt az *i*, *ú*, *ü* fonémasor, tehát hét helyett csupán négy hosszú magánhangzóval számolhatunk (l. Imre 1971b: 335).

Ennek történeti vetületére reflektálva N. Fodor megjegyzi (2012: 150): „Az azonban további problémát jelent, hogy a rövidülés megindulására nincsenek nyelvtörténeti adataink, nem tudjuk, hogy a XVI. századi északkeleti diftongálás kialakulásakor számolhatunk-e a jelenség meglétével.” Ehhez csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy az *i*/*ü*,

u/ú, ü/ű rövid/hosszú szembenállásokat tükröztető formákra nem is lesz értékelhető nyelvtörténeti adat (egészen az újmagyar korig), mivel a magyar helyesírási, hangjelölési gyakorlat nem törekedett a megkülönböztetésükre. Kénytelenek vagyunk nyelvjárás-történeti hipotézisekre, az újkori nyelvjárási gyűjtemésekből megrajzolható nyelvöldrajzi rekonstrukciókra hagyatkozni – már amennyire ez lehetséges. Ezt a lehetőséget N. Fodor János sem mulasztja el: nagyon beszédes térképeket készít és közöl idézett tanulmányában (l. különösen a 3. ábráját az északkeleti *é–i*-féle fonémák realizációjáról a *vetelő* szóban).

Folytatva a gondolatsort (ti. az *í, ú, ű > i, u, ü* rövidülésnek a nyitódó diftongusok nyelvöldrajzával való összefüggését), érdemes megnézni, hogy a nyugat-dunántúli régióon belül hol a legerősebb a nyitódó diftongusok jelenléte: ez épp ide, Zala megyére – kivéve annak délkeleti sávját – és Vas megye déli részére lokalizálható (l. Imre 1969: 109, 1971b: 273 – fejezetünkben 1. ábra, és a további integrált diftongustérképeinket: 2., 3., 4. ábra⁵). A felső nyelvállású magánhangzók rövidülése – bár kisebb mértékben – az északkeleti régióra is jellemző, így a nyitódó kettőshangzók kialakulására itt is kedvező feltételek állnak a rendelkezésre. Kérdés azonban, hogy a rövidülés milyen régi múlttra tekinthet vissza, és mi az oka az *uo-, üö*-féle diftongusok eltérő területi és rendszertani megjelenésének. Sajnos az időtartam-jelölés szintén gyenge lábakon állt a magánhangzók régi magyar helyesírásában, ezért erről nagyon kevés nyelvemlékes információval rendelkezünk.

5. Mielőtt továbblépnénk, érdemes ezen a ponton egy rövid fonológiai kitérőt tennünk (l. Juhász 2009: 157 is). Annak ellenére, hogy a nyelvjárás-történeti elemzések és a szinkrón megfigyelések abba az irányba mutattak, hogy az északkeleten kimutatható *íé* az *i*-zés hangtani alternánása, rajtam kívül – tudtommal – alig reflektáltak Imre Samunak (1971b: 68, 70–71, 155–157 stb.) azon eljárására, hogy ezt a diftongust *é₂*-nek nevezve, *é₍₁₎ : é₂* fonológiai oppozícióról beszéljen, ahol – mint példaanyaga is mutatja – az *é₍₁₎* a nem *i*-ző, az *é₂* pedig zömmel az *i*-ző, illetőleg *i*-t *é*-vel váltakoztató *é*. Az ezredfordulón Sebestyén Árpád és Balogh Lajos adott hangot kétkedésének, de nem az *é₂*, hanem az *ó₂, ő₂* fonéma meghatározhatóságát, rendszerbeli helyét illetően (l. Sebestyén 2001: 198, Balogh 2004). Ahogy Imre idézett monográfiájának 155. lapján maga is írja: „Itt [ti. a legtipikusabb északkeleti, Szabolcs-szatmári területen] a kny. *é* : nyj. *é₂* megfelelés nagyjából olyan erősségű, mint a délebbre fekvő területeken a kny. *é* nyj. *i* viszony, s morfémaállományuk is lényegében azonos.” Szerintem logikusabb kétféle *é* helyett kétféle *i* fonémáról beszélni: *i₁* = az eredeti, változatlan formában továbbélő *i* monoftongus, *i₂* = a másodlagos, zárt *i*-zésből lett *íé* (~ *i*), pl. *ír*’ betűkkel szavakat rö-

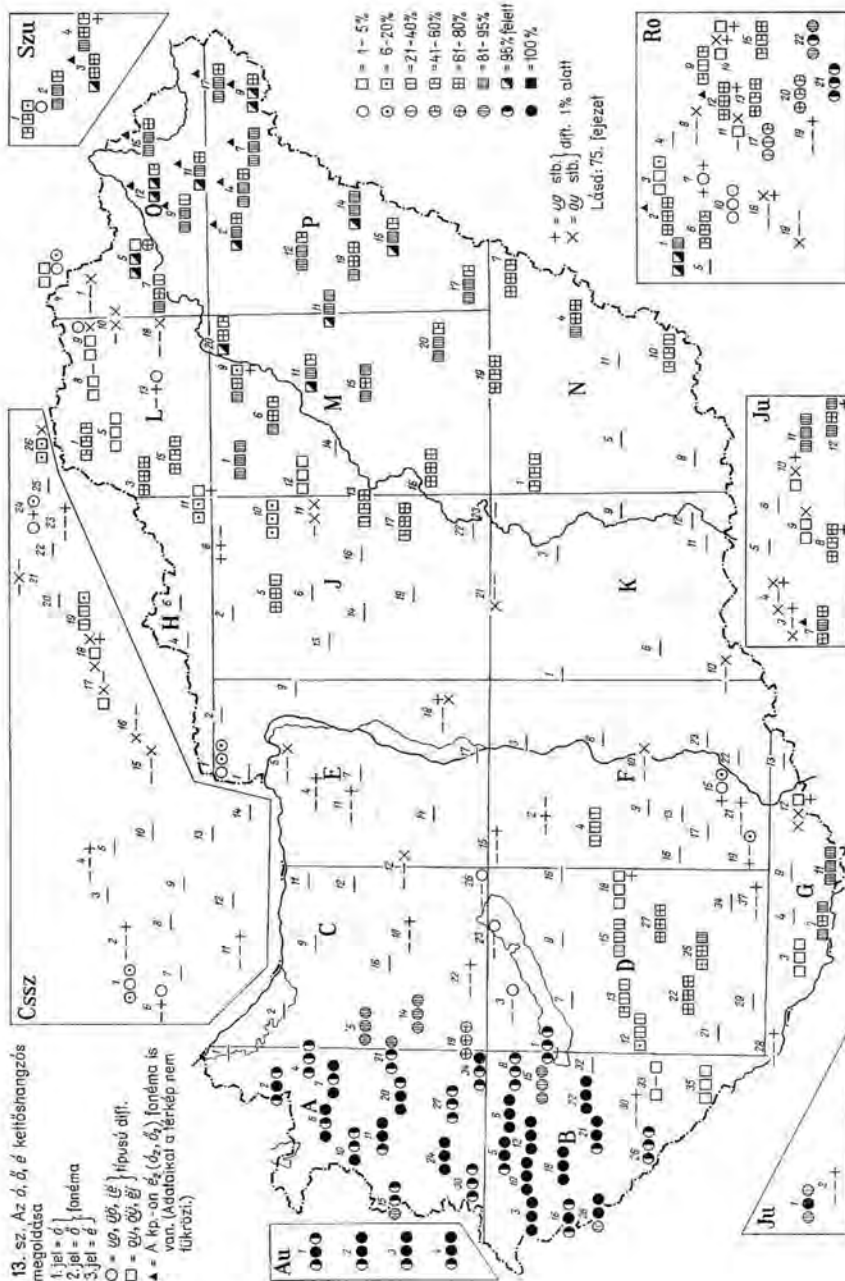
5 Az MNyA. és RMNyA. néhány kötetének informatizált adataiból létrehozott digitális térképekért Vargha Fruzsina Sárának tartozom köszönettel. A fekete körccikkek a záródó, a kék körccikkek a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

zít' ↔ *žér* 'eljut vhová', | 'vmilyen értéket képvisel'; stb. (vö. a középső nyelvválásfokon létező további oppozíciós megfelelővel: *ér* /~ *ér*/'a vért vezető természetes csövecske a testben; | kisebb vízfolyás').

Érinti a kérdést N. Fodor János tanulmánya is (2012: 148–149), de a javaslatom ismertetése után nem foglal határozottan állást Imre $\acute{e}_1 - \acute{e}_2$ ábrázolásával kapcsolatban, mindenesetre a 2. ábrája aláírásában „Az északkeleti $\acute{e}_2$ nyitódó diftongus izoglosszája” megfogalmazást használja, amely Imrét folytatja.

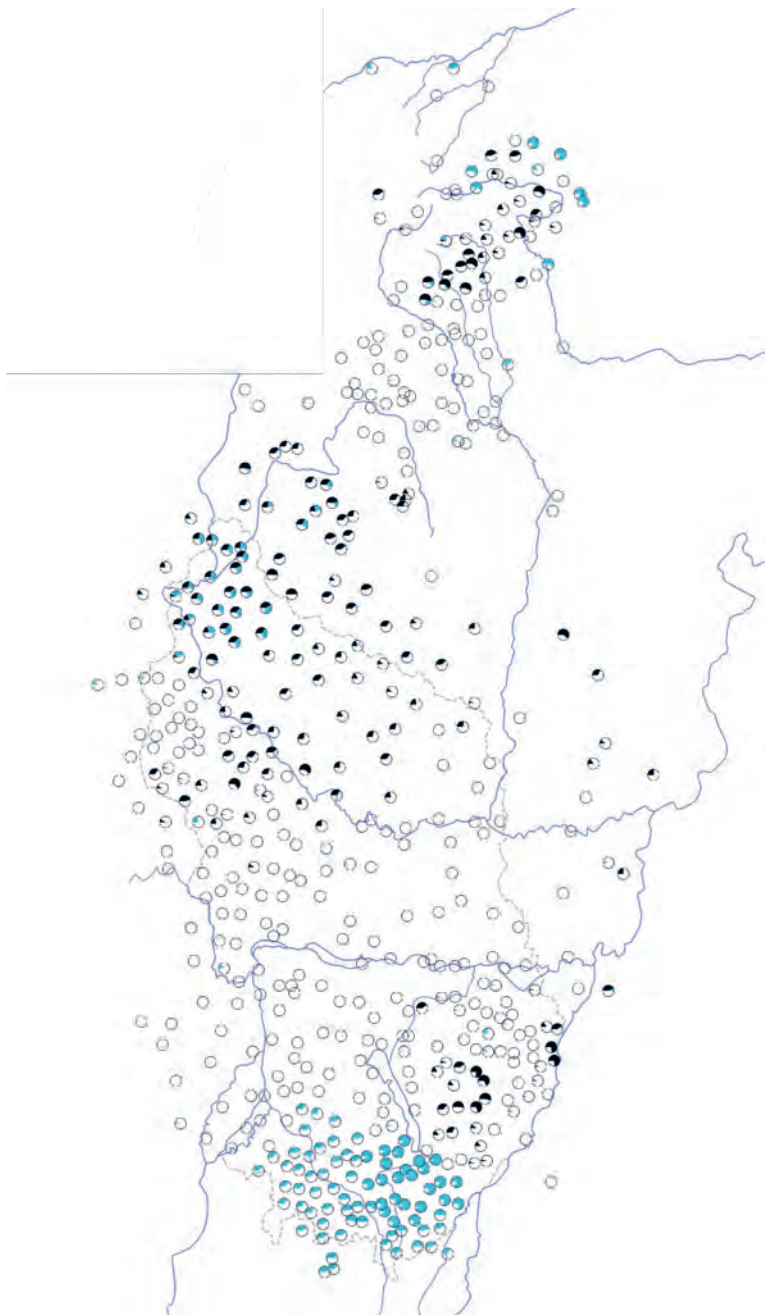
1. ábra

A kettőshangzók összesítő térképe Imre Samu monográfiájában (1971: 273)

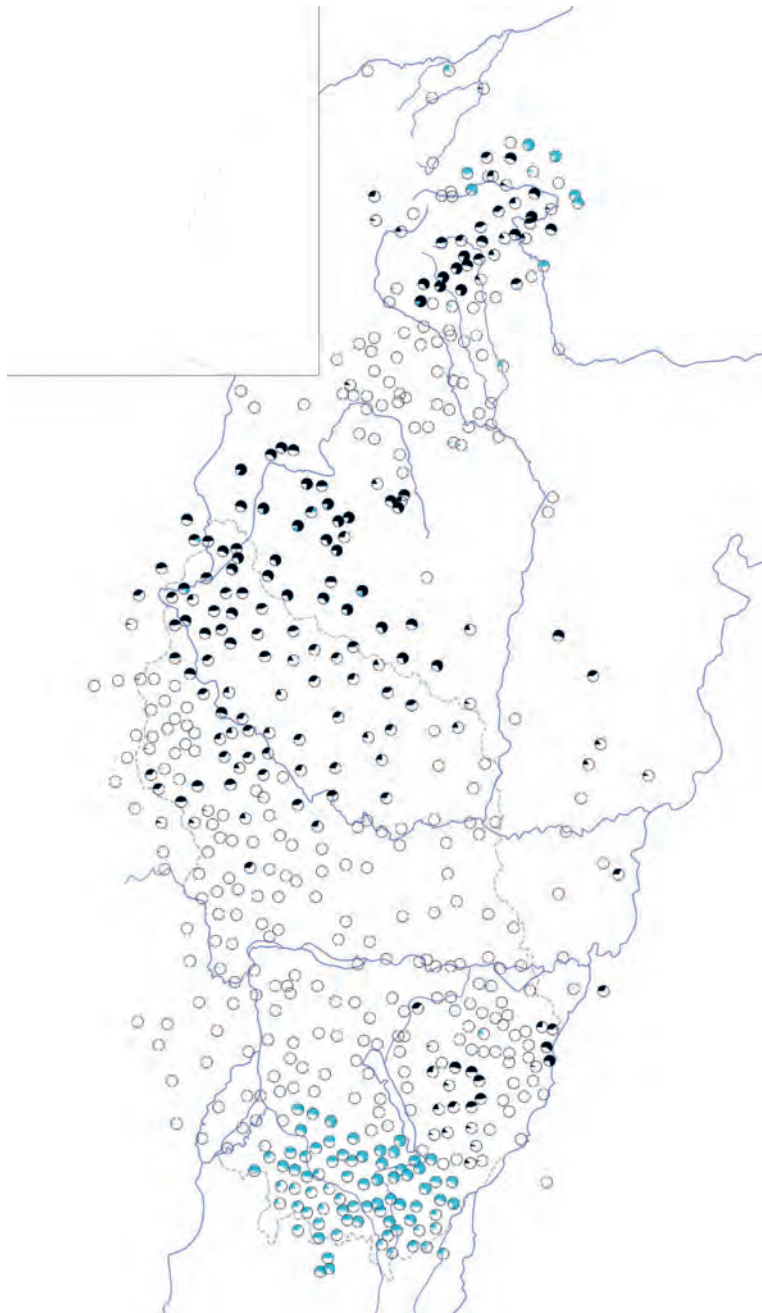
2. ábra

Az *ĕĭ* /*iĕ* típusú kettőshangzók a magyar nyelvjárásokban
A fekete köröckek a záródó, a kék köröckek a nyitódó díftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

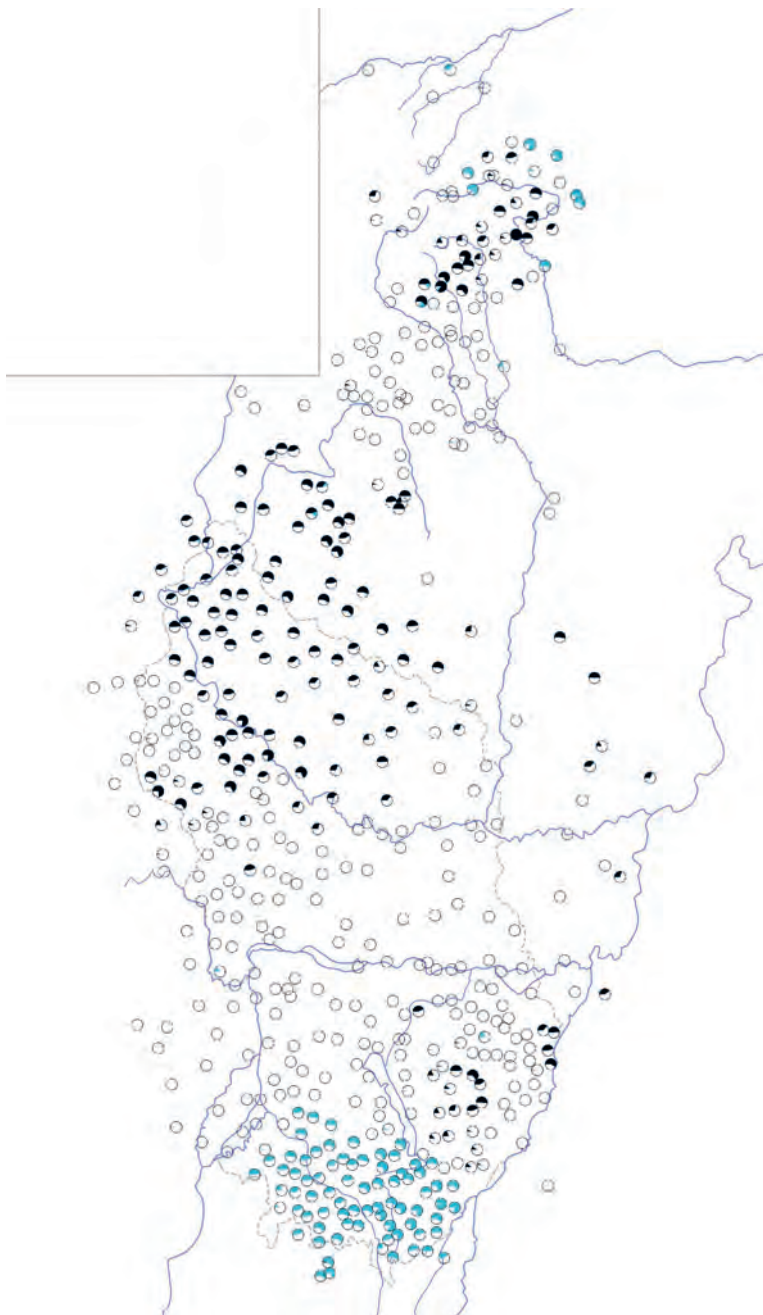
3. ábra

Az *ou/uo* típusú kettőshangzók a magyar nyelvjárásokban
A fekete köröcsek a záródó, a kék köröcsek a nyitódó díftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

4. ábra

Az *őű/űő* típusú kettőshangzók a magyar nyelvjárásokban A fekete körcek a záródó, a kék körcek a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

Az *íé*-hez hasonló módon fonologizálódott néhány északkeleti helyi nyelvjárásban az *uó*, *űő* kettőshangzó a *ló* × *lu* → *luó* (= *ú*), *szó* × *szű* → *szűő* (= *ű*) típusú fejlődések alapján (pl. a kárpátaljai Dercenben vagy a szilágysági Désházán). Jellemző, hogy azokon a településeken bukkan fel *uó*, *űő*, ahol az *i*₂ (= *íé*) már kifejezetten megerősödött. Az *uó*, *űő* azonban mivel nemigen tudott kilépni a *v* tövű igék és névszók köréből (kivéve talán a szótagzáró *r*, *l* előtti *o* > *ó* → *uó*, *ö* > *ő* → *űő* kellőképpen még nem vizsgált eseteit), nem tett szert olyan gyakoriságra, mint a nagy hatókörű zárt *i*-zés alapján álló *íé*. Balogh Lajos egy konferencia-előadásában (2004) a mai északkeleti nyitódó diftongusok önálló fonológiai státusáról meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik (egy dreceni vizsgálat alapján). Ennek a bizonytalanságnak egyik okát a diftongusok bonyolult összefüggérendszerében látja, másrészt pedig a minden téren megmutatkozó bomlási, köznyelviesülési folyamatok előrehaladott állapotában.

6. A fonológiai és keletkezéstörténeti bizonytalanság megmarad N. Fodor idézett tanulmányában is (2012: 151): „A vázolt hipotézis [ti. N. Fodoré – J. D.] vitatható és bizonytalan pontjai ellenére a fonémarendszer szabályszerűségét, belső összefüggéseit, a nyelvjárási fonémaoppozíciók létezését tényként kell elfogadnunk, még akkor is, ha a változássorozatot mozgató erők kapcsán nem mindig vannak biztos fogódzóink.” Tanulmánya különböző gondolatmeneteinek értékelése önálló vitacikket kíván. Itt csak két dologra reflektálok még röviden.

1. A 149. lapon ezt írja: „A Juhász-féle fenti változásmagyarázatban figyelemre méltó elem, hogy számol a nyelvváltozatok egymásra hatásával, kontaktusával, sőt valójában ebből vezeti le a változási folyamatot” [a kiemelés tőlem: J. D.]. Ehhez képest mindkét idevágó tanulmányomban (Juhász 2009, 2011) hangsúlyozom az elemzett folyamatok kettős motivációját: a rendszerbeli és az interregiónális hatások érvényesülését. (Az más kérdés, hogy a rendszerbelieket eddig szerény figyelemben részesítette a szakirodalom, a nyelvjárásközi hatásokat pedig szinte teljesen elhanyagolta, ezért az utóbbit kellett megerősíteni.)

Nem érdektelen továbbá az a kiegészítés sem, amelyet a 2011-es írásomban tettem: eszerint az érintett régiókban lezajló *i*, *ú*, *ű* > *i*, *u*, *ü* rövidülések lényegesen segítették a nyitódó diftongusok keletkezését, így az N. Fodor által tőlem idézett „*i x é* (→ *íé*) → *íé*” változássor (2012: 149) már javítandó lett volna erre: (*i* →) *i x é* → *íé*.

2. Magam is úgy gondolom, és előadásaimban is ezt hangoztattam, hogy a nyelvtörténetben közismert „tolóláncc-elv” nemcsak a korai angol hosszú magánhangzók történetében működhetett úgy (l. Bynon 1997: 82–83, további irodalommal), hogy a felső nyelvválásfokon levő /í/ és /ú/ ellentétes típusú kettőshangzókba ment át (/ai/, /au/), hanem a magyarban is megvolt a lehetőség hasonló fejlődésre, egy korábban már a középső nyelvválásfokon működő fonológiai oppozíció átmentése érdekében. Ennek közismert példája az *i*-zés nyelvtörténetét és előzményeit taglaló újabb nyelvjárás-történeti irodalom, amely nemcsak az *e* > *ē* > *é*; *ĕ*, *ĕi* > *é* > *í* változásokat vette már számba,

hanem az $\acute{e} > \ddot{e}$, $i > \ddot{i}$ típusúakat, illetve az ezzel előállt $\ddot{e} \leftrightarrow \ddot{i}$ fonológiai oppozíciót is. (Továbbra is vita tárgya, hogy a keleti $\ddot{e}i$ diftongus megőrzött régiség-e, illetve az $\ddot{i}$ csak az i -ből vezethető-e le.) Az oppozicionális típusváltásokat én a következő főbb kategóriákba sorolom (lásd az $\acute{e}/i$ hangokra vetítve az 5. ábrán): oppozíció-őrző, oppozíció-feladó, oppozíció-eltoló (két altípussal), valamint oppozíció-átíró. A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió egy ideig az északkeleti oppozíció-átíró mintát követi, később azonban – bár megtartja a nyitódó diftongusait – átmegy az oppozíció-feladóba (lásd a 7. pontot).

5. ábra

Az $\acute{e}/i$ -féle hangok oppozíciójának főbb fonológiai és változási típusai egy-egy nyelvjárási példáján⁶

	Regionális köznyelvek (zárt $\ddot{e}$ -zők)	Középpalóc	Közép- dunántúli- kisalföldi	Tisza- Körös-vidéki	Szabolcs- szat- mári
$\acute{e}/e$	$sz\acute{e}l^1$ (szelek)	$sz\acute{e}l$ (szelek)	$sz\acute{e}l$ (szelek)	$sz\ddot{e}il$ (sz\ddot{e}ilek)	$sz\ddot{e}il$ (sz\ddot{e}ilek)
$\acute{e}/\acute{e}$	$sz\acute{e}l^2$ (szélek)	$sz\acute{e}l$ (szélek)	$szil$ (szílek)	$szil$ (szílek)	$sz\ddot{i}\acute{e}l$ (sz\ddot{i}élek)
$\acute{e}/\ddot{e}$	$n\acute{e}gy$ (n\ddot{e}gyed)	$n\acute{e}gy$ (n\ddot{e}gyed)	$n\acute{í}gy$ (n\ddot{e}gyed)	$n\acute{í}gy$ (n\ddot{e}gyed)	$n\ddot{i}\acute{e}gy$ (negyed)
Típus	oppozíció-feladó $sz\acute{e}l > sz\acute{e}l^1$ $sz\acute{e}l^1 = sz\acute{e}l^2$	oppozíció-őrző $sz\acute{e}l \leftrightarrow sz\acute{e}l^2$	oppozíció-eltoló¹ $sz\acute{e}l > sz\acute{e}l^1$ $sz\acute{e}l^2 > szil$ $sz\acute{e}l^1 \leftrightarrow szil$	oppozíció-eltoló² $sz\acute{e}l > sz\ddot{e}il^1$ $sz\acute{e}l^2 \sim sz\ddot{e}il^2$ > $szil$ $sz\ddot{e}il^1 \leftrightarrow szil$	oppozíció-átíró $sz\acute{e}l > sz\ddot{e}il^1$ $sz\acute{e}l^2 \sim sz\ddot{e}il^2$ > $szil > sz\ddot{i}\acute{e}l$ $sz\ddot{e}il \leftrightarrow sz\ddot{i}\acute{e}l$

7. Folytatva a nyitódó diftongusok fejlődéstörténetét: más végeredményre jutott a hasonló indulású nyugat-dunántúli nyitódó diftongusok sora. A legerősebben diftongáló helyi nyelvjárásokban ugyanis minden $\acute{o}$, $\acute{ö}$, $\acute{e}$ helyett $u\acute{o}$, $\ddot{u}\acute{o}$, $\acute{i}\acute{e}$ típusú realizációk léptek fel. Az $u\acute{o}$, $\ddot{u}\acute{o}$ megerősödéséhez és rendszertani kiteljesedéséhez feltehetőleg az adta a legnagyobb lökést, hogy ebben a régióban sokhelyütt a szóvégi $\acute{o}$, $\acute{ö}$, $\acute{e}$ -k u , $\ddot{u}$, i -vé záródtak (vagy közös diftongusos előzményből zártabb irányban monoftongizálódtak, vö. a *seprű*, *aszú*, *messzi* típusú megoldásokkal), így ilyen „interaktív” párok jöttek létre, mint $diszn\acute{o} \times diszn\ddot{u} \rightarrow diszn\ddot{u}\acute{o}$, $erd\acute{o} \times erd\ddot{u} \rightarrow erd\ddot{u}\acute{o}$, $mell\acute{e} \times mell\ddot{i} \rightarrow mell\ddot{i}\acute{e}$ stb. A folyamat feltehetőleg az eredeti (záródó diftongusra visszamenő) $\acute{o} \sim \ddot{u}$, $\acute{ö} \sim \ddot{i}$, $\acute{e} \sim i$ -s szóvégek felől indult el, de áterjedt minden középső nyelvállású hosszú magánhangzóra, lefedve ezzel a korábbi, jellemzően az i -zéssel alternáló (ill. a v tövű szavakban, pl. *l\acute{o}*, *k\acute{o}*, *sz\acute{o}* keletkező) nyitódó diftongusokat is.

⁶ A középpalóc $\ddot{e}$ fonémának mára csak szerény nyomai maradtak.

Mivel feltételezésem szerint a korai ómagyar záródó kettőshangzók nyugaton hamar monoftongizálódtak, az új típusú nyitódó diftongusoknak nem álltak az útjában, szemben a keleti, északkeleti régiókkal, ahol a záródók nemcsak megmaradhattak (vö. Hegedűs Attila 2003, Juhász 2009, másként Abaffy 2003a: 716), hanem szintén oly mértékben megerősödtek, hogy eredetre való tekintet (ill. szinkrón fonetikai kötöttség) nélkül meghódították a teljes középső nyelvtávolságú hosszú magánhangzósor. A régió szerte fennmaradt *íé*, valamint az egyes nyelvjárászigeleken felbukkanó *uo*, *üö* a felső nyelvtávolságokhoz kötődve fonológiai oppozíciót épített ki az alattuk elhelyezkedő záródó típusú sorozattal is. Ezek a magyar magánhangzórendszer csúcsát létrehozó gazdag helyi fonéma-rendszerek további vizsgálatot érdemelnek. A számítógépes eljárásokkal generált hangstatisztikai térképek azonban máris sejtetik, hogy például a Szilágyságban a nyelvjárásközi hatások és a már korábban érintett hangrövidülési (vagy nyúlási) folyamatok fontos szerepet játszhattak a magánhangzók – köztük a diftongusok – sorsának alakulásában.

8. Külön tanulmányt érdemel a nem nagy tömbökben, hanem kisebb csoportokban vagy egyes nyelvjárászigeleken mutatkozó kettőshangzók vizsgálata, például a szilágyságin kívül a székelyföldi és moldvai nyitódó kettőshangzók. Itt azonban a modern összehasonlító dialektológián kívül messzemenően támaszkodni kell a településtörténet eredményeire is. Ha jó a sejtésünk, akkor nemcsak az igazolható, hogy Háromszék vagy Alcsík nyitódó diftongusai nyugat-dunántúli gyökerűek, hanem a szűkebb kibocsátó nyelvjárás-csoportok is meghatározhatók. Ehhez komplex vizsgálatokra lesz szükség, amelyek főleg az informatizált, illetőleg egyesített nyelvatlaszok adatbázisaira és modern kartográfiai technikákra építenek majd (ezekre l. pl. Bodó–Vargha 2008, Hegedűs Andrea 2008, Vargha 2017).

3. Hangutánzás, nyelvtörténet, nyelvföldrajz¹

1. A szinkrón és diakrón nyelvjárási hangtan határmezsgyéjéről ebben a fejezetben bizonyos nyelvatlaszokban található hangutánzó szavak viselkedésével foglalkozom. Idevágó anyagot szinte minden nyelvjárási atlasz tartalmaz, többek között a magyar nagyatlasz (MNYA.); l. pl. a következő lapokat: 313. *cserdít*, 324. *nyerít*, 336. *bög*, 345. *béget*, 349. *mekeg*, 352. *kukorékol*, 354. *büg*, 369. *gágog*, 370. *szíszeg*, 377. *vonít*, 379. *bápag*, 380. *libeg*, 382. *nyávog*, 383. *dorombol*, 485. *lubickol*, 552. *tüsszög*, 553. *dadog*, 554. *fütyül*, 556. *csámcsog*, 557. *köbög*, 559. *csuklik*, 560. *dobog* (a szív), 561. *korog*, 567. *csettint* [az ujjával], 608. *mennydörög*, 643. *zümzmög*, 824. *ri* stb. Ugyanezek a térképlapok A romániai magyar nyelvjárások atlaszában (RMNYA.) is megtalálhatók (l. a 11. kötet végi címszómutatót). A regionális atlaszok szintén szolgálnak hasonló adalékokkal. Ki kell azonban emelnünk két kisebb célatlaszt, amely figyelmét részben vagy egészében ide összpontosítja: Balogh Lajos és Király Lajos műve: Állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza (1976), illetve Guttmann Miklós és Köbölkuti Katalin könyve: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza (1987). A Balogh–Király szerzőpáros részletes tanulmány kíséretében adja közre anyagát, a másik két szerző megelégszik egy rövidebb bevezetéssel. (A vasi és muravidéki atlasz néhány tanulságát foglalja össze Guttmann 1990.)

2. Mielőtt egy-két szó és jelenség elemzésére térnék, néhány általános jellegű megjegyzést bocsátok előre.

A Balogh–Király-féle nyelvatlasz bevallottan többretnű gyűjtemény, a Guttmann–Köbölkuti – címe szerint – csak hangutánzó igéket tartalmaz. A kérdésekre adott adatközlői válaszokban azonban nemcsak igék és nemcsak hangutánzó szavak találhatók. Például arra a kérdésre, hogy „Milyen hangot ad a tücsök nyári estéken?” (59)², nemcsak a hangutánzó *ciripél*, *fütyül*, *pirrög*, *csürrög*et és ezek alakváltozatai felelnek adekvát módon, hanem az *énekül*, *muzsikál*, *hegedül* is. Sőt onomatopoeitikus eredetük ellenére már nem tekinthetők hangutánzóknak a *zenél* és a *danúgat* sem (23/7). A fenékre esést kifejező hangutánzó *léhuppan* (~ *léhuppanyik*), *létottyán* (~ *létottyanyik*), *lëzuhhan* (~ *lëzuhhanyik*) (148) stb. mellett természetes módon jelenik meg az *evágódik*, a kapirgáló tyúk hangját festő *kárál*, *karicsál*, *kodácsul*, *kotyog*, *darajgat* (23) társaságában a *beszíget* (23/9, lásd még 251). Nem szükséges bizonyítani, hogy sem az *evágódik*, sem a *beszíget* nem hangutánzók. (Igéken kívül hangutánzó mondatszókát is találunk az atlaszban. Különböző madárhangokat utánoznak pl. az *iru-biru*: 68/25, *hóty-hóty*: 69/25, *für-für*: 75/26, *krú-krú*, *kere-kere*: 79/25 stb., vö. Guttmann 1990: 21 is).

1 Főbb gondolatai elhangzottak a III. Dialektológiai Szimpozionon, Szombathelyen, 1992 augusztusában (vö. Juhász 1998).

2 A zárójelbe tett számok Guttmann–Köbölkuti atlaszában a térképi sorszámaira (kérdéseire) utalnak. Ha a törttel után újabb szám következik, az a kutatópont száma.

3. Bizonyos esetekben azonban óvatosan kell bánni a minősítéssel, mivel a külső szemlélő nem mindig tudja biztonsággal érzékelni a hangtani motiváció jelenlétét, erősségét. A 23. számú térképlapon, melynek kérdése így hangzik: „Milyen hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron?”, három szomszédos muravidéki kutatóponton a *kotor* a válasz. Egy köznyelvi beszélő tudatában a *kotor* a tyúk szószerkezet elsősorban a kapirgálás *m o z g á s k é p z e t é t* idézi fel, s legfeljebb másodsorban az ezzel járó hanghatást. A kérdés azonban nem a lábbal való hangadásra irányult, s bár nem zárható ki a félreértés lehetősége sem, a szóföldrajzi kép, a három kutatópont egyforma, sőt változatok nélküli adata ez ellen szól. A *kotor*-t az adott esetben nemcsak történetileg, hanem szinkrón szempontból is teljes értékű hangutánzónak tekinthetjük, melynek *kot-* töve megegyezik az ugyanezen a térképlapon fellelhető *kotkodácsul* (23/6), *kotácsul* (23/8) szóéval, a végén pedig egy archaikus *-r* igeképző van. A torokkal, nem a lábbal való hangadást tényét erősítik a szomszédos kutatópontok hasonló hangszerkezetű adatai is, mint *totorog*, *tottorikul*, *krokog*.

Ezek után nem meglepő, ha a kutató különleges figyelemben részesíti az ugyanezen a lapon található *csudákozik* igét (23/2). Vajon ugyanazt a szót látjuk itt viszont, amit az értelmező szótárak *csodálkozik* szócikkeiben vannak jellemezve, vagy más? *Csodálkozik-e* a tyúk, amikor szemet keres, illetve talál? Valószínűleg nem, legfeljebb *csudákol*, bár ez a szóalak nincs meg a térképen, de megtaláljuk a hasonló *kodácsol*-t, amely egyértelműbben jelzi a megjelenítendő hanghatást. A *csudákozik* még más térképlapokon is felbukkan, jelezvén, hogy – a hangutánzásban egyébként nem ritka – rögtönzés, alkalmi szóteremtés, szóalkotás esetét kizárhatjuk. Ezek szerint a térképlapok szerint a tyúk akkor is csudákozhat (azaz tkp. rikácsolhat), ha a torkán megakad valami (22), ha tojást tojik (24), vagy a kotlás, ha a fészken megzavarják (26), illetve a kakas, ha szemet talál (30) vagy vércse közeledik (31). A határozott hangutánzó jelleg ellenére már az elhomályosulás, a népetimológia jelei is felfedezhetők, melynek során a *csuda* főnév, a *csudál* ige és származékai analogikus hatása is érezhető. A vércse miatt riadozó kakas hangját Velemben a *kérréget*, *csudákozik* ige mellett a *csudálatoskodik* szóval is jellemezték az adatközlők (31/1).

Nincs köze a *görbe* szóhoz a hangutánzó igék között többször felbukkanó *görbül*-nek. Annál inkább, mivel a végén nem visszaható *-ül*, hanem gyakorító *-l* képző van, amelynek a helyi nyelvjárás szabályai szerint a köznyelvinél zártabb, felső nyelvválású előhangzója van. Vagyis ha ezt a szót keressük a magyar nyelvterületen, akkor egy *görbül* formát rekonstruálhatunk. Melyik állat szokott görbölni és mikor? Ilyen hangot ad például a tehén kérődzés közben (1/7, 16, 24, 25) vagy ha jóllakott (3/16, 26), illetve az ember, ha „a gyomrában keletkező gázt öblös hang kíséretében kiengedi” (90/19, 21), azaz böfög. A *görbül* (*görböl*) a *görög* ige rokona, amely például a disznó hangadásai között jelenik meg (5).

Nem tartom viszont hangutánzónak a kutyával kapcsolatban két térképlapon előkerülő *örviészködik* igét. A kérdések így hangzanak: „Milyen hangot ad a kutya, ha örül?” (39), és „Milyen hangot ad a kutya, ha ismerős érkezik a házba?” (42). Mindkettő az állat örömezését idézi meg, tehát természetesnek tarthatjuk, hogy a hangutánzó szavak között az *örvendezik* ige relatív *örv-* tövéből képzett szó is felbukkan.

Nem hangutánzó ige a ritka, apró szemekben hulló esőt megnevező *szemetül szēmērkél* (163/7 stb.), hiszen bennük a *szem* főnév archaikus *-t*, *-r* kicsinyítő képzős származéka lappang. Van azonban egy ezektől független onomatopoeitikus *szömörkül* szó, amely az orrát szívó, szipákoló ember cselekvését fejezi ki (137/10, 21, 24, 25). Legközelebbi rokona az ugyanitt található *szümmöget* (137/10); távolabbról pedig idevonható a térképlap összes *sző*-, *szü*-, *szí*- kezdetű hangutánzó igéje, pl. *szörtyüg*, *szőrcsög*, *szürcsög*, *szütyög*, *szütyöget*, *szippogat*, *szipákul* stb.

4. A felvillantott példák közül az is kiderül, hogy ezeknek a lexémáknak minősítése nagy körültekintést, nemegyszer etimológiai, alaktani kutatást követel. A szavak közlétevinék nem lehet kötelező feladatuk ez a vizsgálat, de ha már a bevezető tanulmányban szóba hozzák ezt a kérdést (Guttmann–Köbölkuti 1987: 14), érdemes jól megválogatott példákat felsorakoztatni. Ezt írják: „A nyelvterületen gyűjtött adatokban szép számmal vannak jelen a szóképzési archaizmusok különböző típusai. Nézzük meg e tekintetben a következő h a n g u t á n z ó igéket: *présül* – *sajtul* – *szakul* – *moszál* – *szapul* ’présel’ [új bekezdés] *szömitül* – *csöpitül* – *szemitül* – *szēmēnkél* – *szēmērkél* ’szemer kel’.” (i. h., az én kiemeléssel). A gond az, hogy a felsorolt lexémák és alakváltozatok közül csak a *csöpitül* és a *moszál* tekinthető kétségtelenül hangutánzó eredetűnek. A *csöpitül* szerkezete eléggé világos, ellenben a *moszál* magyarázatra szorul.

A vasi és muravidéki hangutánzó atlasz 155. kérdése így hangzik: „Mit csinál az, aki az érett gyümölcsöt összenyomja kezével?” Nincs mód arra, hogy a begyűlt szóanyagot részletesen bemutassam és jellemezzem. A *moszál* mellé (155/26) azonban mindeképpen odakívánczik a számos kutatópontról idézhető *moszitt*, *összemaszittya*, illetve az *összűmaszogat* és az egy kutatópontról adatolható *maszatul* (155/16). A felsorolt példák közül kiderül, hogy egy egész szócsaláddal van dolgunk, melynek legismertebb tagja a köznyelvben is meglevő *maszatol*. Az igék abszolút töve a *masz*- ~ *mosz*, amely valamilyen (puha) anyag szétnyomásának, szétkenésének hangját utánozza, s a cselekvés időtartamának, minőségének függvényében különböző gyakoriságú, műveltető stb. képzőket, képzőbokrokat vesz fel. A TESz. a *maszatol* szócikkében valószínűsíti a „hangutánzó-hangfestő” eredetet, és további származékokat sorol példaként: *maszog*, *maszkotol*, *maszmatol*, *maszmókol*, *maszotál*, amelyek részben még a hangadással egybekapcsolódó ’pepecsel’ jelentésűek, részben már ettől eltávolodva ’piszmog, tesz-vesz’ tartalmúak. (Ez a példa is igazolja azt az etimológiai tételt, hogy az úgynevezett hangfestő szavak többnyire a hangutánzásban gyökereznek.) A TESz. – szerintem indokolatlanul – a *maszat* főnevet a *maszatol* igéből való elvonásnak tartja, jöllehet a legkézenfekvőbb magyarázat az említett produktív *masz*-töből kiindulva az ugyancsak produktív *-t*, illetve *-at* főnévképzővel alkotott derivátummal számolni.

Ide tartozik természetesen a szóhasadással elkülönült *moszat* is, amelynek jelöltje szétmállott növényi rostokra emlékeztette a régi növénytan művelőit, terminológiájának kialakítóit. A TESz. utalásai alapján rátalálhatunk még a ’zúzalék, törmelék, csepű’

stb. jelentésű *moszt* és a 'szétmállik, rothad ..., szétzúz, apróra tör, szétmorzszál...' stb. jelentésű *mosztol* szóra is. A szótár mindkettőt vitatott eredetűnek jelzi, és különböző fokon felveti a német vagy a hangutánzó magyar eredet lehetőségét. Én az utóbbit támogatom, mert mind hangtanilag, mind jelentésstanilag, mind nyelvföldrajzilag ez az álláspont védhető jobban.

Ugyancsak a 155. térképlapon található a *szakul* 'érett gyümölcsöt összenyom' ige – és megint nem társtalanul, hanem több kutatóponton is a *szakít*, *szakította* morfeimikai változataival együtt, amelyek kezünkbe adják az eredet kulcsát: az igei minőségében kötötté vált *szak-* tőhöz vagy *-ít* műveltető, vagy *-l* gyakorító képző járult: *szakol* > nyj. *szakul*.

5. Az utolsó pontban néhány rövid nyelvtörténeti megjegyzést teszek még az atlasz adataihoz. – A 140. térképlap a bántó, idéetlen nevetést megnevező igéket tartalmazza. Köztük van a *vigyorog* is, méghozzá négy kutatóponton, ezek közül kettőn (18, 20) kizárólagos előfordulással. A szó a mai köznyelvben és a nyelvjárások többségében nem hordoz hangutánzó tartalmat, hanem a széles arcmozgásra, grimaszra utal. Az uralkodó mozgásképzetre hivatkozva a TESz. hangfestő eredetűnek tartja, holott bátran állást foglalhatunk a hangutánzó eredet mellett, hiszen a régiségből adatolt értelmezések között, de az atlasz szerint egyes mai archaikus nyelvjárásokban is megvan az eredetibb 'vihog' jelentés. A szóban forgó térképlapon együtt találjuk a *vigyorog*-ot a *vihog*-gal, sőt a kettejük között etimológiai kapcsot alkotó *vijjog*-gal. A *vihog* és *vijjog* lehetnek egymástól független keletkezésű szóalakok, de egymásba is átfejlődhetnek a *h ~ j* váltokozás, hiátustöltésen keresztül. A *vigyorog* előzményét én egy *j-s* **vijorog*-ban látom, amelynek *j*-je még az ősz- vagy ómagyar korban affrikálódhatott. A korai keletkezésre utal az improductívá vált *-r* képző jelenléte is.

Archaikus E/3. *-n* személyrag van a *rén*, *b'én*³ (9/10), *nyin* ~ *nyian* (43/8) végén (az utóbbi példában nem zárható ki az *-n* mozzanatos igeképző jelenléte sem). Archaikus képzőtlenség figyelhető meg a *sí* 'sír' szóalakon (91/9). – Eredeti 'kiált' jelentésben őrződött meg a *rikít* a 133. térképlapon.

6. A peremnyelvjárások atlaszai közismerten sok archaizmust mentenek meg a nyelvtörténeti kutatás számára (vö. Juhász 2016c), de nagy értékűnek kell számon tartanunk azt is, hogy a bennük rögzített jelenségek sokszor nem elszigetelten, hanem egymást erősítő nyalábokban, változatokban, ugyanakkor tájilag is tagoltan jelennek meg előttünk. Az onomatopoetikus szavak keletkezése, fejlődése, változásai leginkább a szűkebb és tágabb szócsaládra tekintettel követhetők. Ebben a nyelvatlászok, tájszótárak nemcsak a nyelvjárások gazdag világát tárják fel, hanem a rendszerszemlélet és kutatómódszertan kitágítási lehetőségeivel új perspektívát is nyithatnak.

3 Ennek a szónak az átirását nyomdatechnikai okokból némileg egyszerűsítettem: az eredetiben a két-tőshangzó két eleme alatt kapocs, a második elem fölött még balra dőlő ékezet is látható.

V. MORFÉMATÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN

1. A T/1. kijelentő módú igealakok történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből¹

1. Az ómagyar kor végéig kész A magyar nyelv történeti nyelvtana, de – a tudomány természetéből következően – nem tekinthető véglegesen lezártnak az elkészült korszakok rajza sem; gondoljunk csak a vaskos kötetekben nyitva hagyott számtalan izgalmas kérdésre vagy a problémák továbbgondolásából származó újabb kérdésfeltevésekre. A Történeti nyelvtan (TNyt.) már méreteinél fogva sem könnyű olvasmány, mégis: csak akkor válik élő tudománnyá, ha forgatjuk, egy-egy részletét folyamatosan szembe-tesztjük az új gondolatokkal és nyelvi adatokkal. Bizonyára sok tekintetben árnyalható lesz majd az ómagyar korról alkotott képünk, ha nagy tömegű nyelvtörténeti anyagot tudunk számítógépre vinni, és abban megfelelő keresőprogramokkal célzott vizsgálatokat végezhetünk (l. pl. a Nyelvtudományi Intézet különböző nyelvtörténeti adatbázisait). Az ősmagyar kori vázlatunkat pedig újabb vonásokkal egészíthetjük ki az új uralszttikai eredmények figyelembevételével.

Magam a kötőszói és módosítószói fejezetek írója voltam a Történeti nyelvtanban, most mégis egy másik részterületet szeretnék röviden reflektorfénybe állítani: az ige-
ragozás egy szeletét, mégpedig egy sajátos nézőpontból, a nyelvföldrajz és a történeti dialektológia szemszögéből. Meggyőződésem ugyanis, hogy ebből az irányból még közelebb jutunk a korai – kevés nyelvmemlékű vagy éppen nyelvmemléktelen – korszakok eseményeinek megismeréséhez, grammatikai rendszereinek kitapogtatásához, sőt nyelven kívüli tényezők, főleg településtörténeti mozgások rekonstruálásához is.

2. Ez a megközelítésmód – ti. a nyelvföldrajzot integráló nyelvtörténet – a nemzetközi tudományban igen nagy múltra tekint vissza, de nálunk sem új keletű. A különböző nyugat-európai nyelvföldrajzi iskolák kibontakozásának egyik fő mozgatórugója épp a függőben levő nyelvtörténeti kérdések eldöntése volt új szempontok bevonásával. A németeknél a 19. század végén Wenker a hangtörténetet célozta meg, a 20. század elején a franciáknál Gillieron már a lexikára és a szemantikára is kellő hangsúlyt helyezett. Az olaszoknál új nyelvészeti irányzat, a neolingvisztika bontakozott ki a nyelvföldrajzra alapozva, élén Bartolival és Ascolival. Náluk már jól látható az az igyekezet, hogy a nyelvi leírás minél több szintjét – beleértve az alaktant és a mondattant is – be-

1 A fejezet főbb gondolatait elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet. 1998. szeptember 23–24. című konferencián (vö. Juhász 1999a., 2001f).

vonják a történeti geolingvisztikai vizsgálatba, sőt elődeiknél még nagyobb figyelmet fordítottak a nyelven kívüli (történelmi, gazdasági, kulturális) tényezők értékelésére. (Vö. Szerebrennyikov szerk. 1986: 308–318, Bynon 1997: 160–183, 201–236, Máté 1997: 131–147, 175–189; stb.) Itt nem feladatom, hogy a nyelvöldrajz fejlődését az interlingvális vizsgálatokig, az areális nyelvészetig terjedően vázoljam (bővebben l. Juhász 2001b). Csupán azt szeretném jelezni, hogy a 20. század közepéig ez a módszer az egész világon polgárjogot nyert, szinkrón és diakrón vizsgálatokra egyaránt széles körben alkalmazzák.

3. Nálunk, Magyarországon a nyelvjárási és nyelvtörténeti jelenségek nagyobb szabású együttes vizsgálatára, monografikus keretben, először Szegeden tettek kísérletet. Horger Antal 1934-es könyvéről, *A magyar nyelvjárások címűről* van szó, amely mindenekelőtt a magyar nyelvjárási jelenségek korrekt, kora színvonalán álló számbavétele, de igen sok figyelemreméltó nyelvtörténeti megjegyzéssel kiegészítve. (Horgert az utókor ezért a többletért általában nem méltányolta, mivel módszerét a saussure-i szinkronia és diakronia egybemosásának tartotta. Mára talán eljött annak is az ideje, hogy munkásságát árnyaltabban, méltányosabban ítéljük meg.)

Határozottabb előrelépésre azonban – minden tiszteletreméltó korábbi próbálkozás ellenére (és ebben Horger nem állt egyedül) – csak a nyelvöldrajzi elvek meggyökereztetése után és egy korszerű, megbízható, az egész nyelvterületet átfogó nyelvatlasz elkészítésével lehetett számítani. Mindebben elévülhetetlen érdemeket szerzett A magyar nyelvjárások atlaszának munkaközössége, amely nemcsak hatalmas, magas színvonalú adatbázist hozott létre, hanem a nyelvöldrajz elméletét, gyakorlatát is számos tanulmányban fejtegette és tovább is fejlesztette. E helyütt csupán néhány olyan értekezésüket említem, amelyben a nyelvatlasznak, illetve a nyelvöldrajzi módszernek a történeti kiaknázhatóságáról is írnak: Bárczi Géza, *A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai* (1954), *A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai* (1964), Deme László, *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái* (1956), Benkő Loránd, *Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban* (1961), *A nyelvöldrajz történeti tanulságai* (1967a), *Nyelvjáráskutatás és településtörténet* (1967b), *Nyelvtörténet és mai nyelv* (1967c); Imre Samu, *Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában* (1971a); stb.

Benkő Lorándtól idézem a ma is időszerű gondolatokat: „Bár a nyelvtörténeti szemléletnek és módszernek [...] a források szempontjából való kiszélesedése végeredményben nálunk is [...] a módszer komplexitásának kialakulásához vezetett, bizonyos tudománytörténeti okoknál fogva a jelenkor nyelvi anyagának nyelvtörténeti hasznosítása terén nem léptünk eléggé előre, s a komplex szemlélet- és eljárás mód e téren még ma sem egészen teljes, ma sem egészen harmonikus és arányos. Ez a mai nyelv hasznosításának rovására megnyilvánuló bizonyos egyoldalúság nyelvtörténeti kutatásaink átlagának még akkor is jellemzője, ha az utóbbi időben nyelvünk múltjának nem egy mozzanatát ismertük is meg éppen a mai nyelvi helyzetből kiindulva” (1967c: 49).

„Tudott dolog, hogy egy-egy nyelv mai nyelvjárásai a nyelvtörténeti fejlődésnek olyan élő archívumai, ahol az egyes jelenségek diakróniájának szinte minden fázisa megtalálható...” (uo. 63). „Sőt a nyelvjárási variációk szinkróniájának diakrón szempontból való értékét még növeli ezek területi helyzete, kötöttsége, amely a nyelvi térbeliség időbeliségre való átválthatóságának következtében kiemelkedő módszertani jelentőséggel bír” (uo. 58, kiemelés tőlem: J. D.).

Nyelvföldrajzi alapú történeti morfológiai tanulmányunk sajnos elég kevés van. A teljes magyar nyelvterületet átfogó vizsgálatot eddig az is nehezítette, hogy a magyar nagytalasz a romániai területről csak nagyon hézagos gyűjtéssel rendelkezett, ezért például Imre Samu szintéziséből (1971b) e vidékek módszeres leírása ki is maradt. Azzal viszont, hogy lezárult A romániai magyar nyelvjárások atlaszának publikálása, elhárult a magyar nyelvföldrajzi anyag egységes szemléletének eddigi legkomolyabb tárgyi akadályja.

4. Az elmondottak alapján olyan történeti alaktani témát választottam e fejezet tárgyául, amely még tartogat megválaszolandó kérdéseket, nyelvjárási vetülete változatos, és nyelvföldrajzi elemzése az egész magyar nyelvterület jelenségeinek alapján bizonyos kései ősmagyar és ómagyar rendszermozgások rekonstruálásával kecsegtet. Ez a szelet a többes szám első személyű igealakok alakulásmódja a kijelentő mód jelen időben. – Mielőtt a nyelvföldrajzi vonatkozások taglalására térnék, röviden összefoglalom annak az igei paradigmának a történetét, amelybe a szóban forgó ragok beleilleszkednek, mivel az egyes morfémák sorsa elválaszthatatlan a részrendszer többi tagjának mozgásától. Az ige-töveket a hagyományt követve a *vár* és *kér* igékkel szimbolizálom (lásd az 1. számú mellékletet).

4.1. A magyar igeragozás történetének – s benne a T/1.-nek – nagyon gazdag a szakirodalma. A nyelvjárási vonatkozásokat is megemlítő T/1. vizsgálat főbb állomásai Simonytól (1913, 1916) kezdve Melichen (1914: 6–9), Horgeren (1931: 61–64, 1934: 152–153), Benkőn (1957, 1967a, 1980: 255), Bárczin (1964, 1982: 20, 1990: 32–35), Nyírin (1974: 153) át E. Abaffy Erzsébetig (1991b: 133, 137–141, 1992: 186–189), a Történeti nyelvtan igeragozási fejezeteinek írójáig vezetnek. Az én felfogásom keletkezőtörténeti kérdésekben a Történeti nyelvtan álláspontjához áll a legközelebb.

4.2. A kijelentő mód jelen idejének mai ragozási sorát szemlélve a nyelvtörténészek azonnal feltűnik, hogy az egyes számú sorokat elhagyva a tökéletes eredetbeli rend „rendetlenségre” változik. Azaz: az egyes számban a határozott ragozás ragjai egységesen névmási eredetűek, az általános ragozás ragjai szintén egységesen képzői eredetűek, ezzel szemben a többes első személyben a névmási gyökerű *-unk/-ünk* az általános ragozás oldalára kerül, míg a másik oldalon a határozott ragozás *-juk/-jük* ragjában nyoma sincs semmi névmási elemnek, csupán a *-k* többesjel ismerhető fel mint morfématikai előzmény. Valóban helycsere történt-e, s ha igen, miért? Van-e hasonló átvándorlásra példa a paradigmában? A korábbi rendszerállapotoknak milyen nyomai fedezhetők fel a nyelvemlékekben vagy a nyelvjárásokban?

1. táblázat

A kijelentő módú, jelen idejű igei paradigma alakulásának vázlata az őś- és ómagyar korban

Korai ősmagyar kor			Főbb változások		Korai ómagyar kor	
Egyes szám						
	Határozott ragozás	Az általános ragozás proformái	Határozott ragozás	Általános ragozás	Határozott ragozás	Általános ragozás
1.	<i>vára-mV*</i> <i>kére-mV</i>	<i>én várV</i> <i>kérV</i>	(<i>a</i> > <i>o</i> , <i>e</i> > <i>ě</i>), <i>-mV</i> > <i>-m</i>	Új rag ke- letkezése képzőből: <i>-k</i>	<i>váro-m</i> <i>kéré-m</i>	(<i>én</i>) <i>váro-k</i> <i>kéré-k</i>
2.	<i>vára-tV</i> <i>kére-tV</i>	<i>te várV</i> <i>kérV</i>	(<i>a</i> > <i>o</i> , <i>e</i> > <i>ě</i>), <i>-tV</i> > <i>-d</i> : Zöngésülés (a ho- monímia megszünté- tése)	Új rag ke- letkezése képzőből: <i>-sz</i> (más igéken még <i>-l</i> is)	<i>váro-d</i> <i>kéré-d</i>	(<i>te</i>) <i>vár-sz</i> <i>kér-sz</i>
3.	<i>vára-i</i> <i>kére-i</i> [* <i>V</i> = vég- hangzó]	<i>ő várV</i> <i>kérV</i>	<i>ai</i> > <i>á</i> (~ <i>i</i>) → (<i>o</i>)- <i>já</i> (~ <i>i</i>) Monofton- gizáció, teljestöví- sítés <i>ei</i> > <i>i</i> (~ <i>é</i>) Zárt irányú monofton- gizáció (mindkét ragban: ho- monímia megszünté- tése)	A zéró rag megszilár- dulása (más igéken még <i>-n</i> , <i>-ik</i> is)	<i>vár(o)-já</i> (~ <i>vári</i>) <i>kér-i</i> (~ <i>kéré</i>)	(<i>ő</i>) <i>vár-Ø</i> <i>kér-Ø</i>

Korai ősmagyar kor			Főbb változások		Korai ómagyar kor	
Többes szám						
1.	<i>vára-mVkV</i> <i>kére-mVkV</i>	<i>mi</i> <i>vára-kV</i> <i>kére-kV</i>	(<i>ā</i> > <i>o</i> , <i>e</i> > <i>ĕ</i>) <i>-mVk</i> > <i>-muk/-mük</i> + Ragcsere nyelvjárási megoszlás- sal	(<i>ā</i> > <i>o</i> , <i>e</i> > <i>ĕ</i>), <i>-kV</i> > <i>-k</i> > <i>-uk/-ük</i> > <i>-juk/-jük</i> Előhangzó- sodás, <i>j</i> -vel bővülés, homo- nímia meg- szüntetése nyelvjárási megosz- lással + ragcsere	<i>vár(o)-muk</i> <i>kér(ĕ)-mük</i> ----- ----- <i>váro-k</i> (~ <i>váru-k</i>) <i>kérĕ-k</i> (~ <i>kérü-k</i>) > <i>várjok</i> , <i>kérjök</i>	(<i>mi</i>) <i>vár(o)-muk</i> <i>kér(ĕ)-mük</i> ----- ----- 「 <i>váro-k</i> (~ <i>váru-k</i>)」 ¹ 「 <i>kérĕ-k</i> (~ <i>kérü-k</i>)」 ₁
2.	<i>vára-tVkV</i> <i>kére-tVkV</i>	<i>ti</i> <i>vára-kV</i> <i>kére-kV</i>	A <i>-tuk/-tük</i> rag <i>-já</i> elemmel bővül, megerősödik alakilag a determinált jelleg. A régi forma nem hal ki, hanem átmegy az általános ragozásba.	A határozott ragozásból örökölt <i>vártok</i> , <i>kérték</i> (stb.) forma lefedi a többszörös homonímiát rejtő <i>váro-k</i> , <i>kérĕk</i> (~ <i>váruk</i> , <i>kérük</i>) ősfarmákat.	「 <i>vár(o)-tuk</i> 」 「 <i>kér(ĕ)-tük</i> 」 <i>vár-játuk</i> <i>kér-ítük</i> > <i>várjátok</i> , <i>kérítők</i> (~ <i>kérítĕk</i>)	(<i>ti</i>) <i>vár(o)-tuk</i> <i>kér(ĕ)-tük</i> > <i>vártok</i> , <i>kértők</i> , (~ <i>kértĕk</i>)
3.	<i>vára-ikV</i> <i>kére-ikV</i>	<i>ők</i> <i>vára-kV</i> <i>kére-kV</i>	Az E/3. szabályos többese.	Ragkölcsonzés más paradigmából: <i>-nak</i>	<i>vár(o)-ják</i> <i>kér-ik</i>	(<i>ők</i>) <i>vár-nak</i> <i>kér-nek</i>

Az igeragozás alakulásának fő eseményei zömmel az ősmagyar korhoz köthetők, ezért azon sem csodálkozhatnánk, ha a T/1.-t érintő változások is a honfoglalást megelőző idők homályába vesznének. De a korábbi kutatások kimutatták, hogy a többes paradigma három személye közül épp az elsőben zárultak le utoljára a rendszerformáló folyamatok, így azok átnyúlva az ómagyar korra, nyelvjárási reliktumokat hagyhattak hátra. Érdeemes azonban a többes számú paradigma történetét az időrendet követve a harmadik személynél kezdeni.

Valamikor az ősmagyar kor közepe, utolsó harmada táján a felszólító módú és az *sz/v* tövű igéken megszületik a *-nak/-nek* rag, amely aztán áterjed az általános ragozás kijelentő mód egyéb T/3. igéire is. A többesnek ezen részrendszerében akkortájt nagy valószínűséggel efféle egyszerű proformák funkcionáltak: *mi várak, kérek, ti várak, kérek, ők várak, kérek*. Ez nem más, mint a „névmás + igető” analitikus szerkezetek többesjeles „meghosszabbítása”, de ilyen kezdetleges formában is, a személyes névmásokkal szerkezetet alkotva – a már létező tárgyas ragokkal oppozícióban – képesek lehettek a határozatlan tárgyi bővítményű igéknek az elkülönítésére.

Ez azt jelenti, hogy az indeterminált paradigmában születő mai többes számú ragok nem légüres térbe kerültek, hanem már materiálisán is állt a helyükön valami, tudniillik a *mi, ti, ők várak, kérek* típusú forma. Ezt azért hangsúlyozom, mert sokan úgy gondolják, hogy amíg nem születtek meg a mai alanyi (általános) személyragok, addig a tárgyas paradigma tagjai töltötték be ezt a feladatot. Ezt kevésbé tartom valószínűnek, annak ellenére, hogy majd a többes elsőben is láthatunk egy ilyen ideiglenes funkcionális kettősséget. De azt is látni fogjuk, hogy csak nyomós okból, másodlagosan és nyelvjárási hatókörrrel.

Visszatérve a többes harmadikhoz: a *-nak/-nek* rag beilleszkedésével eggyel csökken a homonim alakok száma, s hasonló folyamat tanúi lehetünk a T/2.-ben is: a *-tuk/-tük* rag indeterminált szerepkörbe való átlépésekor ugyancsak kivált, lefed egy *várak, kérek*-féle összszervezetet. A *vár(o)tuk, kér(ë)tük* azonban nem jelenik meg kettős szerepkörben, hiszen épp egy új forma ütötte ki a helyéről, a *várjátuk, kériük*. Ezeknek köztudomásúan az a nívója, hogy a morfémahatáron magukba építik az egyes harmadikból származó *-já/-í* elemet, amely a személyi kötöttségekből mintegy kiszabadulva a határozott tárgyra utalás morfológiai megerősítésére szolgált. Így a régi *-tuk/-tük* akár a nyelvtörténet süllyesztőjébe is kerülhetett volna, de a nyelv² kapva kapott rajta, hisz a szomszédos indeterminált sorban nagy volt a kereslet alkalmas ragokra.

Ez a formula akár a T/1. számára is végleges és megnyugtató megoldást adhatott volna: **várjánk azt ↔ várunk vmit*. Hogy mégsem így történt, annak több oka lehet. A legfőbb talán az, hogy a nyelvi útkeresés másik irányból is megindult: az E/1. *várok, kérek* (képzői eredetű raggal) és a T/1. *várok (~ váruk), kérek (~ kériük ~ kériük)* (többes-

2 A nyelv-et itt hagyományosan metonimikus értelemben használom, valójában az innovációkat végrehajtó nyelvhasználói közösségeket értem rajta.

jel eredetű raggal) olyan közeli és súlyos homonímiát jelentett, hogy hozzá képest a tárgyjelölés árnyalatai a második helyre szorulhattak. Ez a homonímiából eredő taszító erő egyrészt az eredeti helyének elhagyására sarkallta a T/1. *várok, kérék*-et, másrészt megindította az alaki elkülönülés folyamatát is. A szolidabb megoldás a kötőhangzó zártságának fokozása volt: *várok* > *váruk, kérék* > (*kérök* >) *kérük* (labiális párhuzammal kiegészítve), a látványosabb pedig az alakbővítéses módszer: *váruk* > *várjuk, kérük* > *kérjük*.

Azt többen helyesen jegyzik meg (pl. Benkő 1980: 253, E. Abaffy 1991b: 141), hogy a határozott ragozásban a szimpla *j* helyett a *-já/-i* elemek beépítése nem lett volna szerencsés, hiszen akkor a *várják, kérik*-féle T/3. alakokhoz jutottunk volna el. Általánosan elterjedt vélekedés szerint ez a szimpla *j* a *já* ragelemből az analógia által kimetszett darab, és kisarjadásának fő motívuma a határozott tárgyra utaló jelleg megerősítése volt. Ez valószínűleg igaz, de az igazságnak csupán az egyik fele. Legalább ilyen fontosnak tarthatjuk a fentebb említett (E/1. – T/1.) homonímia feloldásának a szándékát. Ebben az esetben viszont a *j* megjelenését nemcsak az analógia ollójával magyarázhatjuk, hanem egy a korai ómagyarban széltében elterjedt nyelvi innovációs technikával, a teljestövíttéssel vagy más szóval kötőhangzó-betoldással. Ilyen formák a HB.-ből a közismert *mundoá, házoá* az eredetibb *mundá, házá* helyett, és így magyarázzuk az E/3. *-ja* ragot is: *vára* (homonímia az elbeszélő múlttal) ↔ *vároá* > *vároja* > *várja* > *várja*.

Kétségtelen, hogy ez a technika ott általános, ahol az eredeti véghangzót egy magánhangzós toldalék diftongus fokozaton keresztül bekebelezi. De tudjuk, hogy belső helyzetű csonka tövek úgy is keletkezhetnek, hogy a véghangzó a toldalékhoz vonódik. Ez nyilvánvalóan a T/1.-ben is megtörtént, azaz egy idő után *-uk/-ük* morfémaról beszélhetünk, amely már *vár* és *kér* „kvázi” csonka tövekhez járul. Így – bár első pillantásra szokatlannak tűnhet – nem lehetetlen egy **várojuk, kérjük* > *várjuk, kérjük* fejlődésmenetet elképzelni. Valószínűbb azonban, hogy a nyelvhasználók a már korábban kikísérletezett technika birtokában rögtön a végeredményt, a *j* hangot célozták meg, amely a teljes *tő* ↔ csonka *tő* különbségénél hatékonyabban és rendszerbe illőbben hozott létre új alakot. (A *j* kapcsán 1. Kiefer gondolatait [1991: 8–12] is a morfortaktikai transzparenciáról.) Álláspontomat látszik igazolni az is, hogy az *-ük* rag szintén felvette a *j*-t, jöllehet a *kéri, kéritek, kérik* sorozatban a *j* analógiájával nem számolhatunk. A *j* beépülése azonban nem minden nyelvjárásban történt meg!

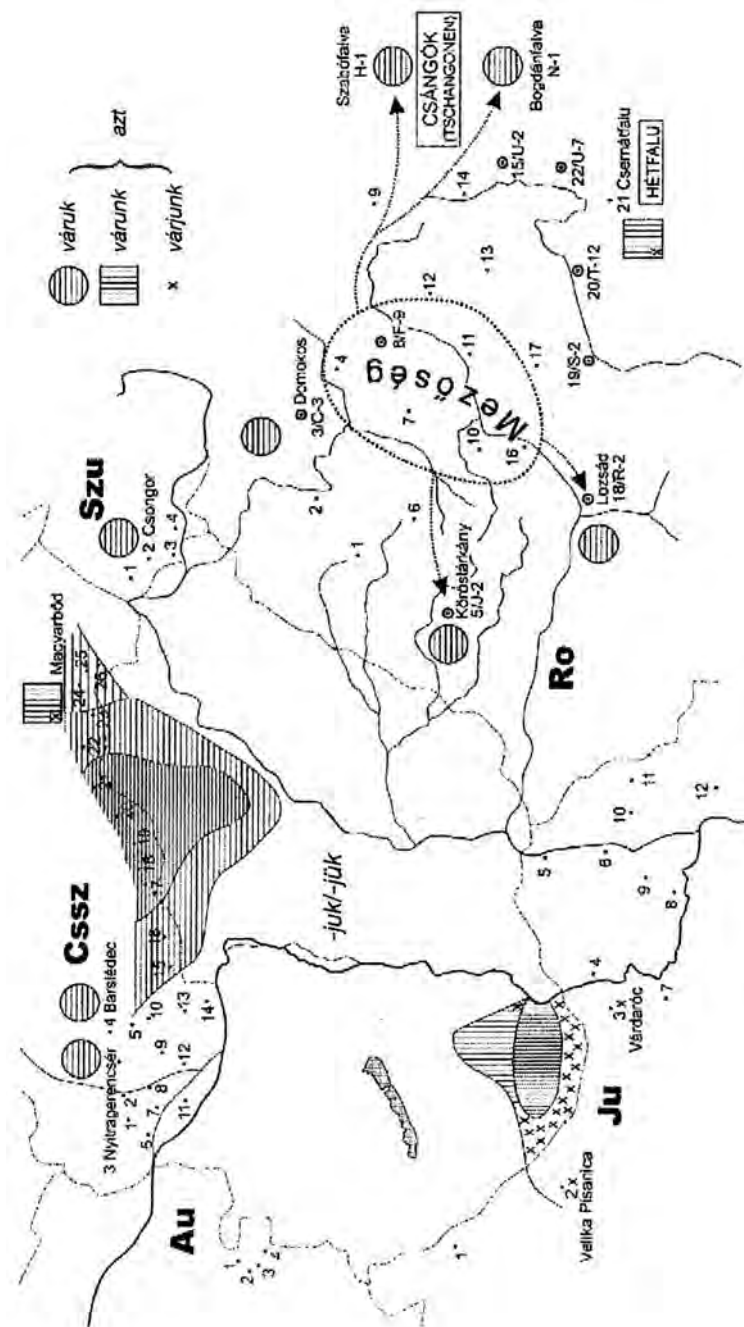
5. Lássuk ezek után a nyelvföldrajzi vetületet. (Zárójelben jegyzem meg: a korábbi kutatók nem tudtak mit kezdeni a változatos területi megoszlás kérdésével, csupán Benkő építi be két településtörténeti érdekű tanulmánya [1967a: 39, 1990: 30] példatárába az archaikus ragformákat mint a székelyek egy részének, illetve a csángóknak mozgását kísérő nyelvi jelenségeket.) A megoszlást a mellékelt térképvázlat szemlélteti.

Olyan nyelvjárásunk sajnos már nincs, amelyik az érintetlen ősmagyar állapotot adná vissza, tehát a *várunk azt* ↔ *váruk vmit* oppozíciót. Olyan azonban igen, amelyik a *várunk* formát még a határozott ragozás oldalán is mutatja (*várunk azt* és *várunk vmit*). Ennek góca Baranya megyében van, de megtalálható az abaúji és a Brassó melletti *ő-ző* nyelvszigeteken is. Mint a szakirodalomból ismeretes (Benkő 1967a), ezek a nyelv- és nyelvjárászsigetek a kora középkori határvédelem kiépítése során keletkeztek fontos stratégiai pontokon. Az *ő-ző* nyelvjárásúak a Dél-Dunántúlról, illetve a Dráva–Száva közéről valók. Népességükből jutott Pozsony vidékére, az erdélyi Udvarhelyszékre és Hetésbe is, de ez utóbbi helyeken nem maradt nyoma az említett alaktani archaizmusnak. Lehetséges, hogy a *várunk az esőt* típus izoglosszája már a középkorban is szűkebb területen húzódott, mint az *ő-zés*, tehát nem feltétlenül együtt járó jelenségekről van szó.

Legkorábbi kis szövegmélekeinkről is azt mondhatjuk, hogy több sajátosságuk a Dunántúl felé mutat, nem erős fokú *ő-zésük* alapján a délnyugati régióhoz is köthetjük őket, de nem tartozhatnak a baranyai gócú területhez (1. erről Benkő 1980: 255 is). Nem tartozhatnak a palóc és mezősegi – általában véve keleti – régiókhoz sem, mert ott részben ma is (a középkorban pedig sokkal inkább) *j* nélküli *váruk, kérük* formák járnak (l. viszont HB. *tümetjük*, KT. *tudjuk, látjuk* stb.). A palóc területen még nagyrészt tömörszerűen, máshol szigetszerűen bukkan fel a jelenség, l. pl. a MNyA. 311. *kiszedjük*, 893. *nyomjuk* stb. lapjain: *kiszedük, nyomuk*. A Mezőségen, ahol a középkorban egyik góca, bázisa volt a *j* nélküli ragoknak, mára nyoma sincs az eredeti állapotnak, jobban mondva az ismert mezősegi kirajzások (erről l. Juhász 1998) pontosan visszaigazolják a feltevésünket: Köröstárkány, Domokos, Lozsád és a moldvai csángók őrzik az örökölt régiségeket. L. pl. A moldvai csángó nyelvjárás atlaszában Szabófalva, Kelgyeszt és a Bákó környékéről Dél-Moldvába települt Ploszkucény adatait a 372. *gyűjtjük* (a szénát) címszónál: *gyütük*; a RMNyA.-ban pedig a 24. *vetjük* (az árpát), 37. *kiássuk* (a burgonyát), 197. *kaszáljuk*, 1073. *fúrjuk*; stb. lapokon: *vetük, kiásuk, kaszáluk, furuk*.

1. ábra

A T/1. kijelentő módú, jelen idejű, határozott ragozású igealakok ragjainak nyelvjárási megoszlása

Az archaizmusok tömörszerű és szórvány megjelenésükben egyaránt visszaszorulóban vannak. Ennek jele például az, hogy a tömbök szélein kevesebb lexémában engedelmeskednek a régi nyelvhasználatnak. A másik szembetűnő visszahúzódási jel az, hogy a szigeteken és a tömbök peremén a *-juk/-jük*-ös környezethez alkalmazkodó hibrid alakulatok jönnek létre. Ilyen a *j* analogikus behatolása a *várunk azt* típusba Magyarbődön és Csernakeresztúron, továbbá a baranyai tömb déli sávjában: *várjunk*. (Vigyázat, nem felszólító forma!)

A *várjuk azt* típusú, *j*-t tartalmazó határozott ragozású forma akár már a honfoglaló magyarság egynémely nyelvjárásában is meglehetett, de pályáját úgy futotta be, hogy mint a központi nyelvterületre eső innováció egyre nagyobb körzetet hódított meg. Koncentrikus terjedése mellett egy nyugat → kelet irányú mozgás is feltehető, a Mezőséget azonban keletről is ostromolta a székelység „jukjükkölése”. (Ez viszont a székelységnél nyugatról hozott sajátosság.)

A mondottakon kívül sok érdekességet rejt még a *t* végű igék viselkedésének területi problematikája (az ún. suksükkölés) és a labiális magánhangzókat tartalmazó mód- és időjelek a T/1.-ben: *várok, kérők, várnók, kérnők* (és változatai); vagy távolabbra tekintve az *adja : adi, kéri : kérje* (‘ua.’) kérdése, továbbá a mai nyelvjárási képnek a nyelvemlékek tanúságával való szembesítése. (A JóK. palócos jellegét pl. az is megerősíteni látszik, hogy a domináns *-juk/-jük*-ös megoldások mellett *j* nélküli forma is található benne: 2: *Oluafuk* ‘olvassuk’). Ez azonban már egy új vizsgálat tárgya lehet. (A T/1. feltételes módú alakjairól lásd a következő fejezetet.)

2. A T/1. feltételes módú igealakok történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből¹

1. A második morfématörténeti fejezet témájául a feltételes mód igei paradigmáinak néhány olyan elemét választottam ki, amely régi és mai nyelvjárásainkban szintén területi tagoltságot mutat, a táji változatok elhelyezkedéséből pedig keletkezéstörténeti eseményekre, rendszertani változásokra, térbeli mozgásokra lehet következtetni. Az előző fejezetben a kijelentő mód jelen idő többes szám első személy alakjait vettem vizsgálat alá. Mondanivalóm lényegi elemei többek között a következők voltak:

Míg a határozott (tárgyas) és általános (alanyi) ragozás személyragjai az egyes számban szabályos megoszlást mutatnak – tudniillik az előbbieket személyes névmási, az utóbbiak képzői eredetűek (*várom, várod, várja* ↔ *várok, vársz* stb.) –, addig a többes számban látványos, de nem minden részletében feltárt átrendeződések zajlottak le. Ezeknek egyik végterméke a többes elsőben szemlélhető, ahol az egyes számmal ellentétben a névmási gyökerű *-unk/-ünk* az általános ragozás, az egyszerű többesjelre épülő *-juk/-jük* pedig a határozott ragozás oldalán kötött ki: *várunk, kérünk (valamit)* ↔ *várjuk, kérjük (azt)*. Ezt a helycserét, amely az utolsók között ment végbe az ősmagyar kor vége felé, olyan mozgások készítették elő, mint például a szomszédos többes másodiké, ahol az eredetileg ugyancsak határozott tárgyra utaló *-tok/-tők/-tök* került az alanyi ragozás oldalára, mivel eredeti helyén egy *-já/-i* elemmel bővült, a determinatív ragozás igényeit jobban kielégítő („transzparensőbb”) forma keletkezett: *várjátok, kéritek*. A határozott ragozás paradigmásorából átvándorló, névmási alapú személyragok az általános ragozás oldalán nagy valószínűséggel egy nagyon egyszerű, csupán a többesjelet tartalmazó „ősparadigmát” fedtek le, amely efféle szerkezeteket tartalmazott: **mi várunk (~ várok), *ti várunk (~ várok), *ők várunk (~ várok) vmit*. Ennek nyomai már csak egyes archaikus nyelvjárásainkban vannak meg, például azok a *j* nélküli formák, amelyek egyes palóc, északkeleti és a Mezőségről kirajzott szigeteken lelhetők fel: *kiszedük, kiásuk, kaszáluk, vetük, kötük* stb. Ezek ma már a tárgyas ragozás oldalán helyezkednek el, ellenben vannak olyan nyelvjárások – mindenekelőtt a dél-dunántúli *ő-ző* típuson belül –, amelyekben a határozott ragozást is *-unk/-ünk* raggal fejezik ki: *kiszedünk a burgonyát, leverünk a diót* stb. Ebből a típusból – feltehetőleg középkori telepítésekkel (a határ- és gyepűvédelemmel, valamint a ritkán lakott vidékek benépesítésének szándékával összefüggésben) – jutott az északi és a keleti végekre, az Abaúj megyei és az erdélyi, hétfalusi *ő-ző* szigetekre is.

Az *-uk/-ük* > *-juk/-jük* változást, tehát a *j* elem megjelenését, a korábbi kutatók többségével szemben kettős okra vezettem vissza: az egyik a *-játok, -ják* ragokban is jelen levő (hiátustöltő eredetű) *j* analógiája, amely a determinatív ragozás kifejezését

1 Főbb gondolatait elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan című konferencián, Szegeden, 2000. október 25-én (vö. Juhász 2001e, 2001f.).

erősíti, a másik, nem kevésbé fontos motívum annak a grammatikai homonímiának a feloldása, amely a T/1. *mi várunk ~ várok* és az E/1. *én várok ~ várunk* formák között állt fenn (hasonlóképp l. már Benkő 1980: 251, Abaffy 1991a: 392–393).

2. Ha figyelmünket ezek után a jelen idő feltételes módú paradigmáira fordítjuk, több korábbi tapasztalatunkat hasznosíthatjuk.

2.1. Az egyik mindjárt az, hogy a legtagoltabb, legváltozatosabb nyelvjárási képet – a kijelentő móddal egyezően – itt is a többes szám első személy mutatja. Ennélfogva talán most is megkockáztathatjuk azt a feltevést, amelyet a kijelentő mód kapcsán a Történeti nyelvtan is említ, hogy a paradigmata tagok közül a T/1. formálódása záródhatott le legkésőbb, nem számítva azokat az analogikus kiegészüléseket, amelyekről a fejezet végén röviden még szólok (E/3. *várná* → *várnája*, T/3. *várnák* → *várnáják* stb.).

2.2. A következő általános párhuzamunk az, hogy mindkét módban kimutathatók olyan táji típusok, amelyek alakilag vagy megkülönböztetik, vagy éppen differenciálatlanul hagyják a határozott és általános ragozást. Köznyelvünk a kijelentő módban az első típust képviseli (*várunk* ↔ *várjuk*), a feltételes módban inkább a nem differenciáló (*várnánk valamit* – *várnánk azt*) megoldást mutatja, mivel a tárgyas *várnók*, *kérnők* forma régies, irodalmi jellege miatt lényegében kiszorult a használatból. A választékos erdélyi regionális köz- és irodalmi nyelvben azonban még jelen van.

2.3. A *-nó/-nő* alternánst tartalmazó *várnók*, *kérnők* mellett azonban létezik egy még régibb determinatív *várnuk*, *kérnük* (*azt*) típus, amely több tekintetben emlékeztet a kijelentő módbeli nyelvjárási *várunk*, *kérünk*-re. Az én morfológiai tagolásom szerint ma mindkettő *-uk/-ük* ragra végződik, tehát a *várnuk* morfémaszerkezete a következő: *vár-*, *kér-* ige + *-n* módjel + *-uk/-ük* T/1. személyrag. Történeti elemzésben persze – például a kései ősmagyar kor szinkroniájában – a *-k* előtti magánhangzót a *tő* részének tekinthetjük, így az előbbi tagolás a következőképpen módosul: *váru-*, *kériu-* (teljes) *tő* + *-nu/-nü* módjel + *-k* (többesjelből származó) személyrag. (Az abszolút *tő* végvokálisát a kétnyíltszótagos tendencia tünteti el: *várunuk* > *várnuk*.)

3. A Történeti nyelvtan megjelenéséig a magyar nyelvészetben az volt a legismertebb magyarázat, hogy a *-ná/-né* módjelet *-n* mozzanatos igeképzőből és a folyamatos melléknévi igenév képzőjének (vagy az *-á/-é* múltidőjelnek) a kapcsolatából lehet levezetni (l. pl. Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 414, Bárczi 1982: 85–86). Az uráli-finnugor előzmények részletesebb kirajzolódásával ez az elképzelés megváltozott. Hajdú Péter uralisztikai tankönyveiben (1973: 71, 136–138, 1981: 153–154) a rokon nyelvi megfelelők számbavétele után egy PU **-nek* módjelet rekonstruált.

Az utóbbi évtizedekben azonban mind a magyar nyelvtörténet, mind az uralisztika/finnugrisztika felfogása módosult e kérdésben, és az álláspontok is közeledtek egymáshoz. A magyar nyelvtörténet megújított álláspontját összefoglaló jelleggel Abaffy Erzsébet közvetíti a TNYt.-ban (I: 105–106), az uralisztikáét/finnugrisztikáét Berecz-

ki Gábor kézikönyve (1996: 86–87). Az előbbi főleg Bárczi, az utóbbi Hajdú (1973, 1981) és Rédei (1991) nyomdokain halad.

Hajdú Péter könyveiben még azt olvashattuk, hogy a magyar módjel uráli előzménye egy **-nek* morféma, amelynek „végső **-k* eleme bizonyára azonos a felszólító mód **-k-jával*” (1973: 136). A felsorakoztatott rokon nyelvi párhuzamok többsége azonban csak egy *-n* + rövid magánhangzó (leginkább *e*) meglétére enged következtetni, a testesebb változatok szórványos ellenpéldái – köztük a magyar és vogul – saját nyelvi, belső kiegészülésekre utalnak. Ez a felismerés, amely a TNyt.-ban és Bereczki megújított tankönyvében is tükröződik (1996: 86), azért lényeges, mert belőle kiindulva az ősmagyar kor elejére még egy egyszerűbb **-ne* → (illeszkedéssel) **-na/-ne* morfémat rekonstruálhatunk. Abaffy igen óvatosan csak *-n* + vokális alakról beszél, de mivel a kiegészülési folyamat eredményeként **-nai/-nei*-t tesz fel, első renden ő is nyilván *a, e* magánhangzókra gondol az *n* után. Idézem idevágó mondatait: „Az uráli eredetű **-n* + vokális alakú módjelhez feltehetően már az ősmagyar kor elején még egy elem csatlakozott. A legvalószínűbb feltevés szerint ez az elem azonos az **-i* múltidő-jellel: a két formánsnak, a módjelnak és az időjelnak az alakulásában ugyanis egész nyelvtörténetünk folyamán feltűnően szoros, csaknem teljes párhuzamosság figyelhető meg. A feltételes mód jele tehát **-nai/*-nei* lehetett” (TNyt. I: 105).

Hipotézisével – akárcsak az **-i* múltidőjel csatlakozását a továbbiakban megokoló (itt már nem idézett) funkcionális érvelésével – alapjaiban egyetértek, problémánk megoldása szempontjából azonban szükségesnek tartok néhány kiegészítést, illetve korrekciót.

Az első az, hogy az öröklött módjel – a rokon nyelvek tanúsága szerint – már a magyar nyelv külön élete előtt rendelkezett azokkal az alapfunkciókkal (feltételesség, lehetőség, óhajítás stb.), amelyek az igealak további morfológiai kiegészítése nélkül is biztosították számára nyelvtani feladatának (modus) ellátását. Ezért azt gondolom, hogy az **-i* múltidőjellel való kiegészülés nem következett be szükségszerűen az ősmagyar kor elején, sőt azt is megengedhetjük, hogy egyes néprészlegekben, törzsi nyelvjárásokban ez a folyamat el is húzódhatott, illetve nem fedett le minden paradigmát. Bizonyos jelek ugyanis arra utalnak, hogy az általános és határozott ragozás elkülönítésének nagyszabású építkezésében egyes nyelvjárások olyan „téglikat”, nyelvi építőelemeket is felhasználtak, amelyeknek elemzése azt az ősből **-n* + (rövid) vokális szerkezetet mutatja, amiről az előbb szó volt.

A másik megjegyzésem a fentiekből következik: ha a mai nyelvjárási adatok viszonylag nagy területen rendszertanilag fontos különbséget tükröző változatokat mutatnak, célszerű ezeket figyelembe venni az ős- és ómagyar kor nyelvállapotának megrajzolásában is, érzékeltetve, hogy az akkori nyelvhasználat valószínűleg nem volt egységes. Vagyis az ősmagyar kor második felének bizonyos nyelvváltozataiban történtek arra kísérletek, hogy a kijelentő móddal párhuzamosan a feltételes mód többes első személyében is alakilag megkülönböztessék az általános és határozott ragozást. Erre jó

eszköznek kínálkozott egy akkorára már nyilván archaizálódott nyelvtani alak „megmentése”, melyben mind a módjel (*-n + rövid vokális*), mind a személyrag (*-k*) a legegyszerűbb formáját mutatta. Teljesen eredeti **vár(a)-na-k*, **kér(e)-ne-k* alakját azonban nem őrizhette meg, mivel egybeesett volna az ugyancsak ekkor formálódó kijelentő módú, általános ragozású T/3. igealakokkal. Az *-n*-hez tartozó vokális zártabbá tételével és labializálásával azonban e homonímia veszélye megszűnt. Az így keletkezett *várnuk*, *kérnük* a *várnánk*, *kérnénk*-kel oppozícióban (és a kijelentő módbeli *váruk*, *kérük* ↔ *várunk*, *kérünk*-kel párhuzamosan) sikerrel oldotta meg a tárgyjelölés pontosabbá tételére irányuló feladatot.

4. Erre a következtetésre azonban csak később jutottam, mégpedig azok után, hogy az egész Kárpát-medencét lefedő nyelv földrajzi adatok a birtokomba kerültek. Főleg két nagyatlaszunk, A magyar nyelvjárások atlasza és A romániai magyar nyelvjárások atlasza összeillesztéséből bontakozik ki az a nyelvjárási kép, amely azt mutatja: a *váruk*, *kérük*-féle kijelentő módú, valamint a *várnuk*, *kérnük*-féle feltételes módú formák sorsa egymástól elválaszthatatlan, mivel nagyjából azonos területekre lokalizálhatók, illetve az ómagyar kor elejére azonos vidékekre rekonstruálhatók.

4.1. A *váruk*, *kérük* alakok helyzetét az előző fejezet térképmelléklete tartalmazza, a *várnuk*, *kérnük*-féleket pedig újabb összesítő térképem, amelyen a tárgyas ragozású formák elterjedését a nagyatlaszok két-két kiválasztott lapja nyomán szimbólumos technikával ábrázolom: MNyA. 812. *vinnénk* [= vinnők], 866. *kötnénk* [= kötnők], RMNyA. 1095. *sepernők*, 1391. *néznők*. Az RMNyA. utóbbi két térképlapját szintén közlöm, az alanyi ragozású megfelelőikkel együtt, l. 1094. *sepernénk*, 1389. *néznénk*. (A térképmellékleteket l. a fejezet végén.) A *váruk*, *kérük* legerősebb képviselője a palóc nyelvjárásokban van: a nyugati palóc kivételével minden altípusban kimutatható, de legtöbb szóban a védett, belső helyzetű középső palóc őrzi. A négy kárpátaljai kutatópont közül egyen, Csongorban (Szu-2) regisztrálták az atlaszgyűjtők, tehát korábbi jelenléte feltehető, de a visszaszorulás előrehaladott stádiumban van. Az erdélyi Mezőségen már egyik atlasz kutatói sem találtak ilyen adatokat, jöllehet középkori jelenlétük e vidéken egyértelműen rekonstruálható, hiszen az ismert mezőszégi kirajzásokon, nyelvjárászigeteken, mint Lozsád, Köröstárkány, Domokos, a moldvai csángó Szabófalva, Bogdánfalva stb. ezek a formák élnek. Joggal feltehető, hogy a honfoglalás után a Kárpát-medence központi területét is ilyen nyelvjárású lakosság töltötte ki, mivel a mai *-juk/-jük* is közvetlenül e típusból vezethető le. A *j*-vel bővült alakok koncentrikusan terjeszkedve az említett peremvidékekre szorították vissza a *j* nélkülieket, de nem tűntették el a dél-dunántúli komplex (*várunk azt/valamit*) típus sem.

4.2. A feltételes mód T/1. *várnuk*, *kérnük* realizációi némileg más súlypontokkal, de az előzőekben rekonstruált helyzetnek nem ellentmondva, azt inkább kiegészítve értelmezhetők. E típus fő góca ma az erdélyi Mezőség, de *-nó/-nő*-s megoldásokkal váltakozva megtalálható például Kalotaszegen, a Szilágyságban és a Szamos alsó folyása mentén is.

Erdélyt nyugati irányban elhagyva azt tapasztaljuk, hogy ezúttal a palóc nyelvjárásokban csak nyomokban van meg (Cssh-2. Vága, Cssh-22. Tornagörgő), viszont az északkeleti nyelvjáróterület Szabolcs-szatmári részén még jelentős számban van jelen (pl. O-13, 14, 15, P-6, 7). Csongor – ismételve a kijelentő módnál tanúsított archaizmusát – ugyancsak *vinnük, kötnük* formákat mutat. A súlypont tehát a palóc vidékekről a Mezőségre és nyugati szomszédságára tevődött át, de az átfogott terület így is a Kárpát-medence északnyugati csüskéjében levő Vágától a Moldvai Szabófalváig terjed.

4.3. E széles hatókörnek a lefedett terület hézagai ellenére rendkívül fontos nyelvföldrajzi, rendszertani és kronológiai „üzenete” van, mindenekelőtt a *-nók/-nők* és *-nuk/-nük* szóvégek egymáshoz való viszonyának tisztázásában. Az eddigi magyarázók (pl. Horger 1926: 182–183, 1931: 115) és részben a Történeti nyelvtan is (II/1: 137) a *-nuk/-nük* morfémacsoportot (ti. jel + rag) a *-nók/-nők*-ből vezeti le zártabbá válás és rövidülés útján. Ezt a feltevést megerősíteni látszik a fennmaradt adatok időrendje: míg a *-nók/-nők*-re több kódexünkben is hozható példa, addig a *-nuk/-nük*-re először a 16. század második feléből van adalék. (Jellemző, hogy a TNyt. által idézett szerzők, Károlyi Gáspár és Bornemisza Péter a nyelvterület északi, északkeleti régiójához köthetők.) A kérdés végleges tisztázása azonban további adatgyűjtést kíván. Addig is támaszkodhatunk azonban a neolingvisztika egyik alaptételére, mely szerint a számottevően nagyobb hatókörű jelenség szinte mindig régibb múltra tekinthet vissza. Ha kiegészítjük ezt a tételt az elszigetelt, illetve peremterületek szabályával, hipotézisünk újabb megerősítést kaphat. Eszerint, ha a legelszigeteltebb, leginkább periferikus kutatópontokat vetjük vizsgálat alá, ott – magától értődően – sokkal inkább az archaikusabb, mint a neológ nyelvi formákat fogjuk megtalálni. Esetünkben ilyenek a palóc Vága, Tornagörgő, a kárpátaljai Csongor, az északi csángó Szabófalva és részben a dél-erdélyi Lozsád, Oltszakadát nyelvjárászsigetek is, amelyek kisebb ingadozásoktól eltekintve nem a *-nók/-nők*, hanem a *-nuk/-nük* végződést mutatják. A *-nók/-nők* legjellegzetesebb előfordulási helyei a Székelyföld, valamint a Mezőség és az Alföld közé eső átmeneti zóna.

4.4. Ezek után természetesen adódik a kérdés: hogyan keletkezett a *-nók/-nők*, ha másodlagos a *-nuk/-nük*-höz képest? A megoldást ezúttal is többféle erő együtthatásaként képzelem el. Nem kívánom kizárni a folyamatos melléknévi igenévképzőnek a praeteritumképzésben, közvetve pedig a feltételes módjel alakításában játszott szerepét (hasonlóképp l. már Horger 1926: 185). Közelebb áll azonban hozzám az az elképzelés, amelyet a Történeti nyelvtanban Abaffy Erzsébet így fogalmaz meg: „a *-nók/-nők* magánhangzójában a *-ná/-né*-jétől eltérő formánst is kereshetnénk (s ez azonos volna az *-ó/-ő* időjellel), de esetleg csupán analógiáról van szó: a determinált ragozás többes 1. sz.-ű, minden más paradigmában labiális személyragjainak *-ok/-ök, -uk/-ük*) hatására lehetett labiális, és az eredeti időtartam hosszúságának megőrzésével *-nók/-nők* változat.” (TNyt. II/1: 137). Azt már én teszem hozzá, hogy az említett *-uk/-ük* (~ *-ok/-ök*) ragosak közül természetesen az eddig kevés figyelemben részesített *tudnuk, kérnük* formák gyakorolhatták a legintenzívebb analogikus hatást, hiszen rendszertanilag ezek állnak a legközelebbi kapcsolatban

a *-nánk/-nénk* morfémaegyüttessel. Nem véletlen az sem, hogy a *-nók/-nők*-ölő települések zöme a Mezőség keleti és nyugati szomszédságában található, ott, ahol az eredetibb *-nuk/-nüik*-ös végződések leginkább kifejthették analogikus hatásukat.

Mindezek önmagukban is megmagyarázhatják a *-nók/-nők* keletkezését, én azonban az elmondottakat szeretném még egy lehetőség felvázolásával kiegészíteni. Már az előző fejezetben is felvettem azt, hogy az úgynevezett teljestövíűsítés (más szóval kötőhangzó-betoldás) mint a grammatikai homonímia megszüntetésének egyik leggyakoribb ómagyar módja (l. pl. *látá* > *látoá* [> *látojá* > *látjá* > *látja*], HB. *mundá* > *mundóá*, *terömté* > *terömtévé*, *bázá* > *bázóá*) a T/1. *-juk/-jük* ragjának kialakulásában is szerepet játszhatott. Tudniillik ha a rag elején álló *j*-t a legtermészetesebb szerepében hiátustöltőként magyarázzuk, akkor a *látjuk* formát *látojuk* ~ *látujuk*-ként rekonstruálhatjuk. Ezt pedig úgy is értelmezhetjük, hogy a nyelvhasználat az E/1. *látok* ~ *látuk*-kal fennálló homonímiát teljestövíűsítéssel (*láto* + *uk*), majd ezt követően hiátustöltéssel (*látójuk*) és kétnyíltszótagos tendenciával (*látjuk*) szüntette meg. (A teljestövíűsítés és hiátustöltés egyidejűleg is végbemehetett.)

Ha ezt az első pillantásra furcsának tűnő, ám a történeti morfológia számos pontjáról idézhető metódust reálisnak fogadjuk el, érvényesülésével – némi módosítással – a *-nók/-nők* keletkezésében is számolhatunk. Ez esetben az előzőek mintájára a következő folyamat képzelhető el: *látjuk* > *látnauk* ~ *látnouk* teljestövíűsítés, majd innen a hiátus kitöltése helyett (**látnajuk* ~ **látnojuk*) a szomszédos magánhangzónak egy szótagba való összeolvadásával, diftongussá fejlődésével *látnauk* > *látnouk* > *látnök*, illetve *kérneük* > *kérnöük* > *kérnök*.

Hogy ez nem merő fikció, igazolhatják olyan, a nyelvterület délnyugati régióiban található peremnyelvjárások, amelyek hasonló teljestövíűsítésre utalnak, de a szomszédossá vált magánhangzókat nem olvasztották egybe, hanem hiátustöltővel elválasztották. A hetési nyelvjárásban találtam erre példát. A nagyatlaszban Bödeháza (B-28) képviseli Hetést, ott a *vinneék* (*aszt*) archaikus ejtése *vinnejök* (812.), a *kötneék*-é *kötnejök* (866.). Végh József Őrségi és hetési nyelvatlaszában Bödeházán kívül Gáborjánházáról és részben Szíjártóházáról idézhetők még ilyen adatok: *rángvénnejök* (147), *mégmondonájök* (151), *mégvárnájök* (154). Az utóbbi adatokban feltehető korábbi *mégmondanájök*, *mégvárnájök* ejtést a *-ná* módjel analógiája megnyújtotta. Ez az analógia a magas hangrendű szavakban még nem érvényesült (*vinnejök*, *kötnejök*). Figyelemre méltó az is, hogy a hetési nyelvjárás az erdélyi nyelvjárásokhoz hasonlóan a feltételes mód T/1.-ben az alak-megkülönböztető típusba tartozik, és ezzel élesen elkülönül környezetétől (pl. *Várnánk egy kis esőt.* ↔ *Mégvárnájök az esőt.*). Alakrendszere – beleértve a feltételes mód paradigmáit is – rendkívül változatos és egyedi, ezért külön tanulmányozást kíván.

4.5. Visszatérve a *-nók/-nők* nyelvöldrajzi kérdéseire: további vizsgálatokra van szükség annak felderítéséhez, hogy a nyelvmlékek segítségével milyen területi és kronológiai viszonyok állapíthatók meg. Minél több datálható és lokalizálható adatra

lenne szükség, a kódexeken kívül például misszilisekből vagy más világi emlékekből. Jó szolgálatot tennének azok a számítógépes adatbázisok is, amelyek nem elégszenek meg a szavak betűrendes felsorolásával, hanem kódolva vannak bennük a nyelvtani információk, így lekérdezhetők a feltételes mód paradigmáinak adatai is. A *-nök/-nök* első adatai a BécsiK.-ból valók, ezen kívül az ÉrdyK.-ból és a BodK.-ból idéz példákat a nyelvtan. A szórványos adatokból csupán arra következtethetünk, hogy a formáns megléte nemcsak a nyelvtérület keleti, hanem északi és nyugati felében is feltehető az ómagyar korban.

4.6. További elemzésre vár az is, hogy a módjel labializált magánhangzós formái hogyan terjedtek el az általános ragozás oldalán, azaz a *sepernénk* ↔ *sepernök* (~ *sepernük*) oppozíció első tagjában, az *-nk* személyrag előtt hogyan jelent meg egyes nyelvjárásokban *ő* ~ *ü*: *sepernönk* ~ *sepernünk*. A részletekkel nem törődve most csak annyit mondhatunk: ott terjedt el (ill. kezdett elterjedni) *sepernünk* 'sepernénk', ahol már jelen volt a *sepernük* 'sepernök', és ott gyökerezett meg a *sepernönk*, ahol már megerősödött a *sepernök* (l. pl. mellékletünkben: RMNyA. 1094., 1095.).

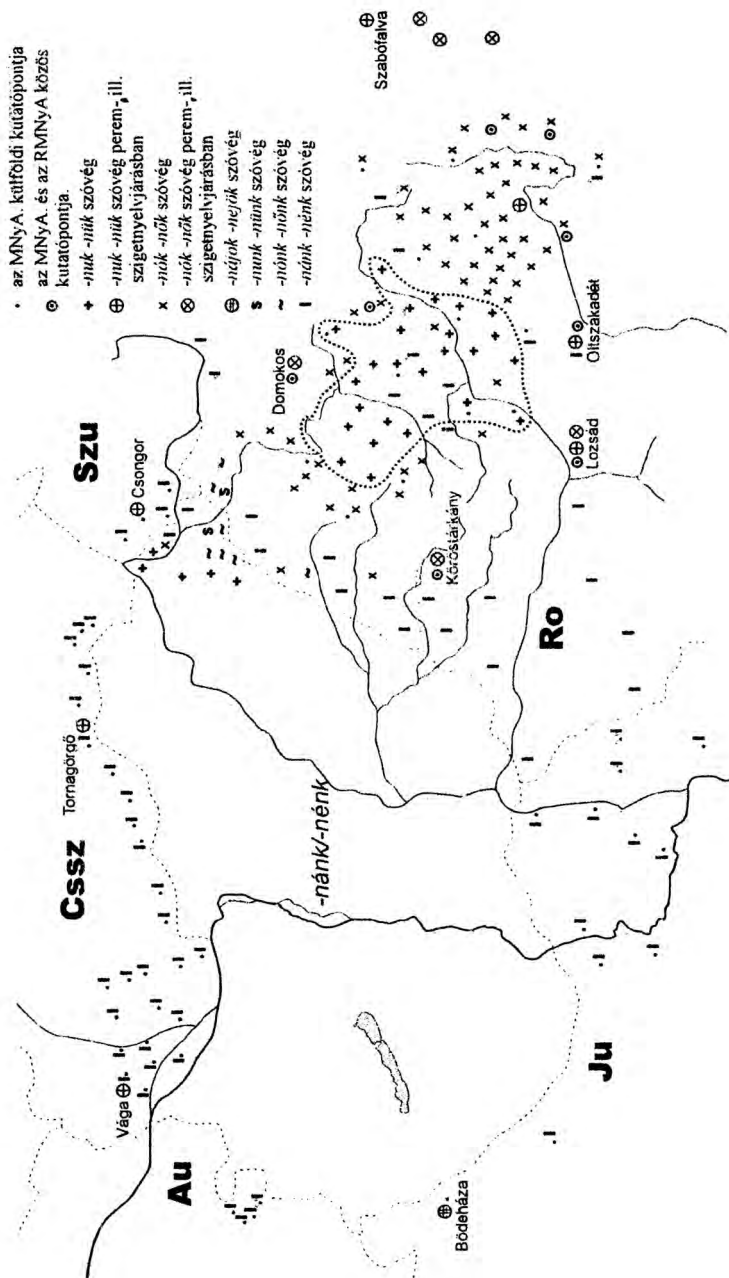
4.7. Kutatásra érdemes a régi nyelvi *várók* 'váránk', *kérők* 'kérénk' (*aszt*) elbeszélő múltbeli tárgyas alakok viszonya a *-nök/-nök*-ös formákhoz. (Pl. mennyiben korrigálandó vagy pontosítandó az a vélemény, amelyet Rédei tömören így foglal össze: „Úgy látom, hogy ... [a múlt idejű *várók*, *kérők* és a feltételes módú *várnók*, *kérnök* alakokban] az *-ó/-ő* (< **-k*) igenévképző rejlik. A rokon nyelvi megfelelőik amellet vallanak, hogy a **-k* eredetileg imperfektív-perfektív funkciójú igenévképző volt. Az *-ó/-ő* (< **-k*) behatolását a paradigmába a tárgyas ragozású *várák*, *nézék*, *várnák*, *néznek* többes szám 3. személyű alakoktól való elkülönítés tette indokolttá.”, l. Rédei 1996: 137.)

4.8. Érdemes újragondolni legkorábbi szövegméleink és kódexeink feltételes módú igealakjainak történeti elemzését, olvasatát is. Ilyen például a módjel magánhangzójának diftongusos realizációja (pl. HB. *eneyc*, KT. *lelhetneýnc*) vagy az ÓMS. rontott *ualmun* szavának helyes emendálása. Az utóbbinál például – ha nem zárnánk ki az egyszerűbb *-n* + rövid magánhangzó alakú módjel reliktumként való felbukkanását – egy nehezen értelmezhető íráshiba kérdése oldódna meg, tudniillik a mindenki által elismert *n* → *m* betűcserén kívül (*ualnum* → *ualmun*) az utolsó szótagi magánhangzó jelölését szabályosnak fogadhatnánk el (a ragozott főnévi igenév vagy a *ualnam* 'válnám' hipotetikus forma erőltetése helyett). Ez azonban már az egyes szám első személyt érintené, és nem vonható a határozott és általános ragozás oppozícióinak alak-történetébe, tekintettel arra, hogy a *válik* ige intranszítív.

5. Külön tanulmányt kíván a feltételes mód paradigmájában megfigyelhető analogikus folyamat, amelynek legismertebb pontja a nyelvemlékekből is bőven adatolható E/3. *látná* → *látnája*, *kérné* → *kérnéje*, illetve T/3. *látnák* → *látnáják*, *kérnek* → *kérnéjük* váltás. A több paradigmát is érintő innovációk a nyugat-magyarországi régióhoz köthetők, és számos érdekes részlettel szolgálnak. Megírásuk a jövő feladata.

2. ábra

A váránánk, kérnénk (azt) típusú igealakok nyelvföldrajzi megoszlása

VI. SZÓ- ÉS JELENTÉSTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN

1. Szójelentéstan és nyelvföldrajz¹

1. A nyelvföldrajz a modern dialektológia egyik legsikeresebb, legdinamikusabban fejlődő ágazata, amelynek önálló nemzetközi szervezete (International Society for Dialectology and Geolinguistics = SIDG.) és saját folyóirata is van (Dialectologia et Geolinguistica = DiG.), első világkongresszusát pedig éppen Budapeseten rendezte 1993-ban. Fő célja a nyelvi jelenségek és (rész)rendszerek térbeli tagolódásának ábrázolása és magyarázata, illetőleg a térbeliségből kifejezhető nyelvi vagy nyelven kívüli okok bemutatása nyelvatlaszok és térképek segítségével, a szinoptikusság és rendszerszerűség alapelveire támaszkodva. Kezdetei a múlt század utolsó negyedére, Georg Wenkerig nyúlnak vissza, aki a német hangtörténet néhány alaptételét akarta szembesíteni a nyelvjárásokból kibontható szinkrón és diakrón helyzetképpel, és így jutott új következtetések megfogalmazásáig (vö. pl. Chambers–Trudgill 1980: 18, Bright 1992. 1: 349, Bynon 1997: 161–169, Máté 1997: 133–137). Az azóta eltelt időben a nyelvföldrajz érdeklődési köre jelentősen kibővült, módszertana sokat fejlődött, gondoljunk például a számítógépes nyelvi kartográfia napjainkban is zajló technológiai innovációira vagy az újabban terjedőben levő többdimenziós nyelvatlaszokra, amelyek szociolingvisztikai szempontok bevonásával a nyelvi variabilitást nemcsak térben, hanem a nyelvhasználók különböző csoportjaira lebontva is ábrázolják (vö. Kiss 1999: 418–425, P. Lakatos szerk. 2012).

2. Ha azt a tudománytörténeti kérdést vesszük szemügyre, hogy a nyelvleírás színterei közül nyelvföldrajzi keretben melyek kaptak több és melyek kevesebb figyelmet, akkor első helyre a hangtant, másodikra a lexikát, harmadikra az alaktant tehetjük, míg a se-reghajtók közé kerül a mondat- és a szemantika. Ez a helyzetkép érvényes mind a nemzetközi, mind a magyar dialektológiára.

A szemantika szerény képviselésének a nyelvföldrajz (és általában a dialektológia) területén több oka van.

a) A legfontosabb talán az az általános nyelvészeti tény is tekinthető, hogy a nyelvi variabilitás mértéke az alsóbb nyelvi szintektől a felsőbbek felé haladva csökken, ezért messze több táji különbség regisztrálható és elemezhető a

1 A főbb gondolatok elhangzottak a Lexikális jelentés – aktuális jelentés című konferencián, Budapesten, 1999 októberében (vö. Juhász 2000a).

hangtanban, mint az alaktanban, a mondattanban pedig lényegében szórványosnak tekinthető. Ezen a skálán a jelentéstan csak a mondattant előzi meg. (Esetleg azon lehet gondolkodni, hogy vannak-e olyan nyelvjárások, amelyekben például a jelentésbeli tájszavak problematikája az ilyen lexémák átlagon felüli gyakorisága vagy éppen az alaktan köznyelviesülése miatt több elemeznivalót kínál, mint a morfológia.)

b) A kevesebb nyelvföldrajzi alapú jelentéstani tanulmány születésének oka lehet az is, hogy a szemantika erőteljesebb fejlődése egy ideig fáziskésésben volt a hangtannal, alaktannal vagy a lexikológiával szemben, az utóbbi évtizedekben pedig részben épp a szintaxisból táplálkozva, vele szimbiózisban ért el figyelemre méltó eredményeket. Ami az új eredmények dialektológiai kiterjesztését illeti, a modern szemantika művelőinek egyelőre kicsi az affinitásuk a nyelvváltozatok kutatásához, elméleti modelljeik fölépítésekor ritkán lépnek át a nyelvi sztenderd által kijelölt kereteken; és viszont: a dialektológusok közül is kevesen vállalkoznak arra, hogy beverekedjék magukat a gyorsan változó jelenélméletek sűrűjébe. Ez még nem föltétlenül baj, ha egy következő lépésben – mondjuk egy újabb nyelvészgeneráció fellépésével – a horizont távol, és összeérhetnek olyan részdiszciplínák, amelyek korábban távol voltak egymástól.

c) A szemantikai kérdések nyelvföldrajzi szempontú vizsgálatát hátráltatta az a körülmény is, hogy a szavak, szócsoporthoz tartozó jelentésstruktúrájának, kölcsönös függőségi viszonyainak feltárása önmagában is igen bonyolult, a nyelvátlaszgyűjtés hagyományos keretei között pedig – gondoljunk csak a több száz kutatópontos és ezer tételt meghaladó magyar nyelvátlaszra (MNYA.) vagy a közel 3000 térképet tartalmazó romániai magyar nyelvátlaszra (RMNYA.) – rendkívül munka- és időigényes feladat. Már a kérdőív összeállítása, a szóanyag kiválogatása is nagy tájékozottságot kíván, a terpmunka pedig olyan speciális kérdezési, adatfeltárási technikát, amely eltér a hangtani, alaktani és egyszerű lexikai egységek gyűjtésétől. (Köznyelvi példával szemléltetve: nyilván kevesen tudnának a művelt emberek közül is adekvát, kimerítő választ adni az ilyen, egyszerűnek tűnő kérdésre: Mit jelent az a szó, hogy *tart*?) Nem is szólva arról, hogy egy fogalmi kör lexikális lefedése, ezen belül az egyes lexémák fogalmi terjedelme nyelvjárásonként változó lehet. Péntek János ennek illusztrálására a rétgazdálkodás terminológiájából vesz meggyőző példát. A különböző méretű szénahalmok megnevezésére a köznyelv három szót használ: *petrence*, *boglya*, *kazal* (Péntek 1972: 236). Ha ezt a fogalmi kört a gyergyói székely nyelvjárásban vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy hiányzik a *petrence* lexéma, ugyanakkor a jelentésmezőt nem három, hanem hat szó fedi le, amelyek a denotátumok növekvő terjedelmét figyelembe véve a következő láncolatot alkotják:

1. táblázat

Köznyelv	petrence			boglya		kazal
Gyergyótölgyesi nyelvjárás	hurut	merékje	csélhe	bugja	kalonygya	kazal

A táblázatból is jól látható, hogy hiába vannak azonos lexémák az összehasonlított nyelvváltozatokban (l. *boglya*, *kazal*), ezek jelentése a nagyfokú hasonlóság ellenére sem azonos.

d) A helyi kultúráknak és a rájuk épülő helyi terminológiának az a p r ó l é k o s fel-tárása lényegében már n é p r a j z i felkészültséget kíván a kutatótól. Király Lajos, a so-mogy–zalai nyelvjárás atlasz készítője így vélekedik: „Érdemes lenne »fordított lexikai térképeket« is készíteni, amikor a szót mondjuk meg, és ennek nyelvjárásai jelentését, előfordulásának helyét kutatjuk. Például a népi ételnevek (*bubuta*, *görhöny*, *kudari*, *pilácsa*, *pacatt*, *kukoris*, *kalinkó* stb.), a hangutánzó igék (*vinnyog*, *kaikol*, *kurottyol* stb.) helyi jelentésének, jelentésárnyalatának feltérképezése valószínűleg mélyebb összefü-géseket tárna fel. Ha továbbmennénk ezen az úton, akkor a nyelvatlasztérképekből szinte néprajzi térképek lennének...” (vö. Király 1982: 205–207). Nem lenne azonban helyes – jegyzi meg Király –, ha a nyelvészek a szereptévesztés hibájába esnének. Vagyis – és ezt már én teszem hozzá – ha a dialektológus ilyen típusú kérdéseket illető a kér-dőívbe, tanácsos néprajzos szakemberrel konzultálnia, az elkészült térképek magyará-zata során pedig többféle társadalomtudománynak is szerephez kell jutnia.

3. A következő kérdésünk: az említett nehézségek ellenére hol mutatható ki számot-tevő eredmény a szemantika és a nyelvföldrajz területén? Mindenekelőtt a m e z ő l e m é l e t alkalmazásait kell megemlíteni. A Trier (1931) és Weisgerber (1932) által meg-alapozott elméletet a nemzetközi irodalomban sokan elfogadták és továbbfejlesztették, de a benne rejlő dialektológiai lehetőségeket messze nem merítették ki. A valóság nyelvi tagolásának különbözősége ugyanis nemcsak a nyelvek, hanem a nyelvjárások össze-hasonlítása során is megmutatkozik. Az egyes fogalomkörök által kijelölt jelentéstan-i mikrorendszerek – pl. a rokonsági kötelékek, a ruházzkodás, az állattartás vagy a nö-vényvilág körében – diatopikusan, térbeli változásaikban és változataikban is leírha-tók. Mi több: a jelentéstan-i mikrorendszerek táji megoszlásából alkalmanként diakrón mozgásokra következtethetünk. A nemzetközi irodalomból főleg német, francia, hol-land kutatók munkáit idézhetjük. (Összefoglalóan l. pl. Gossens 1969, néhány konkrét esetre Debus 1958, Hönig 1958, Philipp 1969, van der Elst 1969; stb.)

A magyar szakirodalomból elsősorban a kolozsvári Murádin László tanulmányait emelhetjük ki. Murádin A romániai magyar nyelvjárások atlasza hatalmas anyagának összegyűjtésével egyidejűleg a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben mintegy félszáz nyelvföldrajzi cikket publikált a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (NyIrK.,

Kolozsvár) hasábjain. Közülük a témánkba vágnak például a következők: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák (NyIrK. 13. 1969: 301–305), A háziállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihez (NyIrK. 19. 1975: 133–145), A 'burgonya' és 'csicsóka' erdélyi elnevezéseinek szóföldrajzi és jelentésbeli összefüggéseihez (NyIrK. 19. 1975: 7–16), Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre (NyIrK. 20. 1976: 19–30), Néhány gazdasági növénynév belső és területi összefüggéséhez (NyIrK. 26. 1982: 115–123).

Az *ellik* és társairól írott tanulmánya például kiválóan bizonyítja, hogy bonyolult, soktényezős megnevezési rendszerek is jól áttekinthetővé és elemezhetővé válnak megfelelő szempontok kiválasztásával és módszeres vizsgálatával. Lássunk tőle egy táblázatot (vö. Murádin 1976: 26), amely az '<emlősállat> fiat vagy fiakat világra hoz' jelentésmező tagolási típusait ábrázolja hat háziállat, a kanca, tehén, kecske, juh, sertés, kutya viszonylatában a romániai magyar nyelvterületen (2. táblázat).

A táblázatból jól látható, hogy a romániai magyar nyelvterületen kettős (A), hármas (B), négyes (C), ötös (D) és hatos (E) tagolású mikroszisztémák vannak. A szinkrón kép egyértelműen osztódási folyamatra utal, amelynek során az ősi *ellik* mellé részben az utódokra utaló általánosabb jelentésű szavak, mint *kölykezik* (<: *kölyök*), *fiadzik* (<: *fiú*), részben fajspecifikus kifejezések, mint *csikózik*, *borjazik*, *gidózik/kecskézik/ollózik*, *bárányozik*, *malacozik*, *kutyázik* stb. sorakoznak fel. A fajspecifikus megnevezések előretörése jelentős mértékben hozzájárul a jelentésmező differenciálódásához, sőt ahhoz is, hogy az általánosabb jelentésű *ellik*, *fiadzik* sok helyi nyelvjárásból teljesen kiszoruljon. Mindezek a típusok térképre vihetők, és további lehetőség nyílik a változási folyamatok térbeli és időbeli elemzésére. Ugyancsak izgalmas az egyes típusok ütközési zónájában megfigyelhető egymásra rétegződés, tehát az az eset, amikor egy lexikai-szemantikai innováció még együtt él a korábbi megoldással (vö. Murádin 1976: 28–29).

2. táblázat

	a kanca	a tehén	a kecske	a juh	a koca	a kutya
A.	ellik				fiadzik	
B.	ellik				fiadzik	kölykezik
C.	csikózik	ellik			fiadzik	kölykezik
D ₁ .	csikózik	ellik		bárányozik	fiadzik	kölykezik
D ₂ .	csikózik	borjazik	fiadzik		malacozik	kölykezik
D ₃ .	csikózik	borjazik	bárányozik		malacozik	kölykezik
E ₁ .	csikózik	borjazik	gidózik	bárányozik	malacozik	kölykezik

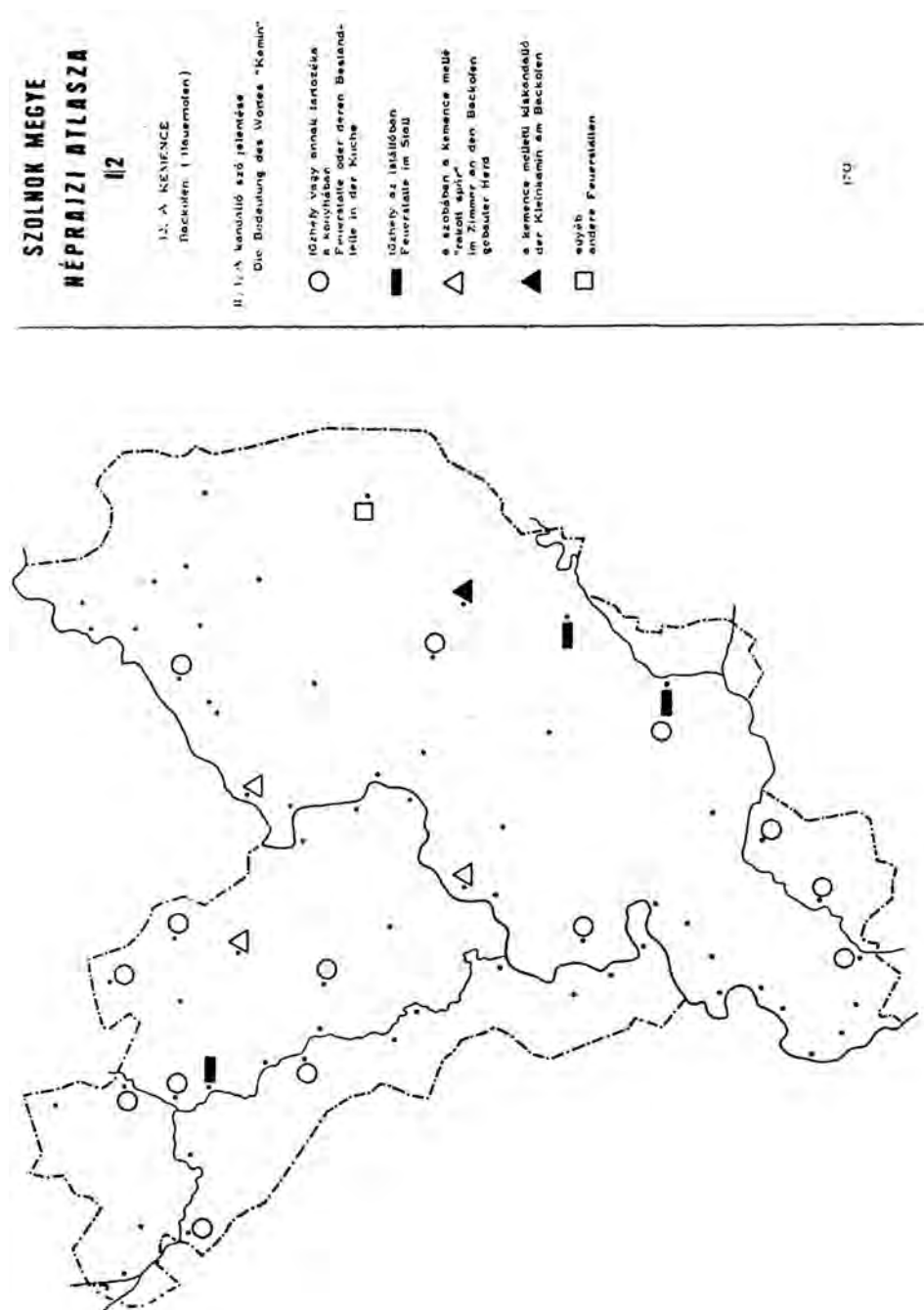
E ₂ .	csikózik	borjazik	ollózik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₃ .	csikózik	borjazik	ollózik	fiadzik	malacozik	kölykezik
E ₄ .	csikózik	borjazik	fiadzik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₅ .	csikózik	borjazik	cicujádzik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₆ .	csikózik	borjazik	kecskézik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₇ .	csikózik	borjazik	gidózik	bárányozik	malacozik	kutyázik
E ₈ .	csikózik	borjazik	gidózik	bárányozik	malacozik	fiadzik

4. A mezőelmélet alapján álló vizsgálatokhoz olyan nyelvatlaszokra van szükség, amelyek egy-egy fogalomkör lexikális lefedését minél részletesebben, minél több szó bevonásával, minél sűrűbb kutatópont-hálózattal ábrázolják. Az első példára visszatérve: az 'ellik' fogalom szemantikai mezejének vizsgálatát az egész nyelvterületre csak elnagyoltan tudjuk kiterjeszteni, mivel A magyar nyelvjárások atlasza hat helyett csupán négy állatra kérdezett rá, és kutatópont-hálózata is ritkább A romániai magyar nyelvjárások atlaszánál. Ennek ellenére Imre Samunak sikerült az idevágó négy atlaszlapról néhány fontos megállapítást tenni és gondolatait térképvázlatokkal szemléltetni (l. Imre 1985).

Az egyes nyelvjárási atlaszok a szemantikai kérdések beiktatását illetően igen eltérően járnak el. A gazdagnak mondható magyar nyelvatlasz-irodalom többnyire mostohán bánt az olyan típusú kérdésfeltevésekkel, amelyek a szavaknak nem a hangtani, alaktani realizációját célozzák, hanem a nyelvjárásonként eltérő, változó jelentését kutatják. A közeljövő teendői közé tartozik annak számbavétele, hogy ezek a becses források – beleértve a néprajzi atlaszokat, térképeket is (l. pl. 1. térkép: a *kandalló* jelentései Szolnok megyében) – mely szavakat méltattak mégis ilyen vizsgálatra. A legtöbb anyagot A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza tartalmazza, amely az első két kötetében, elkülönített fejezetekben 110 jelentéstani térképet közöl. (Erről bővebben l. Lizanec 1998.) Szemléltetésül a 843. *karika* lapját közöljük (lásd 2. térkép). Kár, hogy az ezeken megmutatkozó részrendszerek, a rajtuk futó szemantikai izoglosszák nem követhetők tovább az érintkező magyarországi, szlovákiai és romániai magyar nyelvű területeken. Nyelvjáráskutatásunk szép feladata lenne, ha olyan regionális szemantikai nyelvatlaszt is készítené – a határon túli hungarológiai központok bevonásával – amely ezt az északkeleti régiót venné tüzetesebb vizsgálat alá. A kiszemelt körzet ideális terep lenne az interetnikus és interlingvális vizsgálatok számára is. (Nem szemantikai céllal készült, de minta lehet az ilyen típusú, határokon átnyúló regionális vizsgálatokra a nyíregyházi dialektológiai műhely hármas határ menti többdimenziós atlasza, lásd P. Lakatos szerk. 2012.)

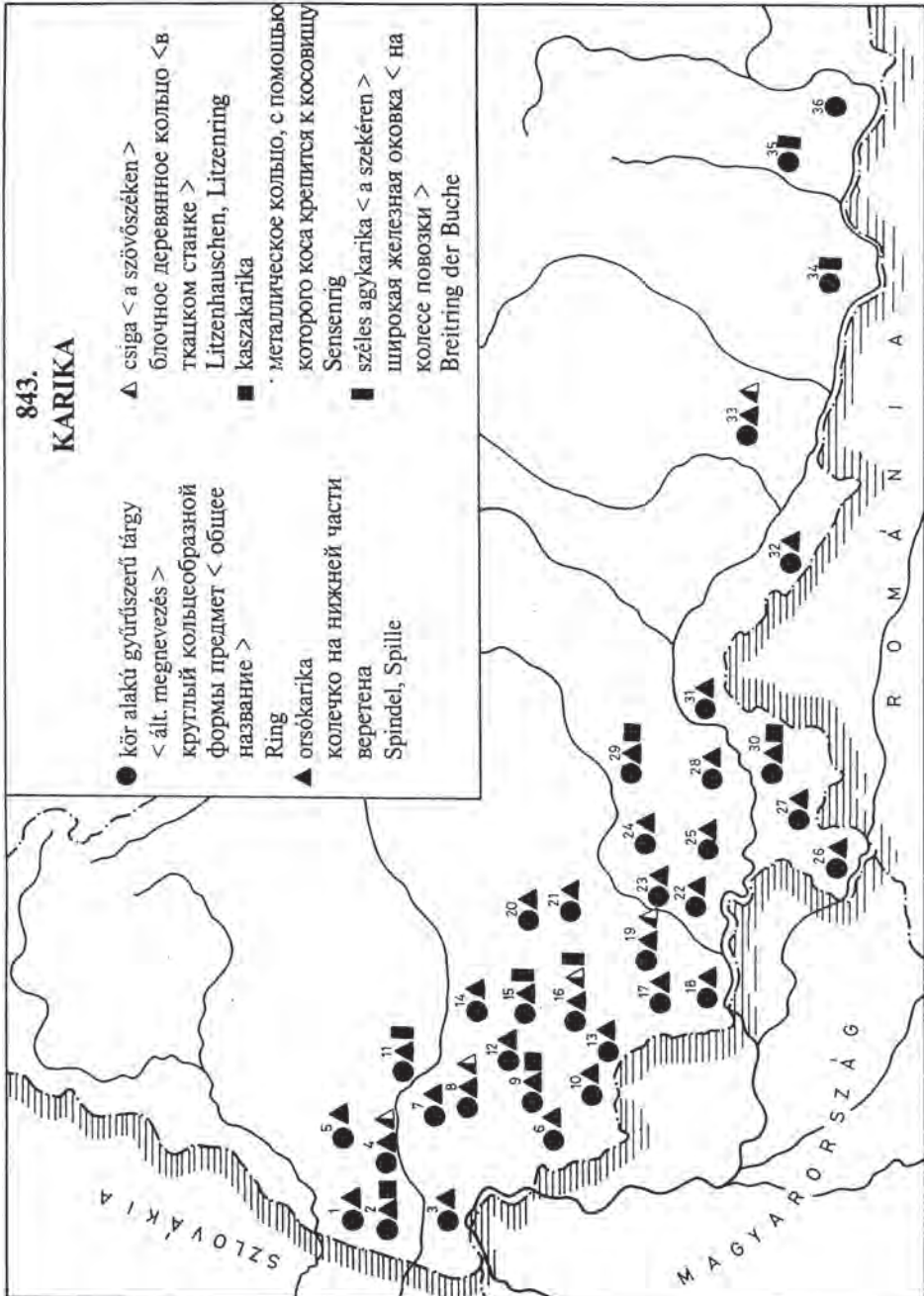
1. térkép

A kandalló jelentései Szolnok megyében

2. térkép

A *karika* A kárpártaljai magyar nyelvjárások atlaszában

5. Végül, de nem utolsósorban: a még kiadatlan atlaszok publikálásával és újak készítésével párhuzamosan folytatni kell azt az értékelő, elemző munkát, amelyet Murádin László és Imre Samu kezdtek el a múlt század 70-es, 80-as éveiben. Továbbá összegzésre, értékelésre vár az az elméleti, módszertani szakirodalom a magyar és nemzetközi szemantikában, amely nem nyelvföldrajzi motivációra született ugyan, de eredményeinek alkalmazása ezen a területen új felfedezésekhez vagy megbízhatóbb kutatási módszerekhez vezetne. A magam részéről például fontosnak tartom a nyelvjárási szinonimika vizsgálatát (l. pl. Szabó 1986: 240–255), a tájszavak típusainak még alaposabb osztályozását (l. pl. Péntek 1972, Balogh 1974, Kiss 1998) vagy a nyelvjárási szókészlet szerkezetének elemzését (l. pl. Imre 1981, 1987, Cs. Nagy 2003). Feltehetőleg a kognitív szemantikának is lesz a dialektológia és nyelvföldrajz számára hasznosítható hozadéka.

2. A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez¹

1. Ahogy az előző fejezetben is volt róla szó, a magyar nyelvatlások többsége gyűjtése során nem alkalmazott szemantikai kérdőívet vagy kérdőív szakaszt, amely bizonyos szavak jelentéseit tudakolta volna direkt kérdések formájában. (Kivételt képez A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza; l. erről Lizanec 1998-as tanulmányát.) Ennek ellenére számos olyan térképlap található mind a nemzeti (MNYA., RMNYA.), mind a regionális atlaszainkban, amelyek lexikailag, szemantikailag kapcsolatban állnak egymással, közös jelentésmezőbe tartoznak. A különböző fogalmi körök lexikai leképeződése és a szavak térbeli megoszlása kutatásra érdemes terület, mind szinkrón, mind diakrón szempontból.

2. Az alábbiakban néhány térképlapot elemzünk A romániai magyar nyelvjárások atlasza V. kötetének jelentéstani mikrorendszereiből, konkrétan az emberi testre vonatkozó kifejezőkörből, illetve lehetőség szerint utalok A magyar nyelvjárások atlasza megfelelő lapjaira a tágabb nyelvföldrajzi képből levonható tanulságok érdekében.

2.1. Az emberi testrészek és szervek nevei több nyelvjárásban arra engednek következtetni, hogy az ott élő emberek bizonyos részletekben nyelviileg is másként tagolják a valóságot, vagy a tagolás szerkezete azonos, de a motivált szavakban kifejeződő szemlélet eltér a többi nyelvjárásától. A RMNYA. 1269. számú *comb* címszavú térképén például a Mezőség északi részén (F: 6, Ördögösfüzes), valamint ettől nem túl messze, a Maros és Aranyos szögletében (L: 9, Harasztos) a combot is *lábszár*-nak nevezik. Az adatok szokatlan, de hiteles voltára az atlasz gyűjtője, Murádin László felkiáltójellel utal.

A hitelességet A magyar nyelvjárások atlasza megfelelő lapja (517. *comb*) szintén megerősíti, amely a romániai kutatópontokról maga is közöl 5 *lábszár*, *lábaszára* adatot, zömmel a mezősegi régióból (Ro-3, 4, 7, 17), de a kalotaszegi Magyarvalkóról (Ro-6) ugyancsak van példa. Ezek után az sem meglepő, hogy a nagyatlász további peremnyelvjárásokból, mégpedig a palóc régió keleti feléből (Csz.-25, L-9, O-4), valamint a Kárpátaljáról (Szu-1) további adalékokkal szolgál. Ebből a nyelvföldrajzi képből arra következtethetünk, hogy volt egy olyan régi állapot, amelyben ez a lexéma 'comb' jelentésben a palóc régió keleti felétől kezdődően az északkeleti területen keresztül egészen a Mezőség keleti határáig ismert volt a nyelvjárásokban, de később, főleg a *comb*-bal szemben visszaszorult. Az északkeleti régióban azonban a szavak vetélkedéséből nem a *comb*, hanem a *sódar* került ki győztesen. E német eredetű jövevényszót feltehetőleg az állattartás- és feldolgozás terminológiájából kölcsönözték a nyelvjárások (vö. *sódar* 'sonka, mellső sertéscomb'), a német eredetiből emberre vonatkoztatva csupán a 'váll, lapocka' jelentéselemek mutathatók ki (l. TESz.).

1 Főbb gondolatai elhangzottak a Kontrasztív szemantikai kutatások című konferencián, Budapesten, 2000 októberében (vö. Juhász 2001a).

Fellapozva a RMNyA. 1264. számú *lábszár* térképlapját (vö. MNyA. 519. is), meggyőződhetünk róla, hogy a 'comb' = *lábszár* megfelelést mutató helyi dialektusok a járószerv térd alatti részét is *lábszár*, *lábaszára* lexémákkal nevezik meg, azaz a *láb* jelentése e tekintetben osztatlan. A *comb* térképlapján, a Székelyföld északkeleti részén létezik egy nagyon plasztikusan elkülönülő tömb, ahol a combot *tag*-nak nevezik (vö. a MNyA. 517.-en Ro-9, 14, 15 is, ill. a Bukovinából települt magyarországi székely falvakban: F-13, 16). Mivel a térd alatti lábrész neve *lábszár*, *lábaszára*, ezért a *láb* jelentése osztva van, de tekintettel arra, hogy a *tag* eredeti és általánosan elterjedt jelentése 'végtag, testrész; rész', az oppozíció nyilván jelentésszűkülés eredménye. (Jelentéstani érdekességgként említem, hogy a 'comb' fogalmának megjelölésére több nyelvjárásban a *nagyhús*, *vastaghús* és *cubák* ~ *cubók* szavak is előfordulnak, továbbá a nyugati palócban változatként él az *ín* is ebben a jelentésben: Csz-3, 4, 5, 9, 13.)

2.2. A *kar* szócikkét a RMNyA. V. kötetének végén, a térképezetlen szavak adattárában találjuk meg. A szó hangtani változatossága valóban csekély, ezért nem tette szükségessé a térképre vitelt, viszont érdemes megjegyezni, hol van az a 13 kutatópont, ahol ezt a fogalmat is a *kéz* lexémával jelölik, más szóval a *kéz* jelentése a 'kar'-t is magában foglalja (1. térképmelléklet). A földrajzi elhelyezkedés nyelvjárástípushoz köthető, jellegzetesen mezősségi: a két Szamos és a Küküllők közti terület, továbbá a középkori kirajzások: az északi csángó Szabófalva (H: 1), a dél-erdélyi szigetek közül Oltszakadát (S: 1), Lozsád (R: 2), illetve a nyugati végpontok: Torockó (K: 3) és a kalotaszegi Magyarkapus (E: 12).

2.3. Lássuk ezek után az 1277. számú, *ér* címszavú térképet (2. térképmelléklet). Erdély nagy részén e fogalmat az *ín* szóval jelölik. Mivel a kötet végi adattár 1275. számú *ín* 'izmot rögzítő rugalmas rostszövet' szócikke szerint e főjelentés használata az egész romániai magyar nyelvterületen általános, ezért ismét olyan nyelvjárások után nyomozhatunk, amelyek egy korábbi nem tagoló típus képviselői. Az *ér* ↔ *ín* oppozíciót mutató és a nem tagoló nyelvjárások fő ütközőzónáját az Alföld és Erdély, a síkság és a hegyvidék találkozása jelöli ki (lásd a térképmellékleten a szaggatott vonallal jelölt izoglosszát), de a Szamos völgyét követve (ill. erről részben leválva: F:4 → 9, L: 4 → 12, 15, 17) a tagoló típus mélyen Erdély közepébe hatol (lásd a nyilakkal jelzett mozgást). A mezősségi kirajzások közül ezúttal csak Lozsád (R: 2) mutatja az új állapotot, de ennek forrása lehet a Szamos völgyében nyugatról érkező hatás is. A dél-erdélyi Kóbor (T: 11) viszont észak-mezősségi gyökereket mutat. Érdekes, hogy az *ín* szó 'vérér' jelentése területi helyzetéből következtethetően igen régi lehet, az Erdélyi magyar szótörténeti tárban nem találtam példát rá. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában az első bizonytalan 'vérér' adat 1770/1914, az első kérdőjel nélküli pedig 1842-ből való. Ennek ellenére biztosak lehetünk abban, hogy az eredeti, osztatlan típus [*ín* = 'vérér' + 'izmot rögzítő rost'] az ősmagyar kor eleje óta jelen van nyelvünkben, hiszen az *ín* TESz.-ben felsorolt rokon nyelvi párhuzamainak jelentésszerkezete kevés kivétellel ugyanilyen (lásd pl. vogul, osztják zürjén, mordvin, finn, észt, lapp, kamassz).

3. A fejezet záró szakaszában a **kéz ujjainak** elnevezési rendszerét vizsgálom a romániai magyar nyelvjárásokban.

3.1. E rendszer legstabilabb elemei a mutatóujj és a kisujj szavai. A 'mutatóujj' (RM-NyA. 1239.) lexikai realizációi egységesek, itt-ott kisebb morfológiai ingadozással: *mutatóujj*, *mutatóujja* (pl. R: 2), *mutító ujj* (U: 8), *mutató* (M: 15, 17). (Az egyetlen kérdőjellel közölt *nagyujj* adatot [L: 4] most figyelemmel kívül hagyom.) A 'kisujj' térképén (1242.) hasonló a helyzet: a *kisujj* főváltozat mellett – főleg a Mezőségen és környékén – *kicsiujj*, illetve a Székelyföldön ősi *-d* kicsinyítő képzővel *kicsidujj* változatok a jellemzők, de a szemantikai háttér azonos.

3.2. Az első határozottabb, de még egyszerű lexikai megoszlást mutató térkép a *hüvelykujj*-é (1238.): a *hüvelyk*, *hüvelykujj* általánosan elterjedt főváltozatok mellett a Mezőség közepén, északi részén, valamint néhány jellegzetes kirajzáson, mint például Lozsád (R: 2), Oltszakadát (S: 1), Szabófalva (H: 1), illetve – kevésbé megszokottan – Magyargyerőmonostor (E: 11) *nagyujj* található. Feltehetőleg ebben a nyelvjárástípusban a kisujjhoz úgy viszonyítottak, hogy a tenyér másik végén elhelyezkedő, *v a s - t a g s á g b a n a l e g n a g y o b b u j j a t* nevezték *nagyujj*-nak. Mivel a *nagyujj* szóösszetétel a hüvelykujj megjelölésére foglaldott le, a leghosszabb ujj megnevezésekor itt már nem juthatott szerephez.

3.3. Nézzük ezek után a *középsőujj* (1240.) térképét (3. térképmelléklet)! Az előbb említett mezősi nyelvjárások a várakozásunknak megfelelően valóban nem élnek a *nagyujj* lexémával, jöllehet ez utóbbi a magyar–román határtól Moldváig széles körben elterjedt változat. Szemléleti alapja nyilván nem a vastagság, hanem a hosszúság volt. Helyette a hasonló gyakoriságú és ugyanolyan elterjedt *középsőujj* és változatai (*középujj*, *közbülső ujj*) állnak. Két kutatópontra azonban (F: 11, Feketelak, F: 12, Mezőköbölkül különös dolog regisztrálható, és erre az atlasz felkiáltójelekkel utal is: a középső ujjnak *hüvelykujj*, *hüvelyujj* a neve. Itt feltehetően helycsere történt: a *nagyujj* által kiszorított *hüvelykujj* szó a 'középsőujj' pozíciójában jelent meg. Ezenkívül még két szokatlan terminus van a térképen: a Székelyföld két kutatópontján a *gyűrűsujj* *bukkan fel*. Közülük a hétfalusi Tatrangban (T: 20) csupán a *középujj* lexikai változataként. A gyűrűsujj megnevezése itt ténylegesen *gyűrűsujj*, variáns nélkül, tehát az eredeti korreláció még viszonylag stabil. A másik kutatópontra, Vacsárcsiban (M: 11) a *gyűrűsujj* helyén a *nevetlenujj* terminus jelent meg, a *gyűrűsujj* szó pedig átvándorolt a *középsőujj* helyére.

3.4. Ezzel elérkeztünk szemlénk végére, a *gyűrűsujj* térképéhez (1241., 4. térképmelléklet). A *gyűrűsujj* főváltozat mellett leggyakoribb a már említett *nevetlenujj*, amely nem olyan gyakori, elterjedtsége szintén a magyar–román határ és Moldova között regisztrálható. A *nevetlenujj* adatok szomszédságában *neveletlen(!)ujj* formák is felbukkannak (D: 2, F: 5, T: 18), ezek a szemlélet elhomályosulása nyomán születő népetimológiás alakulatok is lehetnek.

Mokány Sándor az egyik szótörténeti írásában (1984) arra hívja fel a figyelmet, hogy a *nevetlenujj* és a *neveletlenujj* szavak között sajátos történeti összefüggés is lehet. Arra figyelt fel, hogy a gyűrűsujj neve több nyelvben a 'nevetlen' jelentésű szóval függ össze, mivel ősi hiedelem szerint ezt az ujjat tartották „gyógyító ujjnak”, ezért a névmágia gyakorlatával élve egyes ősi kultúrák megnevezést kerülő (tkp. tabu) formával éltek. A magyar nyelvjárás *nevetlen* jelző azonban homonimát alkotott a 'növetlen', azaz 'növésben lemaradt' jelentésű másik *nevetlen* szóval, amely viszont a szomszédos *nagyujj* elnevezésével alkotott logikus jelentéstani párt. A *neveletlenujj* 'növeletlen ujj, növendékujj' tehát továbbképzett mivoltában homonímiát megszüntető forma, így eredendően nem népetimológiás, hanem morfológiai és jelentéstani átetsző, motivált alak volt. (Erről a kérdésről lásd a III. főfejezet 3. alfejezetét is: 39–40.)

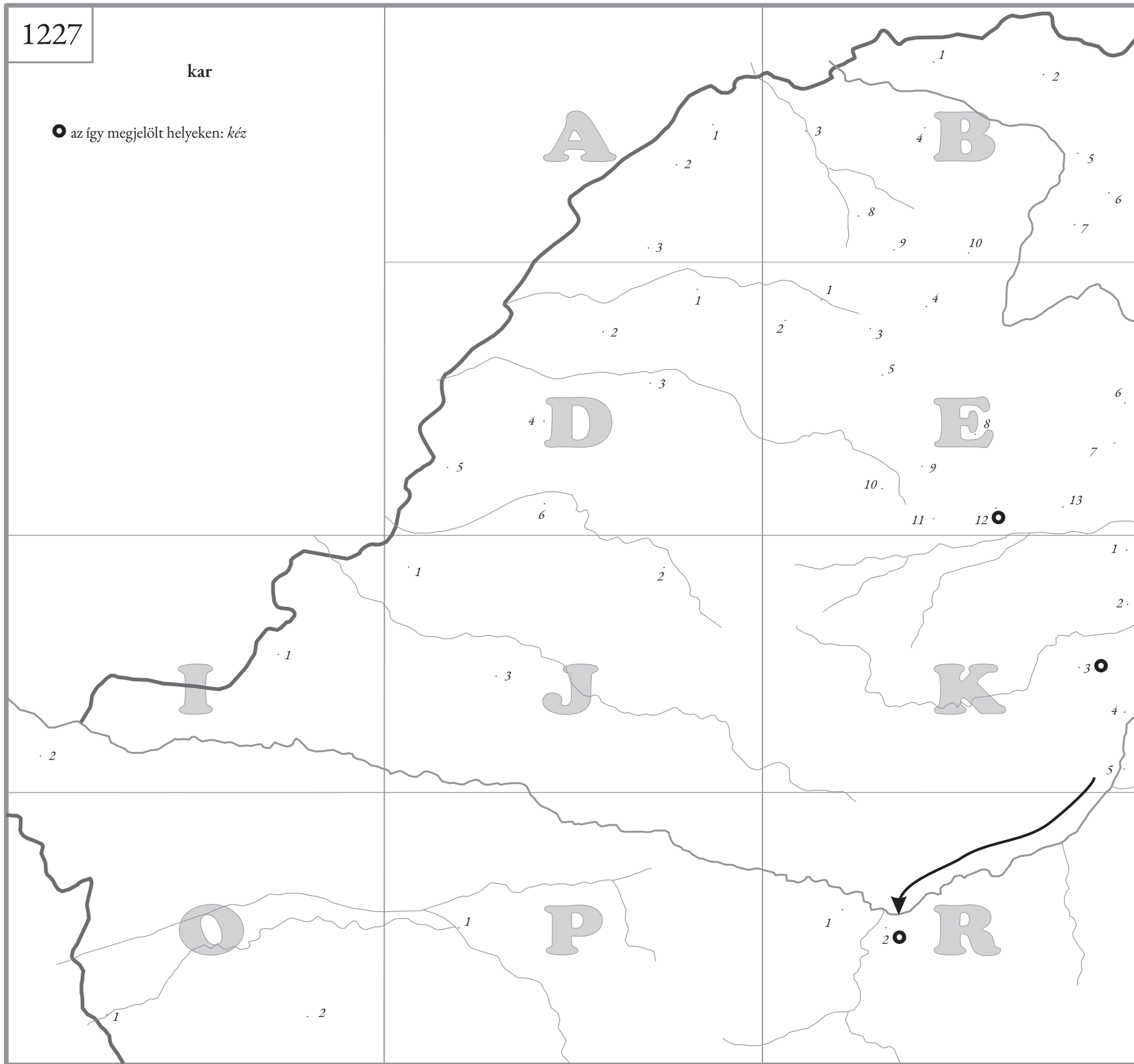
A harmadik lexéma a *növendékujj*, melynek szemléleti alapját az adja, hogy a kisujj és nagyujj mérete között helyezkedik el. Földrajzi súlypontja a Maros és a Küküllők vidéke. Ezek egyikének (M: 9, Bözöd) szomszédságában található Pipe (L: 18) és Bún (M: 15), ahol a gyűrűsujj neve *középsőujj*. A szemléleti háttér nyilván a szomszédos kutatópontokéval egyező: a *középső* jelző ezúttal nem a sorban elfoglalt helyre, hanem a középső méretre, középső hosszúságra utal. A felsoroltakon kívül létezhetett egy „sor-számozó” típus is a Mezőség északi részén, amely a gyűrűsujjat *negyedikujj*-nak nevezte. Ennek mai nyomát Baca (F: 1) jelzi, továbbá az északi mezősegi gyökerű moldvai Szabófalva (H: 1).

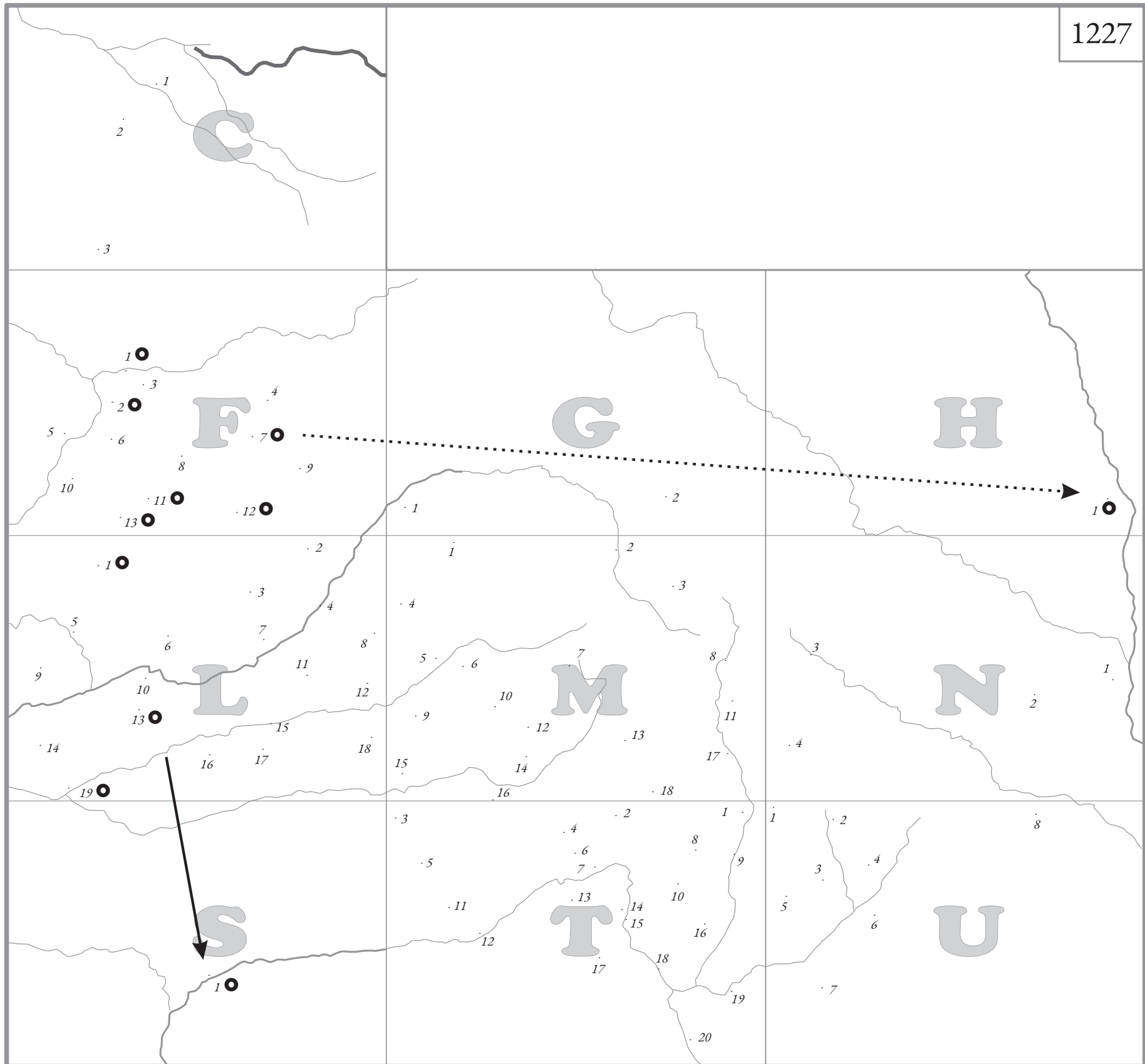
4. A fentieket összefoglalva: a jelentéstani mikrorendszerek állapota és sorsa belső viszonyaiktól, a nyelvjárást használó közösségek világszemléletétől és annak átalakulásától, a dialektusok kölcsönhatásától, továbbá nyelven kívüli tényezőktől, például településtörténeti mozgásoktól függ. A nyelvatlaszok a nyelvjárás jelentéstani mikrorendszereket lényegében még a köznyelvtől érintetlen állapotukban rögzítették, de várható, hogy a standard hatása alatt ezen a területen is egyre erősebb lesz. Érdemes lenne a fél évszázada végzett felméréseket legalább részlegesen megismételni, hogy az újabb diakrón változásokról is képünk legyen. Az efféle vizsgálatoknak a konkrét tapasztalatokon kívül számos általános nyelvészeti tanulságuk is lenne. Addig is azonban folytatható az a többszálú, nyelvföldrajzi alapú elemzés, amely megjelent atlaszaink és tájszótáraink gazdag anyagára támaszkodik (l. az előző fejezetben említett irodalmon kívül pl. Terbe 1999, 2003, Katona 1999, Kiss 2000, Vargha 2007).

1227

kar

● az így megjelölt helyeken: kéz

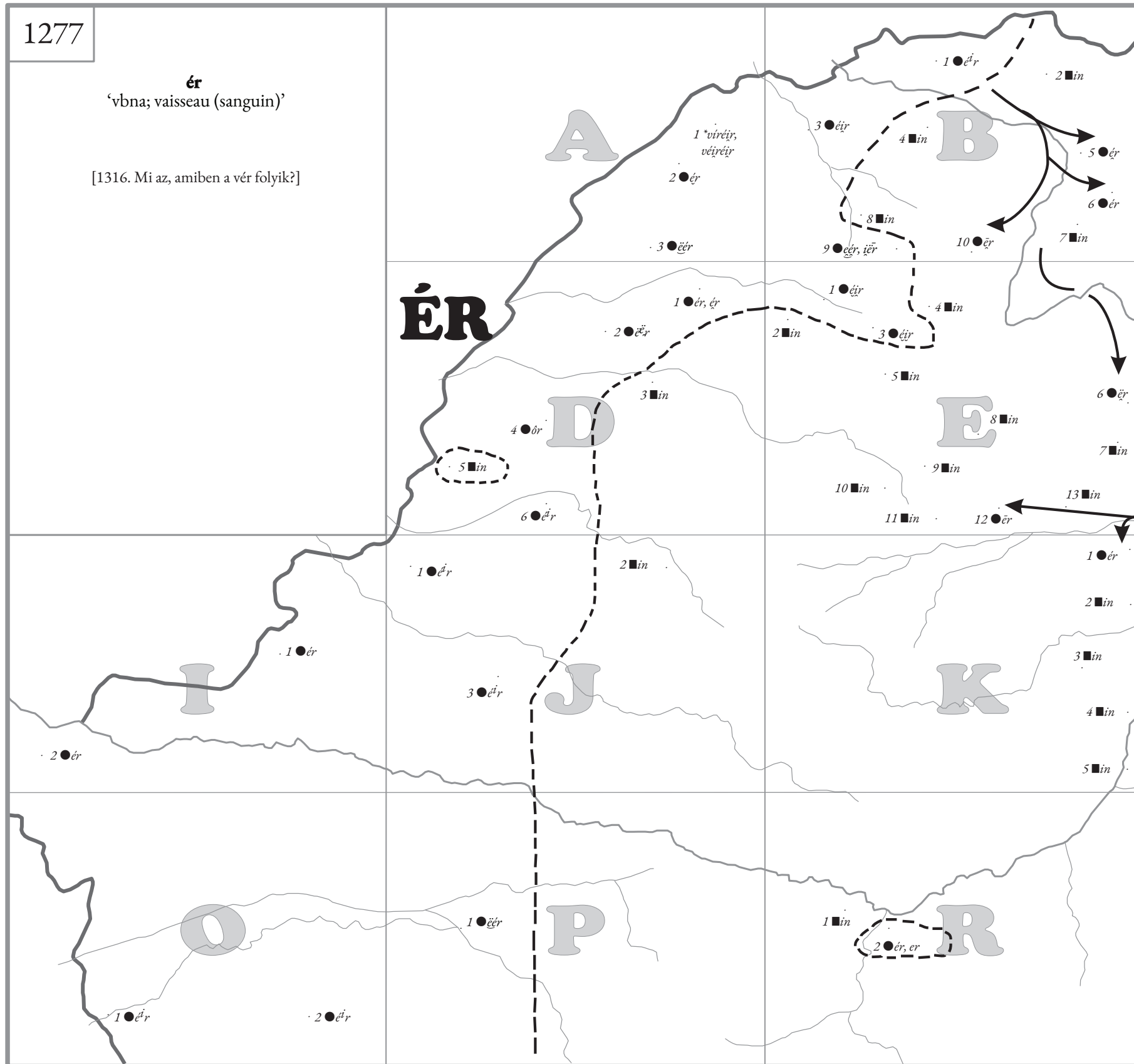

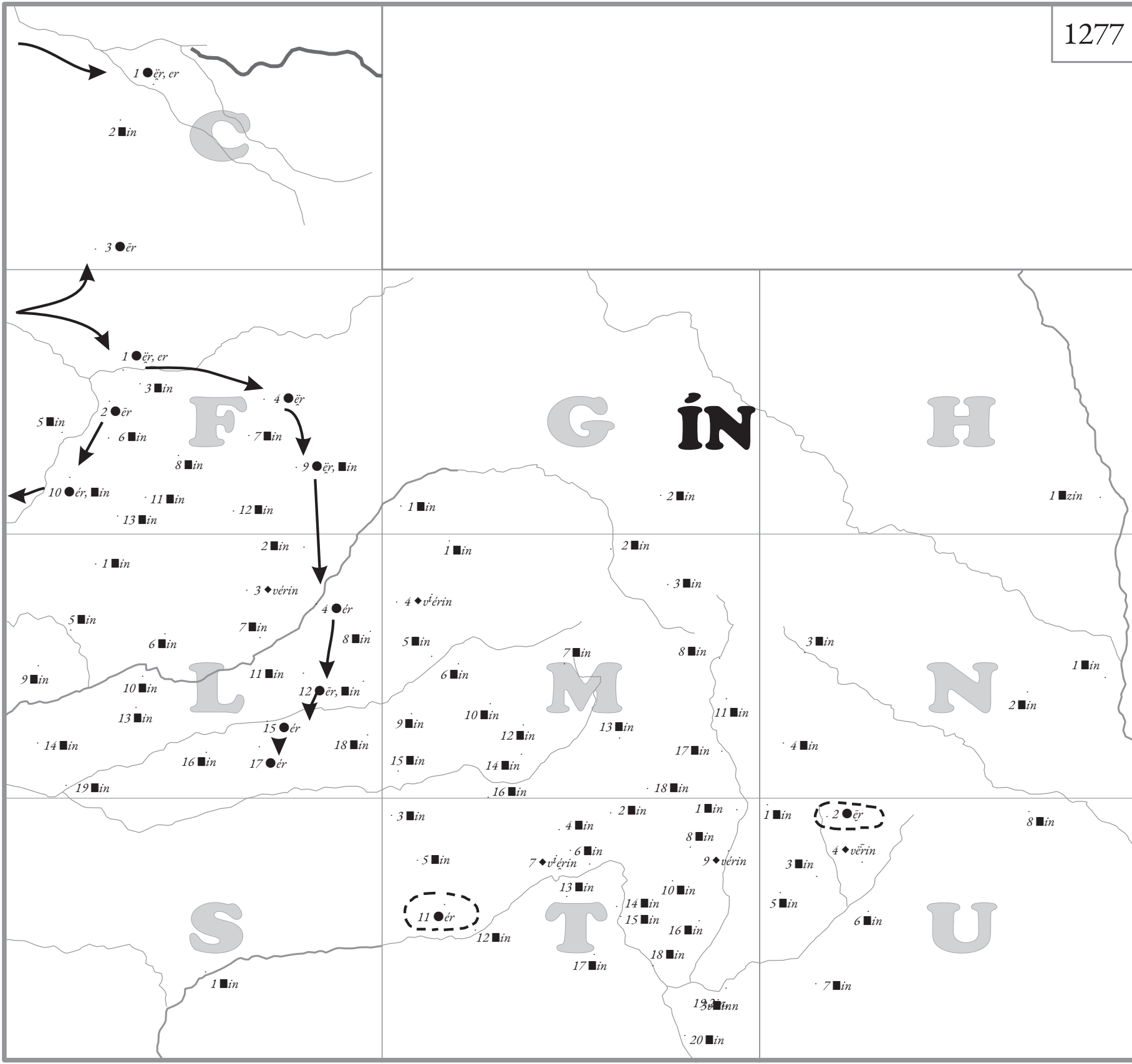

1277

ér
‘vbna; vaisseau (sanguin)’

[1316. Mi az, amiben a vér folyik?]

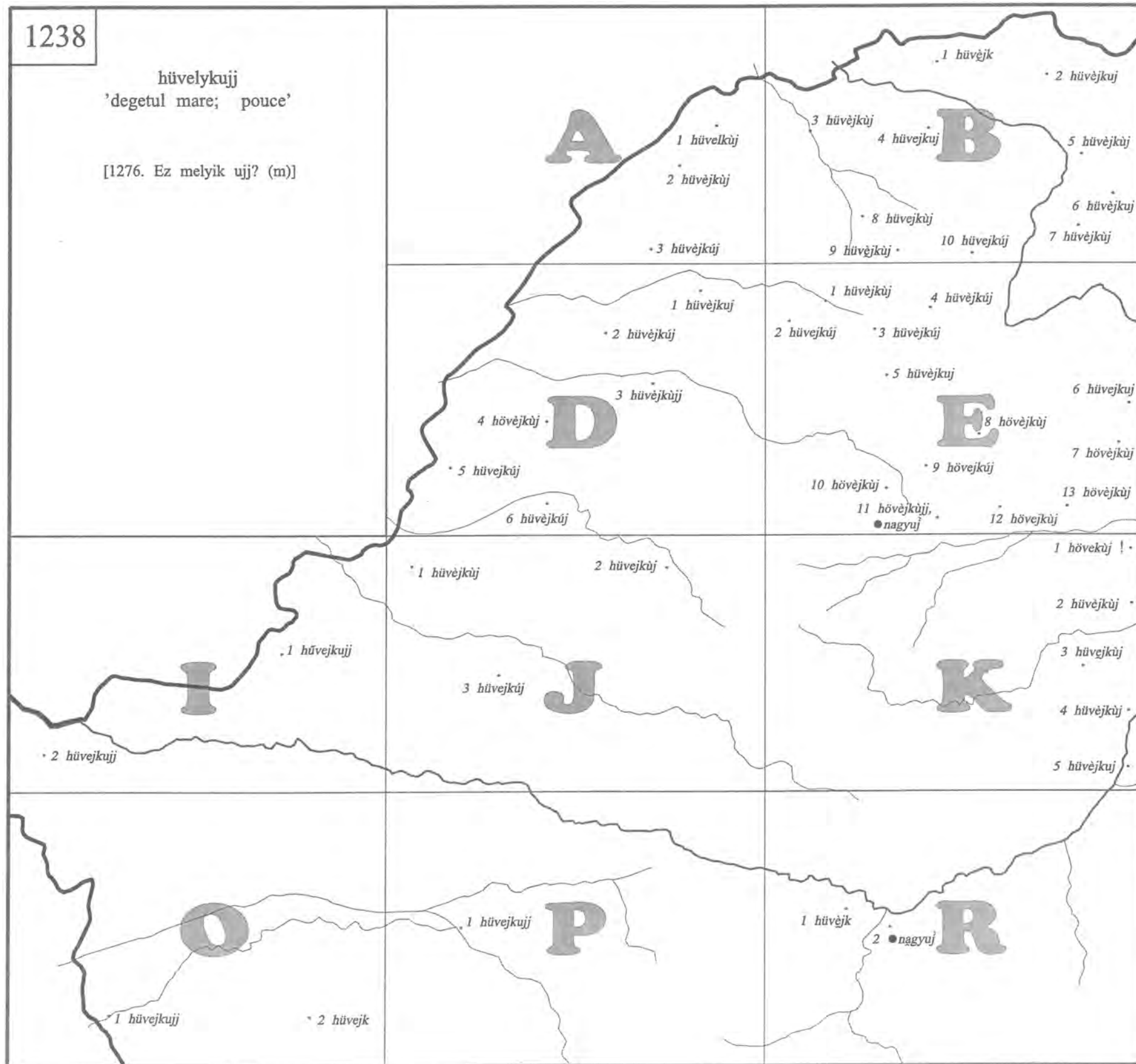

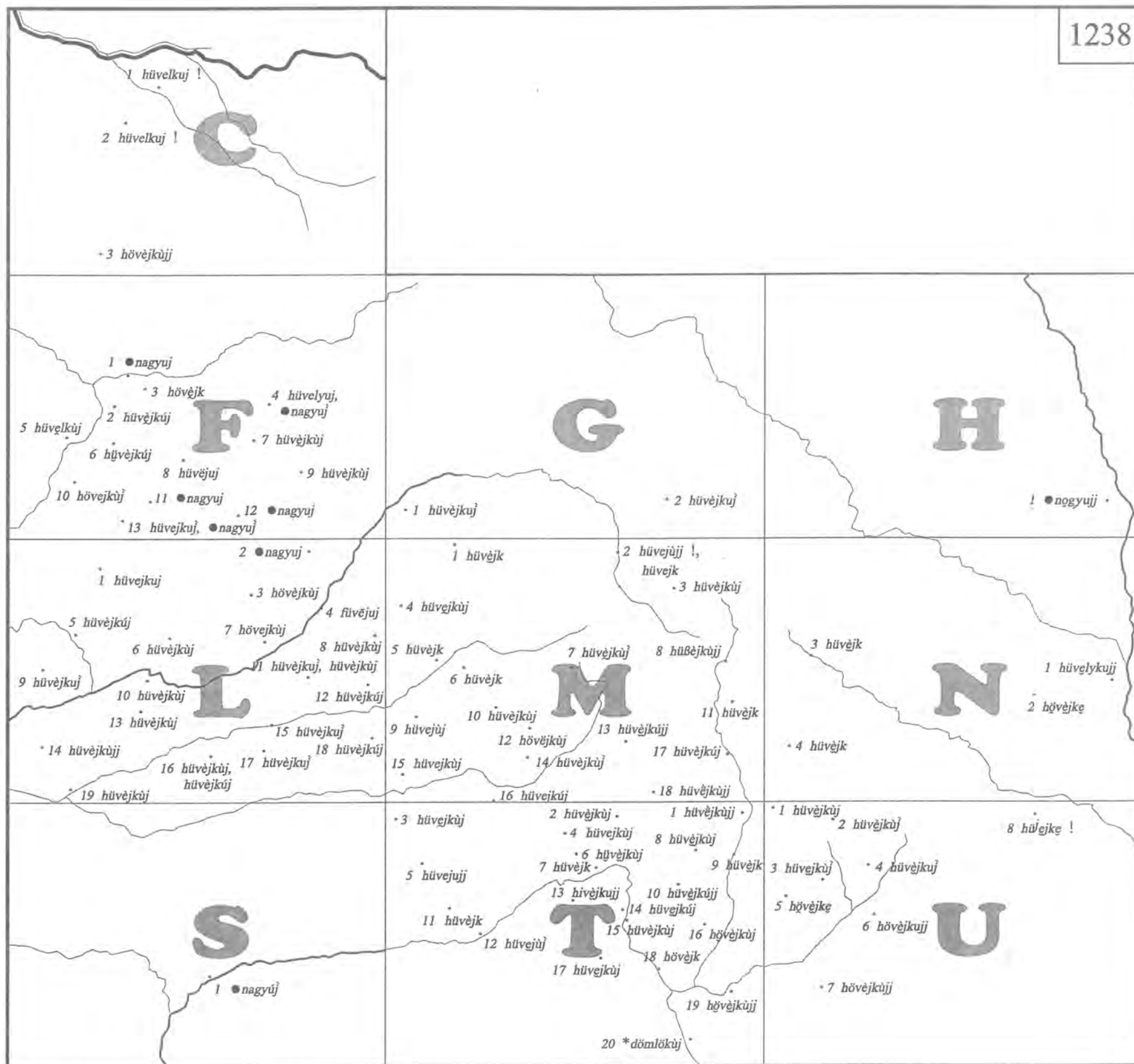

1238

hüvelykujj
'degetul mare; pouce'

[1276. Ez melyik ujj? (m)]

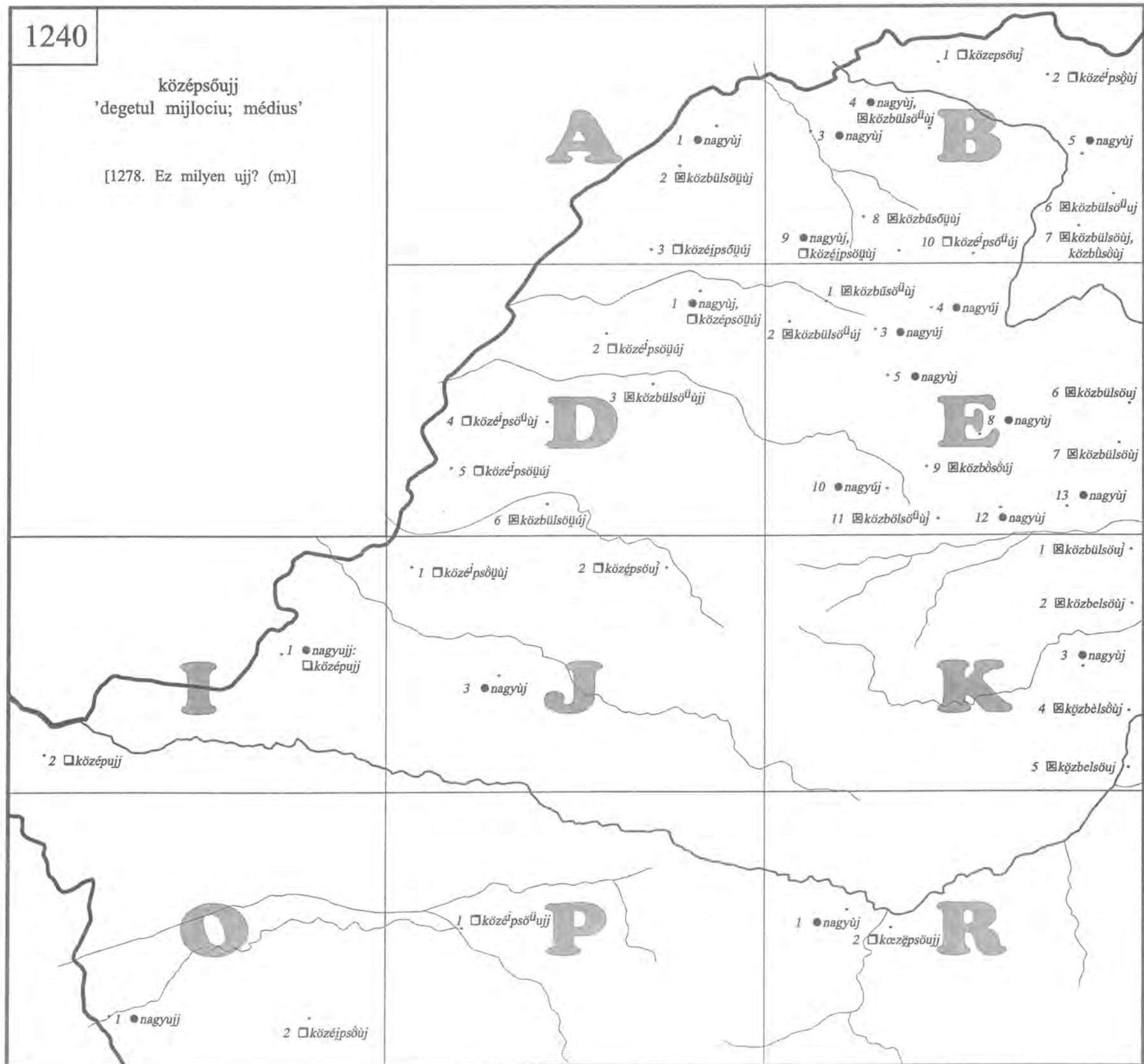

1240

középsőujj
'degetul mijlociu; médius'

[1278. Ez milyen ujj? (m)]

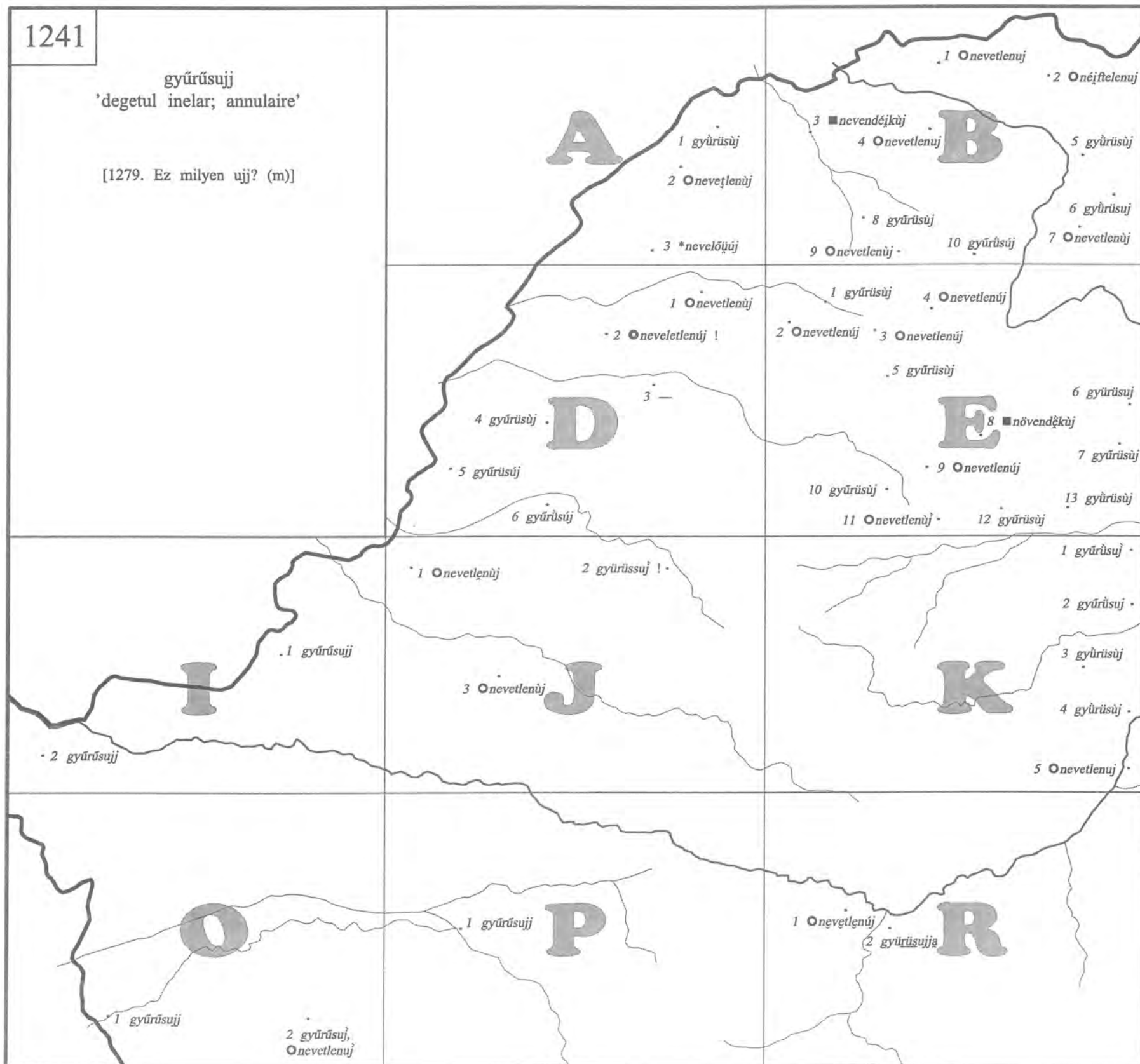

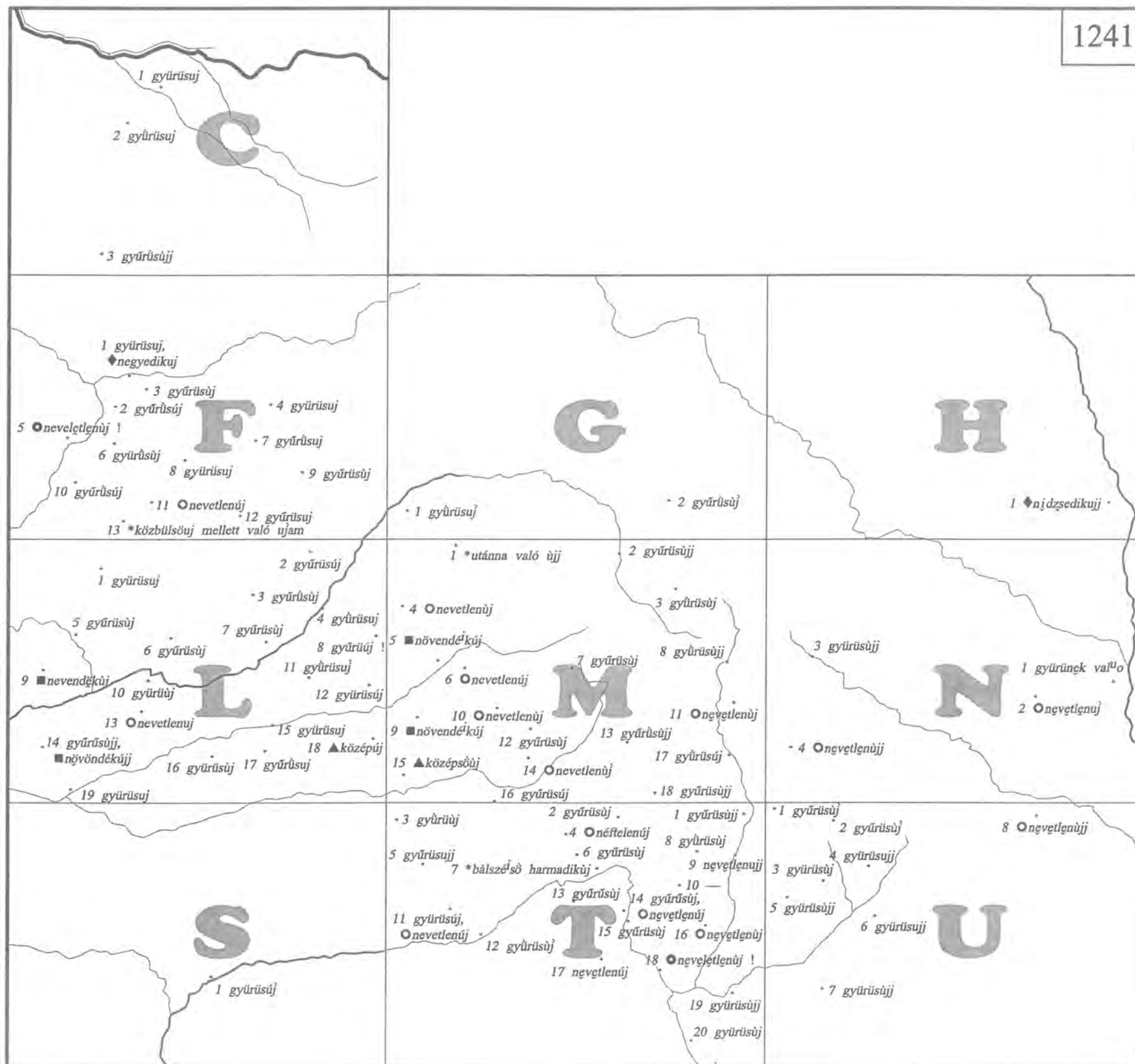

1241

gyűrűsűj
'degetul inelar; annulaire'

[1279. Ez milyen űj? (m)]

3. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból¹

1. Először Murádin László, A romániai magyar nyelvjárások atlaszának főmunkatársa írt egy bővebb tanulmányt *Az ellik és rokon értelmű társainak jelentésköre* címmel a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain (l. Murádin 1976) bizonyos állatok szülését kifejező szavak jelentésmezőjéről. Rá kilenc évvel jelent meg Imre Samu kisebb közleménye a Magyar Nyelvben Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője címen (l. Imre 1985). Az egyébként alapos és körültekintő Imre Samu figyelmét ezúttal elkerülte kolozsvári kollégájának írása, így tőle függetlenül jutott több vonatkozásban hasonló eredményre. A magyar nyelvjárások atlaszának (MNyA.) négy térképlapját elemezte vázlatosan, mégpedig a következőket: 326. *csikózik* [a kanca], 338. *(meg)ellik* [a tehén], 355. *malacozik* [a koca], 379. *kölykezik* [a kutya]. Ezek az ' <emlősállat> fiat (vagy fiakat) világra hoz' jelentésmező legfontosabb igéi, amelyek szinte kínálják magukat közös elemzésre. A sor még folytatható lenne – mint Imre is megjegyzi – más állatokkal, de nemzeti nyelvatlaszunk szerkesztőinek minden témakörben válogatni kellett, és olyan fogalmakat részesítettek előnyben, amelyek a nyelvterület minden régiójában ismertek, és a hagyományos népi kultúra szerves részét alkotják. A romániai magyar nyelvatlasz ezek közé sorolta még a juh és a kecske szülésre utaló szavait, de eltekintett a macska, a szamár vagy a bivaly hasonló cselekvésigéinek gyűjtésétől. Annak a kutatónak tehát, aki e jelentéskörben az egész nyelvterületre kiterjedő szóföldrajzi vizsgálatot tervez, meg kell elégednie a nagyatlasz munkatársai által kiválasztott négy esettel, de az adatbázist tekintve nem szükséges csak egyetlen forrás példatárára szorítkoznia, hanem több atlaszt is egyesíthet. A romániai magyar nyelvatlasz (RMNyA.) megjelenésével a nagyatlasz kényszerűen csonkán maradt keleti fele kiegészíthetővé vált, megteremtve ezzel a nyelvföldrajzi makrovizsgálatok alapját.

2. Visszatérve említett szerzőinkhez: Imre még nem támaszkodhatott az addig publikálatlan romániai magyar nyelvatlasz anyagára. Rövid vázlatában figyelmét arra összpontosította, hogy megragadja a legfontosabb szótársulási típusokat és ezek jellemző területeit. Térképvázlatai szemléletesek, de az említett okok miatt csonkák (a 22 romániai kutatópont a nagyatlasz gyakorlatának megfelelően egy kisméretű téglalapba van zsugorítva). Madártávlati szinkrón felvételét a következő gondolatokkal zárja:

„1. Viszonylag kevés azoknak a kp.-oknak [kutatópontoknak] a száma, ahol két lexicális változat él egymás mellett. Az ilyen kp.-ok – teljesen érthető módon – elsősorban az egyes izoglosszák mentén jelentkeznek. Bizonyos eltérést azonban e tekintetben is mutatnak az egyes térképek.

2. A lóra és tehénre, illetőleg a disznóra és kutyára vonatkozó megnevezések több közös vonást mutatnak egymással. Erre nem könnyű teljesen egyértelmű magyarázatot

1 Vö. Juhász 2003c, 2006b.

adni, de talán fölvehető, nem függ-e össze ez a viszonylagosan erősebb egyezés azzal a ténnyel, hogy a ló és a tehén általában egy utódot szül, a disznó és a kutya rendszerint többet.

3. A legizgalmasabb kérdés természetesen az volna: mivel magyarázható a vizsgált szavaknak a [4. A–C) pontokban] vázolt csoportok szerint való területi tagozódása. Erre azonban – legalábbis egyelőre – semmiféle reális magyarázatot nem tudok adni.” (Imre 1985: 93).

Jóllehet Imre megáll az általa is „legizgalmasabb kérdés”-ként számon tartott problémacsoport küszöbénél, tudniillik a leírt nyelvéllapok, részrendszerek történeti mozgásainak okainál, nagyon szimpatikus az a tudói attitűd, amellyel nem hárítja el, hanem igényli, sőt kitüntetett helyre teszi az általa be nem fogható oknyomozó vizsgálatot. Érdemes tehát ebben az irányban továbbhaladni, tudván azt, hogy a nyelvi jelenségek térbeli és időbeli változása olyan sokféle belső (rendszer-tani) és külső (extralingvisztikai) tényező függvénye, hogy teljes megismerésük szinte lehetetlen. Előtte azonban vessünk egy pillantást Murádin László néhány szemléletes táblázatára, illetve idézzük föl legfontosabb rendszertörténeti megállapításait.

1. táblázat

	a kanca	a tehén	a koca	a kutya
A.	ellik			
B.	ellik		fiadzik	
C.	ellik		malacozik	kölykezik
D ₁ .	csikózik	borjazik	malacozik	kölykezik
D ₂ .	vemhezik	borjazik	malacozik	kölykezik

2. táblázat

	a kanca	a tehén	a koca	a kutya
B.	ellik		fiadzik	
	ellik	borjazik	fiadzik	
C.	ellik		kölykezik	
	ellik	borjazik	malacozik	kölykezik
D.	fiaz			
	ellik		fiaz	
E.	fiaz			
	fiazik			kölykezik

Az első táblázatminta egyike azoknak, amelyek még a nagyatlasz négy ígére támaszkodó mezőmodelljeinek a legegyszerűbb, tagolatlan formától a bonyolultabb felé haladó építkezését mutatja. A második azt ábrázolja, hogy egyetlen kutatóponton belül is lehetnek tagoltságbeli variánsok a rendelkezésre álló lexémák száma és jelentésbeli terjedelme függvényében. A harmadik táblázat, amely illusztrációként az egyetemi dialektológiai tankönyv (Kiss szerk. 2001) általam írt egyik nyelvföldrajzi fejezetébe is bekerült (Juhász 2001c: 118), már a romániai magyar nyelvatlasz hat térképlapjának példatárán ábrázolja az egyes specializációs fokozatokat (ez utóbbit lásd a VI. főfejezet első alfejezetében).

A tankönyvi kommentár – műfajából eredően – csak a leglényegesebb, legáltalánosabb történeti mozzanatokra utal röviden: „A szinkrón kép egyértelműen osztódási folyamatra utal, amelynek során az ősi *ellik* mellé részben az utódokra utaló általánosabb jelentésű szavak, mint *kölykezik* (<: *kölyök*), *fiadzik* (<: *fiú*), részben fajspecifikus kifejezések, mint *csikózik*, *borjazik*, *gidózik/kecskézik/ollózik*, *bárányozik*, *malacozik*, *kutyázik* stb. sorakoznak fel. A fajspecifikus megnevezések előretörése jelentős mértékben hozzájárul a jelentésmező differenciálódásához, sőt ahhoz is, hogy az általánosabb jelentésű *ellik*, *fiadzik* sok helyi nyelvjárásból teljesen kiszoruljon.” (Uo.) Ezek a szakirodalmi előzményekre támaszkodó megállapítások lényegében most is megállják a helyüket, de a részletesebb térbeli és időbeli folyamatelemzéshez elkerülhetetlen az egész nyelvterületet láttató szemléltető térképek elkészítése. Ezek birtokában kell Murádin László kiváló tanulmányának néhány zárógondolatát mérlegre tennünk és új, részben az eddiektől független következtetéseket is megkockáztatnunk.

3. Vegyük tehát sorra először Murádin László kiszemelt tételeit!

3.1. „Aligha tévedek – írja –, ha úgy vélem, hogy a tárgyalt élettani folyamat megjelenésére kezdetben csak az *ellik* szolgált. Nemcsak, hogy ősi, fgr. eredetű szó (vö. TESz.), hanem sok helyütt ma is ez fogja át a szóban forgó jelentésmezőt.” (I. m. 29.) Nem tudom, készítette-e a nyelvterület egészét áttekintő térképvázlatot Murádin a nagyatlasz és a romániai nyelvatlasz (kéziratos) lapjainak felhasználásával a tanulmány írása során. Amikor a saját térképeimmel elkészültem (lásd a fejezet végén, függelékben), az egyik gondolatom épp az volt: alighanem újra kell gondolnunk a fenti idézetben foglaltakat.

Már Imre Samu csonka vázlatainak szemlélése közben is feltűnt az, ami a két atlasz egyesített kutatópont-hálózatú térképein még inkább kiütöközik, hogy az *ellik* tipikus táji kifejezés. Expanziója a ló és a tehén szülésének megnevezésében a leglátványosabb: a Bakony vonalától Kolozsvárig uralja a központi nyelvterületet. Így válhatott a köznyelvi főjelentés alapjává (‘nagyobb emlősállat <főleg tehén és ló> utódot hoz a világra’). A terjedés végpontját, a nyelvterület szélét azonban csak egy északi és déli sávban érte el: a Felső-Tisza vidékén, illetőleg lent az Al-Duna és a Maros alsó folyása között, tehát az alföldi részeken, ahol előrejutását hegyvidékek nem akadályozták.

Hogy milyen centrumból indult hódító útjára e szó, jól mutatja a két kisebb állatra vonatkozó térképlap: nagyjából Győr és Mohács között a Duna két oldalán helyezkedik el az a kifli alakú rész, amelyet mellesleg a történészek egy része (l. pl. Györffy 1977: 30–34, 1984: 623–626) a kora Árpád-kor kitüntetett fontosságú területének, a fejedelmek és családjaik szállásterületének, illetve később központi királyi birtokok helyének tüntet fel. Itt jól látható, hogy az izoglosszák lényegében sehol sem érik el a nyelvterület széleit (csupán északon közelítik meg). Minimális annak a valószínűsége, hogy a nyelvterület legtávolabbi pontjain – mintegy „varázsütésre” – egyszerre induljon meg egy olyan folyamat, amely egy szót visszaszorulásra kényszerítve épp a centrumba zár vissza, miközben a széleken vagy egyéb eldugottabb helyeken semmi reliktumot nem hagy hátra. Hogy mi történt a szélső régiókban, arról a többi lexéma helyzetének elemzésével lehet választ adni, de máris leszögezhetjük: az, hogy a mezőszegi és székely nyelvjárások nem használják az *ellik* igét, Murádin László vélekedésével ellentétben (i. m. 30) feltehetőleg nemcsak a kihalásnak, hanem bizonyos nyelvjárásokban az eredendő hiánynak köszönhető. A szó finnugor eredeztetését ez nem ingatja meg, de fel kell tennünk, hogy e kifejezést a honfoglaló magyarságnak csak egy része ismerte, illetve használta.

3.2. Volt-e még (a nyelvjárási kötöttségű *ellik*-en kívül) az ő- és az ómagyar kor fordulóján olyan szó, amely emlőállatok szülésére általánosságban utalt? Erre a kérdésre – ismét csak szóföldrajzi elemzések után – igennel válaszolhatunk: ez a *fial*, *fiaz*. Azok az elvárások, amelyeket az *ellik* kapcsán az általánosan ismert régi kifejezésekkel szemben megfogalmaztunk, a *fial*, *fiaz(ik)* adataiban, térbeli elhelyezkedésében szépen teljesülnek. A kisebb állatokra vonatkozó igék térképei itt is jól jelzik a szavak korábbi nyelvöldrajzi státusát: van egy a Tisza és a Körösök tengelyével kijelölhető központi terület, a peremeken és néhány híres nyelvjárásszigeten mutatkozó reliktumokkal (l. pl. a szlavóniai Kórógyot vagy az északi csángó Szabófalvát). Ezek a zárványok részben Árpád-kori néptörédek utódai, részben olyan középkori népmozgások tanúi, amelyek a forrásvidékek ómagyar nyelvállapotára is utalnak. Ilyenek például a *kölykezik* (a *kutya*) térképén a moldvai Szabófalva és Bogdánfalva *fial* adatai, amelyek önmagukban is valószínűsítik azt, hogy az ómagyarban a Mezőségen (egykori kibocsátóhelyükön) még szélesebb körben használatos volt a szó. Ha a *fial*, *fiaz(ik)* különböző térképeken előforduló zárványszerű adatait egyesítjük, nyilvánvalóvá válik, hogy keleten és nyugaton, északon és délen a legkülönbözőbb nyelvjárástípusokba sorolható kutatópontokról vannak példaink. A központi mag lokalizálhatósága, a zárványok jellegzetes peremhelyzete és széles szórtsága, a szótó jelentésének általános, nem fajspecifikus jellege valószínűsítik a jelentésmező központi részében való korai helyfoglalást.

A *fial*, *fiaz(ik)* történeti helyzetét főbb vonalakban Murádin László is hasonlóan látja: „[az *ellik* mellett] talán legkorábban, alkalmasint területi differenciáltsággal, a *fial*, *fiaz*, *fiadzik* alakult ki, az utód jelölte szó, a *fiú* (vö. még *kecskefiú*, *nyúlfiú*) továbbképzése útján. A *fiadzik* – az *ellik*-hez hasonlóan – egymaga is átfoghatta a tárgyal

jelentésmező egészét, anélkül, hogy akár az *ellik*, akár a *fiadzik* közvetlenül utalt volna az állat fajtájára. A két név területi találkozásából jött létre az a részrendszer-típus, amelyben a jelentésmező kettős tagolású: *ellik/fiadzik*.” (I. m. 29.) Nyomban hozzátehetjük: külön tanulmányt érdemelne az ütközőzónákban zajló jelentésmozgások részletes feltárása: szinonimák kialakulása, a jelentésmező differenciálódása. – Itt szükséges még egy rövid kitérés az *ellik* és *fial* kronológiai és alaki viszonyára. „Az [*ellik*] ige csak egészen későn vált ikessé” – szögezi le a TESz. (1: 750), és közli, hogy a kikövetkeztethető finnugor tő a **sente* (‘sokasodik, szaporodik’), amely szabályos hangváltozással válik az ősmagyarban *ed(e)*- alakúvá. Ehhez járul – ugyancsak az ősmagyar kor folyamán – az *-l* igeképző (hasonlóképpen foglal állást az EWUng. 314 is), tehát az ősmagyar végére egy **edelü* ~ **edeli* (óm. > *edel*, ill. **edelü* ~ **edeli* > **edlü* ~ **edli* > *edl* > *ell*) formával számolhatunk. A *fial* végén is *-l* igeképző van, bár itt nem deverbális, hanem denominális képzéssel van dolgunk: a *fiú* főnév ősmagyar alakja bővül a szuffixummal: **foyalu* ~ **fiyalu* ~ **fiβalu* > óm. **fiyal* ~ **fiβal* ~ *fijal* > *fial* (vö. EWUng. 396 is). A két szó alaktörténete tehát a honfoglalás előtt párhuzamos „síneken” fut.

3.3. A jelentésmező radikális átalakulásához vezetett az az onomasziológiai fordulat, melynek során a szülést megnevező igit a „magzat neve + igeképző” séma szerint alkották meg egyes nyelvjárások: *csikózik*, *borjazik*, *malacozik*, *kölykezik* stb. Murádin László szerint a 16. század elejétől vannak e típusra nyelvtörténeti adataink, de – s ezt már én teszem hozzá – ennek kiformalódása is az ómagyarra nyúlik vissza.

A típusnak ma két gócpontja van: az egyik a Dunántúl, a másik Erdély. Nagy kérdés, hogy a két jelentős folt a régiségben egybeért-e, tehát a központi helyzetű *ellik* és *fial* vágta-e szét az egységes tömböt, vagy valamelyik góc történetileg másodlagos. Anélkül, hogy e kérdést most el akarnám dönteni, le akarnám zárni, azt a gyanúmat fogalmazom meg, hogy a típus bölcsője a nyugati nyelvterület lehetett, keletre jutása pedig a székelység Árpád-kori nagy nyugat–kelet irányú településtörténeti mozgalmával függ össze. A fentiekben már érintettük, hogy a Mezősége a *fial*, *fiazik* típus rekonstruálható, talán még a középmagyar korra is. Később a Székelyföldön virágba szökkenő, kiteljesedő megoldás kerekedett felül egész Erdélyben. Ez az életerős, a nyelv specializációs törekvései által mozgatott újítás nyugaton is terjedőben volt: látványos előrenyomulása figyelhető meg az *ellik* tömbjétől északra és délre. A keletre haladás egy-egy lépcsője kiválóan rögzíthető a négy térképlap egymásra vetítésével. A területi változás kárvallottja leginkább a *fial* típus.

4. A szemantikai mező átrendeződésének minden nyelvjárásban egyik legáltalánosabb mozgatórugója a minél nagyobb jelöltségre, specifikációra irányuló törekvés. Esetünkben ez vezet a legnagyobb hatású változáshoz, a faj egyedeit megnevező főnevek igésítéséhez. Az említett innováció azonban – akárcsak a többi idevonható szó – nem tudta birtokba venni az egész nyelvterületet. A tájanként eltérő jelentésmező-tagolódás függ az ő- és ómagyar korból örökölt alapvető rendszerjellemzőktől, de leginkább mégis

nyelvjárásközi hatásoktól. Ez utóbbiak figyelmen kívül hagyása csak formális kategorizációt tesz lehetővé. A térbeli mozgások végigkövetését nagymértékben segíti az, hogy az egymással összefüggő kifejezések térképenként eltérő ütemeket rögzítenek. Minél kisebb, illetve „jelentéktelenebb” állatra vonatkozó térképet szemlélünk, annál több esély van tagolt térbeli képletek regisztrálására. A változatos szóföldrajzi képből mind az archaizmusok, mind a neologizmusok fellelhetők. Tanulságos lesz ebből a szempontból a juhra és kecskére vonatkozó igék térszerkezetének analízise. Ez a két szócikk azonban – ahogy említettük – a két nagyatlász közül már csak a romániai-ban található meg. Értelmezésük a jelentésmező főigéinek komplex elemzése után már sokkal több eredménnyel kecsegtet.

5. Az alábbiakban tehát a juh és a kecske szülésére vonatkozó szavak térbeli megoszlását és történeti nyelvföldrajzi analízisét kísérelm meg, továbbíve néhány nyitott kérdés tárgyalását is.

5.1. Előtte azonban érdemes visszatérni az *ellik* és a *fial* (*fiazik*) kettősségére. A nyelvi differenciálódás természetes következményét látjuk abban, hogy a magyar nyelvterület jelentős részén (főleg az Alföldön) mindkét igét használják, de eltérő jelentésben (a *fial*-t és a *fiazik*-ot most jelentéstanilag egynek véve). Imre Samu is utal erre a körülményre tanulmánya végén: „A lóra és a tehénre, illetőleg a disznóra és kutyára vonatkozó megnevezések több közös vonást mutatnak egymással. Erre nem könnyű teljesen egyértelmű magyarázatot adni, de talán fölvethető, nem függ-e össze ez a viszonylagosan erősebb egyezés azzal a ténnyel, hogy a ló és a tehén általában egy utódot szül, a disznó és a kutya rendszerint többet” (1985: 5: 93). Imre óvatosan fogalmaz, de jó nyomon jár a választadásában. Óvatosságának egyik oka az, hogy térképvázataihoz még csak a nagyatlász (MNYA.) lapjait használhatta, amelyben a romániai magyar nyelvterület csupán 22 kutatóponttal van képviselve, szemben a később kiadott romániai magyar nyelvatlással (RMNYA.), amely 136 településen követi nyomon a jelenségek térbeli változását. 2003-as tanulmányom (Juhász 2003c) térképvázatai a két atlasz egyesített jelenségtérképei alapján készültek, így határozottabb nyelvföldrajzi megfigyelésekre alkalmasak. (Sajnos egyik atlasz sem fektetett túl nagy súlyt arra, hogy egyes szavak jelentésmegoszlását tudakolja, ezért más források bevonása is hasznos lehet.) Az egyesített jelenségtérképek tehát megerősítik Imre azon megállapítását, hogy az *ellik* <a tehén>, valamint az *ellik*² <a kanca> térképeinek térbeli jelenségszerkezete nagyon hasonló, szemben a kisebb állatok szülését lexikálisan leképező térképekkel.

A térbeli egyezések szabályossága mögött nagy valószínűséggel jelentésszabály húzódik meg, legalábbis az *ellik* « *fial/fiazik* » opozíció vonatkozásában. A keresett/sejtett szabályt (vö. Imre i. h.) expressis verbis megtalálhatjuk Csűry Bálint Szamosháti szótárában, amely az Alföld északkeleti vidékéről ad teljességre törekvő szókincsleírást.

2 Az atlaszlapok fejrészeiben *csikózik*-nak címszavasítva.

Íme (a ritkítások az én kiemeléseim): „**ellik** ... 'fiat szül (egyszerre egyet)' (tehén, kanca, számár, juh, kecske, bivaly). Vö. fiadzik. L. megellik.” (SzamSz. 1: 216); „**megellik** ... 'fiat hoz létre [!] (egy szülésre egyet), megborjazik, megcsikózik' (tehén, kancaló, kanca számár, bivaly, juh, kecske stb., amely állat egy fiat szül)... Vö. megfiadzik.” (2: 79); „**fiadzik** ... 'kölykezik, fiakat nemz'³ (egyszerre többet)... Vö. ellik. L. megfiadzik.” (1: 289); „**megfiadzik** ... 'megkölykezik, fiakat hoz létre (egyszerre többet)' (kocadisznó, kutya, macska, egér stb.)... Vö. megellik.” (2: 82).

A köz- és irodalmi nyelv mindkét szót használja, de nem ilyen határozott jelentés-tani szembenállással. Idézem A magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadását (ÉKsz.²): „**ellik** ... <emlőállat> (fiat) világra hoz. *Úszót ~ett a téhén.*” (280), „**meg|...~ellik** <nagyobb háziállat> (több[!]) kicsinyét világra hozza” (879). Itt ugyan feltűnik az 'egyet szül' « többet szül' jelentéstani motívuma, de véleményem szerint tévesen: a tehén, a ló jellemzően egyet szülő állatfajok, tehát a *több* számnév egy-re javítandó. Lássuk ezek után az ellentett igék szóiccikét is: „**fial|~dzik** ... 1. <(Kisebb) emlőállat> kölykezik” (391), „**meg|...~fiadzik** ... 1. <Nőstény> kölykeit világra hozza” (882), **fial** ... 1. (t. n. is) <Koca> fiadzik...” (391). Hogy a két utóbbi példák specifikációja (<nőstény>, ill. <koca>) rendben van-e, azt most ne firtassuk. Inkább vegyük észre azt a kézenfekvő jelentéstani motívumot, amely esetleg nyelvjárási lexémák szembeállítására alkalmas lehet, tudniillik az értelmező kéziszótárban is felbukkanó: „*nagyobb* háziállat” – „*kisebb* emlőállat” különbségtételt. Bár a kérdés további vizsgálatot érdemel, pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez legfeljebb másodlagos szempont lehet a jelentésmegoszlásban, hiszen például a szamosháti nyelvjárásban a kecske és a juh *ellik* (l. fentebb), míg a kocadisznó (*meg*)*fiadzik*, jóllehet az anyadisznó rendszerint nagyobb, mint egy juh vagy kecske. Az *ellik* ige jelentésének Csűry által megfogalmazott határozott szabályszerűségét erősíti meg az is (a középső nyelvterületen), hogy keleti jelenséghatára mindig azonos vonalon⁴ fut a tehén, ló, kecske és juh esetében (nagyjából az Alföld és Erdély természeti határát adó vízválasztó mentén).

5.2. Mivel a hat (ill. négy) állatra vonatkozó 'világra hoz' jelentésű szavakat bemutató térképlapokon – sem az MNyA., sem az RMNyA. anyagában – egyetlen *ellik*-et sem találtam Erdély belsejében⁵ és Moldvában, 2003-as tanulmányomban (Juhász 2003c: 109) a következő nyelvjárás-történeti feltevést kockáztattam meg: „...az *ellik* tipikus regionális kifejezés, amely – bármennyire meglepő – valószínűleg sosem volt minden magyar nyelvjárásban használt lexéma. Sőt: a vizsgált térképek egybevetéséből épphogy nem a visszaszorulásra, hanem a határozott terjedésre lehet következtetni”. A térbeli

3 A *nemz* helyett nyilván a *szül*, *világra hoz* lenne a megfelelő szinonima. Példaként a kocadisznó, macska, kutya, egér, patkány van felsorolva.

4 Egy szabályt erősítő kivétel: az *ellik* (a *juh*) térképén (RMNyA. 487/a) az E: 8-as kutatóponton (Középlak) a *megbárányozik* vette át az *ellik* helyét.

5 Kalotaszeget nem sorolom Belső-Erdélyhez!

mozgásra főleg a rendelkezésre álló térképek izoglosszáinak összehasonlításával következtettem, írásos nyelvjárás-történeti anyagra nem támaszkodtam. Szükségesnek látom tehát az idézett mondatokat kiegészíteni, pontosítani.

Az egyik pontosítás arra vonatkozik, hogy az *ellik* „valószínűleg sosem volt minden magyar nyelvjárásban használt lexéma”. Úgy gondolom, hogy az *ell(ik)* és a *fial/fiaz* együttélése az ősmagyar korba nyúlik vissza, amely – mint ismeretes – hozzávetőlegesen ezerötyszáz, kétezer évet ível át, tehát a honfoglalás korára valóban létrejöhetnek olyan nyelvjárások, amelyek a következő lexikai megoldásokat követték: a) csak az *ellik*-et használták minden állat szülésére, b) csak a *fial/fiaz* igék valamelyikét (vagyis ezek kiszorították az *ell(ik)*-et, esetleg ez utóbbi nem is volt teljes ismertségű a magyar népességben), c) mindkét szót használták, fokozatosan megerősödő jelentésmegoszlással.

Ami mármost Erdély és Moldva nyelvjárásainak huszadik századi „*ellik*-nélküliséget” illeti, felvetődik a kérdés, hogy ez a furcsa egyneműség milyen régi időkre nyúlik vissza. Ez alkalommal sem áll módomban mélyreható regionális szó- és nyelvjárás-történeti kutatásokba bocsátkozni, önként kínálkozik azonban egy kitűnő forrás, az Erdélyi magyar szótörténeti tár idevágó anyagának szemügyre vétele. Lássuk tehát az *ellik* adatait⁶: „1. borjazik; ... 1673: Fejős Tehenek közzül hét most ősszel ellettek [Fog; UtI]. 2. csikózik; ... 1843: A szegény öreg Csák égy év és három napra, égy szép piros pej kanca csikot ellett Persivától [Zsibó; WLt Nagy Lázár lev.].” (SzT. 2: 1053). Az első adat Fogaras város udvartartási irataiból, a második a báró Wesselényi család levéltárából való: a levél írója feltehetőleg az a Nagy Lázár, aki Szinnyei lexikona szerint (MÍrók. 9: 711) kéziratos munkát hagyott hátra a kolozsvári színészetről. Egyik forrás sem tekintendő nyelvjárási szempontból relevánsnak. További két adat található még ’borjazik’ jelentéssel a SzT. 8. kötetében a *megellik* szócikkében (449) 1729-ből és 1793-ból, Ds város levéltárának jegyzőkönyvéből, illetőleg a Szilágy megyei Zsibóról. Zsibó a történeti Partium területén található, jelenleg is az *ellik* keleti peremzónájában, a Szamos parti Ds pedig Erdély kapujában, a *borjazik* mai területének északnyugati csücskében. Ez a néhány példa tehát egyrészt számszerűleg, másrészt csoportnyelvi, illetve dialektológiai státusa tekintetében inkább erősíti, mint gyengíti azt a tételt, hogy Erdély nyelvjárásai már a korábbi századokban sem használták – legfőljebb igen ritkán és területi kötöttséggel – az *ellik* igét.

5.3. Mielőtt azonban vizsgálat alá vennénk azokat a szavakat, amelyek a keleti nyelvetületen az *ellik* helyén állnak, térjünk vissza röviden a jelentésmező differenciálódásának kérdéséhez. Amint említettük, a *fial/fiaz(ik)* megjelenésével nemcsak lexikális megoszlásra nyílt mód, hanem a megnevezés „perspektívája” is módosult: a történés a születő utód szemszögéből is értelmeződik: ’fiú /=utód/ jön a világra’. Gyökeres for-

6 A helyesíráson kisebb nyomdatechnikai jellegű egyszerűsítést hajtottam végre, amely az *ö/ő, ü/ű* grafémák mellékjeleit érintette.

dulat azonban akkor következett be szemasziológiaiilag, amikor az utódra való utalás nem általánosságban, hanem konkrétan, fajspecifikusan valósult meg. Vagyis a tehén borjút ellik, azaz *borjazik*, a ló csikót, azaz *csikózik*, a koca malacot, azaz *malacozik*, a kutya kölyköt, azaz *kölykezik*. A képet tovább színesíti az, ha egy állat kicsinyét eleve több szóval nevezhetik meg, például a kiskecske lehet *gida*, *gidó*, *olló* stb., ezért az ezekből alkotott igék is többfélék lehetnek. (Az állatok kicsinyeinek megnevezésére a keleti nyelvterületen l. Vargha 2007.) Erdély területén a nyelvjárások zöme ebbe a kognitív szemantikai típusba tartozik, de nyomai vannak az ősi *fial* igének is. A változatos szóállomány mind az élőnyelvi atlaszokban, szótárakban, mind a Szótörténeti tárban sok példával, jól dokumentálható. Lásd az utóbbiban a következő szócikkeket (az első előfordulás évszámával): 1579: *bárányoz*, 1786: *bárányozik*, 1588: *bárányozás*; 1687: *borjuzás*, 1598: *borjuzik*, 1688: *borjuzandó*, 1605: *borjuzó*, 1692: *borjuzott*; 1799: *csikózás*, 1799: *csikóz(ik)*, 1684: *csikózó*, 1827: *csikóztatik*; *fiadzó* (1631: 'malacozó', 1756: 'bárányozó'), *fiazó* (1687: 'malacozó', 1749: 'bárányozó'), *fiazik* (1592: 'malacozik', 1824: 'bárányozik'); 1831: *gidózó*; 1724: *kölykezik*; 1693: *maladzó* (!) (*diszno*); 1763: *malacozás*, 1716: *malacozó*; 1763: *ollózik*, 1637: *ollózni való*, 1711: *ollózó*, 1698/1730: *ollózó számban levő*.

6. Vessünk ezek után egy-egy pillantást arra két térképre, amely csak az RMNyA.-ban van meg (a belőlük készült szimbólumos, izoglosszavonalas szemléltető lapot l. a függelékben).

6.1. Közülük a 487. *ellik* (*a juh*) címszavú az egyszerűbb, könnyebben áttekinthető. A térkép bal oldali szelvényén látható az *ellik* izoglosszája, amely átlósan ÉK–DNy irányban húzódik. Kalotaszeg vidékén érintkezik a (*meg*)*bárányozik* tömbjével, amelynek centruma a Mezőségen van. Amint említettem, az E: 8 kutatóponton kisebb K–Ny-i irányú áttörés figyelhető meg az *ellik* rovására, egyébként a jelenséghatár megegyezik a többi térképen látható vonallal. Lent az R mezőben, a Maros völgyében látható két ismert nyelvjárássziget. Csernakeresztúron (R: 1) Bukovinából áttelepült székelyek leszármazottai élnek, így érthető, hogy a székelység északi, északkeleti részének (a kibocsátó területeknek) a szóhasználatuk tükröződik a *megfiadzik* igében. A másik nyelvjárássziget Lozsád (R: 2), ahol mezőszéki eredetű lakosság él, ennek megfelelően a helyi tájszó: *megbárányozik*. A térképlap jobboldali szelvénye, amely a Mezőség nagy részét, a Székelyföldet és Moldvát ábrázolja, két lexéma vetélkedését mutatja. A Mezőség egyöntetűen a (*meg*)*bárányozik* területe, a Székelyföldön mindkét szó előfordul, jellegzetes területi megoszlással: a középső tömb a (*meg*)*fiadzik*-é, ezt öleli körül egy széles déli sáv, amelyet a rivális kifejezés birtokol. A négy moldvai kutatópont ugyancsak jellegzetes és jól magyarázható képletet mutat. Az északi csángó Szabófalva (H: 1) – mezőszéki gyökereiből eredően – *megbárányaddzik*, a déli csángó Bogdánfalva (N: 1) ugyancsak mezőszéki nyelvjárási szubsztrátuma szerint *bárányaddzik*-ot mond. A dél-erdélyi nyelvjárássziget, Oltszakadát (S: 1) legközelebbi szomszédait, Kóbort (T:

11) és Halmágyot (T: 12) követve szintén *bárányozik*-ot mond. Az egyetlen nyelvjárásziget, amely várakozásainkkal ellentétes képet mutat, Domokos (C: 3): nem a mezőség, hanem a középső székely mintát követi (*megfijaddzik*).

6.2. A másik elemzendő térkép, az *ellik* (*a kecske*) (488.) jóval differenciáltabb tagolódású. Hasonlóság mutatkozik az előző lappal többek között a következőkben. Az *ellik* izoglosszája ugyanazon a nyomvonalon halad, de Középlak (E: 8) is a területe alá tartozik. A Maros vidéki két nyelvjárásziget viselkedése is szabályszerű: Csernakeresztúr (R: 1) belső székely, Lozsád (R: 2) mezőségi mintát követ. A Székelyföld északi felében ismét látható a (*meg*)*fiadzik* tömbje, amelyet csonka körívben egy fajspecifikus helyi kifejezés, a (*meg*)*ollózik* ölel körül.

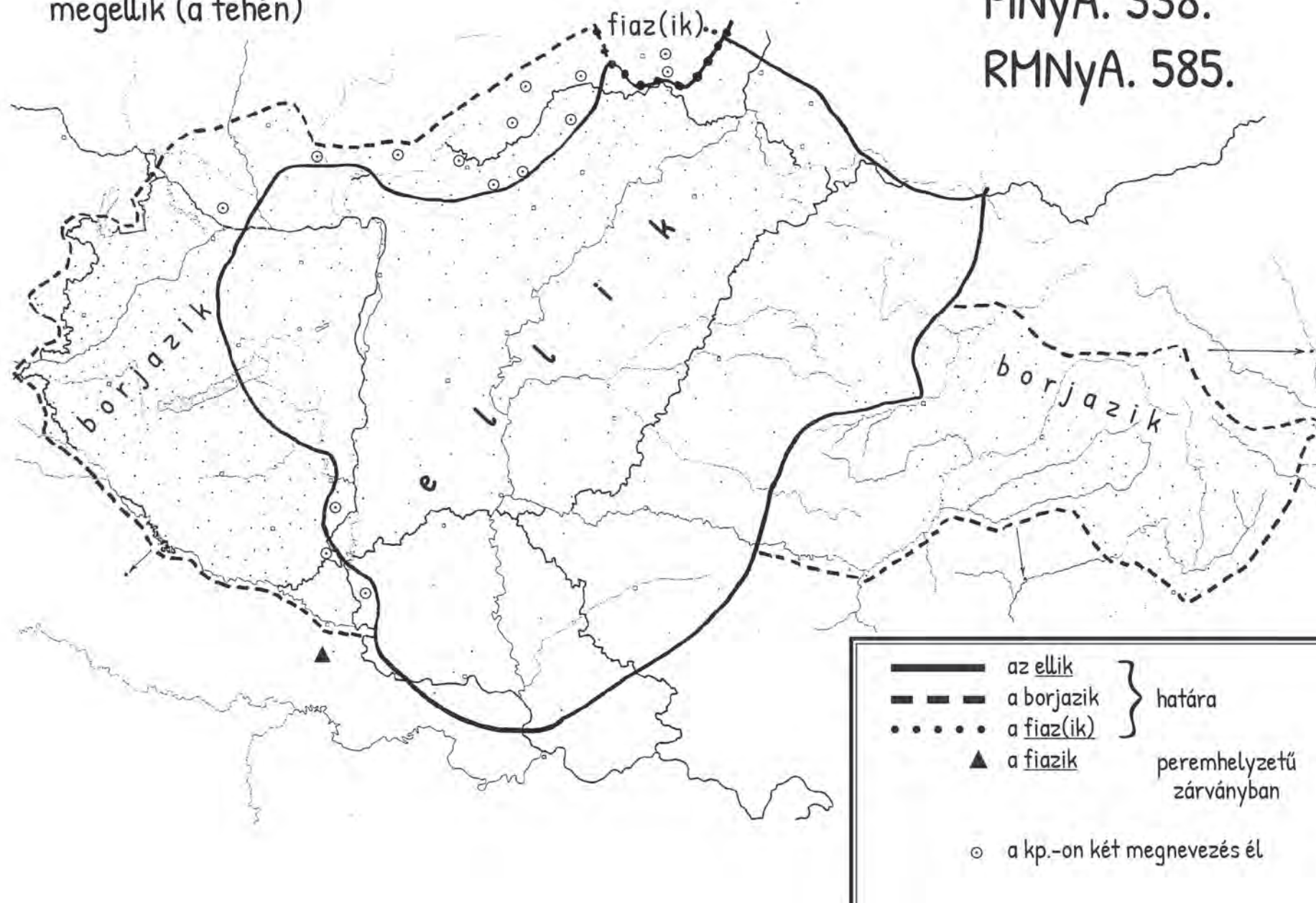
Néhány jellegzetes különbség is érzékelhető. Ilyen például az, hogy a központi székely tömbből délkeleten levált egy területdarab (U: 1, 3), amelyet így körülfolyt az *ollózik* egyre szélesedő sávja. Ez utóbbinak az offenzív, előretörő, terjeszkedő szerepét mutatja az is, hogy a Maros és Küküllők vidékén több nyugatra irányuló éket alakított ki (l. pl. F: 9, L: 15, 16), keleti irányban pedig az egyik székelyes csángó kutatópontot is meghódította (U: 8, Diószeg). Különbség továbbá az is, hogy a Mezőség területe igazi nyelvföldrajzi „csatater”. A fő tömböt a (*meg*)*gidózik* területe adja, de ez szétesőben van egy északi és déli alcsoportra. A két csoport közé ékelődött egy jellegzetes innovációs megoldás, a *bárányozik* (L: 3, 5, 6, 7), amely egy másik faj kicsinyének nevét tette meg az ige alapjául. Ilyen „külső” megoldások akkor szoktak feltűnni a nyelvföldrajzi térben, amikor többirányú és viszonylag kiegyenlített versengés folyik a jelen levő szavak, illetve jelenségek között. A gyenge helyzetű reliktumok közé tartozik a Mezőségen a (*meg*)*fiadzik* lexéma, amely néhány elszigetelődött ponton található meg (F: 12, L: 1, 11). Egykori nagyobb hatókörére enged következtetni az, hogy egyes nyelvjárászigeteken is még fellelhető (pl. C: 3).

7. A számos felvetődő kérdés közül térjünk ki még röviden egy általános jellegűre. Miért van az, hogy az egyes reáliákkal kapcsolatos terminológia nyelvföldrajzi tagoltságának mértéke érzékelhető különbséget mutat? Úgy látszik, általános nyelvészeti szabályszerűségként fogalmazható meg, hogy a lexikális tagoltság mértéke fordítottan arányos az adott fogalom kommunikációs fontosságával és a hozzája rendelt nyelvi eszközök használatának gyakoriságával, „bejáratottságával”. A változatos terepen mind az archaikus, mind a neológ formák nyerhetnek maguknak kisebb-nagyobb tereket. Történeti viszonyuk feltárása a komplex módszerekre támaszkodó nyelvföldrajz és nyelvjárástörténet feladata.

megellik (a tehén)

MNyA. 338.

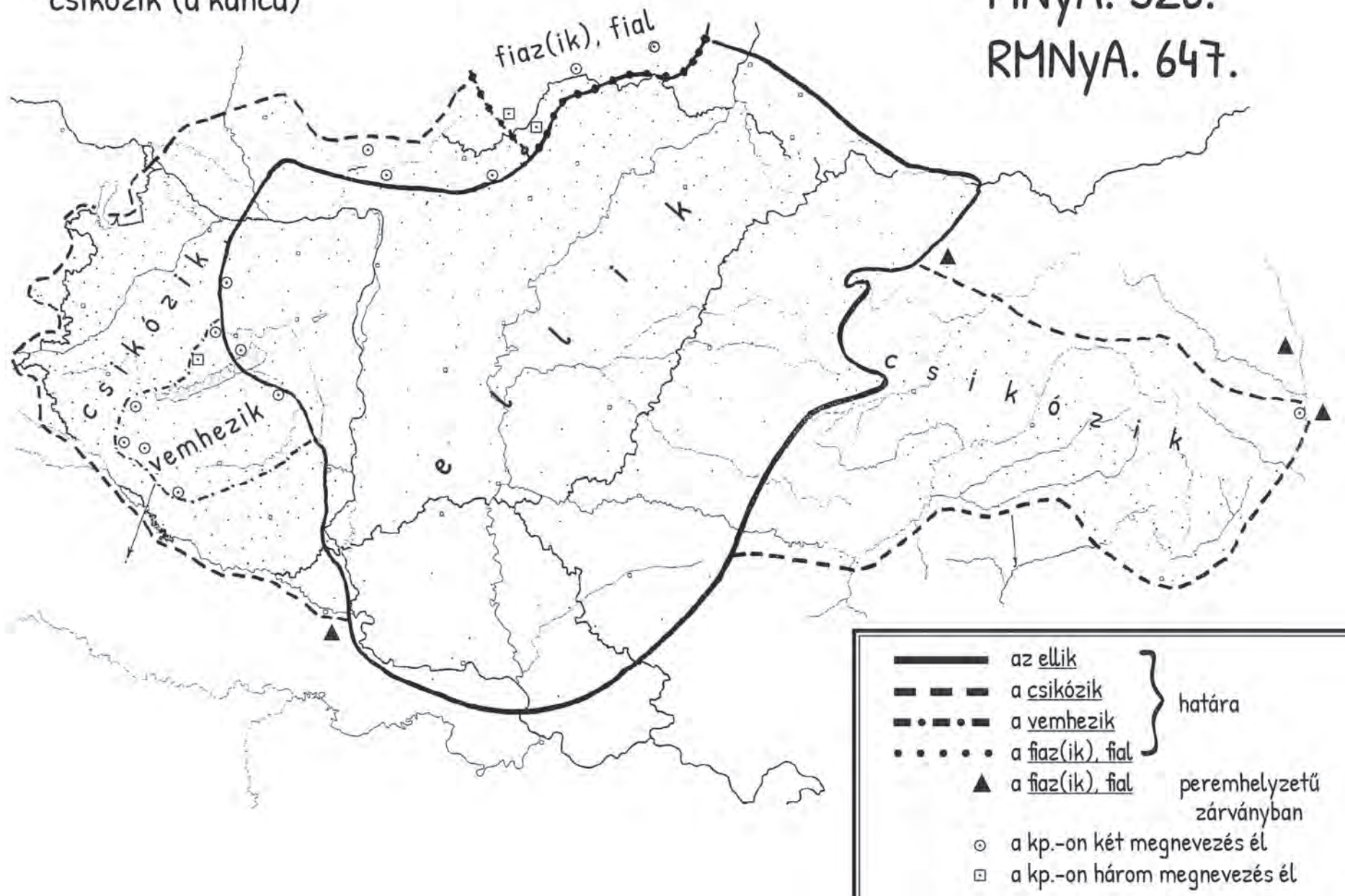
RMNyA. 585.

csikózik (a kanca)

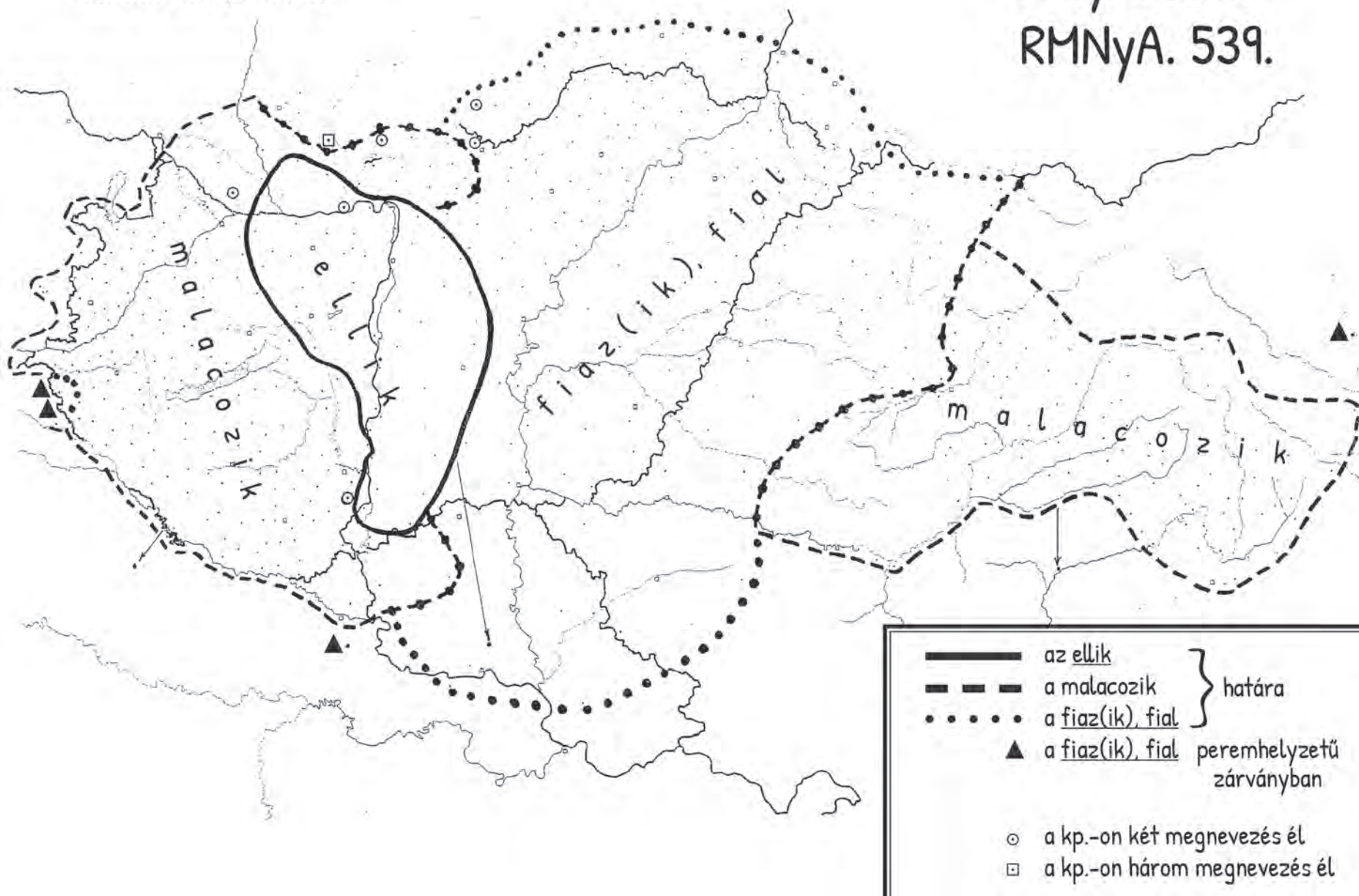
MNyA. 326.

RMNyA. 647.

malacozik (a koca)

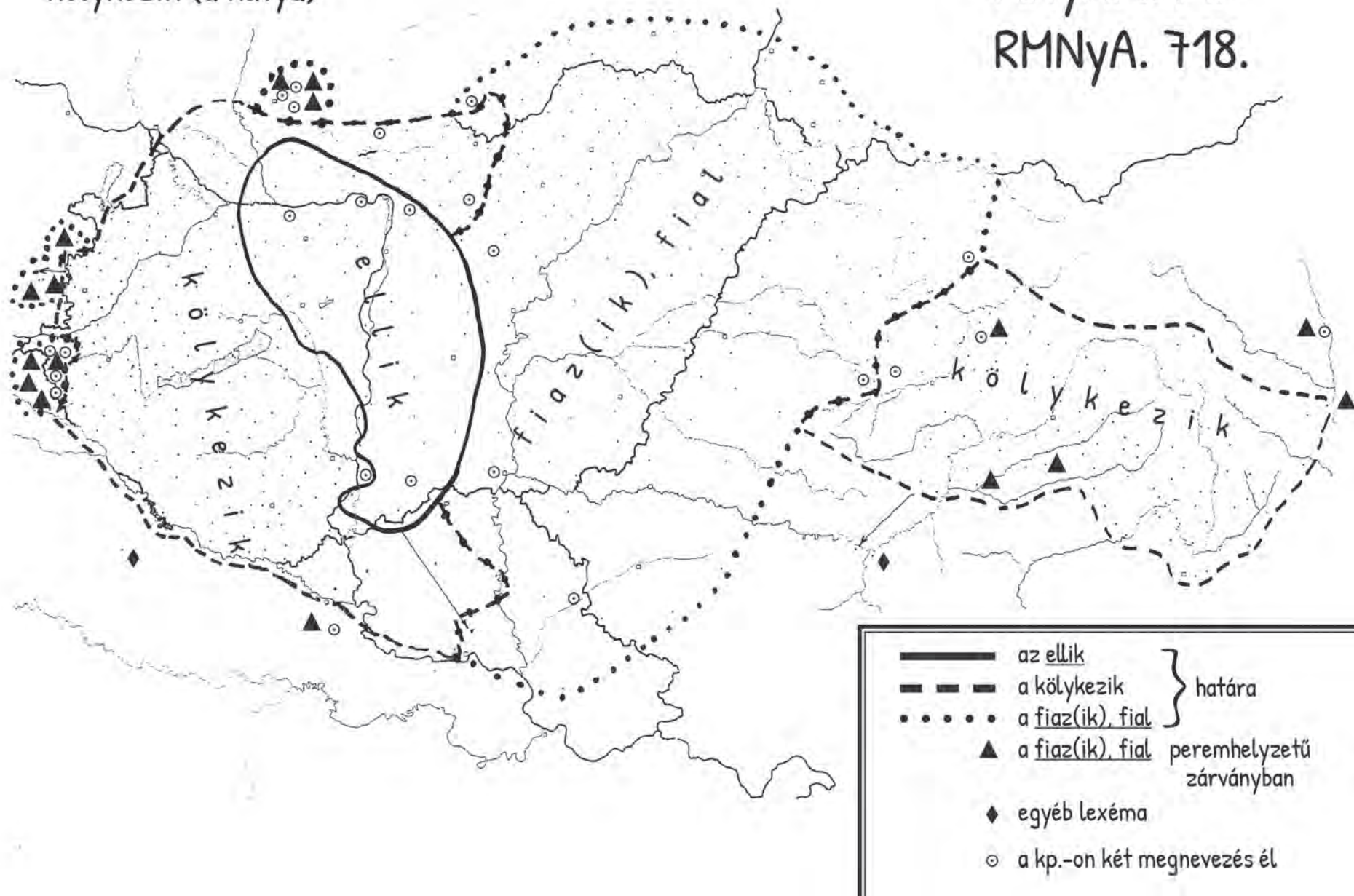
MNyA. 355.
RMNyA. 539.

kölykezik (a kutya)

MNyA. 379.

RMNyA. 718.

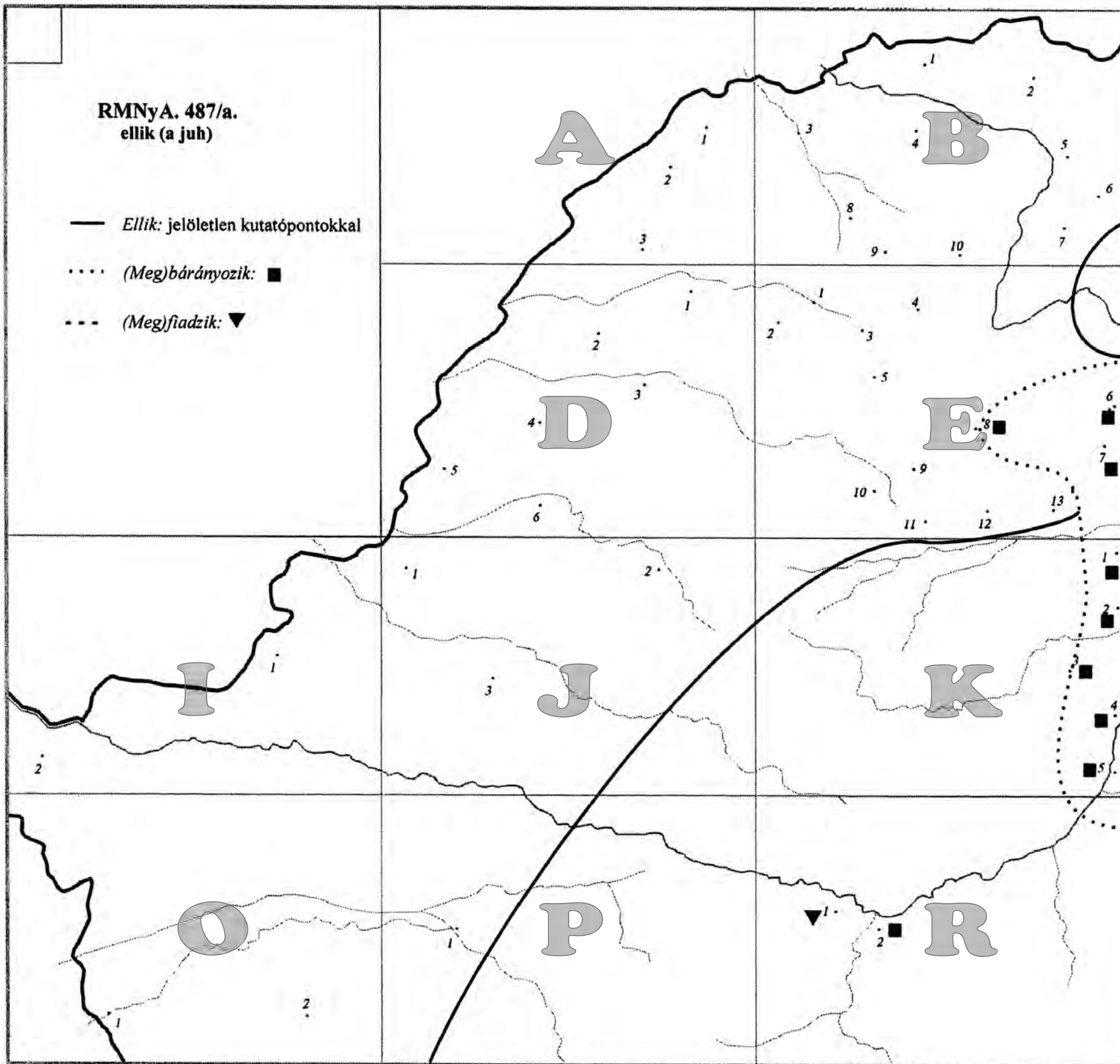

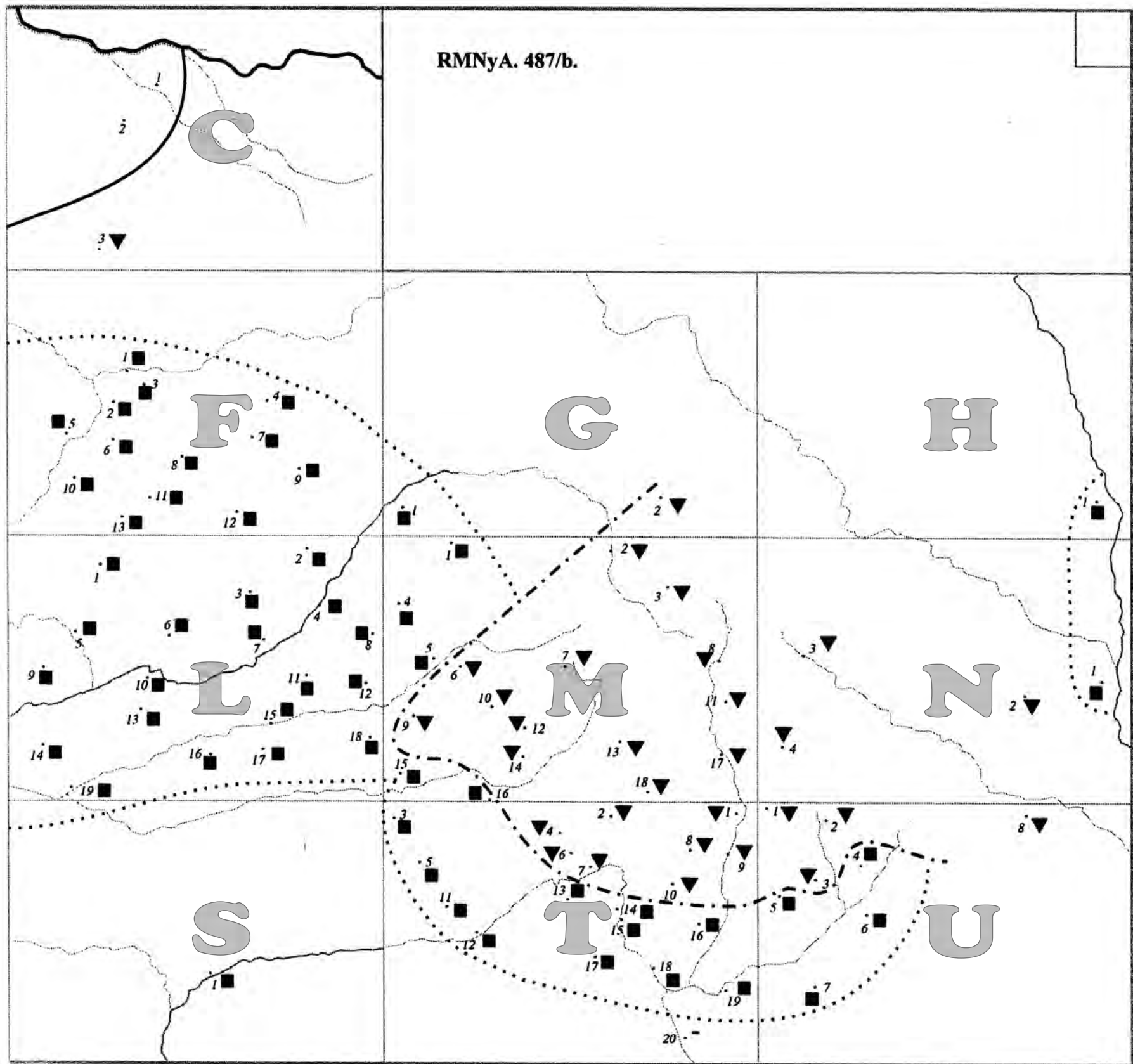
RMNyA. 487/a.
ellik (a juh)

— Ellik: jelöletlen kutatópontokkal

..... (Meg)bárányozik: ■

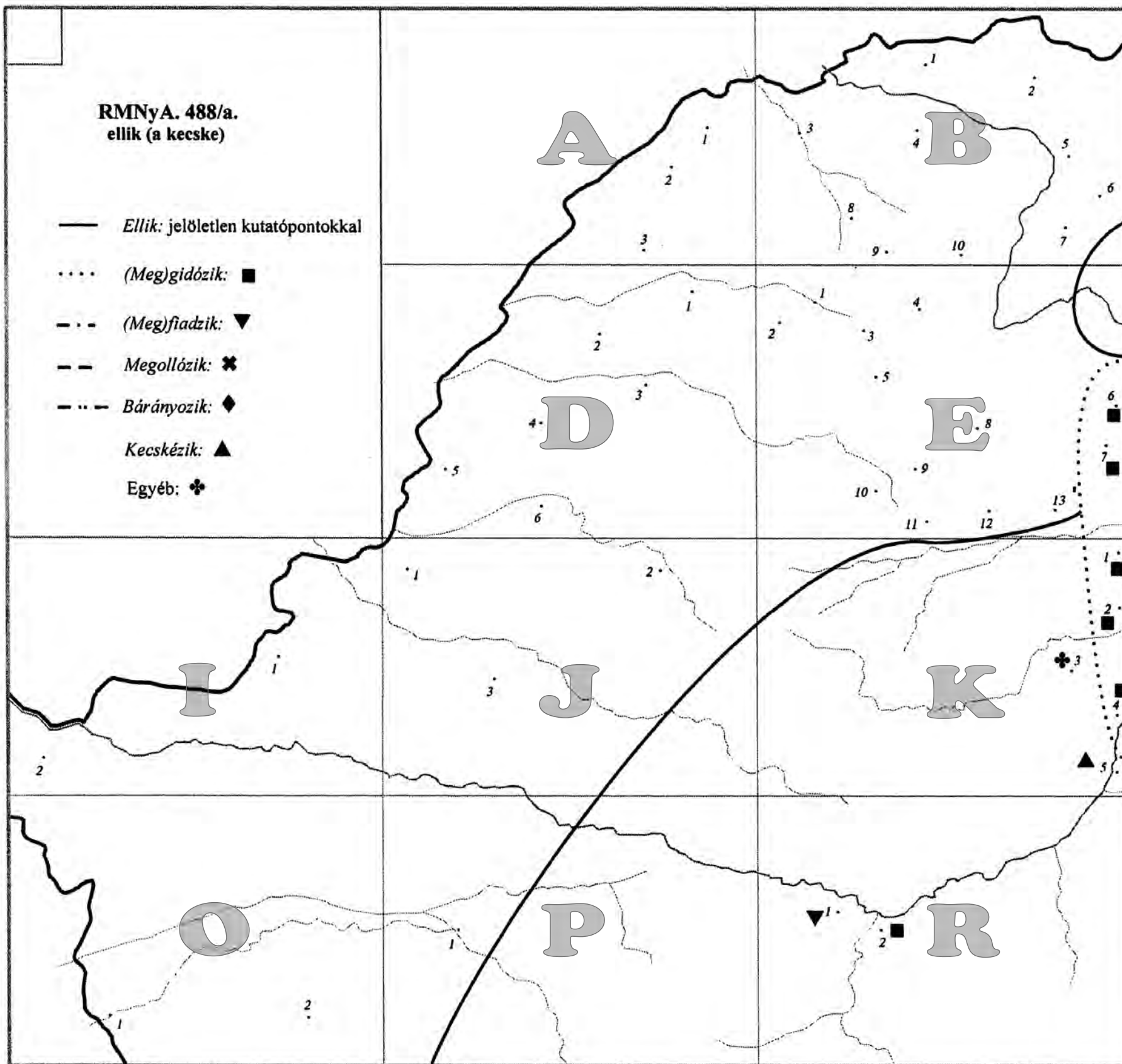
--- (Meg)fiadzik: ▼

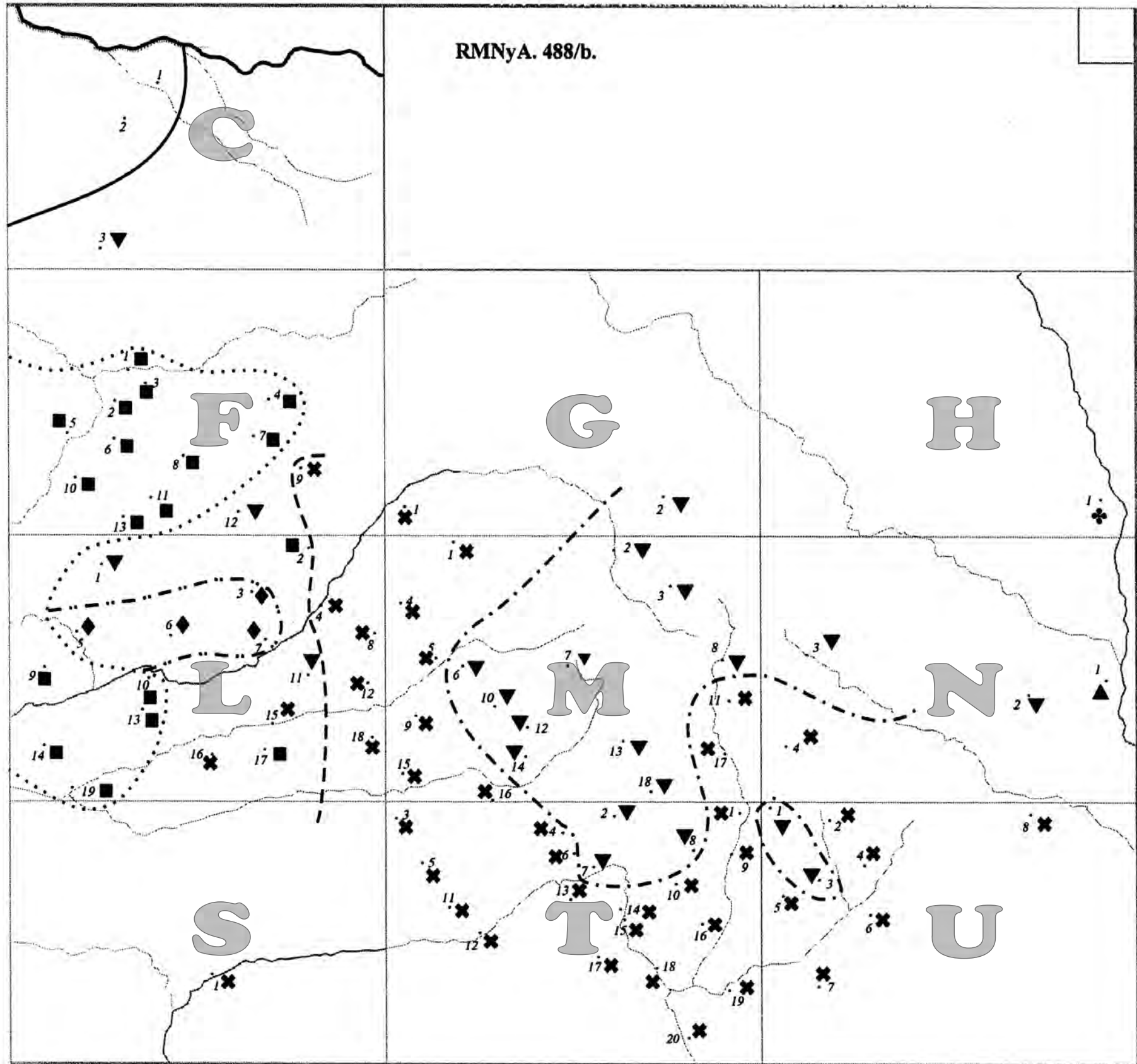

RMNyA. 488/a.
ellik (a kecske)

- *Ellik*: jelöletlen kutatópontokkal
- *(Meg)gidózik*: ■
- - - *(Meg)fiadzik*: ▼
- - *Megollózik*: ✕
- · - *Bárányozik*: ◆
- Kecskézik*: ▲
- Egyéb: ✚

RMNyA. 488/b.

4. Két lexéma történeti nyelvföldrajzi vizsgálata¹

1. Böngész

1.1. Az élelmiszerek begyűjtésével, a termés betakarításával kapcsolatos szókincs minden nép életében fontos szerepet játszott, s játszik még ma is. Nem érdektelen tehát megvizsgálni, hogy az ide sorolható lexémák csoportjai és egyedei hogyan alakultak, honnan jöttek, hogyan családosulnak, mely irányokba fejlődnek és hatolnak tovább. Ez a munka esetenként komoly nyelv- és művelődéstörténeti, valamint nyelvföldrajzi elmélyülést kíván. Ez az alfejezet csupán szerényebb keretek között mozoghat, de igyekszik felhívni a figyelmet a témában rejlő komplex feldolgozás lehetőségeire is. A nyelvleírás szintjei közül főleg a jelentéstörténetre és lexikológiára összpontosít, de kitér a hang- és alaktan kérdéseire is, mindezeket a térbeliség és időbeliség dimenziójában szemlélve.

1.2. Az RMNyA. 324. számú *böngész* címszava a szőlővel kapcsolatos: a szüret után elmaradt gyümölcs, a levelek között megbújó kisebb szőlőfürtök, szőlőszemek keresésére utal. Ezt a pontosítást szolgálja a címszó után beiktatott zárójeles kiegészítés: „*böngész* (elmaradt szőlőszemeket)”. A kérdőív idevágó mondata pedig így hangzik: „Hogy mondják azt, amikor valaki szüret után szőlőszemeket keresgél?”. A *böngész(ik)* közismert szó, a köznyelvben nemcsak a gyümölcszemek keresgélését jelentheti, hanem a *keres*, *tallózik*, *nézeget*, *olvasgat* szinonimájaként (vö. SzinSz. 61) általánosabb jelentésre is szert tett (ÉKsz.² 150). A nyelvjárásokban a központi nyelvterület szava, az ÚMTsz. adatainak zöme az Alföldről való. A magyar nyelvjárások atlasza sajnos csak az ige névszói tövét adó *böng* ~ *bönge* ~ *bénge* 'kis szőlőfürt' elterjedéséről tájékoztat, l. MNyA. 105. *fürt* (a szőlő; kicsi). Ez már erősen visszaszorulóban van (l. mégis:² G-9: *bönge*, E-5, H-1, Csz-13: *bénge*, E-4, 5, 7, 11, <K-9>: *béng* ~ *böng*, vö. még D-37: *böngér* is), helyét jórészt a *biling* ~ *billeng*, *csilling* ~ *csilleng*, *csömbő* ~ *csömbök*, *böndő* ~ *böngyő* és társai vették át. A kevés adatból csak nagyon óvatos következtetéseket lehet levonni, de abból a tényből, hogy a reliktumok a nyelvterületnek mind az északi, mind a déli részén felbukkannak, egykori általánosabb földrajzi elterjedtségre lehet következtetni.

Az RMNyA. *böngész* címszavú térképén a *bengész* ~ *böngész*, *bengéz* ~ *böngéz*: *bengézik* adatok egy tömbben, jól jellemezhető nyelvföldrajzi körben, a dél-alföldi régió romániai részein, azaz a Fehér-Körös, Maros, Temes, Béga folyók vidékén figyelhetők meg (I: 1, 2, J: 1, 3, O: 1, 2, P: 1). A lexéma terjedése feltehetőleg a nyelvterület déli sávjában, nyugat–kelet irányban zajlott, de Erdélybe nem hatolt be, megállt a nagytájat határoló hegyek nyugati lábainál (az említett kutatópontokon kívül előfordulására semmi nyom).

1 Vö. Juhász 2000b, 2000c.

2 Itt és a továbbiakban a nyelvatlaszok mellékjeles adatait technikai okok miatt egyszerűsített fonologikus írásmóddal közlöm.

A *böngész(ik)* ige nagy valószínűséggel nem a szőlőművelés, gyümölcsstermesztés „szakszavaként” keletkezett, hanem a szélesebb értelemben vett gyűjtögetés egyik jellemző kifejezése lehetett.³ Erre mindenekelőtt a *böng* ~ *bänge*, *böng* ~ *bäng* alapszavak etimológiájából következtethetünk. Az eredet dolgában mind a TESz., mind az EWUng. óvatosan nyilatkozik. A TESz. ezt írja a *böng* szócikkében: „Ismeretlen eredetű. Feltehető korábbi jelentése a növényi ágon található apró csomó lehetett; innen érthető, hogy bimbót, rügyet és bogyótermést egyaránt jelölhetett. Később sajátosan a szedéskor száron maradó, rendszerint apró szőlőfürtnek a jelölője lett. [...] – Esetleges hangfestő eredete, illetőleg a *bimbó* alakváltozatainak tartott *bingó*-féle szavakkal való kapcsolata további vizsgálatra szorul.”.

Az EWUng. a *böng* és *böngész(ik)* viszonyát tisztázatlannak tartja, mivel a *böng* :> *böngész* képzésen kívül lehetségesnek tartja a főnévnek igéből történő elvonását is. E lehetőséget természetesen nem zárhatjuk ki, de valószínűsége messze elmarad a képzés mögött. Ha elfogadjuk az EWUng. ötletét, miszerint az abszolút tő a *bog* szó magas hangrendű *bög* párhuzamának *n* járulékhanggal kiegészült változata lehet, ez is megerősíti a főnév → ige képzést. Szerintem jó helyen tapogatózik a TESz., amikor az abszolút tő onomatopoetikus eredetének lehetőségét felveti (jóllehet az EWUng. erről már nem szól). A *bog* ~ *bög* ’rügy, bogyó’ hangutánzó eredetének mérlegelésekor figyelembe kell venni a növekvő, kibomló, kipattanó növényi részek megnevezésének onomasziológiai párhuzamait, például *rügy* – *rittyen*, *bimbó* – *bomlik*, *bogyó* – *buggyan* stb., de ennek módszeres bizonyítása már messzire vezet.

1.3. A romániai magyar nyelvterület legnagyobb részén a *tallóz(ik)* és hangtani változatai találhatók ’böngész’ jelentésben. Az elterjedés két foltra osztható: egy északnyugatira és egy délkeletire. Az északnyugati a magyar–román és ukrán–román határtól a Kis- és Nagy-Szamos vidékéig terjed, a délkeleti pedig durván a Maros mezősegi szakaszától kelet–délkeletre, zömmel a Székelyföld területén. A kettő között, a Mezőségen változatos formák találhatók, melyekről később szólok. Meglehet, hogy a két nagy tömb egykor összeért, és csak később, a Mezőség saját megoldásainak felülkerekedésével vált ketté. De azt sem zárhatjuk ki, hogy a székelyföldi *tallóz*-féle alakok ún. hozott lexémák, amelyek a székelyekkel együtt vándoroltak nyugatról keletre még a középkor folyamán.

A *tallóz* eredeti jelentése: ’tarlón hátrahagyott gabonafejeket gyűjtöget’. Eredetileg tehát ez sem a szőlőhöz kötődő kifejezés, de a *böngész*-hez hasonlóan többszörös jelentésváltozás következett be rajta, melynek során eljutott egy általánosabb ’gyűjtöget’ jelentéskörbe. (Érdekes, hogy az irodalmi nyelvben mindkét szónak kialakult az olvasással kapcsolatos mellékjelentése.)

3 Vö. még: „A bilingérezés eredetileg a tőkén maradt apró szőlőfürtök keresgélését, összeszedését jelentette. De mi diót, szilvát, mogyorót meg egyéb gyümölcsöket is bilingéreztünk.” (Lőrincze 1989: 5).

Az alaktörténettel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a *tarló* eredetibb *rl* hangkapcsolata az igében többnyire *ll*-re módosult, azaz regresszív teljes hasonulás következett be. Van azonban az *rl* > *rr* változásra is példa. A Székelyföld néhány déli kutatópontján (T: 7, 10, 12, 14, 15, 18) *torróz* ~ *torrósz* formák élnek. A szóvégi *-z*, *-sz* közül nyilván a *-z* igeképzős megoldás az eredetibb, az *-sz*-es pedig a térben közeli *-ász* képzős szavak analógiáját mutathatja. Érdekes, hogy az – alább tárgyalandó – mezősegi *kurkász* és a *tallóz* ~ *tallósz*-féle szavak tömbje között egy hosszú kelet–nyugati átmeneti sáv van, ahol a *tollász* alakú lexémák láthatók (L: 18, M: 6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, N: 4, T: 2, U: 1), de ezeknek természetesen nincs közük a *toll* főnévhez és a belőle képezhető igehez. Végződésükben a *-z*-t *-ász* igeképző váltotta fel, miközben – úgy tűnik – népetimológiás átértékelődés is lezajlott. (Hasonló képzőcserét mutat még két szomszédos kutatóponton a *nyomoz* → *nyomász* esete: T: 5 → T: 3.)

1.4. A Mezőség sajátos alakjait vizsgálva meglepődve tapasztaljuk, hogy nem csupán a gyűjtögetés fogalomköréből, hanem egy másik ősi foglalkozás, a vadászat szókincséből is adaptálódtak kifejezések a 'böngész' jelentésre. A vad nyomát követő élelemszerzés szintén kifejlesztett olyan szavakat és szó szerkezeteket, amelyekben a legfőbb jelentésmozzanattá a 'keres, utánajár' lépett elő. Ilyen mindenekelőtt a már említett *nyomoz* (F: 2, 4, T: 5), nyílt *a*-zó kiejtéssel *nyomaz* (F: 2, 11), képzőcserével a *nyomász* (T: 3), illetőleg igei szerkezettel: *menyünk nyomjára* (F: 4), *menyen nyomázni* (F: 13), *nyaman menyünk* (F: 12), *menyen a nyomra* (L: 1). A nyomkövetés, vadkövetés megjelölései a következők is: *menyen utánno* (F: 2)⁴, illetve ennek részleges román tükörfordítása: *menyen pë urmë* (F: 1, 8, L: 6 – az utolsó zárt *ë* velarizált ejtésű).

A vadászat, vadkergetés szava volt eredetileg – a *kerget*-hez, *keres*-hez hasonlóan – a *kurkász* is, melynek *kur* tövében állatúzó indulatszó lappang (l. bővebben Juhász 1993). Ez a szó a Maros két partján, a Küküllők alsó folyásánál és a Belső-Mezőség néhány kutatópontján bukkan föl (F: 7, 9, G: 1, K: 4, L: 2, 3, 4, 7, 13, 15, 16, 17, M: 1, 4). Ettől a tömbtől csak egy távoli előfordulás van: Köröstárkányban *kurgyász* (J-2) alakot találunk, amely nyilvánvalóan a *kurkász* lexéma változata, és sok más szóval együtt bizonyítja e falu mezősegi eredetű nyelvjárássziget voltát.

Ami a négy moldvai kutatópontot illeti: az északi csángókat képviselő Szabófalváról (H: 1) nem sikerült értékelhető választ kapni. A déli csángóknál, Bogdánfalván (N: 1) a *nyomász* formát látjuk, újabb bizonyítékát találva annak, hogy ez a néprészleg is alapjaiban mezősegi eredetű. A moldvai székely (hagyományosabb terminológiával: székelyes csángó) csoportból való Pusztina (N: 2) és Diószeg (U: 8) egyaránt *keres* alakot mutat, ami lehet egy általánosabb jelentéstartalmú ige helyi adaptációja, de lehet a vadászat ősi terminológiájából átemelt szó is, mint a *kerget* (→ 'vadászáskor vadat rejtekhelyéről > *ker!* állatúzó szóval kikerget', bővebben l. Juhász 1993b: 157). Annál

4 Itt is korrigálom atlaszunknak (RMNyA.) egy kisebb technikai hibáját: az E: 6-os kutatópontra adathány (–) helyett tévesen került a *menyen utánno* szerkezet.

inkább gondolhatunk efféle jelentéstani előzményre, mivel a *kurkász*-on kívül létezik *csürkész* is (L: 10, Marosbogát), melynek tövében a *csür!* állatterelő, állatkergető szó van. A *csür* – mint ahogy erről egy másik tanulmányomban írtam (Juhász 1990a: 250) – a *csürrent* 'vadra rárivall' és a *csűrhe* tövében is felismerhető.

1.5. A *csürkész* felbukkanási helyétől nem messze, az Aranyos folyó vidékén található a *csikász* (L: 9) ~ *csikész* (K: 3, L: 5) előfordulási területe. Az RMNyA. a *csikász* ~ *csikész* szavakat a *csürkész*-szel azonos szimbólummal jelölte meg. Az alaki hasonlóság és a földrajzi szomszédság miatt ez az eljárás védhető, de etimológiailag alighanem két különböző lexéma konvergens fejlődéséről van szó. A *csürkész*-ről már szoltam, a *csikász* pedig legvalószínűbb magyarázat szerint a *csík* 'egyfajta hal, *Misgurnus fossilis*' szóval hozható összefüggésbe, tehát átvezet bennünket a vadászat világából a halászat területére. A *csikász* nemcsak igeiként, hanem főnévként (-*ász* nomenképzős származékként) is megvan a régi magyar szókincsben, l. például a SzT. *csikász*, *csikászás*, *csikászat*, *csikászhalt*, *csikászhely*, *csikászik*, *csikászó* stb. címszavait, illetve a NéprLex. *csikász* szócikkét (1: 503–506), továbbá Kázmér családnévszótárát (CsnSz. 245). A csikások, pákások a folyók, mocsarak, rétek halainak, madarainak, növényeinek begyűjtéséből tartották fenn magukat vagy tettek szert kiegészítő jövedelemre, tehát a gyűjtögető, halászó-vadászó életforma jellegzetes képviselői voltak egészen a 19. századig, így a népi tudat joggal kapcsolta őket, illetőleg a *csikász(ik)* igt a gyűjtögetés, keresgélés fogalomköréhez. A *csikász* > *csikész* változás talán már az elhomályosulás jele, ahol a többeli eredeti mély hangú (veláris) *i* alapján fennálló illeszkedés az új (palatális) *i*-hez idomul. A folyamatot a *csürkész*-féle rokon hangzású szavak analógiája is támogathatta.

1.6. Szemlémet a dél-erdélyi, hétfalusi Tatrang *kocsányoz* ~ *kocsánóz* szavával zárom. Ez az atlaszlapon önmagában álló, hapax jellegű adat. Alakszerkezete világos: a *kocsány* 'a gyümölcs szára' főnév -*oz* igeképzős származékáról van szó, melynek feltehető jelentése 'gyümölcsöt> száráról leszed', 'gyümölcsöt szedeget; keresgél'.

1.7. Végül megjegyezhetjük, hogy a szüret után elmaradt szőlő, gyümölcs megkezesését, begyűjtését megnevező szókincs eredete, forrása rendkívül változatos: nemcsak a vad és termesztett növények világával kapcsolatos, hanem szerepet játszik benne a vadászat és halászat egykori terminológiája is. Ez utóbbi körben minden tarkasága ellenére sajátos egységként fogható fel a Mezőség, amely itt a legarchaikusabb kultúrájú tájnak mutatkozik.

2. Hurok

2.1. Hakan Aydemir a Magyar Nyelv 1999. 4. számában szép, alapos, sokoldalú filológiai felkészültségről tanúskodó tanulmányt szentelt *hurok* szavunknak (425–433). Bevezető soraiban megjegyzi: „A magyar nyelv török jövevényszavai között szereplő *hurok* szónak sem a török, sem pedig a magyar háttere nincs kellően tisztázva” (i. h. 425). Figyelmét a török előzmények feltárására összpontosítja, többek között arra, hogy a szó eleji *h* másodlagos magyar fejlemény-e, vagy már az átadó török alakban is

megvolt, illetőleg a szó helye a csuvasos típusú vagy az ún. kun-besenyő rétegben jelölhető-e ki. Cikkének végkövetkeztetése az, hogy nincs okunk megváltoztatni a TESz. azon alaptételét, miszerint a *hurok* a kun-besenyő rétegbe tartozik, eredetileg *h* nélkül hangzott, az átadott forma pedig *uruq* lehetett. (Az EWUng. is ezen az alapon áll, de az átadó nyelvvel kapcsolatban óvatosabban nyilatkozik: „Lehnw aus einer türk Spr”.)

Érvei számomra túlnyomórészt meggyőzőek. Mivel nem vagyok turkológus, tanulmányának csupán néhány magyar nyelvtörténeti és dialektológiai részletére kívánok reagálni, abban a reményben, hogy a még ott is tapasztalható homály csökkenni fog. Fő támpontom itt is a nyelvföldrajz lesz.

2.2. A *hurok* köznyelvi szókincsünk stabil eleme, egy alakkal, több jelentéssel. Nyelvjárásainkban is általánosan ismert, bár néhány nyelvatlaszunkban a ’vadfogó eszköz’ jelentésre szerkesztett kérdésre szórványosan más lexémával is válaszoltak az adatközlők. Témánk szempontjából a szó nyelvjárási alakváltozatainak, a változatok térbeli megoszlásának van elsődleges jelentősége, ezért a különböző jelentések összefüggéseivel, illetve a lexikai realizáció kérdésével most nem foglalkozom.

Az etimológusok azon véleményének megerősödésében, hogy a magyarba átvett forma *h* nélküli volt, bizonyos török előzmények mérlegelésén túl a magyar nyelvtörténeti adatoknak és a szép számmal sorakozó újkori nyelvjárási példáknak volt döntő szerepe. Tulajdonképpen már az első ismert írásos előfordulás is nyelvföldrajzi, nyelvjárástörténeti értékű. A forrás a Székelyudvarhelyi Kódex (1526), mely közismerten a székely nyelvjárás alapjain formálódott kései ómagyar szövegemlékünk. Judit Könyvét tartalmazó bibliai részében olvashatjuk: 59: „Fogattasséék megh az onon zemeýnek *vrokýaban*, Een Raýtam, ((az az, engemeth latwan, az Olofernes))”, átírva: „Fogattassék meg önön szemeinek *urokjában* én rajtam (azaz engemet látván az Olofernes)”. Sajnos a BécsiK. párhuzamos helyén (30) a *tőrében* szót használta a fordító, ezért sem időben, sem térben nem tudjuk szaporítani az ómagyar adatokat. Pedig jó lenne tudni, hogy a SzékK. *h* nélküli változatát csupán koraiságának vagy székely nyelvjárásiasságának tulajdoníthatjuk-e. Ugyanis – mint alább látható – a *h* megléte vagy hiánya nem csupán időrendi kérdés, hanem jól kitapintható területi kötöttsége is van. (Az első *h*-s adat 1640-ből idézhető, vö. TESz.)

2.3. Ezzel kapcsolatban Hakan Aydemir (i. h. 425) így ír: „Az archaikusabb nyelvjárási *uruk* ~ *urok* ~ *urk* stb. alakok a mezősegi, valamint székely nyelvjárásterületen, ezen belül a bukovinai székely, valamint a XIV. században kialakult és azóta is területi és nyelvi elszigeteltségben lévő moldvai csángó nyelvjárásszigetben őrződtek meg (ÚMTsz., CsángóAtl., Benkő, Nyjtört. 71–2)”. Ez a megállapítás főbb vonalaiban helyes, de több ponton kiegészítésre, pontosításra szorul. A kiegészítésre és pontosításra A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) 1997-ben megjelent III. kötete ad lehetőséget. Ennek 796. térképlapja („Mi a neve a drótból készített vadfogónak?”) a *hurok* változatainak elterjedését ábrázolja Moldvától a magyar–román határig. Lássuk, milyen tanulságokkal szolgál (a térképet l. a fejezet végén)!

2.3.1. Első pillantásra is felmérhető, hogy a nyelvterület kettéválasztható egy nyugati, „csak *h*-s szókezdetet ismerő” (a térképen I.) és egy keleti, „*h* nélküli formákat is felmutató” tömbre. A választóvonal nagyjából a történelmi Erdély határán fut. A történeti nyelv-földrajz szemszögéből ez a kép úgy értelmezhető, hogy a (*húr* szó asszociatív hatásával támogatott) *uruk* ~ *urok* > *huruk* ~ *hurok* változás – mint annyi más újítás – a központi nyelvterületről indult ki, és megtorpant a természeti és politikai-igazgatási elkülönülést élvező régi nagytájunk határainál. Jellemző e tekintetben az is, hogy az Erdély természeti bejárait alkotó folyóvölgyekben a változás nagyobb lendülettel hatolt előre, és a 20. századra főleg a Mezőség északi részén (a Kis- és Nagy-Szamos találkozásának vidékén), kisebb részben pedig a Maros középső szakasza tájékán hozott létre *h*-s változatokat; lásd a térképen a nyíllal jelzett terjedési irányokat. A Mezőség nagy része azonban ellenállt, mert néhány kivételtől eltekintve ott ma is az *urak* (~ *urok*) ejtés járja. Ugyanez mondható el Moldváról is, ahol a Csángó atlasz (MCsNyA.) 544. sz. lapja szerint *h*-s alak nem található.

A *h* nélküli forma elsődlegességét erősíti meg az ismertebb erdélyi nyelvjárásszigetek közül pl. Domokos (C: 3), Oltszakadát (S: 1), Halmágy (T: 12), Krizba (T: 17). (Lozsádon [R: 2] román jövevényszót találunk, Csernakeresztúron [R: 1] alakvátozatként már jelen van a *h*-s forma, a Fekete-Körös völgyi Köröstárkány [J: 2] pedig a központi tömb „uralma” alá kerülve a mezősegi gyökerekből csak az *a*-zást tartotta meg, a magánhangzós szókezdetet már nem: *urak* > *hurak*.)

Külön tanulmányt érdemelne a Székelyföld esete, ahol a RMNyA. szerint *h*-s és *h* nélküli formák meglehetősen szeszélyességgel váltogatják egymást. Tekintettel arra, hogy a *h*-protézis nyugat–kelet irányú terjedését a mezősegi nyelvjárások erős konzervativizmusa lényegében megállította, kevésbé tartom valószínűnek azt, hogy az innováció mintegy átugorva a Mezőséget folytatta volna hódító útját nyugatról kelet felé haladva. Azt sem kizárva, hogy a Székelyföld mai *h*-s változatait fölülről, a köz- és irodalmi nyelvtől érkező normatív hatások is szaporították, megkockáztatom azt a feltevést, hogy ez a széles körű kettősség a székelyek településtörténetével is összefüggésben van, és részben a középkorra nyúlik vissza. Elképzelhetőnek tartom ugyanis azt, hogy bizonyos székely csoportok nyugatról keletre telepítése idején a magyar nyelvterület nyugati és déli régióiban a $\emptyset$ > *h* változás már folyamatban volt, esetleg helyenként be is fejeződött, és az innen áttelepülők a kettős megoldást, illetve az új változatot hozták magukkal. (Ez a lehetőség azonban szükségessé tenné bizonyos kronológiai feltevések újragondolását, illetve azt, hogy szavunkat a kunok betelepülése előtt valamely más törökségi népcsoporttól már átvethettük. L. még alább is.) Ne feledjük azt sem, hogy például a telegdi székelyek Udvarhelyszék megszállása előtt egy ideig a bihari gypűket védték, a központi nyelvterület szomszédságában, esetleg annak nyelvi hatása alá is kerülve. Udvarhelyszék egyébként az egyik legegyneműbben *h*-zó terület (a térképen I/a.), csupán a szélein találhatók ellenpéldák. A másik eléggé egységesen *h*-zó vidék a Székelyföld egyik legfiatalabb déli, délkeleti része, zömmel Háromszék területe (a térképen I/b.). Ez a tény is a történelmi háttér figyelembevételére int.

2.3.2. Vizsgáljuk meg ezek után a második magánhangzó nyelválásfokát! Az *uruq* etimonból kiindulva a nyelvterület nagy részén ómagyar *uruk* > *urok* (~ *hurok*) nyíltabbá válással kell számolnunk. Az eredeti zártságot és *h* nélküliséget mutató forma (*uruk*) a Mezőség nyugati szomszédságában, Kalotaszentkirályon (E: 10) és Kidén (E: 7) maradt fenn (a térképen III/a.). *Uruk* formát közöl még az ÚMTsz. a Dunántúlra költözött bukovinai székelység köréből is. *H*-s szókezdetű, de zárt magánhangzós *huruk* adatot találunk a RMNyA. U: 3-as kutatópontján (Kézdikőváron). Mindezek a vidékek periferikus, illetőleg elzárt helyzetüknél fogva kiválóan alkalmasak voltak nyelvi zárványok napjainkig tartó megőrzésére.

Az *u* > *o* változást a Mezőségen további *o* > *a* nyíltabbá válás követte, amelyet közismert nevén mezőségi *a*-zásnak hívunk (a térképen II. számú terület). A Mezőség tömbjén kívül *a*-zó alakok kerültek még Moldvába (H: 1, N: 1, 2), valamint a nyelvjárásszigetek közül Domokosra (C: 3) és Köröstárányra (J: 2), különböző idejű migrációval.

2.4. Hakan Aydemir a szókölcsönzés kronológiáját és népiségtörténeti hátterét elemezve kun hatást feltételez: „1223-ban a kunok tömegesen menekültek nyugatra a mongolok elől a Magyar Királyság keleti érdekterében levő Cumaniába, a későbbi Besszarábiába, Moldvába... 1225-ben magyar határvédőket telepítettek ide, akik a mai moldvai csángó magyarok ősei... A kunok elmagyarosodtak, de talán ennek az egykori kun–magyar nyelvi érintkezésnek lehet az eredménye, hogy a bukovinai és a moldvai csángó nyelvjárásszigetekben a mai napig megőrződött a szó eleji *h* nélküli *uruk* alak, valamint ennek rövid párja, az *urk*, melyet már az ótörök korból is ki tudunk mutatni... Talán innen terjedt el fokozatosan a nyugati magyar nyelvterületek felé,...” (i. m. 428).

Ehhez a szakaszhoz több ponton is megjegyzés kívánczik.

2.4.1. Hogy a Besszarábiába, Moldvába került kunok valóban elmagyarosodtak-e, vagy egyéb népekbe olvadtak bele, tüzetesebb vizsgálatot kívánna. Mindenesetre a Szeret vidéki magyarság a 13–14. század fordulóján (de még a következő évszázadokban is) szerény létszámmal lehetett jelen ezen a tájon, tehát aligha asszimilált nagyobb tömegű egyéb népességet. Hogy az 1225-ben (állítólag) idetelepített magyar határvédők tekinthetők-e a csángók őseinek, arról csak nagyobb óvatossággal nyilatkozhatunk. Feltehetőleg több hullámú kitelepüléssel számolhatunk, inkább a 13. század végétől (l. erről bővebben: Benkő 1990).

2.4.2. Ha a moldvai magyarok vettek is át kun jövevényszavakat, nem fejthettek ki olyan erős kulturális és nyelvi hatást, hogy egy szót keletről nyugat felé elindítva az illető lexéma az egész magyar nyelvterületet birtokba vegye. (A magyar nyelvföldrajzi mozgás Moldva és Erdély viszonylatában szinte mindig nyugat–kelet irányú volt.)

2.4.3. A kelet–nyugat irányú terjedésnek a mai szóföldrajzi kép is határozottan elmentmond, mivel a szomszédos székely területeken igen erős képviselője van a *h*-s változatoknak. Az északi és déli csángó csoport viszont *a*-zó formájával és *h* nélküli szókezdetével egyértelműen mezőségi forrásvidékre mutat.

2.4.4. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának legarchaikusabb *uruk* alakú ada-

ai Kalotaszegről és a Mezőség nyugati szomszédságából kerültek elő. Az ÚMTsz. is idéz egy bukovinai székely *uruk* adatot, de ennek alapján hiba lenne az egykori bukovinai magyarságot a középkori kun–magyar kapcsolatkörbe bevonni, hiszen – mint az köztudomású – ez a székely csoport a madéfalvi veszedelem után (1763–64) menekült ki a Kárpátokon túlra.

2.4.5. Hakan Aydemir a (magán)hangzóhiányos *urk* változatot (MCsNyA. 544.) török alapon magyarázza (hasonló adatot *h-s* szókezdettel l. még: 1640: *burkjában*: TESz.). Az a lehetőség nem zárható ugyan ki, hogy egy török alakváltozat is megőrződjék az archaizmusok között, valószínűbbnek tartom azonban az *urkot*, *urkok*, *urkon* stb. típusú kötött tövekből való magyar nyelvi elvonást. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a Csángó atlasz az északi csángó Szabófalváról adatolja az *urk* változatot, ahonnan egyéb hangzóhiányos nominatívusz is kimutatható, l. pl. az ősmagyar eredetű *sarok* szóban: RMNyA. 2392. *szark* (H: 1), *sz-elő* szókezdettel. Jellemző, hogy az ezzel tőtanilag megegyező *sark* formát e forrás épp a mezőségi Sófálváról (F: 4) közli, ahonnan más vonatkozásban is igen sok, északi csángókkal egyező nyelvjárási sajátosság idézhető.

2.5. A kronológiai érvek között szerepel a következő hangtörténeti megállapítás: „A magyar *hurok* olyan magyar régiségkritériumot is visel, amely miatt semmiképpen sem lehet ősmagyar kori átvétel, hanem annál későbbi. Tudniillik a XII. század végétől és főképp a XIII. században az *u > o* nyíltabbá válás jelentkezik a magyarban. Így kevésbé képzelhető el, hogy a *hurok* szó *u*-ja – egyéb szabályosnak tűnő változásai mellett – más fejlődést mutatott volna, mint a magyar nyelv többi török és más eredetű szavai ugyanazon hangja” (i. m. 427).

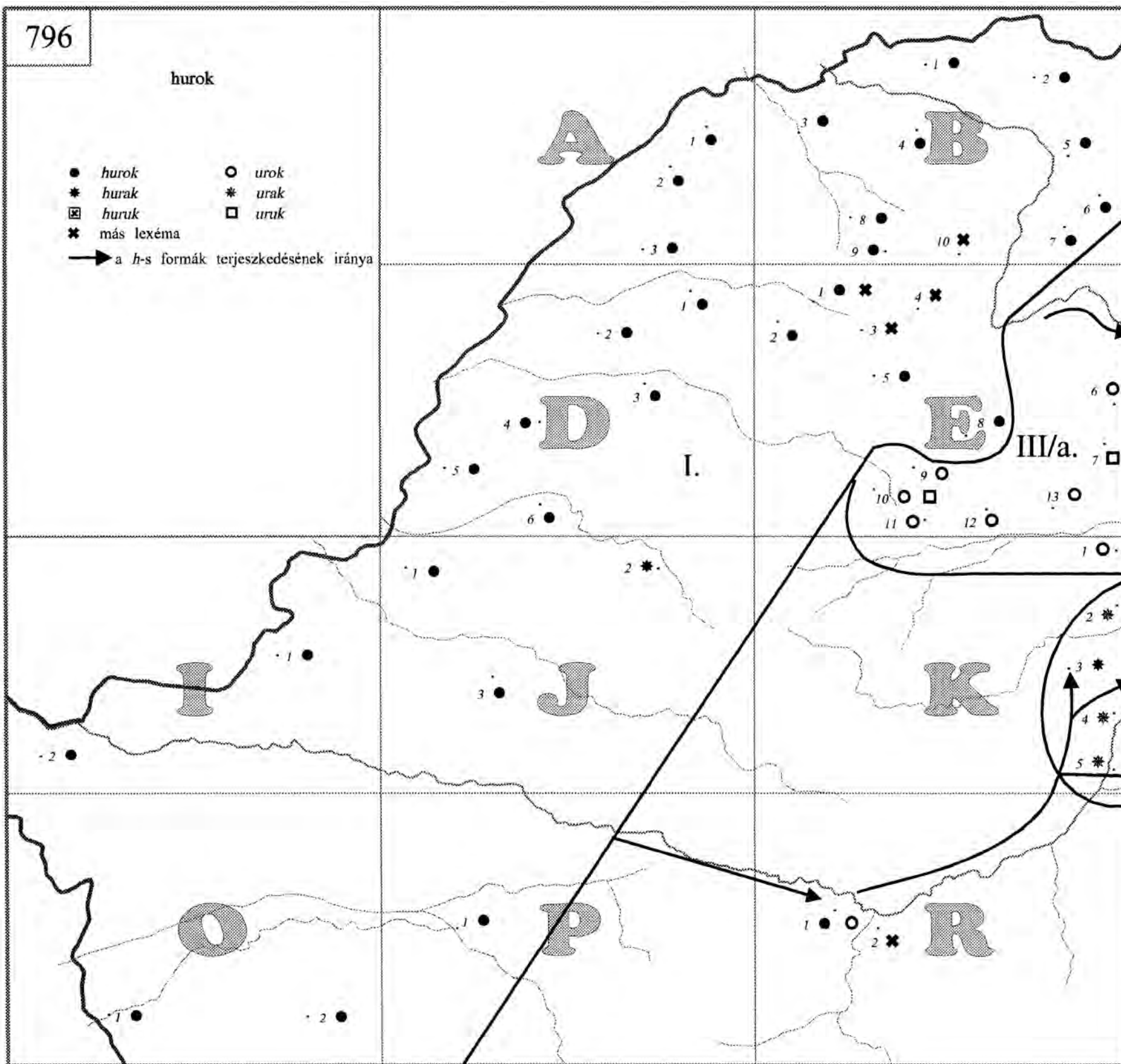
Hogy a *hurok* „semmiképpen sem lehet ősmagyar kori átvétel”, számomra túl kategorikus megállapításnak tűnik. Az ősmagyar hangsúlyos *u > o* változás valóban sok szóban érvényesült, de nem hangtörvény, hanem tendencia, amelynek ellenpéldái is vannak. Ha pedig a szó hangtörténetében komolyan számolunk a *húr* analogikus hatásával, azt is meg kell engednünk, hogy ez az asszociatív kapcsolat a maga *ú* magánhangzójával fékezőleg hathatott az *u* nyíltabbá válására is.

2.6. A fenti tényezőket mérlegelve az látszik valószínűnek, hogy – ha valóban kun jövevényszóról beszélhetünk – nem a moldvai kun–magyar kapcsolatokról kell kiindulnunk, hanem központi átvételt feltételezve, a nyelvi változásokat is onnan elindítva kell nyomon követnünk. Nyitva kell azonban hagyni a korábbi (mindenekelőtt besenyő) kölcsönzés lehetőségét, sőt a honfoglalás előtti átvételt sem zárhatjuk ki.

2.7. Hakan Aydemir egy későbbi tanulmányában (Aydemir 2002) visszatér a *hurok* kérdésre: továbbra is kitart korábbi álláspontja mellett: a moldvai kunoknak a szerepét hangsúlyozza a szó magyarban való meghonosodása és kelet–nyugati terjedését illetően. Ellenérveit nem tartom meggyőzőnek, de cáfolatuk újabb vitacikket kíván. Róna-Tas és Berta nagyszabású monográfiája (2011) hivatkozik Aydemir írásaira, de a magyar nyelvfeldrajzi mozgásokra, illetve a Magyar Nyelvben közölt tanulmányomra (Juhász 2000b) nem reflektál (lásd a *hurok* szócikkét, 1: 431–436).

hurok

● hurok	○ urok
* hurak	* urak
⊠ huruk	□ uruk
✱ más lexéma	
- a h-s formák terjeszkedésének iránya

I. a *hurok* központi területe

I/a. a *hurok* udvarhelyszéki központú góca

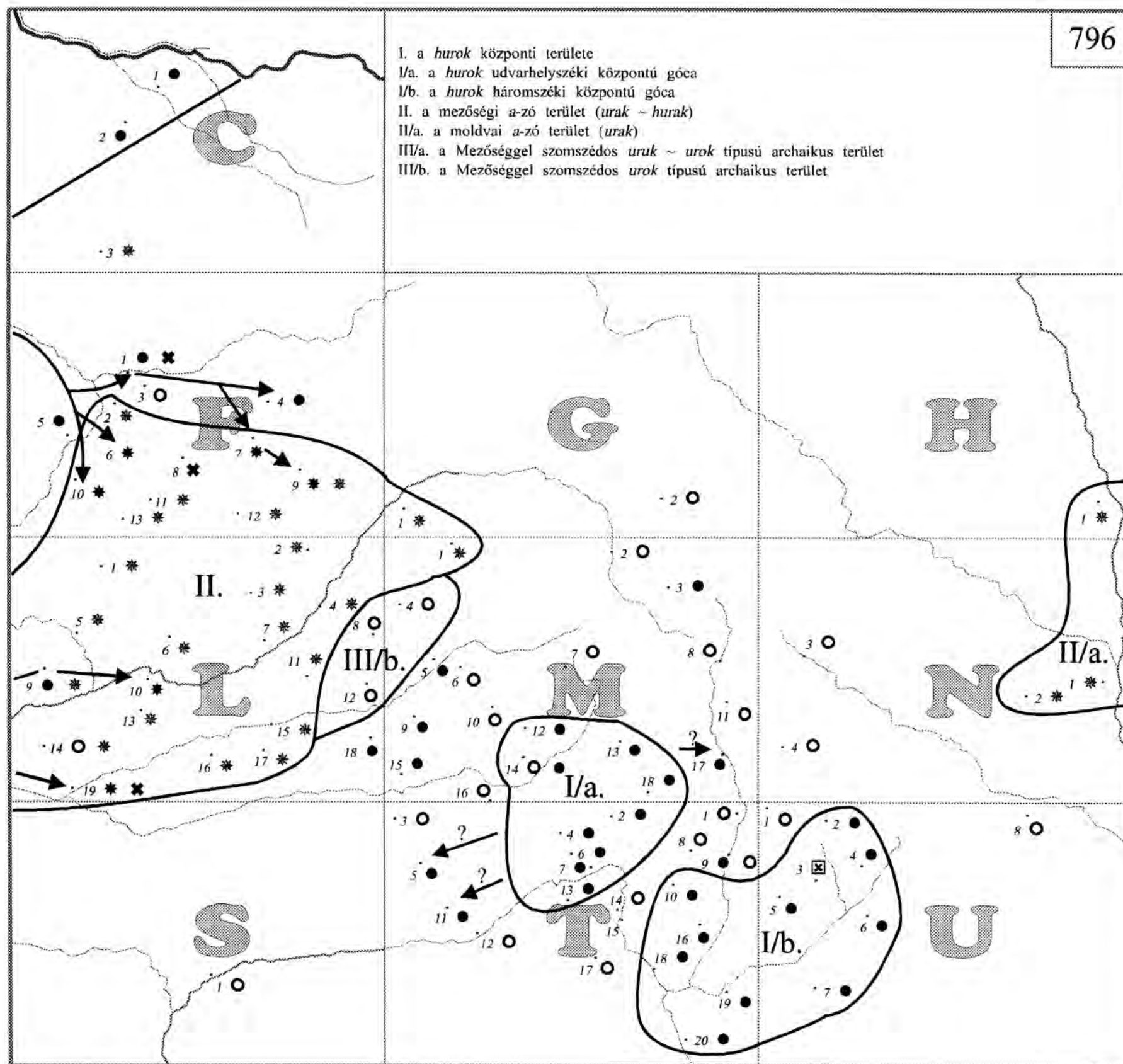
I/b. a *hurok* háromszéki központú góca

II. a mezőszéki *a-zó* terület (*urak* ~ *hurak*)

II/a. a moldvai *a-zó* terület (*urak*)

III/a. a Mezőséggel szomszédos *uruk* ~ *urok* típusú archaikus terület

III/b. a Mezőséggel szomszédos *urok* típusú archaikus terület

5. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz¹

1. Hetes és Hetés

1.1. E szópár sorsa régóta foglalkoztat. Először akkor volt alkalmam történetükről mélyebben elgondolkodni, amikor A magyar tájnévadás című könyvem írtam (Juhász 1988). A *Hetés* tájnév szócikkének összeállításakor Szentmihályi Imrének, a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum igazgatójának levéltári gyűjtésére és Ördög Ferenc értékes megjegyzéseire is támaszkodhattam. Mielőtt újabb névtörténeti gondolataimat előadnám, összefoglalom és némileg kiegészítem az akkor tett legfontosabb megállapításaimat.

1.2. E Zala megyei történeti kistájnevünk először 1510-ben bukkan fel írásos emlékeinkben *Hetes* alakban (de l. az 1509: *Hetesallíjja* változatot is). Ennek legvalószínűbb hangzása *Hetes*, bár az írásmód – ismervén a kései ómagyar kor hangjelölési megoldásait, a magánhangzók hosszúságának szórványos jelölését – megengedi a *Hetés* olvasatot is. A második szótag magánhangzójának *é*-s írása 1662-ben jelenik meg, és 1678-tól kezdve lényegében állandónak tekinthető. A 16. század eleje és a 17. század utolsó negyede közti időben ingadozó írásformák adatolhatók, amelyek olvasata több bizonytalansági tényezőt tartalmaz, l. pl. 1574: *Hetthies*, melynek *ie* betűkapcsolata felvillantja az *ie*, *ie'* kettőshangzós realizáció lehetőségét is. Ezt a vidék nyelvjárástörténete általában, szavunk nyíltságot és zártságot ütköztető második szótagi hangtörténete pedig konkrétan is megengedi. A tájnév mai nyelvjárási alakja *Hetis*.

1.3. A névadatok vázlatos ismertetése után történeti-etimológiai álláspontomat a következőképpen foglaltam össze: „A *Hetés* tájnév etimológiája bizonytalan. Ismeretes olyan helyi néphagyomány, amely a névadást azzal magyarázza, hogy hét falu volt itt egyaránt *háza* utótagú névvel, pl. *Bödeháza*, *Göntérháza*, *Kámaháza* stb. ([...]). Ez azonban névtanilag, nyelvileg – szerintem – nehezen fogadható el. (Problemetikus pl. az *-s* képző szerepe és az *é* hosszúsága is.) Vannak viszont más, *Hetes* ~ *Hetés* nevű helységek, amelyek magyar névadással, pusztá szn.-ból keletkeztek: 1263: *Hethys* (Cs. II, 578) 'Hetes falu Somogy megyében'; 1335: *Hetes* (Cs. III, 61) 'Nemeshetés Zala megyében'; 1297: *Hetys* (HazOkm. VII, 264–5; Gy. I, 719) 'Hetes (később elpusztult) falu Bodrog megyében'; stb. (etimológiájukat l. a FNEsz.-ben). A *Hetés* tájnév inkább ezek sorába tartozik. Ezek szerint az Árpád-korban Hetés egy birtoktest (possessio, terra) lehetett, amelyet birtokosáról nevezhettek el; majd a gyéren lakott területet a későbbi betelepülések folytán – főleg a XIV. században – sűrű, aprófalvas településszerkezet váltotta fel. [...] A XVI. sz.-ban, az uradalmi forrásokban feltűnő *Hetésalja* változat inkább az írásbeliségre lehetett jellemző. A másodlagos *alja* utótaggal az *Erdődalja*, *Meggyesalja*, *Somlyóalja*-féle nevek közé illeszkedett be, melyekben az *alja* jelentése kb. ennyi: 'körzete, vidéke, igazgatási területe'.” (Juhász 1988: 81).

1 Vö. Juhász 2002b, 2003e.

1.4. Az előző pontban tömören vázolt álláspontomat főbb vonalaiban ma is helytállónak tartom, ugyanakkor szükségesnek látom néhány részletkérdés alaposabb körülményét és bővebb nyelvi anyag felvonultatását. A továbbiakban tehát érinteni kívánok névtani-jelentéstani, hangtörténeti, morfológiai, dialektológiai-nyelvöldrajzi és normatörténeti kérdéseket.

1.4.1. Névtani-jelentéstani kérdések. – Mint azt a korábbi kutatások már felderítették, *Hetes* (*Hetis*, *Hetüs*, *Hetés* stb.) alakban már az ómagyar kortól több személynév, településnév és egy tájnév is adatolható. Ezek etimonja nagy valószínűséggel azonos: a *bét* számnév -s képzős származékának tulajdonnevesült példányairól van szó, de – mint fentebb is jeleztem – részleteiben tisztázatlan a képzőnek a köznévi alapon és a tulajdonnevesült származékokban játszott szerepe, szemantikája. Kiss Lajos a FNESz.-nek mind az első, mind a bővített, negyedik kiadásában a *Hetés* szócikkben a következőképpen nyilatkozik: „A *bét* számnév származéka, de a részletek bizonytalanok”. Ismerteti a hét -háza utótagú falunévről szóló néphagyományt, de nem foglал állást vele kapcsolatban. Elhárítja viszont – jogosan – a Nemeshetés nevére épített tájnévmagyarázatot (*Hetés* = *Nemeshetés* vidéke), mivel ez a település távolabb, Göcsejben van. Más kérdés viszont az, hogy az efféle településnevek helyes magyarázata hozzájárulhat a tájnév történeti szemantikájának jobb kiderítéséhez is.

A személynév → helynév váltást a *Hetés* településnév kapcsán okleveles adatokkal is bizonyítani lehet. Valószínűleg *Nemeshetés* történeti anyagához sorolható az az oklevél, amelyben *Hetys* fia János fiai, *Hetesi* Erb és *Miklós* szerepelnek („A kapornaki konvent előtt Gyula fia *Miklós*, *Hetés* nevű birtokban egy részt megszerez”): 1336: „Erb et Nicolao filiis Johannis filii *Hetys de Hetys*”, „de possessione eorum hereditaria in dicta *Hetys*” (ZalaOkl. 1: 315). Az adatra először Wertner Mór egyik cikke hívja fel a figyelmet (1915: 388), ahol a következő zárógondolat olvasható: „Ez utóbbi adatból világosan kitűnik, hogy [a] *Hetes* keresztnév[,] és miután az 1336-ban szereplő *Hetesi* Erb és *Miklós* nagyatyja kétségkívül már 1270 előtt meghalt, bátran állíthatjuk, hogy a zalamegyei *Hetés* helység nevét ezen úrtól vagy ennek valamely azonos nevű ősétől kapta[,] s ennek alapján a *Hetes* nevű egyéb helységekről ... ugyanazt mondhatjuk” (uo.). Erre a névkapcsolatra – Wertnertől függetlenül – Pais is felfigyel. *Hetevény* című cikkének egyik zalai helynévadatához (1371: *Hetheus*, *Heteus*: ZalaOkl. 2: 47–48) a következő lábjegyzetet fűzi (MNY. 1934: 38): „Az oklevélben előforduló *Hetes* (i. h. 47) – úgy látszik – nem azonos vele, hanem a Zalaegerszeg mellett délkeletre fekvő mai *Hetés*-t kereshetjük benne, amelynek régi adatai: 1335: *Hetes*; 1336, 1378: *Hetys* (ZalaOkl. I, 305, 315, II, 149), s amelyet az 1336-i oklevélből kitűnőleg egy *Hetys* olv. *Hetis* nevű emberről neveztek így.” (Ezután még utal a Somogy megyei *Hetes* helynévre is. Wertner és Pais nyomravezetője feltehetőleg Csánki történeti földrajza lehetett, ahol ugyancsak említve van az „Erb ... Filius *Hetys de Hetys*”: 3: 61).

Ha elfogadjuk azt a nem gyakori, de reális lehetőséget, hogy pusztá személynév a birtoklás révén nemcsak falunévben, hanem területnévben is fennmaradhatott (vö. pl.

Anonymusnál 44. cap.: partes *beguey*, 57. cap.: in partibus *Kemey*, azaz *Begej* és *Kemej* tájnevek, akkor a figyelmünket a továbbiakban arra összpontosíthatjuk, hogy milyen motivációk alapján születhetett a *bét* számnév derivátumából személynév.

Ezen a ponton érdemes ismét kezünkbe venni a Földrajzi nevek etimológiai szótárát, ahol a Somogy megyei *Hetes* falu nevének szócikkében erre is adalékot találunk. A szótár első kiadása röviden még csak ennyit közöl: „Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1237–40: *Hetes* szn. (PRT. 1: 775). Az alapjául szolgáló szn. a m. *bét* számnévnek a származéka.” (i. m. 274). A negyedik, bővített kiadás már ennél többet mond: „Köznévi előzménye a m. R. *hetes* 'egyéniileg termelő félszabad, aki a földesúrnak szokás szerint hetenként három napi robottal szolgált' [1405 k.: »*hetes*: ebdomadarius«: SchlSzj. 123.]” Amint a szócikk végi szakirodalom-jegyzék segítségével kideríthető, ennek a kitételnek a forrása Györffy György István király és műve című könyve (1977), ahol a 492–493. lapon a következő idevágó részlet olvasható: „Az egyéni termelő vári réteg kettéválasztásakor Kálmán [király] két olyan kifejezéssel él, amely általánosan használt volt az egyéniileg termelő félszabadok megnevezésére: a »*hetes*« (*hebdomadarius*) és a »*lovas*« szolgálat. [Bekezdés.] A földesúrnak teljesítendő »*hetes*« szolgálat mibenlétét egykorú hazai forrás nem világítja meg, de a szomszédos bajor földön érvényes Lex Bajuvariorum (I. 13.) heti három napban határozta meg, német földön ez volt általános. [...] Magyarországon a délnémet heti három napos robot honosodott meg, s e szolgálatra azokat a félszabad állapotú szolganépeket kötelezték, akik nem voltak századba osztva. Ilyen módon a *hetes* név egy szabadabb társadalmi állapot jelzője lett. [Bekezdés.] Először 1086-ban fordul elő a bakonybéli népek összeírásában. A »*lovas* szolgák« (*equites*) különféle mezőgazdasági robotjainak felsorolása végén írják, hogy (minden) héten (*in septimana*) szolgálatra állnak, legeltetnek, és ha kár esik a jószágban, e »*hetesek*« (*septimanarii*) térítik meg a sajátjukból. [...] A bakonybéli népek a királyi udvari gazdaságból kerültek egyházi kézre, s így ez a réteg nemcsak a vári, hanem az udvari és egyházi népek között is megvolt. De megtaláljuk a heteseket világi magánbirtokokon is. [...] Hogy a »*hebdomadarius*« magyar megfelelője a *hetes* név, azt a Schlägli szójegyzék árulja el. E szóból erednek az Árpád-kori *Hetes* falunévek; az egyik eltűnt Zala megyei faluról írják 1270-ben, hogy *libertinus* lakói voltak (*villam Hetes cum libertinis existentibus in eadem*). A *hetes* név bizonyára azért ragadt meg a libertinuson, mert ez a réteg urával leggyakrabban a »*hetes*« szolgálat kapcsán érintkezett: a földesúr vagy megbízottja mint heteseket tartotta őket számon.” (Vö. még Györffy, TörtFöldr. 3: 162.)

Ez az okfejtés igen meggyőző, mégsem szükséges kizárólagos magyarázatként számontartanunk. Ha fellapozzuk Kázmér Miklósnak 1993-ban megjelent kiváló művét, a Régi magyar családnevek szótárát, a 472. lapon a *Hetes* szócikkben a következő magyarázatot találjuk: „< *hetes* 'a család hetedik gyereke' (vö. Svoboda 46; Bach 1: 301) v. 'hetibéres munkás' (Oklsz.). M: születési sorrend / munkaviszony. – Vö. *Hármas*, *Hatos*, *Kilences*, *Nyolcas*.” Ezek szerint Kázmér az első helyre sorolandó motivációs tényezőnek a születési sorban elfoglalt helyet tette meg, és erre a típusra további számnévi

családneveket hozott bizonyítékkal (de a sor elejére odailleszthetjük a korai ómagyar *Elöd*, *Ketüd* egyelemű személynéveket is). A hivatkozott nemzetközi szakirodalom (Svoboda, Bach) szerint ez a névtípus szláv és német nyelvterületen is kimutatható. A 'hetibéres munkás' jelentésmegadás közel áll a Györffy által jelzett középkori 'hebdomadarius'-hoz, az Oklevélszótár egybe is vonja ezt a két meghatározást a *hetes* szócikkének 2. pontjában. Kázmér a *Hatos* szócikkében (461) Fehértói Katalinra hivatkozva az említettekén kívül újabb motivációs tényezőre utal: '(egy birtok felosztása után) a hatodik telek birtokosa' (Fehértói 1969: 49, itt azonban a lehetőség bizonytalanul, kérdés formájában van megfogalmazva). Kázmér szerint ilyen alakú apanévből is válhattak családnevek, ekkor viszont – s ezt már én teszem hozzá – az eredendő motiváció tovább nyomozandó a már számba vett jelentéstani tényezők körében.

De vajon lezárható-e a motivációs lista? Végérvényesen aligha. Mindig bukkanhatnak fel ismeretlen vagy elhanyagolt szempontok, amelyek gazdagítják névtani, művelődéstörténeti ismereteinket. Gondoljunk csak arra, hogy a hetes szám különböző régi kultúrákban kitüntetett szerepű, „mágikus” jelentőségű volt, így szerepet kaphatott a névmágiaiban is. Akárcsak az állatnevek vagy az állatokra közvetetten utaló szavak. Ezekhez sorolnék egy olyan állattartási nyelvjárási szakszót is, amely – archaikus hangtani jegyei alapján is – része lehetett az ómagyar kor szókincsének. Ez nem más, mint a – főleg kismalacra utaló – *hetes* 'fiatal, néhány hetes; választási' melléknév (nyelvjárási alakváltozatainak megoszlását jól nyomon követhetjük A magyar nyelvjárások atlasza 1023. és A romániai magyar nyelvjárások atlasza 541. számú térképén. Állatokra utaló szavak felhasználása a személynévadásban nem ritkaság (l. ismét Pais: MNyTK. 115. sz. 15), különösen, ha a szavak érzelmileg motiváltak, például kicsinyítésre, becézésre is alkalmasak voltak.

A *hetes* melléknév és főnév jelentéstani sokféleségének szemléltetésére most két gazdag adatolását, a regionalitásra is figyelemmel levő szótár, az Új magyar tájszótár és az Erdélyi magyar szótörténeti tár szócikkeiből közlök válogatást (csak a jelentésváltozatok bemutatására szorítkozva).

ÚMTsz.: **hetes**¹ **I. mn** ...hét fonálköteg befogadására való, hétszer 30 foggal ellátott <szövőborda>; szalmakalap készítéséhez való, hét szál szalmából font <fonat>... **II. fn** **1.** gabonacsomó, **a.** a gabonakereszt fele, **b.** gabonakereszt... **2.** mérőedény, **3.** lepedő összevarrásához használt díszöltés. – **hetes**² **I. mn** olyan gyermekágyas asszony, aki egy hete szült; hosszú ideig tartó <eső>; egy heti időtartamra fogadott <fonóasszony>, ... **II. fn** a gazdaság, a háztartás körül mindenféle munkát elvégző férficseléd, férfimindenyes, **a.** egy heti időtartamra fogadott férficseléd (vö. még *hetesség*: egy hétig tartó szolgálat).

SzT.: **hetes** **I. mn** **1.** vhány hétnyi korbelti/korú, **2.** heti szolgálatot teljesítő/tevő; **II. fn** **1.** (vhány) hetes gyermek, **2.** heti szolgálattelvő személy (vö. még *hetesség*: hetes szolgálat). L. még szóösszetételben és szószerkezetben is: *hetes-arany*, *hetes darabont*, *hetesház*, *hetes-vászon*.

Természetesen nem minden fenti jelentésárnyalat alkalmas személynévi kategóriaváltásra, de a történeti személynevek kapcsán felmerült 'valahány hétnyi korú', ill. 'heti szolgálatot teljesítő' jelentésmozzanatok e két forrásban is adathatók (vö. még TESz. 2: 102 is). Különösen figyelemre méltó az, hogy a *hetes* melléknév, ill. főnév sajátos hangalaki változatai, mint *hetüs*, *hetis*, *hetës*, *hetös* csak meghatározott jelentéskörben tűnnek fel. De ez a megfigyelés már átvezet bennünket a következő alponthoz.

1.4.2. Hangalaki és morfológiai kérdések. – Az Erdélyi magyar szótörténeti tár sajátos alakváltozatai között a vezető helyet a *hetüs* ~ *betüs* formák foglalják el, de találtam egy példát a *betös*-re is (1824). Ezek kivétel nélkül kisgyermekek korának megjelölésére vonatkoznak, azt fejezve ki, hogy a csecsemő hány hetes. Az adatok jelentős része származik halotti anyakönyvekből. Néhány példa: 1799: „A Feleségem és 5 *Hetüs* fiam”, 1808: „temették ... Csoma János 4 *Hetüs* fiát...”, 1812: „Juliánna ... 10 *Hetüs*”, 1824: „(Meghalt) Sinko Gáspár nevű két *betös* fia”, 1840: „(Meghalt) Benedek Sándor egy *betüs* Görtsbe [az egy *betüs* nem a görcsre, hanem a gyermekre vonatkozik!]” stb. A „Ha.” jelzettel bevezetett, szövegkörnyezet nélküli hangalaki adalékok szintén anyakönyvekből valók (1809-től). Az összes többi jelentésváltozat adatainál *hetes* formák láthatók. (*Hetis* alakot a SzT. nem tart nyilván.) A példák zöme a 19. századból való.

Az Új magyar tájszótár (2: 934) a *hetes*² szócikkében, a római egyes, melléknévi jelentés alatt sorakoztatja föl a *hetis*, *hetüs*, *hetös* alakú tájszavait, de ezek nem csecsemőre, hanem születésen túlesett, gyermekágyas anyára vonatkoznak. Van egy ettől eltérő, igen tanulságos adat, amely kialakult szóhasadásra utal: „a. *betös* (Hugyag...): <csak malacra vonatkoztatva a más esetekben haszn. *hetes* alakkal szemben>”, azaz a sajátos alak csak egy sajátos jelentéssel együtt bukkan fel, miközben a *hetes* főváltozat széles körben használatos. E hapaxnak tűnő adatból azt is gondolhatnánk, hogy a megoszlásnak valami elszigetelt esetéről van szó, de ennek látványos cáfolatát adják két nagyatlászunknak a hetes (választási) malac megnevezéseit ábrázoló lapjai (MNYA. 1023., RMNYA. 541.). Ezek az egyéb jelentésű *hetes*-ekkel szemben (l. pl. MNYA. 674. 'hét egységet tartalmazó') változatos hangalaki és nyelvföldrajzi tagoltságot mutatnak. Izgalmas hangtörténeti feladvány ezek egymáshoz viszonyított kronológiájának, keletkezéstörténetének kibogozása. Ehhez támpontul szolgálhatnak a nyelvemlékek és a nyelvföldrajzi képletekből kiinduló nyelvjárástörténeti rekonstrukciók.

Nézzük meg először néhány helynév történeti adatsorában az alakváltozatok kronológiáját! Az idevágó régi személynévanyag vizsgálatától ezúttal eltekintek, de néhány adalékot l. pl. Kázmér családnévszótárában (CsnSz. 472).

1. *H e t e s* (Somogy megye): 1263: *Hethys*, 1276: *Hetys*, 1341: *Hetus*, 1438: *Hethes*, 1490, 1491: *Hethees*, 1496: *Hethes* (Csánki 2: 578).

2. *N e m e s h e t é s* (Zala megye): 1335: *Hetes*, 1336, 1378: *Hetys*, 1513: *Hethes* (Csánki 3: 61).

3. *H e t e s* (Bodrog megye; több, osztódott település neve, a hódoltság alatt elpusztultak): 1297: *Hetys*, 1338/1439: *Hetus* (Györffy 1: 719), 1432, 1468, 1475, 1477:

Hetes, Kethhetes, 1449: *Hethes, Gewrewhethes, Gerewhethes*, 1460: *Naghhethes, Kysbethes, Felsewhethes*, 1468: *Hethes, Gewrewhethes*, 1482: *Hethyes, Kysbethyes, Naghbethees*, 1520–22: *Hethes, Naghbethes, Kysbethes* (Csánki 2: 201).

4. *H e t e s* (Borsod megye; elpusztult település Mezőcsát közelében): 1225: „in partibus Sath ... predium nomine *Hetes*” (Györffy 1: 776; Urk Burg. 1: 106, vö. még SoprOkl. 1: 15).

5. Az első általam ismert *Hetis* alakú helynévi adatot a TESz. közli (2: 101 *bét*¹ a.): +1015/+1158/1228/1323/1403: ? *Hetys* (Karácsonyi: Szt. István 81). Hamis oklevél többszörös átiratáról van szó, de a 13. század húszas éveiből való átirás (1228) már kronológiailag hitelesnek tekinthető.

Amint látható, a csak egy adalékkal képviselt Borsod megyei *Hetes* kivételével minden helynév adatsorában van alaki váltakozás, ill. változás. Ez arra utal, hogy bármi legyen is e helynevek jelentéstani motivációja, az ómagyar korban még nem voltak erősek a később tetten érhető alaki megoszlás, szóhasadás irányába ható erők. Mindenesetre e helynevek közszói alapját feltehetőleg olyan jelentéskörben érdemes keresni, amelyek a későbbi korokban is *i, ü* második szótagi vokálist mutatnak (legalább a változatok szintjén). Az *é*-s ejtésre utaló betűkettőzések formák csak a 15. század vége felé jelennek meg, de adataik szórványosak (1482, 1491).

De vajon mi lehet az oka a *bét* szó (-s képző előtti) véghangzója ily mértékű változatosságának és e sokszínűség feltűnően sokáig – meghatározott körben egészen máig – tartó fennmaradásának? A fenti példákat nem ismerő nyelvtörténész joggal gondolhatná, hogy egyenes út vezet a kései ősmagyar **(h)etesi* (> **hetesü*) formáktól a mai, véghangzót veszített *hetes*-hez, melyben az -s előtti *e* mozdulatlanak tűnik: őrizi a kezdetekig visszanyúló alsó nyelvéllásfokot. A történeti adatok azonban többvonalú fejlődésre engednek következtetni.

a) Lehettek olyan korai nyelvjárások, amelyekben az *i, ü* szabad szóvégi vokálisok (*hetesi, hetesü*) úgy koptak le, hogy nem tudtak hatni az -s előtti *e*-re. (Egyenes út a mai formához.)

b) Voltak olyanok, amelyek engedelmeskedtek a végvokális hasonító hatásának: hozzá idomították a kötőhangzót nyelvéllásfokban, majd esetleg labialisztásban is. Mivel az -s előtti kötőhangzó (*e*) illabiális volt, feltehető, hogy a szomszédságában levő szabad véghangzó is eredendően olyan volt (*hetesi*). Köztudomású, hogy a lekopás előtti végvokálisok jelentős részben labializálódtak, tehát a *hetesi* szabályos folytatója ez esetben a *hetesü* volt. Feltevésem szerint – bár eltérő arányban – e változó minőségű véghangzók a nyelvjárások többségében szinkrón variánsként egyidejűleg jelen lehettek.

c) A *hetesi* alak a végvokális „húzó hatására” *hetisi*-re módosult, azaz a szomszédos kötőhangzó is felső nyelvéllásúvá záródott. Ez történhetett két lépésben is (*e* > *ë* > *i*), de akár egyben is (*e* > *i*).

d) A további lépések a következők lehettek: *betisi* > *betisü* > *betüsü* > *betüs*, ill. *betisi* > *betis*. Ezek a *betis* ~ *betüs* formák szemléltethetők az ómagyar kor tulajdonneveiben és a későbbi nyelvjárási variánsokban (a *betes*-sel váltakozva).

e) A szabad szóvégi vokálisok lekopása után azonban ismét a *tő* belseji magánhangzó (a *het-e*-je) fejthette ki az asszociatív hatását az *-s* előtti kötőhangra: megindult a *betis* > *betes*, *betüs* > *betes* regresszió. A folyamatot feltehetően a formálódó nyelvi norma is segítette. Ha a visszaütés több lépésben zajlott, *betis* > *betës* > *betes*, valamint *betüs* > *betös* > *betës* > *betes*, ill. *betüs* > *betis* > *betës* > *betes* láncok keletkeztek, sok nyelvjárási különbséggel.

f) Egyes helyeken nyúlások is felléphettek: *betës* > *betés*, *betös* > *betős*, *betüs* > *betűs*. A hosszú magánhangzós formák azonban több hatás eredményeként is előállhattak. A *betés* például ott, ahol az *í* ~ *i*-ző nyelvjárások dialektális formáit már magasabb norma hatására kerülni igyekeztek. A *betős*, *betűs* pedig a képzőtársulást tartalmazó *-ós/-ős* (pl. *kiabálós*, *veszekedős*), vagy más felépítésű *-ús/-űs* végű szavak (pl. *koszorús*, *hegedűs*) analógiás hatását is mutathatja.

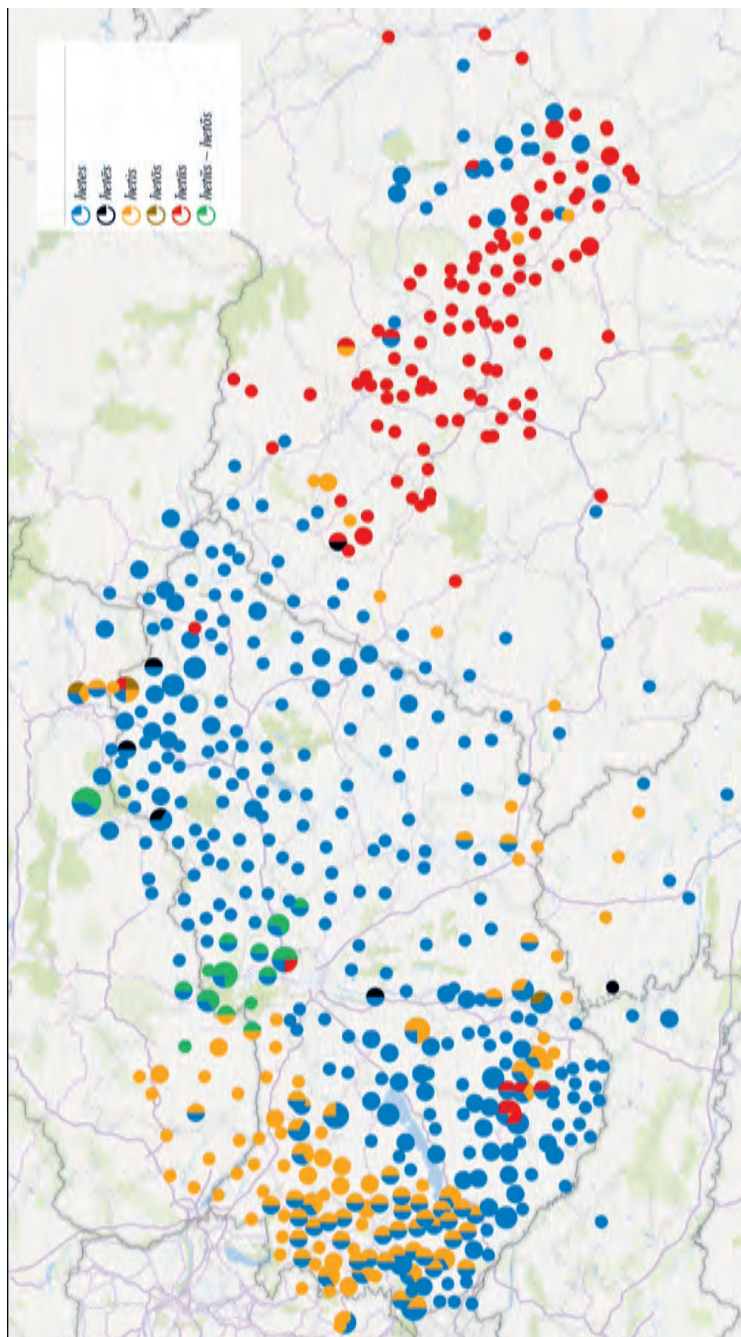
g) Ez a sokféleség akár már a középmagyar korra eltűnhetett volna (mint ahogy a frekvenciátalabb jelentésekben ez meg is történt), azonban az alaki divergencia mellé hamar jelentéstani is társult, így bizonyos speciális jelentésárnyalatok „megkötötték”, konzerválták az archaikus formákat. Érdekes fejlemény viszont, hogy a csángó nyelv-atlaszban nemcsak *betüs*, *betis* stb. adatok találhatók (az 583. lapon), hanem *napus* formák is (az 582.-en), még hozzá egyik főjelentéshez kapcsolódva (‘ein Tag alt’); de feltehetőleg e mögött is áll jelentésmegoszlás (vö. pl. *napos* ‘napsütötte’). A specializációs folyamat szóhasadásba is torkolthatott: pl. a *betüs malac* jelzője már önálló lexémának tekinthető azokban a nyelvjárásokban, ahol a *betes* szó is él, de mindig más jelentésekhez kötve.

1.4.3. Nyelvföldrajzi támpontok és tanulságok. – Ebben a pontban megkísérlek néhány tanulságot levonni abból a nyelvföldrajzi képből, amely a két nagyatlasz (MNYA., RMNYA.) lapjainak (1023., 541.) együttes szemlélése nyomán feltárul a *betes* (‘néhány hétnyi idős <kismalac>’) címszó alatt. (Az egyesített térkép elkészítését Bárh M. Jánosnak köszönöm.)

a) A nyelvterület közepén a változatok nélküli *betes* uralkodik, átnyúlva a Dunántúl közepére és a Drávától északra húzódó sávra. Ezek a főtömb magjában megőrzött (primer) formák is lehetnek, a periféria irányába haladva azonban egyre nő a regresszióval visszanyert (szekunder) alakok előfordulásának valószínűsége.

b) A peremeken ütközőövezetek alakultak ki: a *betis* elszigetelődő, lefűződő darabjait láthatjuk egy déli, elnyúló sávban Baranyától Csongrád megyéig, továbbá a romániai magyar nyelvterület északnyugati és a szlovákiai nyelvterület keleti részén. (A csángó nyelv-atlasz néhány moldvai kutatóponton is jegyzi.) A *betis* legmasszívabb tömbje a Nyugat-Dunántúl, Kisalföld, nyugati palóc terület egybefüggő zónájában szemléltethető.

A *betes* 'egy hetes <kismalac>' második szótagja magánhangzójának térbeli megoszlása
Forrás: MNyA. 1023. és RMNyA. 541.

c) A *hetüs* legnagyobb tömbje Erdélyben található, mezősegi központtal. Itt a korábbi *betis* (< *betisü*) erős labializációs tendenciának volt kitéve. A Székelyföld keleti fele kimaradt ebből a hullámból, ott az *e*-zö megoldások a jellemzőek. Kisebb foltok láthatók még a Dél-Dunántúlon, a Dunakanyartól északra és keletre, valamint a keleti palócban.

d) Sok helyen kettős, hármas együttállásokat látunk. Ezek lehetnek megőrzött régiségek vagy az ütközőzónában kialakult innovációk. A Dunakanyartól északra és keletre a *betüs*-ből *hetüs* ~ *hetös* lett, de él a *hetes* is. A labiális kötőhangzós alakok sajátos tömbösödése ómagyarra visszanyúló nyelvjáráscsoportot sejtet.

e) További vizsgálatot érdemelnek a nyelvjárásszigetek, de ez már külön dolgozat tárgya lehet.

1.5. Visszatérve röviden a *Hetés* tájnévre: személynévi eredete igen valószínű; pályafutását a névtörténeti adatok tanúsága szerint *Hetes*-ként kezdte, de közel volt ahhoz a nagy nyugati tömbhöz, ahol már a korai ómagyarban is a *betis* lehetett a főváltozat (legalábbis bizonyos speciális jelentésekben). A név újkori népnyelvi *Hetis* ejtése lehet ennek a nyelvjárásközi hatásnak az eredménye, de lehet akár szabályos belső fejlődés is, melynek során *e* > *ë* > *i* záródás történt. Mivel a helyi nyelvjárásban az *é*-k szövégen és relatív tövekben rendszerszerűen *i*-re váltanak (pl. *keritis*, *melli*, *temettik*), a *Hetés* alak megszilárdulását hiperkorrekció is segíthette, amivel akár már a középmagyar kor elején számolhatunk. A túlhelyesbítés először inkább a hivatali írásbeliségben tűnhetett fel, a szóbeliséget csak később érintette.

2. Hetvehely

2.1. A mai magyar nyelvállapot elemzése, értékelése során gyakran megelégszünk a szinkrón viszonyok feltárással, a kiválasztott nyelvi elemek, rendszerek strukturális beágyazódásának leírásával. Pedig a történeti előzményekre kitekintő, a nyelv területi, társadalmi változataira és változásaira is figyelő vizsgálat számos tanulsággal járhat. Ennek bizonyítására álljon itt egy kisebb esettanulmány, amely egy helynévvizsgálatból indul, de szálai messzebbre vezetnek.

2.2. A vizsgálat tárgya egy érdekes Baranya megyei helységnév, *Hetvehely*. Laikus nyelvérzékeléssel is könnyen tagolható, és megállapítható, hogy a *-hely* utótagú földrajzi nevek népes csoportjába tartozik, vö. pl. *Becsehely*, *Pincehely*, *Szerdahely*, *Udvarhely*, *Vásárhely* stb. (Néha persze a laikus nyelvérzék tévedhet, illetve a népetimológiát segítheti; így sodródott az idők folyamán például a szláv eredetű *Keszthely* is a *-hely* utótagú nevek közelébe, vö. FNEsz. 1: 724.) De mit rejt a *Hetvehely* *Hetve*-előtagja? A köznyelvet beszélők számára ez már elhomályosult névrész, amely névtörténeti és nyelvjárási vizsgálattal fejthető meg.

2.3. Kezdjük az etimológiai, névtörténeti tudnivalókkal! Kiss Lajos kézikönyvéből (FNEsz. 1: 592) megtudjuk, hogy a *Hetvehely* a *hétfő* és a *hely* főnév összetétele. A névadás azzal kapcsolatos, hogy a faluban egykor hétfőnként tartották a hetivásárt.

A napnévi előtagú helységnevekre az előbb említett *Szerdahely*-en és *Hetvehely* ('Hét-főhely')-en kívül l. még *Kéthely*, *Rábakethely* (< *keddhely*), *Csütörtökhely*, *Péntekhely*, *Szombathely*. A baranyai *Hetvehely* első fennmaradt írásos említése 1542-ből való *Hethfehel* alakban, amely – s ezt már én teszem hozzá – *Hetfehel(y)*-nek hangzott. A FNESz. közöl egy 17. századi adatot is: 1620: *Hetfeohely*, amely *Hetfőhely* ~ *Hétfőhely*-ként olvasható, és feltehetőleg nem helyi ejtismódot tükröz, hanem a formálódó irodalmi és/vagy hivatalos írásbeliség normatörekvéseinek nyomát viseli magán.

De mielőtt a hangtörténeti, nyelvjárástörténeti részletekbe merülnénk, szélesítsük néhány idevágó adalékkal névtani ismereteinket! Szabó G. Ferenc A vásározás emlékei középkori helységneveinkben című könyvében (Szabó G. 1998: 48) további két szótörténeti adattal bővíti az eddig közölteket: 1698: *Hettvehely* (PRT. 10: 829), 1808: *Hethfehely* vel *Hetvehely* (Lipszky), majd összefoglalóan megjegyzi (uo.): „Vásáros funkcióját maga a névalak igazolja [...]. A korai adatok félreérthetetlenül tanúsítják a *hétfő* + *bely* összetétel tényét. Az előtag csak köznév (tehát napnév) lehet, mivel e korból való ilyen egyelemű személynévről nem tud a szakirodalom. A névalakban nyomon követhető *f* > *v* változás csak a kései adatokban mutatkozik. Korábban már utaltam rá, hogy a XIII. században a vásártartás szokásaiban ugrásszerű változás ment végbe, amelynek egyik eredménye a heti vásárnapok számának bővülése volt. Ebben a *h é t f ő n e k* jutott a legkisebb szerep, hiszen a szombati és vasárnapi vásárok után szünetnapnak kellett következnie, hogy aztán a szerdai napon újra egybegyűljön a vásári sokadalom. Nem meglepő tehát, hogy a hétfői vásárra utalásnak mindössze két példáját találtam a forrásokban”.

Ezek után idézzük a másik *Hétfőhely* középkori adatait is (uo. 48–49): „Vas m.-ben a mai Ausztriában, Burgenlandban (később *Pokolfalu* néven) volt település, Monyorókeréktől (Eberau) É-ra. [Bekezdés.] 1221/1240/1777: villa *Hettfehely* ~ *Hettefewbelly* (HazOkm. VI, 13; Sztpt. KritJ. I, 364), 1221: *Hettfehely* (MNY. 2: 122–3), 1297: *Heyl* (Oklsz. 370), 1539: *Felső-Pokol* (Cs. II, 754 He(j)l a. is), 1828: *Pokolfalu* (Kázmér: Falu 142), 1944: *Pokolfalu* ~ *Höll* (Hnt.). [...] A falu 1297-ben mutatkozó *Heyl* névalakja a német *Höll*-lel tartozik össze: Ennek köznévi előzménye a középfelnémet *helle*, amelynek jelentése 'pokol; zug, sut' (vö. FNESz. II, 359).” Reuter Camillo szellemes okfejtése szerint (1973: 219–222) a német *Hell* > *Höll* a magyar *Hetvehely* -*bely* utótagjának népetimologikus „értelmesítése”, a *Pokolfalu* pedig ennek tükörfordítása.

Ha a fentiek alapján összehasonlítjuk a baranyai település 16. századi *Hethfehel* és a Vas megyei 13. századi *Hettfehely* első adatait, meglepő hasonlóságot tapasztalunk: a *hétfő* napnév mindkét szóban *hetfe*-ként olvasható. Ez arra utal, hogy a *hetfe* mint sajátos nyelvjárási forma a Dunántúl egyes vidékein már az Árpád-korban kialakulhatott. Érdemes lesz tehát e napnevünk alaki variánsainak és a velük összefüggő hangtani relációknak táji, nyelvföldrajzi megoszlását is elemeznünk.

A vizsgáldásban kiemelt szerepet játszik a *hetfe* > *hetve* változás, amely – már előzetes feltevésem is ezt sugallta – nem függetleníthető a *v* hang sajátos nyugat- és dél-du-

nántúli viselkedésétől, a *huzsvét* – *busfét*, *ödven* – *ötfen*, *ködve* – *kötfe*-féle nyelvjárási realizációktól. Eredetileg úgy gondoltam, hogy a *hetve* alak olyan hangtani hiperkorrekció eredménye, amelynek mozgatórugója a köznyelvi (ill. írott nyelvi), valamint a nyelvjárási hangmechanizmusok közötti ellentét. Magyarul: a magasabb nyelvi norma felé törekvő beszéd/írás – az összetett szó gyengülő motivációját is kihasználva – tévesen javítja ki a *hetfe* 'hétfő' szót *hetve* alakra, ellentétben, mondjuk, a nyelvjárási *hetfen* számnévvel, amely (etimológiailag is) *hetven*-ként „állítható helyre”. Ami a hiperkorrekciót illeti, feltevésével valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, de háttérben – mint majd látjuk – sokkal inkább nyelvjárásközi hatásokkal kell számolnunk, mint nyelvjárás ↔ köznyelv „konfliktussal”. Erre figyelmeztet a kronológia is: adattárunk első *-tv-* hangkapcsolatot felmutató példája már 1698-ból idézhető (*Hettvehely*), s ekkor még a köznyelvi/irodalmi nyelvi norma egyes hangtani vonatkozásokban oly képlekeny, nagytáji keretek között is csak bontakozóban van, hogy hatásával szerény mértékben számolhatunk.

De óvatos megközelítésre intenek a Baranya megye földrajzi nevei Hetvehelyre vonatkozó adatai is. A falunév mai népnyelvi ejtésformái ezek szerint a következők (BMFN. 1: 337): *Hetfehej*, *Hetvehej*, *Hetfehel*, *Hétfühej*, *Hétfühel* (német nemzetiségi ejtésben *Hëtfeł*, *Hëtfeł*). Azaz még ma is él a 16. századi *Hetfehel*, amely nemcsak a *Hetvehel* (~ *Hetvehej*), hanem a *Hétfühel* (~ *Hétfühej*) alakkal is váltakozik. Vagyis a korreláció harmadik tagját – várakozásunkkal ellentétben – nem a köznyelvi(es) *Hétfőhej* (~ *Hétfőhel*) alkotja².

2.4. Mielőtt a szóösszetétel hatásán található *t* + *f* hangkapcsolat helyzetét és sorsát nyelvföldrajzi alapon tüzetesebben szemügyre vennénk, vessünk egy futó pillantást a szó két magánhangzójának hangtörténetére is. – A magyar nyelvjárások atlasza anyagának gyűjtése idején, a 20. század ötvenes, hatvanas éveiben a nyelvterület túlnyomó többségén, az Őrségtől Moldváig, a Palócföldtől Bácskáiig a *bétfő* napnév előtagja *het*-ként hangzott a nyelvjárások alaprétégeiben. Az eredetibb rövid, alsó nyelvállású magánhangzó megőrződésének feltehetőleg az lehetett az egyik oka, hogy a szóösszetétel már a honfoglalás előtt, a kései ősmagyarban létrejött, és egy ideig magába zárta az akkor még meglevő véghangzót: **hetűfeyü* ~ **hetēfeyü*. Talán ezt a bezárt véghangzót tükrözi a fentebb már idézett Vas megyei 1221/1240/1777: *Hettefewhelly* adat má-

2 Hogy a *bétfő* előtag részlegesen, a névadási motiváció pedig teljesen elhomályosult, az adattár a következőkkel jelzi: „Nh. [= néphagyomány]: Régen *hetven* házhely volt a községben. – Azt is állítják, hogy az itt élő emberek régen barmaikat *bétfői* napon engedték ki a legelőre, ezért lett a falu neve *Hétfühel*. – P. sz. [Pesty Frigyes 1865. évi helynévgyűjteménye szerint] »*Hetvehel*, előbb *Hetvenhel* nevet viselt; mostani nevét [1865] körülbelül 50. év óta viseli, hihető, hogy íráshiba által«. Pesty 2. adatközlője: »Az öregek mondása szerint a falu lakói a barmok legeltetését a hét első napján, *bétfőn* tenni szokták volt, innét [vette nevét]; *Hétfühelly*, később *Hetfehely*, alkalmasint a könnyebb kiejtés végett így írva a régi anyakönyvekben is található; végre *Hetvehely*«” (uo.). Látni való, hogy Pesty informátorai nemcsak a névadás motivációjában, hanem a kronológiában is tévedtek, mivel *Hétfőhelly* > *Hetfehely* változást tettek fel.

sodik magánhangzója is (bár a középső nyelvválású végvokális feltevése – még ilyen megszilárdult összetételi helyzetben is – kronológiai, hangtörténeti nehézségekkel jár). A kétnyíltszótagos tendencia esetünkben feltehetőleg már zömmel a szabad véghangzók lekopása után fejtette ki a hatását (**hetűfeű* > *hetfeű*), így a kései *hétfő* alakok é-je nem a pótlónyúlással, hanem inkább az önálló *hét* szó analógiájával magyarázható.

A *fő* névszó hangtörténete közismert. Most csak a legfontosabb irányokra szorítokozva: a korai ómagyar spirantikus szóvég (*feg*) már a 11. században vokalizálódni kezd (*feⁱ*, *feⁱ*), és a keletkező diftongusok különböző monoftongusokba torkollanak, pl. *feⁱ* > *feⁱ* > *fé* > *fē* > *fe*, *feⁱ* > *feⁱ* > *fő* > *fő* ~ *fű* (*fű*). A magyar nyelvjárások atlasza ezekből a fokozatokból többek között rögzítette a *fē*, *fe*, *főⁱ*, *fő*, *fű*, *fű* változatokat. (A *főⁱ* lehet utólagos diftongizáció eredménye is, mint ahogy a nyugat-dunántúli *fűⁱ* biztosan az.) Az illabiális magánhangzós alakok a Dunántúl nagy részét uralják, ezen belül is az archaikusabb, zárt *ē*-t tartalmazó *fē* a Nyugat-Dunántúlon jellemző. Úgy látszik, hogy a *fe* változat a déli, *ő*-zós típusú nyelvjárások jellemzője is volt, mivel a Duna–Tisza közén, illetve a Dél-Alföldön elterjedési területe nagyvonalakban az *ő*-zés izoglosszáját követi. A *fő* változat a palóc nyelvjárásokra jellemző, kivéve a keleti palócot, ahol a *fű* vette át a helyét (akárcsak a Dunántúl északkeleti csücskében). Az alföldi és erdélyi nyelvjárásokban a *fű* ~ *fű* alternánsok az uralkodók vagy a kizárólagosak.

2.5. A főbb hangtani típusok vázlatos bemutatása után vizsgáljuk meg, hogy a *Hetvehely* szempontjából lényeges *hetve* (< *hetfe*) változatok kimutathatók-e ma, és ha igen, hol. A felbukkanó adatok összhangba hozhatók-e a dunántúli *ödven* ~ *ötfen*, *bedven* ~ *betfen*-féle indukciós jelenségekkel?

Arra a kérdésre, hogy a *hétfő* napnévnek vannak-e a magyar nyelvjárásokban *hetve* ejtésű realizációi, a magyar nyelvatlasz 653. számú térképlapjának segítségével könnyedén igennel válaszolhatunk (lásd 1. sz. melléklet). A legtöbb adat egy olyan háromszög alakú területen belül helyezkedik el, melynek alapját Dél-Baranya és a Mohácsi-sziget (E-9, 10, 12, 13, F-23), csúcsát pedig a Balaton keleti szomszédsága (C-26, D-5) alkotják, a közbeeső területeken Tolna és Baranya néhány települése található (F-4, D-19, 31). Ide soroltam a *hetve* formán kívül a zöngétlen mediával ejtett *betVe* realizációkat is, amelyek az előbbinek kissé „halványabb” megoldását mutatják. Ez utóbbi variáns bukkan fel egy zalai és somogyi kutatóponton (B-29, 34) is. A *-tv-* hangkapcsolatot mutató változatok súlypontja tehát a Dél-Dunántúlra esik, tengelye, frontvonala pedig kb. a Siófok–Mohács érintésével húzható egyenes. Ez nagyjából megfelel annak a kelet–nyugati ütközőzónának, ahol – mint látni fogjuk – a *v* hanggal kapcsolatos asszociatív tendenciák lefékeződnek és elhalnak.

Van még egy jellegzetes kis tömb, ahol szorosan egymás mellett négy kutatóponton jelentkezik *hetvő* ejtés (a második adatként felvett diftongusos változatokat most figyelmen kívül hagyva). Ez a magyar nyelvterületnek a Fertő-tó alatt elhelyezkedő része, szintén ütközőzóna: itt húzódik a *v* zöngésítő hatását jelző izoglossza északi íve (itt hal el a *Vasvár* típus). A Nyugat-Dunántúlnak ebben a – Balaton vonalától északra eső –

régiójában a két *v*-t érintő hangreflex közül csak a zöngésítés működik, tehát fel kell tennünk, hogy ez is elég volt arra, hogy az ütközőzónában a hiperkorrekció indukálójá legyen. Ennek nyomon követéséhez azonban látnunk kell azokat a térképlapokat is, amelyek a „mássalhangzó + *v*” kölcsönhatásokat ábrázolják.

2.6. Ezek közül a következő hármat választottam ki: 1090. *húsvét*, 226. *borotva*, 923. *kötvé*. A „mássalhangzó + *v*” kapcsolat az első példában szóösszetétel határán, a másodikban tőszó belsejében, a harmadikban tő és képző találkozásánál tanulmányozható. A felsorolt térképek részletes elemzése és a kérdéskörnek további példák tanulságát figyelembe vevő alapos nyelvföldrajzi értékelése további kutatást kíván. (A köznyelvi *v* ilyen jellegű részletes bemutatása olvasható pl. Siptár 1996. és 2001. munkáiban, ill. nyelvjárási perspektívából is: Fehér 2009.)

Imre Samu nagy szintézisében (1971b: 263–264) a következőképpen próbálja meg kibogozni a bonyolult nyelvföldrajzi helyzetet: „Kb. Vasban, Zalában, Somogyban (az ék.-i részek kivételével), Baranya nyugati felében a *v* – a köznyelvtől eltérően – előre ható irányban is indukálódik (pl. *kötfé*), emellett hátra ható irányban indukál is (pl. *ködvé*). E két sajátosság területi realizálódása azonban egyrészt az egyes morféimák szempontjából jóval kötöttebb, mint a nyelvjárási szakirodalom eddig vélte, másrészt bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a két sajátosság morfofonetikai szempontból sem teljesen szabad. [...] A rendelkezésemre álló anyag nem volt elég gazdag ahhoz, hogy a *v* zöngesség szerinti hasonulásával és hasonító hatásával kapcsolatos hangtani, földrajzi kérdések apró részleteit is tisztázza. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy a két jelenség egyik vagy másik megjelenési formája az egyes morféimáktól függően földrajzilag eléggé eltérhet. A vizsgált anyag alapján Felsőőr–Kőszeg vidékén a *v* előreható hasonulása ismeretlen jelenség, hátraható zöngésítő hatása viszont általános. Az utóbbi eléggé jellemző a Szombathelytől északra fekvő egész területre is. Baranyában a *v* előreható hasonulása látszik tipikusnak, hasonlóképpen a Hetés déli részén is. Az említett két szélső terület közötti részen mindkét jelenség él, de Zala északi felében a *v* indukáló hatása még erősebbnek látszik. A két megoldás jelentkezése azonban még ezen a területen sem fakultatív jellegű, s az egyes morféimák izoglosszái még a hasonló típusú megoldás esetén is eléggé eltérhetnek egymástól. Egyazon morféimában a két változat együttes jelentkezése viszonylag ritka, a vizsgált terület adatmennyiségének alig 6-7 %-a.”

Az Imre könyvéből kiszűrhető nyelvföldrajzi helyzet tehát meglehetősen kusza, de ha visszanyúlunk az eredeti forrásokhoz, az egyes térképekhez, az egyedi vonásokon túl mégis több lényeges dolog általánosítható. Miután izoglosszavonalakkal elhatároltuk egymástól a *húsvét* – *húsvét* – *húsfét* típusú területeket, megjelölve ezen belül a közösen birtokolt határvonalakat, a következő kép bontakozik ki előttünk.

A magyar nyelvterületen a Dunántúl délnyugati felének kivételével a *húsvét* típus kizárólagos, tehát a *v* nem hasonul és nem hasonít. Ha a nyelvterület Fertő-tó alatti csücskét összekötjük a Mohácsi-szigettel (városokkal hozzávetőlegesen kijelölve: Kapuvárt Bajával), megkapjuk azt a frontvonalat, amelytől délnyugatra a *v* a köznyelvitől

eltérő módon viselkedik (lásd 2. sz. melléklet). Ez a tengely nagyjából a Dráva vonalával párhuzamos – nyilván nem véletlenül. Véleményem szerint mind a *huzsvét* típus, mind a *husfét* megoldás a Dráva (és részben a Mura) menti magyarság nyelvi-nyelvjárási újítása, amely azonos gócpontokról, a Dráva vidéki településekről – a Dráva vidékét most szélesebb sávban értelmezve – indult el hódító útjára. A korábban meginduló változás a *huzvét* > *huzsvét* típusú indukció volt: ez fedte le a nagyobb területet, ez hatolt legmesszebbre. Az általa birtokba vett nyelvjárásokban – a jelek szerint – kedvező feltételek teremtdtek egy újabb, *v*-t érintő változáshoz, a *huzvét* ~ *huzsvét* > *husfét* mintájúhoz. Az új jelenség tengelye ismét a Dráva vidéke, de hatóköre szűkebb, mint a *huzsvét* típusé, súlypontjai Zala és Baranya megye. Ezt a nyelvföldrajzi képletet „többszörös hullámú újítás”-ként azonosíthatjuk (l. bővebben: Juhász 2001b: 107–108, ill. ábra: Kiss J. szerk. 2001. 12. sz. melléklet 4b.). Nagyjából Keszthely és Szentgotthárd között van az a választóvonal, ahol a *husfét* típus mozgása lefékeződik, ennél északabbra már nemigen jut. Kőrmend, Szombathely, Kőszeg vidéke – ahogy Imre Samu is írta – a *v* zöngésítő hatásának háborítatlan vidéke. Itt a *huzsvét* – *huzvét* megoszlás izoglosszája is szinte mozdulatlan: a Kapuvár – Badacsony vonal közelében húzódik.

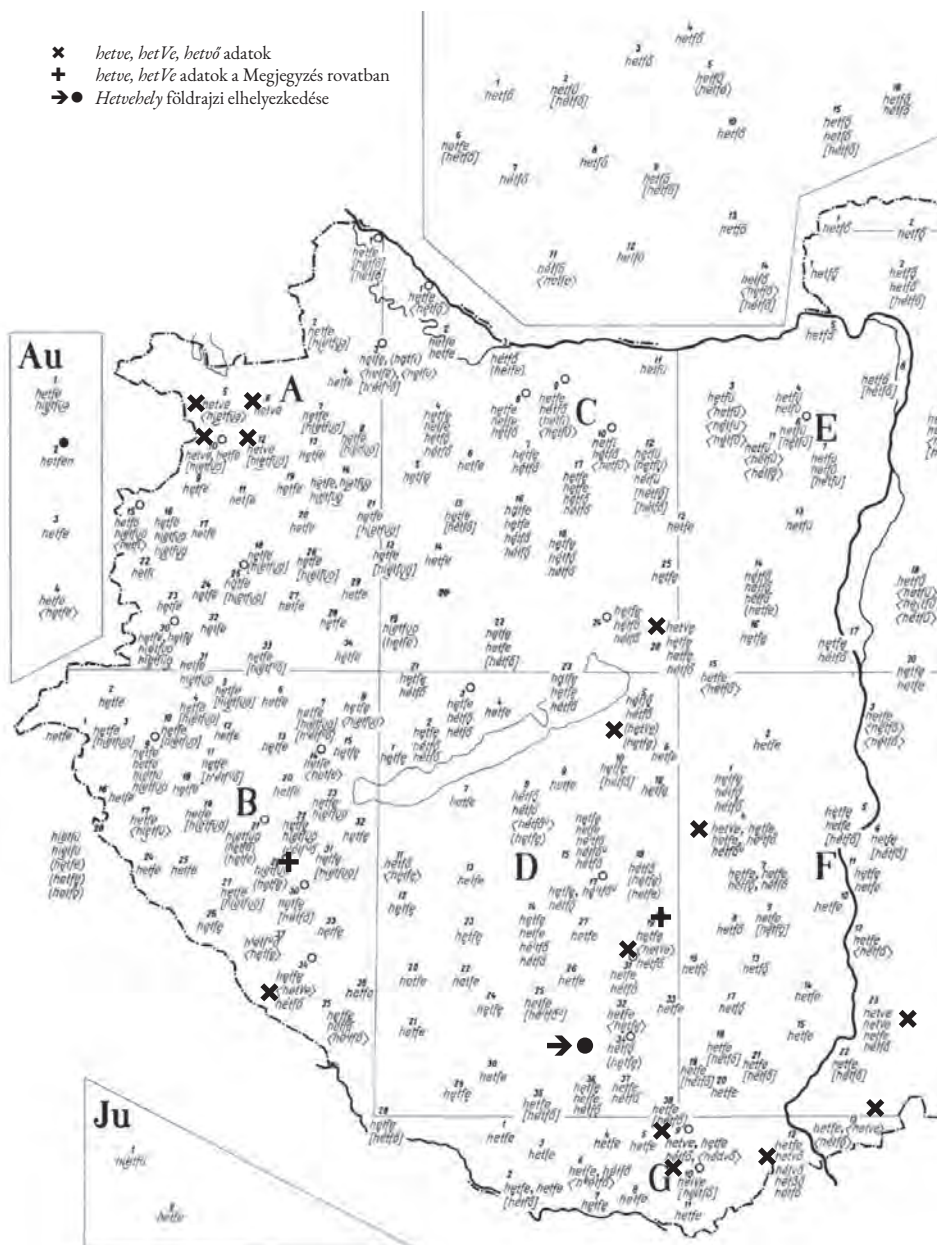
Ami a Balatontól délre eső területeket illeti, rendkívül változatos nyelvföldrajzi képleteket látunk. Ennek a sokféleségnek nyilván több oka van. Egyrészt a hódoltság korában megbolygatott, majd az utána következő benépesítéssel tovább tarkított településtörténeti helyzet, másrészt dél felé haladva az egyre szűkülő nyelvterület, a Duna vonalánál mind jobban érvényesülő központi nyelvi hatások (stb.) állandóan változó „erőteret” hoztak létre. A *borotva* térképén például azt látjuk, hogy a *borotfa* ~ *bërëtfä* ejtés szinte teljesen birtokba vette a Balaton – Dráva – Duna közötti területet, kiszorítva onnan a *borodva* ~ *bërëdva* alakokat. Ezzel szemben a *kötve* térképén a Balatontól délre eső vidékeket a *ködve* forma uralja, miközben a *kötfe* ~ *kötfö* ejtészváltozatok megmaradnak a Dráva-vidék sávjában, sőt közéjük is több helyen *ködve* alakok ékelődnek (l. pl. B-26, 30, D-28). A két állapot közti viszonylag kiegyensúlyozott helyzetet mutat a *húsvét* térképe, amely a dél-dunántúli régióban jól szemlélteti a kettős frontvonalat: a külsőt, amely a *húsvét* (~ *huzvét* ~ *húsét* stb.) és a *huzsvét* között húzódik a Dunával párhuzamosan, illetve a belsőt, amely az előzőt igyekszik utolérni, és a *husfét* – *huzsvét* összeütközést mutatja.

Épp ebben az ütközőzónában helyezkedik el a baranyai Hetvehely, amely ugyan nem volt a magyar nyelvatlasz kutatópontja, de a nyelvjárási helyzete jól jellemezhető az őt környező gyűjtőpontok adatainak idézésével. Íme: D-25: *husfét*, 26: *huzsvét* (*husfét*), 32: *huzsvét*, 34: *husfét*, 37: *huzvét*, 36: *husfét*. Ezek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy Hetvehely és közvetlen környéke a *v* hang viselkedésének, mozgásának egyik legváltozatosabb terepe, ahol már feltehetőleg évszázadok óta nyelvi viaskodás folyik az egyes helyi nyelvjárások között. A harc vesztese kezdetben a *húsvét* típus volt, amely a Duna vonaláig hátrált. Később azonban a *huzsvét* formák kerültek nehéz helyzetbe, mert a területüket hátulról (nyugatról) a fiatalabb *husfét*, előlről (keletről) pedig a köz-

ponti norma által egyre erősebben támogatott *húsvét* ellentámadása zsugorította. Ebben a közegben ideális feltételek teremődtek a *Hetfebel(y) > Hetvebel(y)* változásra is.

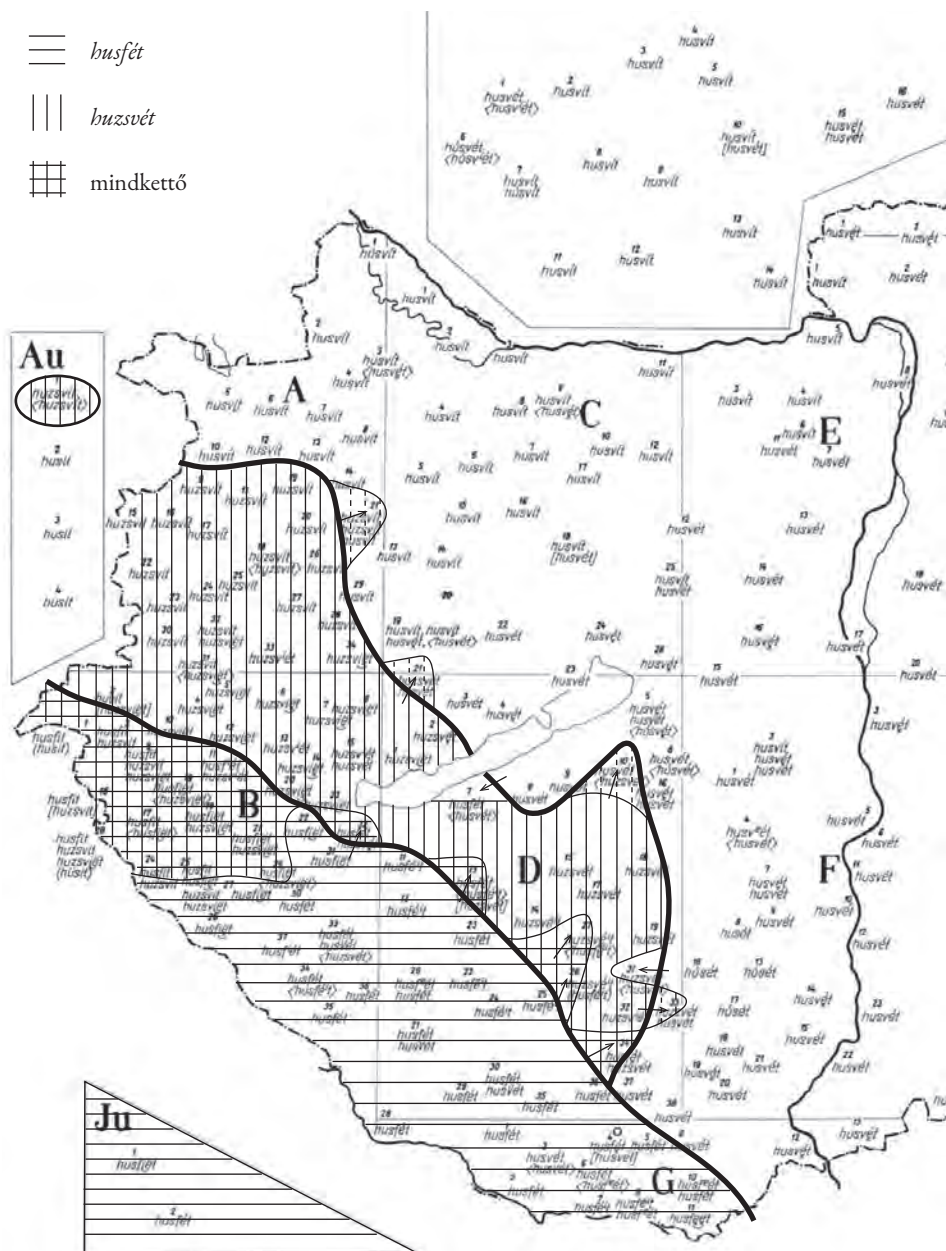
2.7. Benkő Loránd 1957-ben megjelent Magyar nyelvjárástörténetében (100) még arról panaszkodott, hogy „Talán nincs egyetlen olyan nagyobb hatóerejű nyelvjárási jelenségünk sem, amelyről történeti szempontból oly kevés volna jelen tudásunkkal megállapítható, mint a Dunántúl nyugati–délnyugati részeire jellemző *v* zöngésítő hatása, illetőleg szokatlan helyzetben való zöngétlenülése”. Azóta a helyzet sokat javult, mindenekelőtt kiváló szinkrón és diakrón adattárak megjelenésével. Az adatok azonban sokoldalú elemzésre várnak, lehetőleg olyan szemléleti-módszertani keretben, amelyben a történeti és leíró vizsgálat „barátságos” viszonyban van egymással, tehát támaszkodnak egymás eredményeire, s ha szükség van rá, a kutatás nem torpan meg a köznyelv határainál, hanem kiterjeszkedik a területi és társadalmi változatokra is. További vizsgálatra vár az a lehetőség is, hogy a *v*-t érintő magyar nyelvjárási változások kaptak-e nyelvközi támogatást a Dráva menti délszláv (horvát) nyelvjárások irányából.

1. ábra

A magyar nyelvjárások atlasza 653. *bétű* térképlapja részletének alapján készített elterjedési térkép

2. ábra

A magyar nyelvjárások atlasza 1090. *búsvét* térképlapja részletének alapján készített elterjedési térkép

VII. NYELVJÁRÁSTÍPUSOK, NYELVJÁRÁSCSOPORTOK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN

1. Az északi csángók eredetéről A romániai magyar nyelvjárások atlasza tükrében¹

1. 1988 januárjában rendezték a Magyar Tudományos Akadémián „A csángók eredete és települése” című konferenciát. Itt hangzott el és később önállóan, bővített formában is megjelent Benkő Loránd klasszikus tanulmánya, „A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből” (MNyTK. 188. sz. 1990). A szerző komplex módszerrel: nyelv- és településtörténeti, névtani és dialektológiai eszközökkel vizsgálta a moldvai magyarság nem székely rétegét, és főbb vonalaiban máig tartó érvénnyel elemezte e néprészleg erdélyi, mezőségi kapcsolatait. Mi indokolja mégis, hogy ehhez a kérdéskörhöz újból hozzászólunk?

Az eltelt évtizedek a csángókutatás újabb fellendülését hozták, ennek ellenére a nyelvföldrajzi alapú nyelvjárás-történeti vizsgálatok elmaradtak a várakozásoktól. Időközben olyan alapvető forrásmunkák jelentek meg, mint A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (1–2. 1991. = CsángA.) és A romániai magyar nyelvjárások atlasza (1–11. 1995–2010. = RMNyA.). Különösen ez utóbbi nélkül részletes összehasonlító dialektológiai, egy népcsoport távolabbi kapcsolatait, gyökereit feltáró elemzéseket végezni ma már nem lehet. Benkő Loránd a nyelvföldrajzi adattárak közül még kénytelen volt megelégedni a magyar nyelvatlasz csonkán maradt gyűjtésével, amely a romániai magyar nyelvterületről csupán 22 kutatópont anyagát tartalmazza. Köztük moldvai egy sincs, a minket majd közelebbről érdeklő mezőségi régióból pedig csak tíz falu, részben átmeneti, a székelység felé mutató vonásokkal. Csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk arról az adatösszeállító és kritikai munkáról, amellyel Benkő a legkülönbözőbb források adalékaival a helyi atlaszok hiányát pótolni igyekezett.

Az ő érdeme az is, hogy az első adandó alkalommal, nem sokkal a rendszerváltás után kezdeményezte a reménytelen helyzetben vergődő romániai nyelvatlasz nyersanyagának Magyarországra hozatalát és kiadását. Minthogy a kiadással megbízott munkacsoport irányítása rám hárult, folyamatos – mondhatni bensőséges – napi kapcsolatba kerültem ezzel a hatalmas, a magyar nagyatlasz méreteit közelítő adatbázissal. (A munkálatok előzményeiről, megindulásáról, első eredményeiről l. Murádin 1975,

1 A főbb gondolatok elhangzottak a 12. Élőnyelvi Konferencián, Nyíregyházán, 2002. augusztus 27-én (vö. Juhász 2004b).

Juhász 1997.) Az a másfél évtized, amit a nyelvöldrajzi adattárnak és a térképeknek a szerkesztésével, korrigálásával, sajtó alá rendezésével tölthettem, módot adott arra, hogy a magyar nyelvterület keleti felének a nyelvjárásaival közelebbről megismerkedhessem. Megfigyeléseimből több írás született; ebben az esettanulmányban a kontrasztív dialektológia, az összehasonlító nyelvjárástan körébe vágó néhány gondolatot kívánok megfogalmazni a csángókutatás témaköréhez kapcsolódva.

Nyelv- és településtörténeti fejtegetésekbe csupán érintőlegesen bocsátkozom, jöllehet a téma nemcsak megengedi, de meg is kívánja az efféle kitekintést, az efféle komplexitást. Ez vonatkozik az alkalmazott nyelvöldrajzi módszer ismertetésére is, azonban a téma alpműveiben és a 2001-ben megjelent dialektológiai kézikönyvben idevágó tájékoztatás olvasható (vö. Kiss Jenő szerk. 2001., az általam írt fejezetekben: A nyelvöldrajz: 92–110, A nyelvöldrajz magyar eredményeiből: 111–130). A moldvai magyar nyelvjárások közül ezúttal csupán a legarchaikusabbnak számító északi csángóval foglalkozom, mégpedig Szabófalva anyagán keresztül, mivel A romániai magyar nyelvjárások atlaszában a négy moldvai kutatópont közül ez képviseli az adott típust (RMNyA. H: 1).

A *csángó* terminust Benkővel azonos módon használom, tehát 'a moldvai magyarságnak nyelvjárásilag is elkülönülő, nem székely eredetű és jellegű része' értelemben (vö. Benkő 1990: 3–5). A csángók közismerten két területi csoportra oszlanak, a Románvásár környéki északra és a Bákó vidéki délre. Mivel Benkő idézett tanulmányában jórészt összevontan beszél e két csángó csoport eredetéről, illetve csak hézagos és eltérő jellegű forrásokból dolgozott, joggal remélhetjük, hogy a romániai nyelvatlazra támaszkodó és az északi csángókra koncentrálni célvizsgálatunk pontosíthatja és részben módosíthatja azt a képet, amelyet eredetükről, települési forrásvidékükről a korábbi kutatás felvázolt. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a bizonyító, szemléltető anyag mintavétel jellegű, további bővítésre vár.

2. A 20. század végére egyre határozottabban, egyre több irányból fogalmazódott meg az a vélemény, hogy a moldvai régiót a magyarok északról, mezősegi telepeseikkel kezdték benépesíteni, körülbelül a 13–14. század fordulójától kezdve. A kérdés most az, szűkíthető-e a kör: tudjuk-e még kisebb tájakra lokalizálni a nyelvjárasi egyezéseket, illetve párhuzamokat? A válasz igen, bár ideális segédeszközünk egy sűrű kutatópont-hálózatú regionális mezősegi atlasz lenne. Ennek hiányában marad a romániai nagytalasz, aminek viszont megvan az az előnye, hogy a ritkább hálózat mellett tágabb térben, szélesebb horizonttal, például a központi és a székely vidékekre is rálátva követhetjük a jelenségek mozgását.

Idézzük most Benkő néhány fontos megállapítását: „Ami a csángóknak a magyarság kebeléből való származását illeti, arra is számos, főleg nyelvészeti alapú kísérlet történt már. Tartották őket a honfoglalás előtti »etelközi« magyarság maradványának..., székely származásúaknak...; a szerémségi magyarság leszármazottainak...; az észak-mező-

ségi–felső-tiszai magyarság kirajzásainak... »Magyar nyelvjárástörténet«-emben (Bp., 1958.) magam is lényegében [az utóbbi álláspontot,] Lükő és Mikecs vélekedését fogadtam el (72). [Bekezdés.] Hogy mindezen vélekedések, amelyek többségükben régi, jórész elavult és hiányos nyelvi-történeti anyagra támaszkodtak, többé-kevésbé helytelen nyomon jártak, azt a következőkben mondandók önmagukban foglalják majd.” (Benkő 1990: 21). Néhány lappal később pedig így előlegzi meg vizsgálatainak legfőbb eredményét: „Az ide vágó nyelvjárási anyagnak részemről való tüzetes elemzése ... azt eredményezte, hogy a mezőszégi nyelvjárásnak tárgyunk szempontjából az a k ö z é p s ő és d é l i r é s z l e g e érdemel különleges figyelmet, amely egyfelől az Aranyos alsó folyásának vidékéhez, Torockó–Torda környékéhez, másfelől az e z z e l d é l f e l é é r i n t k e z ő magyar nyelvjárási részlegekhez kapcsolódik, az utóbbiakba beleértve egyes dél-erdélyi magyar nyelvjárászigeteket is” (i. m. 23, az én kiemeléssel: J. D., vö. még Benkő 2002: 81 is).

3. Lássuk ezek után, miről tanúskodnak az RMNyA. térképei az északi csángók, még szűkebben Szabófalva erdélyi kapcsolatainak dolgában! Az összehasonlító vizsgálatokra hangtani és lexikai jelenségeket választottam ki.

3.1. A nyílt a-zás néhány nyelvföldrajzi tanulsága. – A mezőszégi nyelvjárási régió legismertebb, talán legnagyobb hatású hangtani jelensége az *a*-zás, vagyis egyes köznyelvi *o* hangok helyén egy fokkal nyíltabb hangnak, az *a*-nak az ejtése. Az *a*-zásnak hangtani helyzetétől függően több fokozatát ismerjük. Lehet részleges vagy teljes, érvényesülhet hangsúlytalan és hangsúlyos szótagban, szótagban és toldalékban, hangkörnyezettől (szomszédságtól) függetlenül vagy függően, és függőségben is különböző kötöttségben stb. Benkő (i. m. 24–25) nagy jelentőséget tulajdonít a mezőszégi és csángó *a*-zás párhuzamainak, mondván: ez a jelenség semelyik más nyelvjárásban tendenciaszerűen nem fordul elő, a moldvai székely változatokban is csángó hatásnak tulajdoníthatjuk szórványos felbukkanását. Az *a*-zás jelenségével számos tanulmány foglalkozik, mindenekelőtt a mezőszégi nyelvjárástípusok kapcsán. Tárgyunk szempontjából – Benkő összefoglalásán kívül – Bura László (1986) és Murádin László (1989) írása emelendő ki. (E helyeken további bő szakirodalom található, de l. könyvemnek a mezőszégi nyíltabbá válással foglalkozó IV. 1. alfejezetét is.) Bura a moldvai, Murádin a mezőszégi régiót szemelte ki vizsgálata tárgyául, de eredményeik csak közvetve és csak részlegesen vethetők össze. Ennek két fő oka van: az egyik a példaanyag eltérő forrása, a másik pedig az eltérő jelenségtipológia. Bura a csángó atlasz kéziratos anyagát dolgozta fel, Murádin az RMNyA.-ból válogatott alkalmas térképlapokat. Murádin hét fokozatú skálán helyezte el az *a*-zás eseteit, Bura kevesebb csoporttal és részben más szerkezetben tárta az adattárát.

Az én megállapításaim kiindulópontjául az a térképvázlat szolgál, amelyet Murádin típusainak összevonása, egyszerűsítése révén készítettem (1. térkép). Eljárásom lényege a következő volt: 1. A hét Murádin-féle típus közül az első kizártam a vizsgálatból,

mivel csak egy kutatóponton (L: 8) volt regisztrálható, illetőleg – nyilván sajtóhiba folytán – a tipológia más helyén is felbukkant a jelzete (a G csoportban). – 2. Az így megmaradt hat osztályt háromba vontam össze, hogy plasztikusabb legyen a nyelvföldrajzi kép. (Természetesen ezek a műveletek nem nélkülözték az önkényességet, de már az eredeti csoportosítás sem születhetett volna meg elvonatkoztatás nélkül.) – 3. A három osztályhoz erősségi fokozatokat rendeltem (gyenge, közepes, erős), így sikerült a Bura László által is felállított, ugyanilyen jelzőkkel minősített hármas osztatú skálát megközelítenem (vö. Bura i. m. 20).

A gond az, hogy végpontul Murádin rendszere a teljes *a*-zást, Burái pedig a régió (Moldván) belüli legerősebb fokozatot tekint, amely abszolút értékben nem haladja meg az 50%-ot. Amikor tehát Bura 5. sz. térképmellékletéről (i. m. 35) azt olvashatjuk le, hogy Szabófalva (69. sz. kutatópont) *a*-zása a kiskérdőív anyaga alapján „erős” (= sötét háromszög szimbólummal), ez nagyjából megfelel a háromfokozatúvá alakított Murádin-skála középső („közepes”) lépcsőjének. Konkrétabban: Szabófalva nyelvjárásában kiterjedt *a*-zás van, de nem teljes hatókörű: nem jellemző például egy szótagú szavakban és szótagzáró *r*, *l*, *j* előtt, változó intenzitású a több szótagú szavak hangsúlyos szótagjában, gyakori viszont a hangsúlytalan szótagokban, különösen szuffixumok előhangzójában.

Idevágó megfigyeléseit Benkő így összegzi: „Közös jellemzője a csángó és a mezőszégi nyelvi típusoknak az *a*-zásnak úgynevezett erős foka (első szótagi, hangsúlyos *o* helyén álló *a*), bár csángó adatai, ha nem is kis számúak, gyérebbek a hangsúlytalan *a*-zás özönénél, és a Mezőségnek is csak bizonyos, éppen tárgyunk szempontjából fontosabb részein általánosabbak” (i. m. 25).

Nos, ha Benkő erős és gyenge között ingadozó példatárát „közepes” fokozatként könyveljük el, akkor máris kizárhatjuk az Aranyos torkolatvidékétől délre eső vidékeket mint az északi csángók települési forrásvidékét, hiszen itt az erős *a*-zás egyik gócpontja van, ahol a jelenség teljes hatókörű. Van azonban egy másik gócpont is a Maros felsőbb szakasza mentén, ami benyúlik a Mezőség szívébe, és nagyrészt nyugat-északnyugati irányban távolabbi hullámokat bocsátott ki. Részben ennek a gócnak köszönhető az a legrégebbi hullám is, amely elérte és több ponton meg is haladta a Szamosok vonalát, a gyenge fokú *a*-zás eseteivel. Érdekes és egyben jellemző, hogy a közepes fokú *a*-zás tömbje földrajzilag is az erős és gyenge tömbök között helyezkedik el (bár keleti irányban a közepes fokot képviselő M: 1-nek nincs „gyenge” szomszédsága). Mindenesetre a térképen körvonalazódó helyzet alapján nemcsak – sőt: nem elsősorban – a Dél-Mezőségen kell közepes erősségű *a*-zást keresnünk, hanem bátran mehetünk északibb tájak felé is.

3.2. Az *ö* : *e*, ill. *ő* : *æ*² hangmegfelelések néhány tanulsága. – „Mindkét nyelvjárástípus közös sajátása az első szótagi palatális labiális vokáli-

2 Sajtóhiba folytán Juhász 2004b: 166 lapján az *æ* betűk helyén *j* jelent meg.

sok után a hangsúlytalan szótagokban mutatkozó nem hasonulós jelenség” (*fűstes, búzes, főzeget, kölcsenez* stb., Benkő i. m. 25). A szakirodalom már korábban felfigyelt rá – Murádin idézett tanulmánya is taglalja –, hogy az *o*-val több vonásban megegyezően viselkedik az *ö* hang is, amennyiben nyíltabb hangra vált meghatározott hangtani helyzetekben, s ennek a rokon változásnak a nyelvföldrajzi realizációi is hasonlóak. Ha megrajzoljuk az *ö > e* váltás izoglossáit (2. térképünkön a *küldöm, sütök* példája illusztrálja), akkor hozzávetőleg az *a*-zással lefedett területet kapjuk meg. Nyilván ez képviseli a korábbi diakrón fokozatot az *ö > œ* váltással szemben, ami viszont az erős (teljes fokú) *a*-zással van fedésben. Jellemzően kitűnik itt is a kétgócsúság, illetve az, hogy a jelenség erős fokú megjelenése nem jellemző az északi csángóra. (A 3.1. és 3.2. pont alatti hangtani sajátosságok és mozgások belső, rendszertörténeti összefüggéseire lásd Juhász 2011. és a IV. fejezet.)

3.3. A zárt *i*-zés néhány tanulsága. – A tendenciaszerű zárt *i*-zés a Mezőség és Moldva nyelvjárásainak többségére nem jellemző, ezért a jelenség sem az önelvű, sem az összehasonlító regionális vizsgálatokban (a két táj viszonylatában) nem részesült nagyobb figyelemben, Benkő sem tér ki rá csángó-tanulmányában (vö. mégis Murádin 1984). Murádin László a Mezőség északi részén előforduló zárt *i*-zést négy fokozatra bontja, és a jelenség északnyugat-délkelet irányú csökkenéséről, illetve elhalásáról beszél a Magyarléta – Komjátszeg – Tordatúr – Nagycsány – Mezőméhes – Szabéd – Mezőcsávás vonaltól északra. „Sem az itt említett falvak lakossága, sem e vonaltól délre eső Aranyosszék meg a Maros–Küküllők vidékének magyarsága nem *i*-zõ” (Murádin 1984: 39). Ez utóbbi megállapításból is következik, hogy ha az északi csángó nyelvjárásban (legalább gyenge fokú) *i*-zést regisztrálunk, akkor annak a Mezőség északi vidékein kereshetjük nyelvjárási párhuzamait. A Szamos völgyében keletre hatoló észak-mezőségi *i*-zés az idők folyamán nyilván terjedőben és erősödőben volt, de már a kései ómagyar korban gyenge formában jelen lehetett ezen a vidéken, mivel a szabófalvi nyelvjárásból is kimutatható nem elhanyagolható jelenléte. Az *i*-zés mértékének számszerűsítése későbbi tanulmány feladata, addig is – követve fentebbi osztályozásunkat – Szabófalva *i*-zését gyenge és közepes közöttinek tekintjük. Szemléltető térképünk (3. térkép) három példája (*ígyik, beszil, visõ*) hangsúlytalan és hangsúlyos szótagban, valamint szótőben és toldalékban mutatja az *i*-zés elterjedését és észak-mezőségi súlypontját.

3.4. Néhány egyéb mezőségi hangtani jelenség tanulsága. – Ismeretes az a szakirodalmi megfigyelés is, hogy a zárt *ú/ü*-zés (*lú, kű, szű, lű* stb.) gyakran együtt jár az *i*-zéssel. Ennek szemléltetésére a *kő* szót választottam ki, de megfejtelve még egy jelenséggel, a 3.2. pontban tárgyalt *ö > e* váltással a *-böz* határozóragban. Ahol e két hangsajátosság együttesen jelentkezik, oda tettem a körszimbólumokat (4. térkép). Mint látható, a lefedett terület igen hasonló az *i*-zés észak-mezőségi elterjedésével. – A térképen ábrázoltam még egy igen archaikus hangsajátosságot, a *cs/dzs*-zést (*kucsa, dzserek* típus), amit eddig leginkább csángó nyelvjárási jegyként tartottak

számon. Atlaszunk jelzi is Szabófalváról és a déli csángó Bogdánfalváról, de mezőszegi adataink is vannak: Mezőverese gyházáról (F: 8) és Magyarszovátról (L: 1), valamint Szépkényerűszentmártonból (utóbbi ugyan nem kutatópontja az RMNyA.-nak, de a szakirodalom számon tartja e vonását, l. Murádin 1970: 336). Egyes vélekedések szerint ez román hatásra keletkezett volna, de szabályos, az eddigi képbe jól illeszkedő nyelvföldrajzi helyzete (meg az, hogy a nyugati peremnyelvjárások közül Felsőőrön is előfordul) belső nyelvi gyökerekre utal.

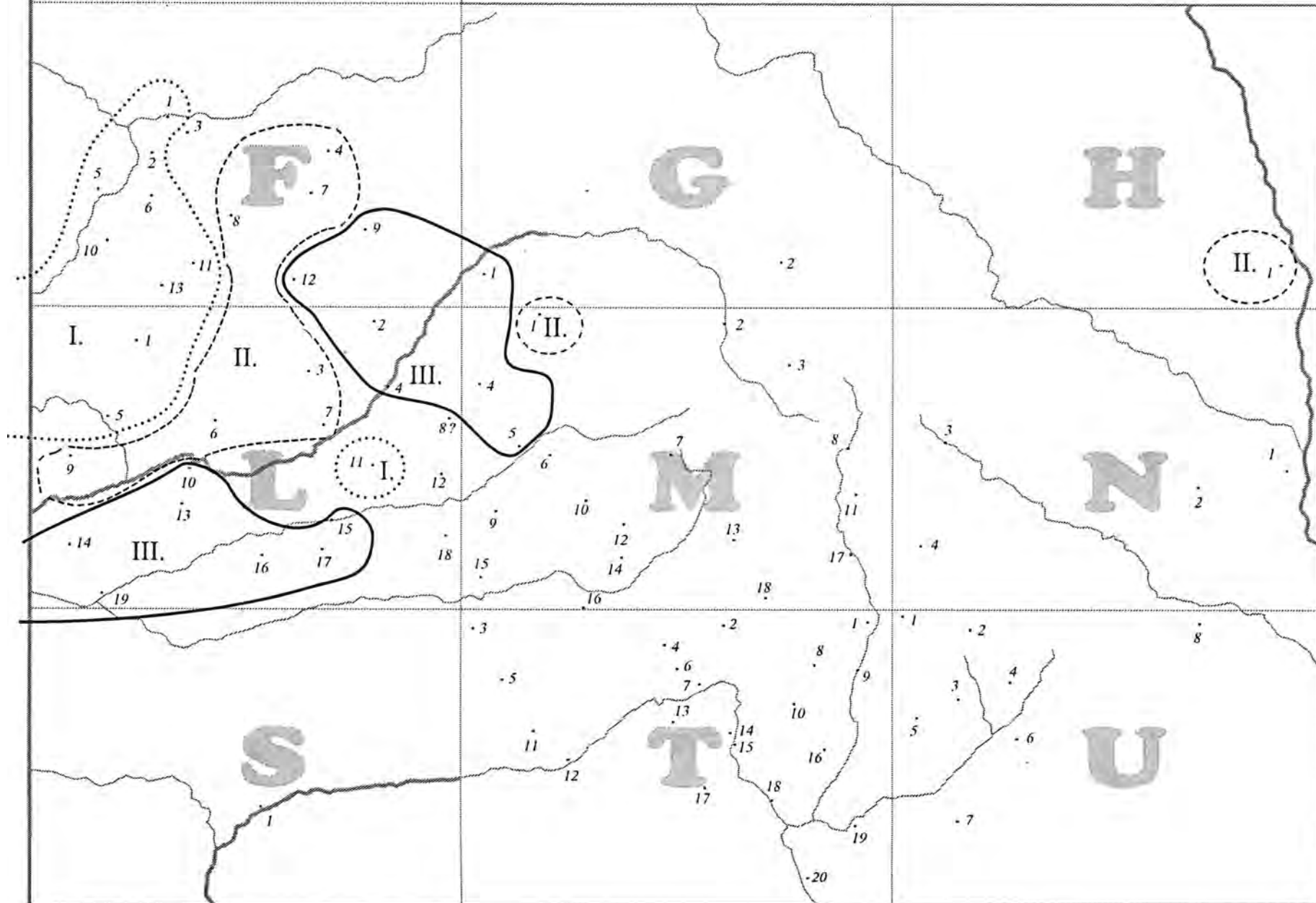
3.5. Szabófalva nyelvjárásának néhány lexikai párhuzama. – Jól tudjuk, hogy a szavak térbeli mozgása igen szeszélyes, egyedi izoglosszákat eredményez, de reliktumként, zárványként, szűkebb területeken „megbújva” jó nyomjelzői lehetnek a nyelv és kultúra egykori állapotainak, táji, nyelvjárási megoszlásának. Az utolsó (5.) térképlapon olyan lexémák elterjedését ábrázoltam, amelyek előfordulnak a szabófalvai nyelvjárásban, megfelelőik pedig szűk területen lokalizálhatók, ezért kiválóan alkalmasak településtörténeti kapcsolatok kimutatására. Ezek száma is természetesen tovább szaporítható, de az állattartás (*jármozza, alfa*), borászat (*forr /a bor/*), testrészek (*gyűrűsujj*), speciális emberi cselekvések (*vacog, csettint /a nyelvével/*) neveinek köréből választott hat példa most elégségesen és egymást jól támogatva jelzik ugyanazt a földrajzi kört, az Észak-Mezőséget (ill. a Szamos vidékét), ahonnan a magyarság első moldvai csoportjai, pontosabban a szabófalviak elődei kirajzottak, ahonnan egy ideig feltehetőleg népi utánpótlást is kaptak.

4. Tekintettel arra, hogy az Észak-Mezőség őslakosai is valószínűleg telepések voltak, akik a Felső-Tisza vidékéről vándoroltak keleti, délkeleti irányba, érdemes lesz majd az archaikus nyelvjárási sajátosságokat beható nyelvjárás-történeti elemzés alá vetni, hogy mi mutat a központi magyar nyelvterület felé, és mit kell a délről északra hatoló Maros–Küküllő vidéki népcsoportok nyelvi hatásának körébe utalni. Természetesen elsőrendű feladat lesz majd nemcsak az itt leírtak pontosítása, még nagyobb anyagon való bizonyítása, hanem a többi moldvai kutatópont erdélyi kapcsolatainak kiderítése. Szükséges ugyanis megvizsgálni (pl. a csángó atlasz bevonásával), hogy a többi északi és déli csángó település nyelvjárási kötődése mennyire vág egybe az itt rögzítettekkel, mennyire módosítják a belső, moldvai nyelvjárásközi kapcsolatok vagy külső nyelvi hatások egy dialektus ősi alapvonásait. (A dialektometria módszertanára és lehetőségeire lásd pl. Vargha 2017 és az ott közölt irodalom.)

Jó lenne tudni azt is, hogy a nyelven túl a kultúra mely elemei maradnak hosszú évszázadokon át változatlanok, és melyek alakulnak át. Talán a Magyar néprajzi atlasz megváltatása is hasznos lenne ez ügyben, így a különböző tudományterületek együttműködésével eloszolhatna az itt-ott még terjengő homály, amely a csángók eredetét és településtörténetét körbelengi.

Az a-zás (o > a) területei

- I. gyenge (Murádin: B + C + Cs csoport)
- II. közepes (Murádin: D + F csoport)
- III. erős (Murádin: G csoport)

Néhány egyéb belső-mezősegi hangsjátság

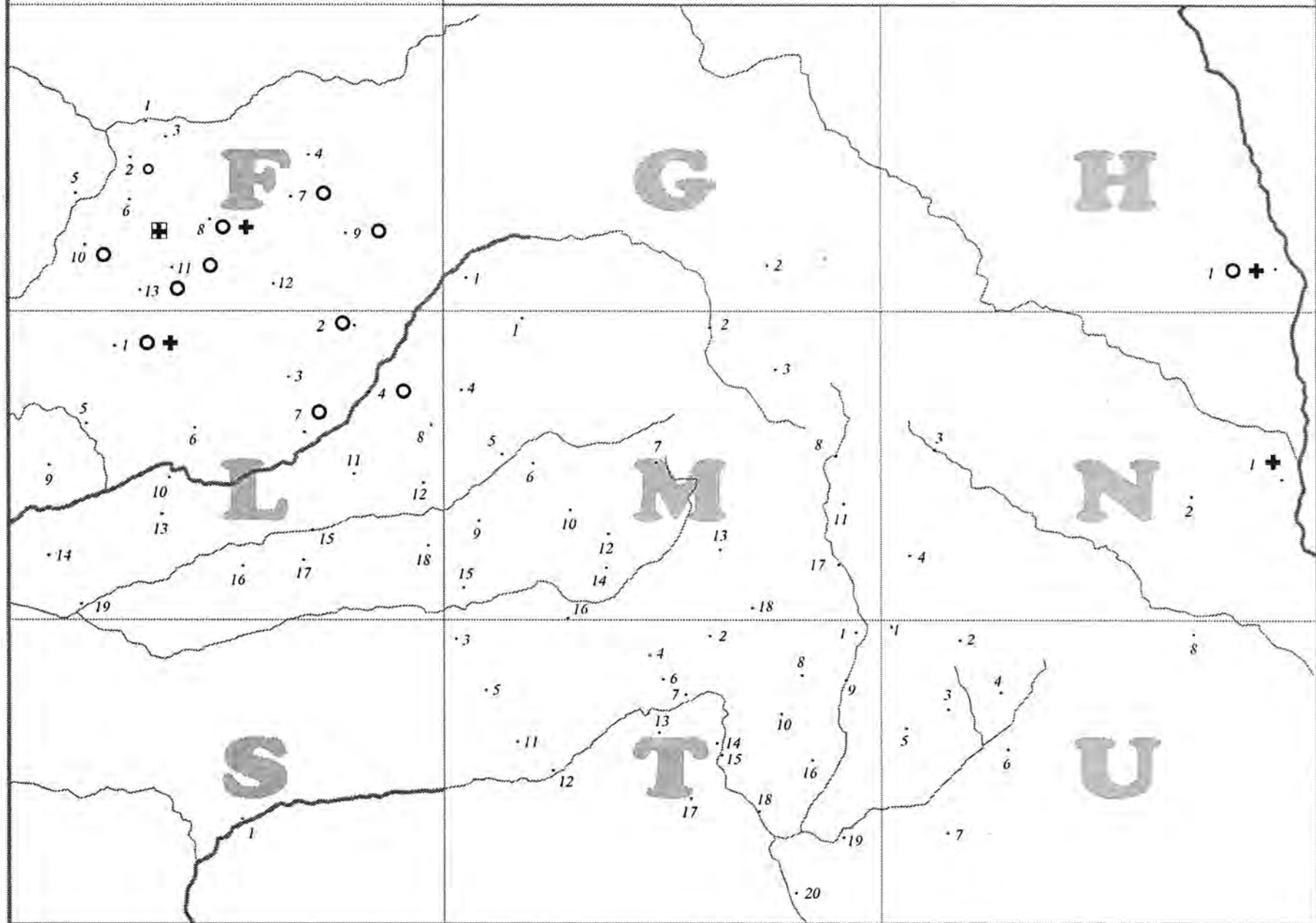
1. $\ddot{o} > \ddot{u}$ (+ $\ddot{o} > e$)

○ 1145. *kőhöz* = *kűhez* (~*kühez*)

2. A *ty/gy* > *cs/dzs* (~ *cs/dzs*) előfordulása

✚ F: 8: Mezőveresegyháza, L: 1: Magyarzovát

✚ Szépkenyerűszentmárton (az RMNyA.-nak nem kutatópontja)

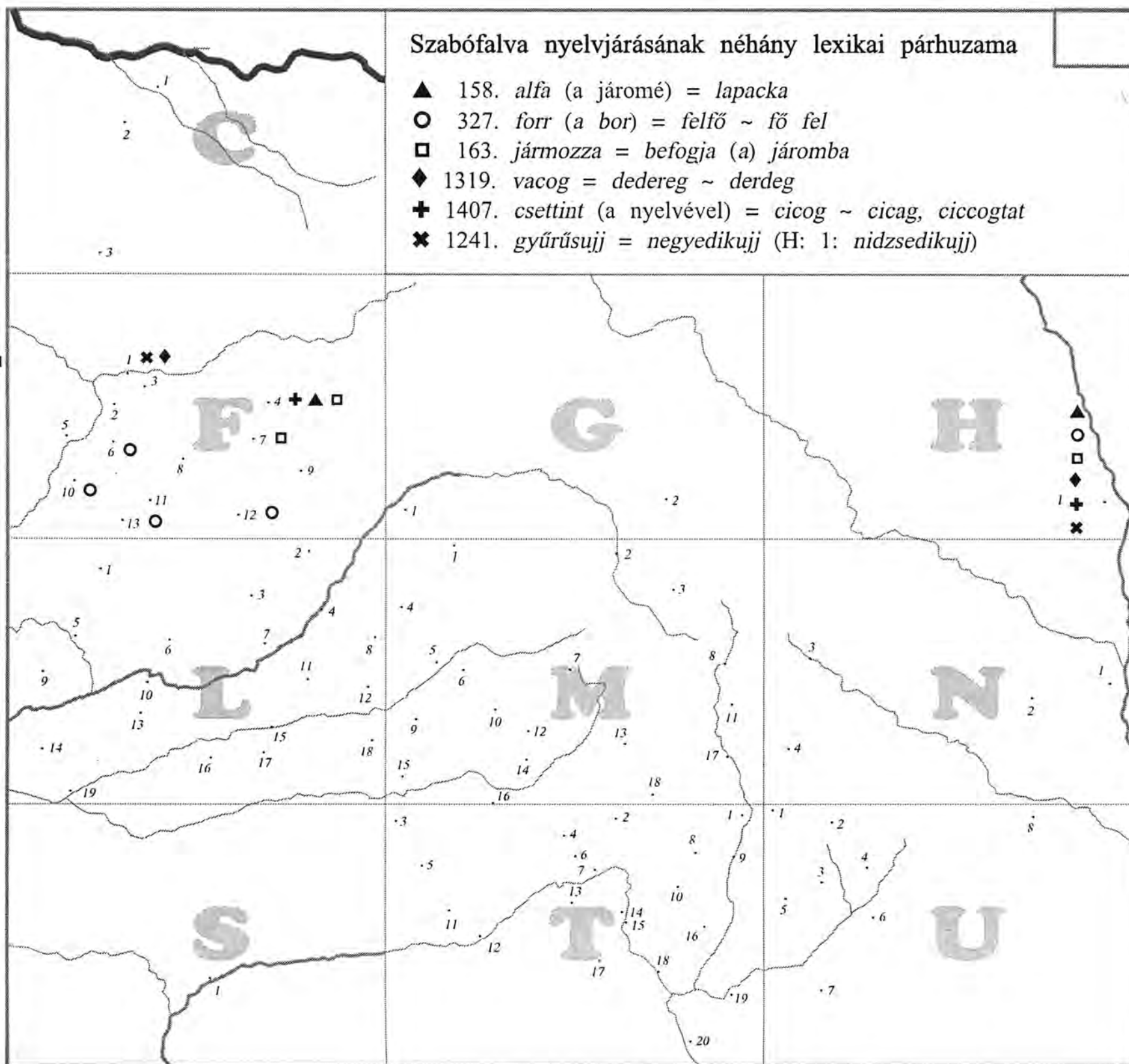
Szabófalva nyelvjárásának néhány lexikai párhuzama

- ▲ 158. *alfa* (a járomé) = *lapacka*
- 327. *forr* (a *bor*) = *felfő ~ fő fel*
- 163. *jármozza* = *befogja* (a) *járomba*
- ◆ 1319. *vacog* = *dedereg ~ derdeg*
- ✚ 1407. *csettint* (a nyelvével) = *cicog ~ cicag, ciccogtat*
- ✖ 1241. *gyűrűsujj* = *negyedikujj* (H: 1: *nidzsedikujj*)

B: 6 ○

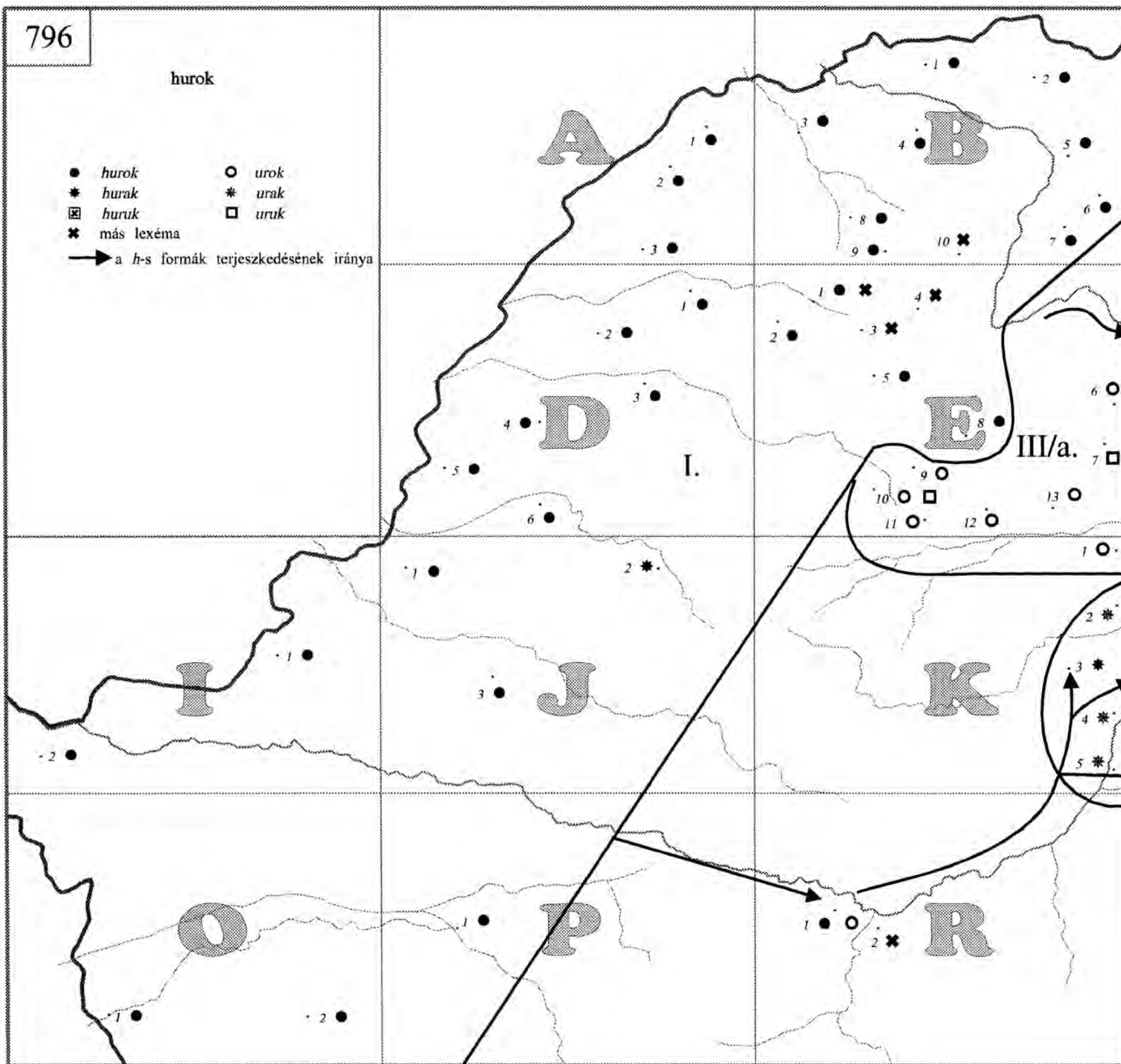
B: 8, 9 □

E: 8 ○

hurok

● hurok	○ urok
* hurak	* urak
⊠ huruk	□ uruk
* más lexéma	
→ a h-s formák terjeszkedésének iránya	

I. a *hurok* központi területe

I/a. a *hurok* udvarhelyszéki központú góca

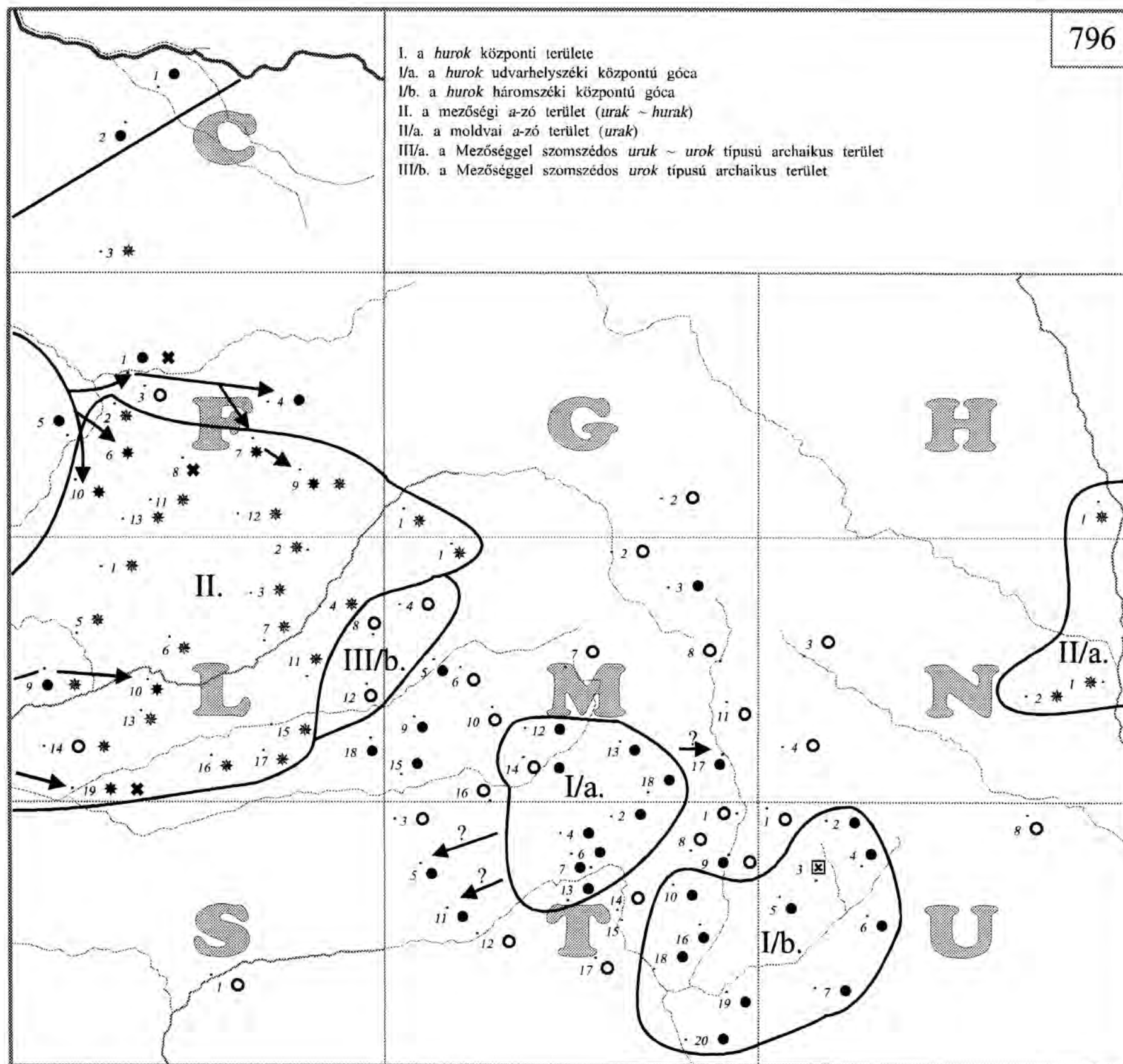
I/b. a *hurok* háromszéki központú góca

II. a mezőszéki *a-zó* terület (*urak* ~ *hurak*)

II/a. a moldvai *a-zó* terület (*urak*)

III/a. a Mezőséggel szomszédos *uruk* ~ *urok* típusú archaikus terület

III/b. a Mezőséggel szomszédos *urok* típusú archaikus terület

2. A Nyitra-vidék magyar nyelvjárásai a történeti nyelvöldrajz tükrében

1. A mai magyar nyelvjárások anyaországi változási tendenciáit zömmel a köznyelvhez való igazodás erői határozzák meg. Ugyanakkor a többdimenziós, határokon átvélő nyelvöldrajzi kutatások (pl. a nyíregyházi dialektológiai műhely hármas – magyar, román, ukrán – határ menti munkálatai) világosan megmutatták, hogy más ütemű és részben más jellegű változások zajlanak a magyarországi és a határon túli nyelvjárásokban, még akkor is, ha azonos dialektális régióhoz tartoznak (erről összefoglalóan l. P. Lakatos szerk. 2012). Esettanulmányomban mindenekelőtt Sándor Anna kutatásaira támaszkodva, a teljesség igénye nélkül azt vizsgálom, hogy a Nyitra-vidéki nyelvjárás-csoportok milyen főbb nyelvjárás-történeti változások közepette jutottak mai állapotukba, és milyen irányban haladnak tovább. Hipotézisem szerint a korábban jellemző nyelvjárásközi hatások elsődlegességét átveszi a regionális köznyelvi, illetőleg köznyelvi hatás, és jelentős nyomokat hagy a nyelvjárások struktúráján a szlovakizáció, a nyelvi dominancia megváltozása is. A jelzett tendenciák azonban más ütemben zajlanak a vidék északi peremterületein, mint az erősebb magyar közösségeket felmutató délibb nyelvjárásokban. Vizsgálatom legfőbb forrása a Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza (Sándor 2004). (Néhány helyi jelenséget korábban röviden már elemeztem, vö. Juhász 2011a).

2. Mielőtt néhány konkrét nyelvjárási jelenség elemzésébe fognánk, érdemes egy rövid kitérőt tenni.

Közismert tény, hogy nyelvjárásleírásaink zöme összehasonlító jellegű: a jelenségek számbavétele és értékelése köznyelvi alapú. A kategóriák megalkotása és részben a változások nyomon követése is egy közös nyelvi etalonhoz viszonyítva történik. Ennek gyakorlati, gazdaságossági okai vannak, hiszen ha a leírás korrekt módon el tudja különíteni az adott nyelvváltozat köznyelvvél megegyező és attól eltérő jelenségeit, nagyobb figyelmet fordíthat a speciális sajátosságokra, akár egy másik nyelvjárással történő összehasonlítás során is. Tudjuk azonban, hogy vannak autonóm, azaz komparatív szempontot nem érvényesítő leírások is. Példaként elég idéznünk két közismert művet: Csúry Bálint Szamosháti szótárát (1935–1936) és Arany A. László könyvét (Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere, 1944). Mindkettő a vizsgált részrendszer (lexika, ill. hangtan) teljességének leírására törekszik, és kiiktatja a köznyelvvél való összevetést. A köznyelvre való reflektálásnak azonban nemcsak leírástechnikai jelentősége van, hanem a nyelvjárásokra ható külső tényezők számbavétele során is megkerülhetetlen, hiszen az egyre erősödő kettősnyelvűség (kétnyelvváltoztatás) ugyanúgy kulcsszerepet játszik a nyelvi változásokban, mint a különböző mértékű kétnyelvűség kisebbségi környezetben. Sőt a nyelvválasztási attitűdök sokszor hasonlóan működnek, mint a változtatválasztásaiak, különösen a lexika területén: például ha egy nyelvjárási hiányjelen-

ség kommunikációs nehézséget jelent, szükségszerű a szókölcsönzés, amelynek forrása nemcsak a magyar köznyelv (vagy szaknyelv), hanem az idegen nyelv is lehet. A kommunikációs szükségleteken és lehetőségeken kívül a nyelv- és nyelvváltozat-választást, továbbá a nyelvjárásiassági skálán való mozgást erősen befolyásolják a presztízsszempontok is: szlovák környezetben a magyar nyelv értéke, elismertsége, illetve a helyi nyelvjárás pozitív vagy negatív értékelése a (regionális) köznyelvvél szemben.

3. Kiss Jenő figyelemre méltó írást közölt 2011-ben a Sándor Anna tiszteletére összeállított tanulmánykötetben, amelyben Kolon és Mihályi nyelvjárását hasonlította össze (Kiss 2011). A vizsgálat alapjául a Nyitra-vidéki nyelvatlasz példaanyaga szolgált (kutatópontjait lásd az 1. ábrán), amelynek – saját gyűjtései felhasználásával – megadta a mihályi megfelelőit, ezzel biztosította a hiánytalan egybevetés lehetőségét. A példamutató komparatív tanulmány következtetései közül idézek néhányat (i. m. 111):

„1. Jóval több jövevényszó van Kolonban, mint Mihályiban. 2. Több lexéma és lexémaváltozat esik egy-egy fogalomra, tehát nagyobb a lexikális variabilitás Kolonban, mint Mihályiban. 3. Több az archaizmus mind hang- és alaktani, mind jelentéstani, mind pedig lexikai téren Kolonban, mint Mihályiban. [Bekezdés.] A 300 koloni szóalak közül 37 esetben van azonos mihályi megfelelő (ez 12%), 263 esetben legalább egy beszédhangnyi (fonémányi) eltérést találunk (88%). Az eltérések nagy részét az alaki tájszavak jelentik, amelyek a kommunikáció szempontjából kevésbé zavaróak. Annál inkább azok a valódi tájszavak (tehát a fogalmi tájszók és névbeliak közül azok, amelyek a partner számára nem ismert anyanyelvi és idegen nyelvi elemekből építkeznek). Jelen esetben a szlovák jövevényszavak jelentik a fő kommunikációs akadályt mindazon magyar anyanyelvűek számára, akik nem tudnak szlovákul.”

1. ábra

A Nyitra-vidéki nyelvjárások települései (Sándor 2004: 69)

Kolon a Trianoni békediktátum óta kisebbségi környezetben létezik, közel a nyelvhatárhoz, a fiatal generáció nagyobb része a nyelvcserre állapotába került, de az idősebbek nyelvében, nyelvjárásában is erős a szlovák hatás. A főbb tendenciákat követve az jó-solható, hogy a lexikai szlovakizmusok folyamatosan szaporodnak, az archaizmusok száma pedig csökken.

Kolon mai nyelvhasználatáról természetesen nemcsak a Nyitra-vidéki nyelvatlászból tájékozódhatunk, hanem Sándor Anna monográfiájából is (Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. 2000). Hasonlóan részletes és korszerű Presinszky Károly könyve, A nagyhindi nyelvjárás és nyelvhasználat (2008), amely nemcsak leíró jellegű fejezeteket, hanem történeti kitekintéseket és változásvizsgálatot is tartalmaz. (A nagyhindi nyelvjárás kupuszinai kirajzására, ennek szakirodalmára itt nincs mód kitérni.)

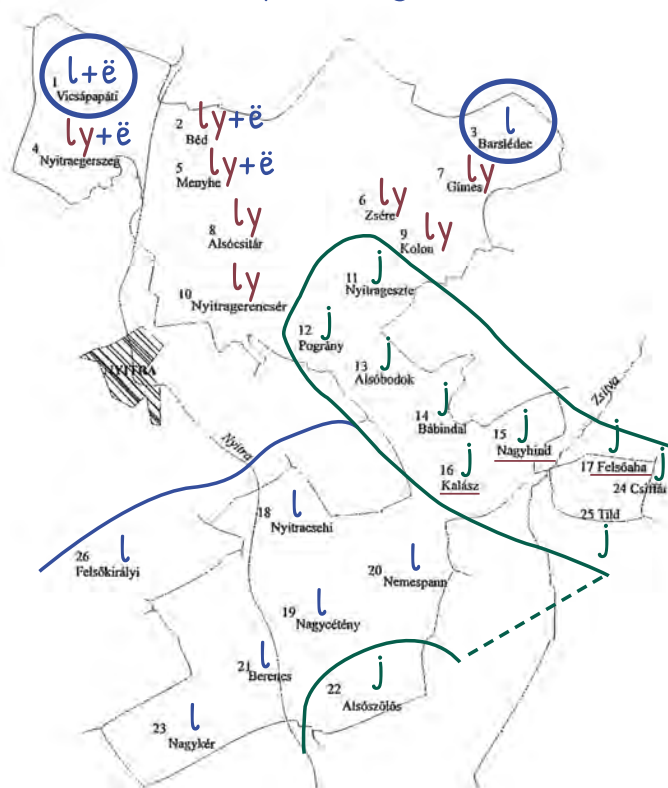
4. Ami a Nyitra-vidék hangtani sajátosságait illeti: az illabiális *a*-ban és labiális *ā*-ban megnyilvánuló „palócos ejtés” szívósnak ígérkezik. Az ómagyar illabiális *a* megőrzését és az *o*-ból származó *a*-kra való kiterjedését nagyban segítette a hosszú évszázadokra visszanyúló és nagy területre kiterjedő intenzív magyar–szlovák együttélés. Az artikulációs távolságtartás a veláris rövid/hosszú párú magánhangzóknál (l. köznyelvi *a/á*) a többi nyelvjáráshoz hasonlóan a palócban is megvalósult, csak reciprok jegykiosztással, a rövid *a* mellé hosszú *ā* társult. Mivel az *ā* hangot – ellentétben az illabiális *a*-val – nem támogatja szlovák hatás, visszaszorulása feltehetőleg hamarabb fog bekövetkezni, azaz helyét fokozatosan átadja az *á*-nak vagy az *á* zártabb változatának. (A magyarországi déli és keleti palóc nyelvjárásokban már korábban is megfigyelhetők voltak ezek az átmeneti megoldások.)

Az archaikus nyelvjárási hangok között kitüntetett helye van az önálló fonéma minőségben számba vehető palatális *ly*-nek. Sándor Anna is külön kitér rá (l. pl. 53, 66), felsorolja a kutatóterület északi és középső sávjában elhelyezkedő *ly*-ező kutatópontokat, majd megjegyzi, hogy „[az *ly*] napjainkban már csak a hetven év fölöttiek nyelvhasználatában jelentkezik több[-]kevesebb rendszerességgel, s a fiatalok beszédtevékenységében már nem fordul elő” (53). Ha az atlaszgyűjtés idején a hetven éven felüliek használtak *ly*-et, akkor az időközben elszállt egy évtized feltehetőleg le is zárta a kihalás folyamatát. – A generációs visszaszorulás mellett a területre is felhívja a figyelmet Sándor Anna, ismét korábbi gyűjtéseket felhasználva. A délkeleti nyelvjárás csoport *j*-ző, „Megjegyzendő azonban, hogy az 1947-ben megjelent Mutatvány a magyar nyelv atlasz próbagyűjtéseiből a Nyitra–Zsitva vidékére vonatkozólag még Nagyhind, Kalász és Felsőaha esetében *ly*-ező adatokat tartalmaz, s a MNyA. Nagyhinnel kapcsolatban is ezt bizonyítja (MNyA. 933., 939., 946.), de ma már az *ly* e nyelvjárásokban nem szerepel” (66). A mondottakból az következik, hogy a *j*-zés a délkeleti csoportban nem az *l*-ezést váltotta fel, amellyel ugyancsak szomszédos, hanem az archaikusabb északi *ly*-ezést; és bár a *j* mindkét fonéma rovására terjeszkedik, nagyobb tempóban halad észak felé, az *ly* területén, mint déli irányban az *l* territóriumán (lásd 2. ábra). Ennek oka nyilván abban rejlik, hogy az *ly* gyenge, kihaló hang, az *l* pedig még erős lábakon áll: ha el is veszíti majd az *ly*-es pozíciókat, ez a változás a többi *l*-et nem veszélyezteti.

2. ábra

A *ly/lj* ezredfordulós területi megoszlása a Nyitra-vidéken (megjelölve a csak zárt *ë*-t használó kutatópontokat is)

Az *ly/j/l* megoszlás

Amint erre röviden utaltunk, a tendenciaszerű *l*-ezés a legdélibb alcsoportot, a délnyugati jellemzi. Ez meg is felel a várakozásainknak, ugyanis a szóban forgó nyelvjárás – amely egyébként a nyugati palóc részének tekinthető – a közép-dunántúli–kisalföldi régió szomszédságában helyezkedik el, amely szintén *l*-ező (l. Juhász 2001, különösen 282–288, ill. 5. sz. térképmelléklet). Ami viszont meglepő, hogy stabil *l*-ezést két olyan kutatóponton is találunk, amely távol van a déli *l*-ezés tömbjétől: Vicsápátin (1) és Lédecen (3). Mi több: ezek a falvak a legészakibbak sorába tartoznak, csak *ly*-ező kutatópontok veszik őket körül, tőlük északra már szlovák települések találhatók. A „nyelvföldrajzi várakozásunk” tehát az, hogy minél északibb egy település, annál inkább esélyes az *ly*-ezés megőrzésére, illetve ha feladnák ezt a tulajdonságukat, inkább *j*-zésre váltanának, mint *l*-ezésre. Vajon mi lehet a váratlan helyen felbukkanó *l*-ezés oka? A kérdés majd alaposabb körülményeket kíván, de addig is megkockáztathatjuk azt a

feltevést, hogy Vicsápapáti és Lédec egyfajta nyelvjárásziget, amely régió belüli migrációval keletkezett, ezért főbb vonásaiban északnyugati palóc sajátosságokat tükröz, de vannak „délre mutató” vonásai is. Az *l*-ezésen kívül ilyen lehet még Vicsápapáti a *jövők* (29.) térképén a *gyűjők*, amely csak Nyitrától délre fordul elő (szemben a szomszéd nyelvjárásokkal, amelyek *gyűvők*-öt ejtenek), vagy lexikai példaként: a *bögöly* térképén (125.) a *dongó*, a *sut* (165.) térképén pedig a *kuckó*, ugyancsak déli kapcsolatokkal. (További hasonló adatok összegyűjtése megerősítheti a migrációs hipotézist.)

Mivel a Nyitra-vidék a magyar nyelvterület északnyugati csücskében helyezkedik el, valószínűsíthető, hogy a régió kívüli innovációk zöme a központi területekről indulva, a szomszédos déli és keleti nyelvjárásokon keresztül érkezett a térségbe. A peremvidékekhez érve többnyire lelassulnak ezek a mozgások, létrehozva egy olyan ütközőzónát, amely térben is tükrözi a korábbi nyelvtörténeti fokozatokat (a hasonló mozgások tipológiájáról l. Juhász 2006). A tipikus nyelvföldrajzi képlet tehát az, hogy minél északabbra haladunk, annál több archaizmust, délre haladva egyre több neologizmust, nyelvi újítást találunk. Neologizmusok természetesen északon is keletkezhetnek, ekkor a külső, szlovák hatás vagy a nyelvjárás belső újító ereje mutatkozik meg. A helyi szlovák szókölcsonzéseknek Sándor Anna elég bő teret szentel, ezért velük most nem foglalkozunk. Néhány észak → dél irányú belső nyelvi változásra viszont a szemléltetés kedvéért itt is utalunk.

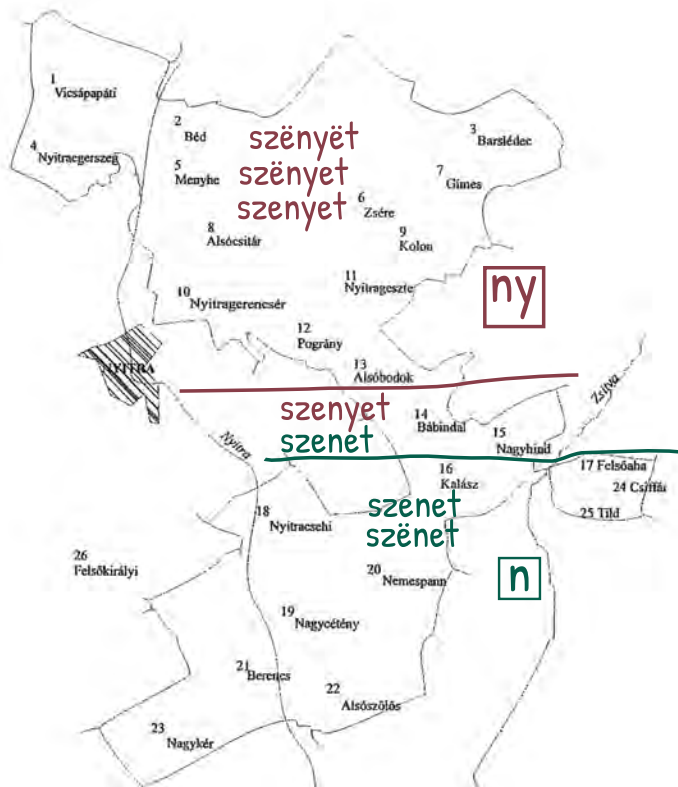
Az északi terület innovációi közé tartozik négy szomszédos falu, Vicsápapáti, Béd, Menyhe és Nyitraegerszeg magánhangzórendszerének sajátos egyszerűsödése. E kutatópontokon ugyanis úgy lesz az eredeti 8-as rövidmagánhangzó-állományból, azaz a nyílt *e*-t és a zárt *ĕ*-t megkülönböztető rendszerből 7-es, hogy nem a zárt *ĕ*-k, hanem a nyílt *e*-k számolódnak fel (a négy település elhelyezkedését l. a 2. ábrán is +*ĕ*-vel kiemelve). Az eredmény: minden *e* hang középső nyelvállású *ĕ*-vé vált (erről lásd Sándor 2004: 35–36, 38–45). „Ezt a szakirodalomban »hangszínkölcsonzás«-nek nevezett jelenséget (Lanstyák 1994: 102) a környékbeli falvakban »tótos«, »szlovákos« címkékkel illetik” – jegyzi meg Sándor Anna (uo. 39). Azt is hozzátehetjük, hogy feltehetőleg nem véletlenül: a fonológiai oppozíció- és fonémavesztés hátterében a szlovák nyelv erős hatása állhat.

Jóval szélesebb hatókörű, több szót érintő és nagyobb területre kiható a mássalhangzók palatalizációja. Az *n > ny* változás példája a NyvA. 23. térképlapján látható *szenyet* ~ *szĕnyet* ~ *szĕnyĕt* ’szenet’; a *d > gy*-é a 114. térképen rögzített *gyisznó*; a *t > ty*-é a 159. *tyűkör*. (A további példák felsorolását és fonetikai helyzetüket is követő táblázatos kimutatását lásd Sándor 2004: 54–55.) Az *i* és *ü*-nek az *e*-hez képest erősebb palatalizáló hatását jól mutatja a *gy*-s és *ty*-s adatok nagyobb területi elterjedése a *disznó* és *tűkör* térképlapján, szemben a *szenyet* szűk körű északi jelenlétével (lásd 3., 4., 5. ábra).

3. ábra

Az *n* palatalizációja a *szenet* szóban (Sándor 2004: 152 alapján)

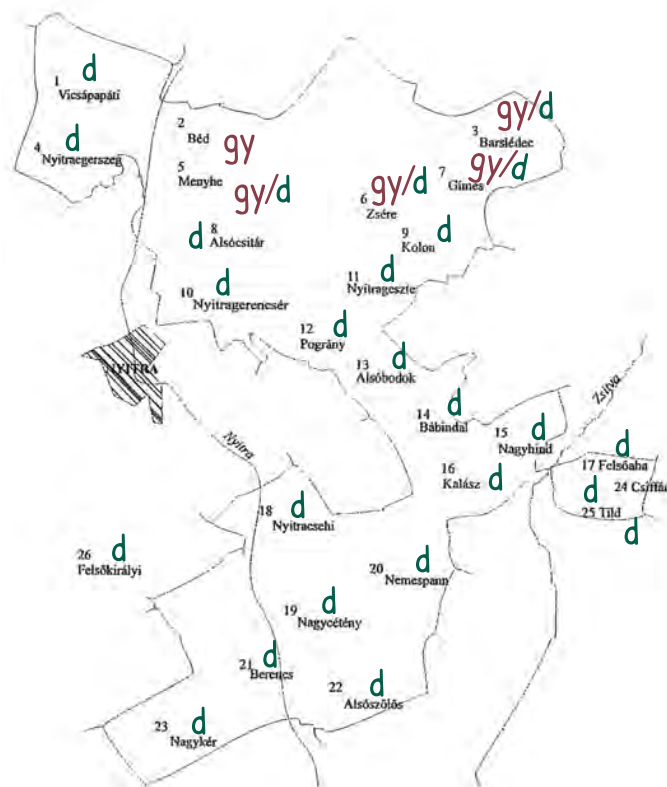
23. színet

4. ábra

A *d* palatalizációja a *disznó* szóban (Sándor 2004: 243 alapján)

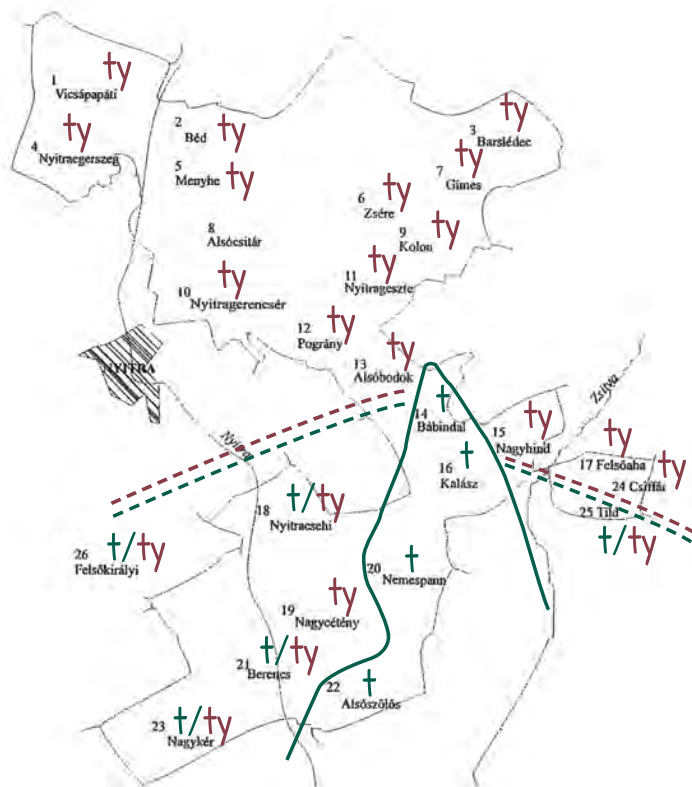
114. disznó

5. ábra

A *t* palatalizációja a *tükör* szóban (Sándor 2004: 288 alapján)

159. tükör

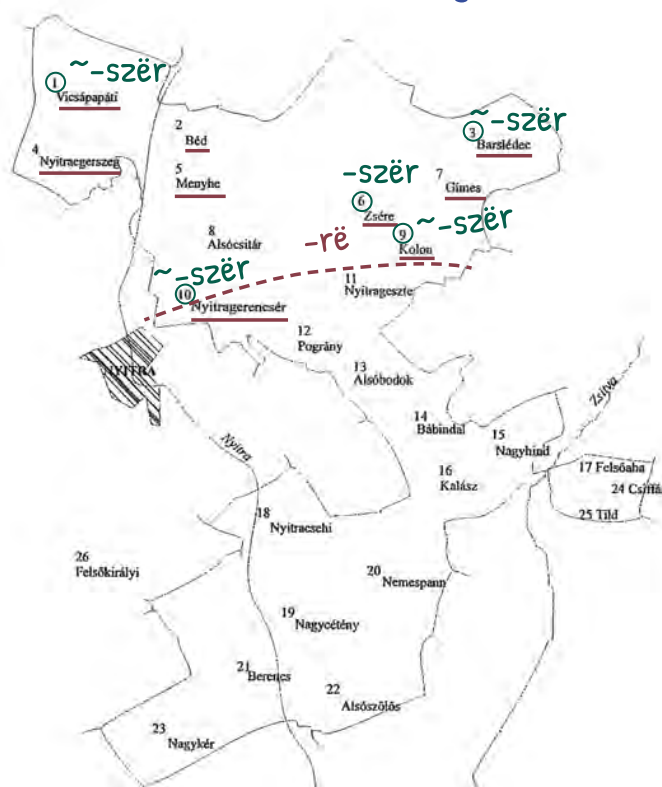
5. A továbbiakban az „északi archaizmus – déli neologizmus” megoszlású térbeli formációkból elemzek néhányat a rendelkezésre álló szűk keretek között. Az archaizmusok a nyelvjárásközi és a köznyelvi hatás miatt is erősen visszaszorulóban vannak.

Az alaktani archaizmusok klasszikus esetei a „családi” helyragok, a *-nott*, *-nól*, *-nyi* megléte (pl. 9. *Sándornott*, 8. *Sándornó*, 7. *Sándornyi*), a *-ra/-re* és a *-szor/-szer/-ször* rag nem illeszkedése (pl. 1. *déskaré*, 18. *háromszér*), valamint a *-val/-vel* rag *v*-jének nem hasonulása. Ezek nyelvföldrajzi elhelyezkedéséről tömören és összefoglalóan most csak annyit mondhatunk, hogy a Nyitra magasságában meghúzható választóvonaltól északra alkotnak tömböt. (A nem illeszkedő *-re* és *-szér* elhelyezkedését lásd a 6. ábrán.)

6. ábra

A nem illeszkedő *-re* és *-szēr* ragok térbeli elhelyezkedése
(Sándor 2004: 130, 147 alapján)

Nem illeszkedő ragok

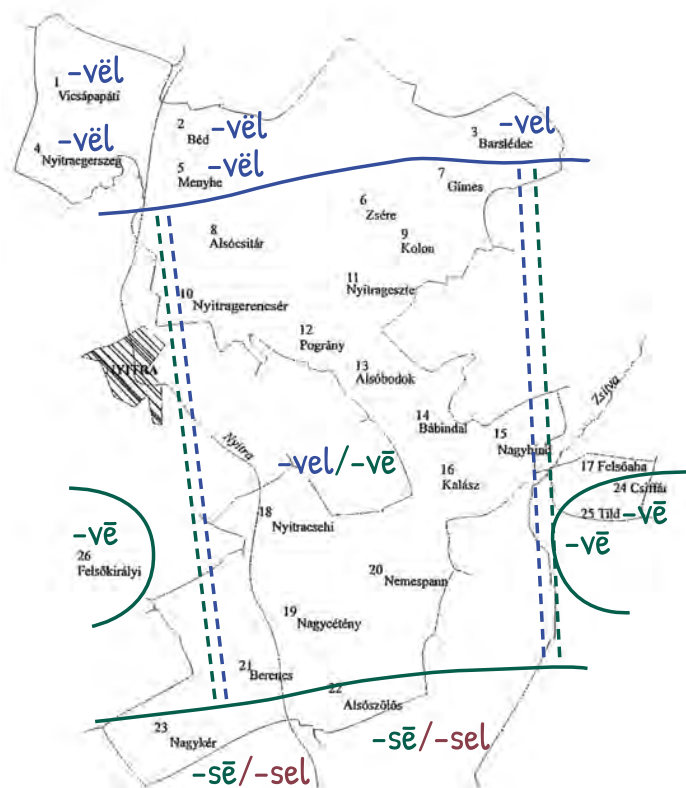

A NyvA. 24. térképlapja *késsel* szaván keresztül jól nyomon követhetjük a három osztatú nyelvföldrajzi teret: északon és délen egy-egy vékony sávban a nem váltakozó archaizmusok és a nem váltakozó neologizmusok helyezkednek el. A széles középső sávban általános a váltakozás, de ezt nem a *v* megmaradása vagy hasonulása okozza – a hasonulatlan *-val/-vel*-ek jellemzőek –, hanem a rag végi *l* eltűnése vagy „túlélése”. Az *l* nélküli pótlónyúlásos formák uralják a kutatóterület túlnyomó részét, az *l* érintetlen, változatok nélküli konzerválódása az 1–5. kutatópontok által lefedett északi sávban figyelhető meg. (Hasonló a helyzet 6. számú *lábbal* térképén is, azzal a különbséggel, hogy a nem váltakozó *l*-es ragok délen csak két kutatópontra korlátozódnak: 21, 22.) Érdekes, hogy a történetileg szintén *-vel* ragot tartalmazó, de elhomályosult morfémaszerkezetű *reggel* szavunk a Nyitra-vidék legarchaikusabb nyelvjárásaiban még az eredeti *regvel* formáját mutatja. A 146. számú térképlapon jellemzően a legkonzervatívabb északi sávban, de már csak három kutatóponton volt adatolható a hasonulatlan alak. Ebből az az általános következtetés is levonható, hogy az alaki motiváció megszűnése, az elhomályosulás felgyorsíthatja a zajló morfofonológiai változásokat. (Lásd 7. ábra.)

7. ábra

A *-val/-vel* rag változatainak területi megoszlása a *késsel* szóban
(Sándor 2004: 153 alapján)

24. késsel

A következő példa a 11. számú *belül* térképén szemléltethető *bévű ~ bévő* esete. A *belül* elsődlegessége az ismert keletkezéstörténeti háttér miatt nem lehet kétséges (*bel(ü)*-névszótő + *-l* határozórag megszilárdulásával keletkezett határozószó). A *v*-s változat analógiás eredetű innováció: a *kívű ~ kívő* mintájára keletkezett. Ez utóbbiak jól szemléltethetők a szomszédos 12. számú térképlapon. Az új formák a kutatóterület déli, délkeleti részén találhatók, részben önállóan, részben az előzményükkel osztozkodva. A délről északra haladó újítás (*bévű ~ bévő*) nagyjából Nyitra vonaláig hatolt föl, de a peremhelyzetű, elszigeteltebb falvakban délen is maradtak csak régi állapotot konzerváló *belül* alakok (15, 22, 24, 25, 26). A két alak harca a jövőben fordított irányúvá válhat: a köznyelv hatására ismét a *belül* lesz terjedőben, és az ütközőzónában kontaminált *bévül* formák is keletkezhetnek.

6. A diakrón következtetések levonásához felhasználhatók a korábbi nyelvatlaszok és szövegfelvételek, valamint a mai gyűjtések generációk szerint differenciált adatai, és – kellő körültekintéssel – bizonyos írásos nyelvtörténeti források (nyelvemlékek). Nyelvföldrajzi anyag azonban nemcsak régi gyűjtésekből nyerhető, hanem az Eötvös Loránd Tudományegyetemen készülő Új magyar nyelvatlasz nyersanyagából is (l. Kiss 2009, 2010, 225). Ennek a műnek a fő célkitűzése a követéses vizsgálat, ezért friss adatai jól egybevezethetők majd egyrészt A magyar nyelvjárások atlaszával, másrészt olyan regionális atlaszokkal, amelyek kérdőívükbe beépítették a nagyatlasz kérdéseinek egy részét. Mivel az Új magyar nyelvatlasz (ÚMNyA.) a nagyatlasz minden határon túli kutatópontját megtartotta, ezért érdemes lesz a Nyitra-vidéken is újabb kutatásokba bevonni. Konkrétan Barslédecről, Nyitragerencsérrel és Nagyhindről van szó, itt tehát mind valóságosidő-, mind – több generációs mintavétel útján – látszólagosidő-vizsgálatokat is érdemes végezni. Hasznos lenne továbbá az ÚMNyA. kérdőívét a Nyitra-vidéki atlasz minden kutatópontján kikérdezni és a variábilis lapokat egy külön kiadványban publikálni.

3. A közép-tiszántúli nyelvjárás a 20. század közepén – nyelvöldrajzi és településtörténeti kitekintéssel¹

1. Bevezetés

A Tisza–Körös vidéki régió nyelvjárására máig a legátfogóbb és legmegbízhatóbb forrást A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) hat monumentális kötete szolgáltatja, amely a 20. század közepének nyelvállapotát rögzíti a falusi környezetben élő, hagyományos életformát űző lakosság körében vizsgálódva. Ennek alapján készült az atlasz egyik szerkesztőjének, Imre Samunak az alapvető összefoglalása is a magyar nyelvjárastípusokról (Imre 1971b). A Közép-Tisza, a Körösök és a magyar–román határ közé eső alföldi területet az újabb szakirodalom *közép-tiszántúli nyelvjáráscsoport*-nak nevezi (vö. Juhász 2001d: 288, valamint az 5. sz. melléklet a magyar nyelvjárasi régiókról és csoportokról). Ebbe tartozik – földrajzilag legalábbis egyértelműen – a Nagykunság is, amelynek városai ugyan kimaradtak a magyar nyelvátlasz felméréséből, mivel a hagyományos nyelvjárások optimálisabb feltételekkel gyűjthetők falvakban, de néhány szomszédos kutatópont (község) anyagából nyelvjárasi alaprétegük – szűkebben: hang- és alaktanuk – közvetve talán jellemezhető. Ezt a jellemzést kísérl meg a közleményem, kiegészítve a helyi szókincs néhány jellegzetes, néprajzilag is figyelemre méltó fogalomkörével, amelynek fő forrását a teljes kutatópont-hálózatú Szolnok megye néprajzi atlasza (SzMNA.) adja. A Nagykunságot érintő néhány migrációs nyelvjárásszigetre csak röviden térek ki.

A Tisza–Körös vidéki régió egyike annak a tíz nagy nyelvjárástípusnak, amely a Nyugat-Dunántúl és Moldva között „félúton”, a nyelvterület közepén helyezkedik el. Délen az ő-ző dél-alföldi, északon a még sok í-zést, változatos kettőshangzó-állományt őrző, de a zárt ě-t már elvesztett északkeleti nyelvjárás határolja. Keleti határa az Alföld és az Erdélyi-szigethegység találkozása, nyugati pedig a Tisza vonala. A legnagyobb részét a már említett közép-tiszántúli nyelvjáráscsoport foglalja el (szélső kutatópontjai az MNYA.-ban: M-11: Tiszacsege, P-17: Furta, N-7: Biharugra, N-4: Doboz, N-1: Öcsöd, M-18: Kenderes – itt főleg a katolikus lakosok); rajta kívül a régióba csak két alcsoport, az északi sávot kitöltő hajdú-bihari és a Sebes-Körös forrásvidékén „megbúvó” kalotaszegi tartozik. A hajdú-bihari több vonása a szomszédos északkeleti régióhoz tartozó szabolcs-szatmárrival mutat rokonságot (pl. az *e*-féle hangok változatos realizációjával, az *e*–*ĕ* fonológiai kettősség feloldódásával), míg a kalotaszegi – itt most a szűkebb tájegységet, az Alszeget és Felszeget értve – a maga földrajzi elzártágával a közép-tiszántúli gyefajta archaizálódott zárványának tekinthető.

A magyar nyelvjárasi nagyatlasz alapgyűjtései a Tiszántúlon a 20. század 50-es, ellenőrző gyűjtései a 60-as évek első felében készültek. Ekkor még jól megragadható

1 Vö. Juhász 2018b.

volt az a paraszti kultúra és nyelvjárás, amely néhány évtized múlva a téészesítés és a hagyományos életforma erőszakos átalakítása, később pedig számos modernizációs és globalizációs hatás miatt (pl. folyamatos gazdasági átalakulás, az iskolázás fokának és mértékének emelkedése, erősödő társadalmi mobilitás, infokommunikációs forradalom, majd a rendszerváltozással összefüggő politikai és társadalmi átalakulások stb., stb.) látványosan visszaszorult. Az alább felsorolandó saájtságok már leginkább csak az idősebbek és a hagyományos életformát részlegesen továbbvivő lakosság beszédében fedezhetők fel, ott is változatokkal és váltakozásokkal. Egyre jellemzőbb az úgynevezett „kettősnyelvűség”, más szóval két nyelvváltozatúság, amely azt jelenti, hogy sok vidéki beszélő két nyelvváltozatot ismer és használ: az egyik a köznyelv vagy annak tájilag kissé színezett változata (regionális köznyelv), a másik pedig a szűkebb családi és baráti körben járatos nyelvjárás.

2. Nyelvjárási jellemzés

A továbbiakban vázolom a Tisza–Körös vidéki régió közép-tiszántúli nyelvjáráscsoportjának főbb hangtani és alaktani vonásait A magyar nyelvjárások atlasza², Imre Samu monográfiája (Imre 1971b), illetve a Kiss Jenő szerkesztette Magyar dialektológia című kézikönyv általam írt alfejezete (Juhász 2001d: 288–291) alapján³, majd a helyi nyelvjárási szókincsből adok egy kis mutatóványt főleg az SzMNA. térképlapjaira támaszkodva.

2.1. Hangtani jellemzők

2.1.1. Magánhangzók. A nyelvjáráscsoport alapjellemezője, hogy megkülönbözteti a nyílt *e*-t és zárt *ë*-t: *észël, ëttem, ëvëtt, lëhetëtt, kërëst, szëm, mëg*, de nemcsak hangzásban, hanem funkcióban (azaz fonológiaiilag) is: *hëgyës* (pl. a tű), de *hëgyes* (pl. a táj), „ti most *mëntëk*, űk tëgnap *mëntek* el”, azaz 8 rövid magánhangzója (fonémája) van, szemben a köznyelvi 7-tel. Egyéb vonatkozásban mind a rövid, mind a hosszú magánhangzók állománya lényegében megegyezik a köznyelvvél⁴. A szótagzáró *r* hang előtt elég gyakran megnyúlik a magánhangzó, de olykor időtartamcsere miatt polifonémikus (azaz több hangot megtestesítő) magánhangzó is keletkezhet, l. pl. Dévaványán: *ëre-ära* (Hajdú–

2 Az egyesített betűrendes címszómutatót l. Deme–Imre szerk. 1975: 333–345, itt a térképi számok azonosíthatók.

3 Anyanyelvjárásomat is főbb vonalakban ehhez a csoporthoz sorolom, de Nagykörű (MNYA. M-16-os kutatópont) Imre Samu szerint (1971b: 333) inkább átmeneti jellegű, nyilván amiatt, hogy az *i*-zése és erős diftongálása ellenére több jászági jelenséget is befogadott.

4 Imre Samunál I/c típus, 1971b: 63, ill. térképen: 73.

Kázmér 1974: 189). Nyilván településtörténeti okokkal függ össze, hogy a zárt *ë*-zés foka kisebb-nagyobb mértékben eltérhet az egyes településeken. A nagyatlász megjelenésekor publikált módszertani kötetben (Deme–Imre szerk. 1975: 291) Kenderes gyűjtési adatait regisztrálva Balogh Lajos a következőket jegyzi meg: „A községben katolikus és református vallású lakosság él. A katolikusok nyelvjárásában megvan az *e* : *ë* fonológiai ellentét, a reformátusokéban nincs meg. Az anyaggyűjtés mindkét felekezeti lakosságra kiterjedt. A nyelvi különbséget térképlapjainkon esetenként jelöljük.”. Ennek megfelelően ha megkeressük pl. az MNyA. 663. számú térképét (*egyszer*), az M-18-as kutatópont mellé két adat van írva: +*ëccër*, ill. **eccer*, ahol a kereszt a katolikusok, a csillag a reformátusok ejtismódjára utal. Figyelemre méltó továbbá, hogy a Magyar nyelvjárási olvasókönyv (Hajdú–Kázmér 1974) két, nyelvjáráscsoportunkba tartozó szövegmintája, a 45. számú Tiszacsege (Hajdú–Kázmér 1974: 171–173) és az 50. számú Dévaványa (Hajdú–Kázmér 1974: 188–190) „papírforma szerint” mutatja a zárt *ë*-zést, azonban a két település között mintegy földrajzi felezőpontban található Kisújszállás (Hajdú–Kázmér 1974: 177–180) nyílt *e*-zű, pl. *keresztűl*, *eggyik*, *lehet mekhajlítani*, *szegletesnek kél lenni* stb. Emiatt a lényeges tényező miatt Kisújszállás nyelvjárás-tipológiailag nem is a közép-tiszántúli, hanem a hajdú-bihari nyelvjárástípusba sorolható, azaz nyelvjárászigetnek tekinthető. Kisújszállás nyílt *e*-zésére Szathmári István is felhívja a figyelmet, sőt arra is, hogy ez a hangsajátság tudatosulhatott a lakosságban: a zárt *ë*-zű kenderesi és tiszaderzsi embereket ezzel gúnyolták (Szathmári 2012: 141). (A nagykun városok *e*-zése további vizsgálatot kíván.)

A magánhangzók hangszínét tekintve: ahol a zárt *ë*-zés eltűnt vagy eltűnőben van, elég változatos a nyíltság–zártaságbeli átmenet, de a legfeltűnőbb sajátosság az *ó*, *ő*, *é* hangzók záródó kettőshangzóban való realizálódása⁵: *jóu* ~ *jó^u*, *bóu* ~ *bó^u*, *vóu* ~ *vó^u*, *szóü* ~ *szó^u*, *bóü* ~ *bó^u*, *kéit* ~ *kéⁱ*, *héit* ~ *héⁱ* stb. A diftongálás erős jegye a nyelvjárásnak, de a köznyelv folyamatos erősödése miatt ma már nem ritkák a monoftongusos ejtésformák sem⁶. – A jellegzetes hangszínmódosulások nemcsak minőségi, hanem mennyiségi tekintetben is megjelenhetnek. A szótagzáró *r*, *l*, *j* mássalhangzók gyakran nyújtják az előttük álló magánhangzókat. A keletkező hangok vagy hosszúak, vagy félhosszúak (az utóbbi megoldás tipikusabb): *ëccër* ~ *eccër*, *kèrt*, *gyèrmek*, *bòrnyú*, *òkór*, *bèjjebb* ~ *bèjebb* stb.

A magánhangzók gyakoriságát (megterhelését) a következő tendenciák befolyásolják. Az egész régió erősen zárt *i*-zű, bár az is kétségtelen, hogy az *i*-zés az egyik legköz-

5 Az azonos nyomatékú kettőshangzók elemeit a megszokott ívelt kapocs helyett – nyomdatechnikai egyszerűsítéssel – aláhúzással, a második elemében gyengébb nyomatékú diftongust (a magyar dialektológiában elfogadott módon) emelt betűvel jelölöm.

6 A nagykunági nyelvjárások 21. századi állapotáról a 2016, 2017, 2018 év nyarán tartott nagykun kutatótáborok gyűjtései és tudományos programjai során szerzett személyes tapasztalatok és hangfelvételek adtak kellő támpontot. A gyűjtések nyelvjárási anyagából Bárh M. János készített tömör összefoglalást (Bárh M. 2018b).

ismertebb és legstigmatizáltabb nyelvjárási jelenség, így visszaszorulása régóta tartó folyamat. (Informális közegben azonban még a 21. században is megfigyelhető a paraszti őslakosság körében.) Tövekben és toldalékokban egyaránt kimutatható: *níz, vír, szíp, segícís, kerítés, vetís, árnyík*. Az *i*-zéssel gyakran együtt jár az *ő* és *ó* hangok zártabb *ű*, *ú*-s ejtése. Ezek egy része alaktani kötöttségű, például a *v* tövű igék és névszók sajátja: *lú/lovak, kű/kövek, szű/szövök, lű/lövök*, de megfigyelhető igenévképzőben: *fúru, vísű*, ill. tőszavakban is: *bűr* stb. A szóbelseji időtartamot váltakoztató tövekben előfordulhat az *u/ú, ü/ű* és *i/í* szembenállásnak a hosszú hangzók irányában való feloldódása: *útas, kútat, nyúlak, fűves, fűvet*, illetve tőtani kötöttség nélkül: *cúkor*. Az *ö*-zés egyáltalán nem jellemző, a köznyelvben alternatív párokat mutató szavak az ajakréses (*e ~ ě*) megoldásokat mutatják: *fel ~ fĕl, seper ~ sepĕr ~ sĕpĕr, veres ~ vĕrĕs, felett ~ fĕlĕtt, csepeg ~ csĕpĕg* stb.

2.1.2. Mássalhangzók. Erős *j*-zés jellemzi, azaz nemcsak az ún. *ly*-t tartalmazó szavakban (pl. *bely, gólya, folyík, hülye*), hanem *l + j* kapcsolatban (*ajja, tejjes bejjebb*), sőt egyes köznyelvi *l*-et tartalmazó szavakban is *j* jelenik meg: *tajiga, jány*. A magánhangzóközi nyúlás szórványosan fordul elő: *meggett, nálla, közzé*. A *j ny*-nyé változhat a következő szavakban: *bornyú ~ bĕrnyú, varnyú ~ vĕrnyú*.

2.2. Alaktani jellemzők

A *v* tövű igék szótári alakjáról, arról, hogy többször a köznyelvinél zártabb magánhangzóra végződnek, már volt szó (*szű, lű*). Ezt még azzal egészíthetjük ki, hogy nem vesznek fel egyes szám harmadik személyben további toldalékot, pl. *-n-et* (l. még *bí, rí*, de *nyöl*). Vonatkozik ez néhány, főleg *sz/v* tövű igére is: *lész, tész, vész*, továbbá *megy* (szemben a hajdú-bihari és kalotaszegi csoporttal, ahol a *leszen ~ lészĕn, teszen ~ tészĕn, veszen ~ vészĕn* típusú kiegészült formák a jellemzők). Udvarias felszólító módban E/3.-ban nemcsak ikes igék kaphatnak *-ék ~ -ik* ragot, hanem iktelenek is: *űjjik le, gyűjjik bĕ, mennyik ki* stb. A főnévi igenév képzője megegyezik a köznyelvvél (*-ni*): *űtni, adni, bĕni, rĕni*. A többes szám harmadik személyű birtokos személyjelek nyíltabb magánhangzót tartalmaznak: *házok* 'házuk', *fájok* 'fájuk', *disznoujok ~ disznó^ojok, kĕrtĕk ~ kĕrtĕkĕk, szĕvĕk ~ szĕvĕkĕk* 'szívük', *gyűrűjĕk*. A *-ból/-bĕl, -ról/-rĕl, -tól/-tĕl* ragok magánhangzója zártabb, de az *l* hang hiányozhat a rag végéről: *-bűl/-bĕl, -rűl/-rĕl, -tűl/-tĕl ~ -bú/-bű, -rú/-rű, -tú/-tű*: *házbűl ~ házbú, tĕjbűl ~ tĕjbű, kĕrbűl ~ kĕrbű; fărűl ~ fărul ~ fărú, asztrărűl ~ asztrărú ~ asztrărú* (stb. további variánsokkal); *estĕtűl ~ estĕ^otűl, bíroutűl ~ bír^otűl*. A *-hoz/-hez/-höz* tipikus alakjai a *-ho/-hĕ: házho, bír^oho ~ bír^oho, tűszhĕ, szĕkhĕ*. Az *'-ékhoz', '-ék^onál* ragcsoport funkcionális viselkedése a köznyelvvél megegyező, csak hangalakai variánsok vannak: *Sándorĕkná, papĕkná* (stb.) *v^o tam, Sándorĕk^oho, papĕk^oho* (stb.) *mĕgyĕk*. (Az északi szomszéd hajdú-bihari csoportban a határozóragok elmaradnak: *papĕk v^o tam, papĕk megyek*.) A *-nál/-nĕl* és a *-stul/-stűl*

ragban az *l* elmaradása okozhat váltakozást: *bíróⁿnál* ~ *bíróⁿná*, *asztálnál* ~ *asztáná*, *tövestűl* ~ *tövestül* (~ *tövestül*). A ragzáró mássalhangzó elmaradása általános jelenség az *-ért* ragban, némi ingadozás az *i*-zés megvalósulásában van: zömmel *i*-zű formákat találunk: *fájír* (~ *fájér*), *pízír* (~ *pízér* ~ *pízé*). A *-ban/-ben* rag *-ba/-be* alakja általános jelenség, de ez a magyar nyelvjárásokban mindenütt így van.

2.3. Mutatvány a nyelvjárási szókincsből

A tájszavak földrajzi elterjedése közismerten sokkal szeszélyesebb, mint az erős hangtani jelenségeké, illetve a toldalékoké. Az alaki tájszók közé a ritkább vagy kevésbé következetesen működő hangváltozások által létrejött lexémákat soroljuk. A valódi tájszók egy dolognak, fogalomnak a különböző szavakkal történő megnevezései során keletkeznek. (A nyelvjárásokból hiányzó szavakkal, az úgynevezett lexikai negatívumokkal itt nem foglalkozom.) A nyelvjárási atlaszok is szép számmal tartalmaznak tájszavakat, nem is beszélve a helyi és regionális tájszótárakról. Az utóbbiak közül az olvasók figyelmébe ajánlom a Nagykuság keleti szomszédságában levő Sárrét helyi szókincsét feldolgozó Sárréti tájszótárat (Zilahy 2011). A Nagykuságról tudomásom szerint nem készült regionális tájszótár, ezért tájszómutatványomat ezúttal a Szolnok megye néprajzi atlaszából válogatom. A néprajztudomány szintén érdeklődik a tájszavak – főleg a valódiak – iránt, ezeket mint terminológiai jelenségeket földrajzi elterjedésükben is vizsgálja, és felhasználja a kultúra térbeli tagolódásának elemzésére. A Magyar néprajzi atlasz alapján készült nagyszabású szintézis Borsos Balázs könyve (Borsos 2011).

Tájszóhasználat vonatkozásában – nem élesen elkülönülve és koránt sem következetesen – a Szolnok megyei kistájakat lehet kitapintani (vö. Juhász 1990b: 72–73). Ezek a következők: Jászság, Nagykuság, Szolnok környéke, Tiszazug, Tiszafüred környéke (az utóbbi Borsosnál Borsodi-hevesi Tisza mente: 2011/2: 348, 352). Olyan térképet ugyan nem találtam, amelyen egy fogalomnak úgy lenne 5-6 lexikai realizációja, hogy mind az öt területnek saját tájszava van, s ezek nem lépnek át a másik kistáj területére. Néhány lapot azonban kiemelhetek, amelyen egyszerre három-négy kistáj kitapintható, így a Nagykuságnak és környékének is jobban kidomborodik a sajátos arculata.

Ilyen például az 59., amely a kukoricabontó neveit tartalmazza: a Nagykuságban és környékén (két szigettől eltekintve) *pecék*-nek hívják, a Tiszazugban pedig *kocér* és *cövek*; a Jászságban (ugyancsak egy szigettől eltekintve) nincs neve. A Nagykuság jellemző kacsahívogatója a *kur*, *kuró*, *kuri*, *kura*, *kuróka*, míg a Jászságban *dil*, *kacs*, *kacsó*, *kacsókám*, *kacsi*. A Tiszazugban még több típus van, de leggyakoribb és csak itt adathozható a *csur*, *csuróka*, míg Tiszafüred környékén és a Tisza középső szakaszán a legjellemzőbb a *tas*, *tasi*, *tasókám* (74. térk.). A kölesből készült öreg ételek neve a

Nagykunságban és tágabb környékén az *öregkása*⁷, *fordított kása*, a Jászságban *zsíroskása*, Tiszafüred környékén és a Hevessel határos Tisza menti részeken zömmel *serpenyős kása* (210. térk.). Sok tekintetben hasonló képet mutat a tarhonyából készült öreg tészta neveinek megoszlása is: Nagykunság, Tiszazug, Szolnok környéke: *öregtarhonya*, Jászság: *keménytarhonya*, Tiszafüred környéke: *öregreszelt* és *gombóta* (kelet–nyugati megoszlással; 212. térk.). A *töltöttkáposzta* nemcsak a Nagykunságban, hanem – nyilván a köznyelv hatása miatt is – megjelent ismert ételnév. A Tiszazugban viszont *szárma* a szinonimája. Ez olyan délről felfelé hatoló tájszó (vándorszó), amely bizonyos tájakon szerbhorvát közvetítéssel terjedt el, de Szolnok megyében megállt a Tiszazugban (223. térk.; a szó eredetére vö. TESz. 3: 682).

Ha abból a szempontból válogatunk térképeket, hogy van-e rajtuk egy kistájra (és környékére) jellemző tájszó, ilyeneket is találhatunk. A Jászságról és Tiszafüred környékéről ezúttal lemondva csak nagykunsági és tiszazugi tájszavakat szedek csokorba. – Nagykunság: *öke, köke, kő, hő* 'libahívogató szó' (76. térk.), *csibe, csire, csike* 'kiscsirkét hívogató, evésre ösztönző szó' (78. térk.), *ablakos kalács* 'vőfélykalács' (232. térk.). – Tiszazug: *kamatyoló* 'marokszedő fa' (20. térkép), *piri* 'kiscsirkét hívogató, evésre ösztönző szó' (78. térk.), továbbá a már említett *szárma* 'töltött káposzta'.

Ha függetlenítiük magunkat a néprajzi tájhatároktól, akkor is nyerhetünk következtésekre alkalmas jelenségócokat, jelenségmegoszlásokat. Esetünkben megelégszem a megyében megfigyelhető kelet–nyugati megoszlással, melynek tengelye a Tisza vonala, a keleti tömb pedig nagyjából a közép-tiszántúli nyelvjáráscsoportnak a Szolnok megyére eső része. Természetesen a folyó nem mindig jelent abszolút határt, a jelenségek mindkét irányban átcsaphatnak rajta. A lexikális jelenséghatárok (izoglosszák) inkább a Tiszántúlon futnak, nem ritkán északon beöblösödve (feltehetőleg összefüggésben a megyét ért, hódoltságot követő észak–déli migrációval). Példák a kelet–nyugati megoszlásra (ezúttal megelégedve a fő variánsokkal): a gabonatartó rekeszték neve keleten *szuszék*, nyugaton *hombár* (43. térk.), a kuncsomó megnevezése keleten *kunkötés*, nyugaton *gombkötés* (88. térk.), a pitvar külső félajtóját keleten *verőcé*-nek, nyugaton *rostéj*-nak mondják (167. térk.), a batyuzó lepedő keleten főleg *hátiruha*, *hátalló*, nyugaton leginkább *abrosz* (182. térk.), a karkosár neve keleten *kaska*, nyugaton *kosár*, *karkosár* (187. térk.). A vesszőből és gyékényből font tojástartó edényt keleten *kupujká*-nak, nyugaton *toboz*-nak hívják (188. térk.), a metélt tészta keleten *laska*, nyugaton *csík* (216. térk.), a rombusz alakúra vágott levestészta keleten *zabtészta*, *zabos tészta*, nyugaton *sifli* (221. térk.).

A kelet–nyugati megoszlásnak több oka is van. Az egyik nyilvánvalóan a Tisza mint természeti elválasztó tényező, a másik a Jászság–Nagykunság szembenállás, ami egyben katolikus–református különbséget is takar. Ezekhez még történelmi, gazdasági, kulturális tényezők is hozzájárultak. Például a Jászság kevesebbet szenvedett a török-

7 A nyelvi adatok helyesírását megtartottam az atlaszban található formában.

és Habsburg-ellenes háborúktól, mint a Nagykunság és környéke. A 18. századi betelepülési mozgalom során a Nagykunságot főként tiszántúli, északról délre irányuló migrációs hatások érték (szabolcsi, szatmári, bihari, hajdúsági lakosok érkeztek), míg a Jászságnak és a tőle délre eső területeknek Hevessel, Borsoddal és más északi megyékkel volt intenzívebb kapcsolata. A Nagykunságra a külterjes állattartás, extenzív földművelés, a Jászságra a belterjes gazdálkodás volt jellemző. A nyelvi és kulturális integráció tehát főleg kistáji keretek között hatott, de ezek az erők sem tudták eltüntetni néhány nyelvjárássziget érzékelhető különállását.

3. A tájszómegoszlások településtörténeti háttéréről

Az SzMNA. első kötetében a kutatópontoknak mintegy a felén tudtam kimutatni olyan jelenségszigeteket, amelyek kisebb-nagyobb valószínűséggel településtörténeti okokkal hozhatók összefüggésbe. Közülük azokat említem meg, amelyek elérik a szó-földrajzi térképek 10 %-át.

Legerősebben elüt a környezetétől Kunszentmárton (l. pl. a következő térképeket: 59^s. a kukoricabontó neve: *tőr*, 69. a csikó hívogatója: *csina ne*, 79. a kisliba hívogatója: *puj*, *puji*, 188. a vesszőből és gyékényből font tojástartó edény neve: *kopolya*, 210. kölesből készült öreg étel: *zsiroskása*), amely ugyan a történeti Nagykunság része, de a háborús időkben elpusztulván Jászapátiból települt újjá 1718-ban. A Kunszentmártonba leköltözött jászapátiak kirajzása népesítette be később a közeli Mesterszállást, ezért természetes, hogy ott is felbukkannak jászsági vagy Jászság környéki vonások (vö. 43. gabonatarató rekeszték: *rekesz*, 77. libakergető szó: *haj*, 210. kölesből készült öreg étel: *zsiroskása* térképek, és talán idevonhatók még a következők is: 196. a tőzegvágó szerszám neve: *ganajvágó*, 216. metélt levestészta: *csík*.). Felvidéki és Jászsági betelepülőket tart nyilván a településtörténeti irodalom Csépán és Szelevényen. Ez a terminológia szintjén is elkülönülést eredményez pl. a következő térképeken: Csépa: 73. juhkergetés mondattal, 74., a kacsza hívogatói: *kacs*, *kacsó*, *kacsókám*, *kacsi*, 188., a vesszőből és gyékényből font tojástartó edény neve: *toboz*, 212. tarhonyából készült étel: *keménytarhonya*; Szelevény: 6. a *gabona* szó jelentése a századfordulón: 'búza', 30. a második egység neve a szénamunkáknál: *boglya*, 43. gabonatarató rekeszték: *magtár*, 69. a csikó hívogatója: *csina ne*, 188. a vesszőből és gyékényből font tojástartó edény neve: *toboz*. Ezek a falvak a kevert nyelvjárásuk miatt már nem is sorolhatók a közép-tiszántúli nyelvjárástípusba, annak a peremén, „ütközőzónájában” helyezkednek el.⁹

8 A számok a térképek alján látható lapszámokra utalnak.

9 A nyelvjárásszigetéről és a településtörténeti okokra visszavezethető keverék jellegű helyi nyelvjárásokról – köztük tiszántúliakról – monografikus feldolgozást nyújt Szabó József (1990).

Arra is van példa, hogy nagykunságiak települtek a Jászságba. Az első kötetben legalább 5–6 térképlap mutatja, hogy Jászkiséren tiszántúli nyelvjárási jelenségek bukkannak fel: 59. a kukoricabontó neve: *fosztó*, 210. kölesből készült öreg étel: *fordított kása*, 216. a metélt levestészta neve: *laska*, 221. a rombusz alakúra vágott levestészta neve: *zabtészta* (ill. kevésbé biztosan a 29., 188. térk.). A történettudomány adatai szerint a betelepülők kunhegyesiek és kunmadarasiak voltak. – A megye északi, tiszántúli felén találjuk Tiszaörsöt és Nagyivánt. A környezetükkel ellentétben viszont nem annyira tiszántúli, hanem északi nyelvjárási jegyeket mutatnak, legalább is a szókincs terén, lásd pl. a következő térképeket: Tiszaörs: 59., 77., 88., 182., továbbá kevésbé egyértelműen: 19., 167., 216.; Nagyiván: 59., 77., 182., 217., ill. 19., 167., 216. Ezeket a szomszédos községeket Heves megyéből telepítették.

A településtörténettel magyarázható szigethelyzet természetesen nemcsak nyelvjárással mutatkozik meg, hanem néprajzilag, kulturálisan is, amire az SzMNA. ugyancsak szép számmal hoz példákat, de ennek dokumentálása most nem feladatom.

4. Záró gondolatok

Az SzMNA. 2/1. kötetének előszavában (5) arra is van utalás, hogy a néprajzi kérdőfüzet kikérdezése mellett a szerkesztők tervezték egy kisebb, a lexikán túlmutató anyag közzétételét is, de „A nyelvjárási kérdések (133. Hangtan, 134. Nyelvtan) feldolgozása a gyűjtések hiányosságai miatt elmaradt”. Ha ez megvalósult volna, ma egy kis terjedelmű, de értékes, teljes sűrűségű kutatópont-hálózattal rendelkező regionális nyelvatlással (részatlalassal) lennénk gazdagabbak. (Szórványosan azért akad hangtani jellegű térképlap is, pl. II/2: 19: A *vőfély* szó tájnyelvi alakjai.) Ez a történelmi lehetőség valószínűleg már elszállt, de adósságunk nemcsak az elmaradt gyűjtésekben, hanem a megvalósultak részletes szinkrón és diakrón, az interdiszciplináris lehetőségekre ugyancsak figyelő feldolgozásában is van. Néprajzosoknak és nyelvészeknek egyaránt.

5. Függelék: Kutatópontok a Szolnok megye néprajzi atlaszában

1. Jászárokszállás, 2. Jászfényszaru, 3. Jászszentandrás, 4. Jászdózsa, 5. Pusztamonostor, 6. Jászfákóhalma, 7. Jászfelsőszentgyörgy, 8. Jászberény, 9. Jászapáti, 10. Jászivány, 11. Jásztelek, 12. Jászkisér, 13. Alattyán, 14. Jánoshida, 15. Jászsalsószentgyörgy, 16. Jászládány, 17. Vezseny, 18. Tiszavárkony, 19. Rákóczi falva, 20. Tószeg, 21. Szolnok, 22. Szajol, 23. Tiszapüspöki, 24. Nagykőrű, 25. Zagyvarékas, 26. Tiszabő, 27. Besenyszög, 28. Újszász, 29. Kőtelek, 30. Tiszasüly, 31. Tiszaróff, 32. Tiszabura, 33. Abád, 34. Szalók, 35. Tiszaszentimre, 36. Tiszaigar, 37. Tiszaderzs, 38. Tiszaörs, 39. Tiszaszöllős, 40. Tiszaörvény, 41. Tiszafüred, 42. Nagyiván, 43. Kunmadaras, 44. Kunhegyes,

45. Karcag, 46. Fegyvernek, 47. Kenderes, 48. Kisújszállás, 49. Törökszentmiklós, 50. Kuncsorba, 51. Túrkeve, 52. Mezőtúr, 53. Mesterszállás, 54. Öcsöd, 55. Kunszentmárton, 56. Szelevény, 57. Csépa, 58. Tiszasas, 59. Tiszaug, 60. Tizsakürt, 61. Tiszainoka, 62. Nagyrév, 63. Cibakháza, 64. Tiszaföldvár, 65. Martfű, 66. Pacsér, 67. Piros, 68. Bácsfeketehegy, 69. Polgár, 70. Egyek, 71. Ecsegfalva, 72. Dévaványa, 73. Görgeteg.

1. ábra

Az SzMNA. kutatópontjainak sorszámai térképre vetítve

4. Bukovinából származó székely nyelvjárások összehasonlító elemzése (Dél-erdélyi és al-dunai székely telepek nyelvi párhuzamairól)¹

1. Penavin Olga egykori újvidéki professzorasszony nagyszabású munkásságának feltehetőleg legkiemelkedőbb része az a 7 regionális nyelvatlasz, amelyből hatot egyedül, egyet pedig társszerzővel készített 1966 és 1995 között (listájukat l. Juhász 2009b: 69). Közülük ezúttal az 1978-ban megjelent, Matijevics Lajossal közösen összeállított forrásmunkát, A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlaszát (JSzA.) választottam kiinduló pontként. A könyv mindössze három al-dunai magyar falu, Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve nyelvföldrajzi anyagát tartalmazza, de a benne közölt 268 térképlap felbecsülhetetlen értékű az 1883-ban Bukovinából idetelepített székelység nyelvjárástörténete szempontjából.

2. A bukovinai székelyek története közzismert: a madéfalvi veszedelem után 1764-ben Csíkszékből elmenekült családok először Moldvába, majd Bukovinába települtek. A 19. század végén mozgalom indult a visszatelepítésükre. A legismertebb telepeket az Al-Duna mentén, Dél-Bánátban hozták létre, de megjelentek a dél-erdélyi bányavidéken, Déva és Vajdahunyad környékén is. Ez utóbbira példa A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) egyik kutatópontja, Csernakeresztúr (R: 1). Az összehasonlító nyelvjárástan egyik izgalmas kérdése, hogy miben hasonlítanak és miben különböznek az egykor azonos régióba tartozó nyelvjárásszigetek. Erre keresek most példákat az említett két nyelvatlasz azonos címszavú, illetve azonos jelenségeket mutató lapjainak összehasonlításával. Az RMNyA. arra is lehetőséget ad, hogy az al-dunai és dél-erdélyi kutatópontokat ne csak egymással, hanem az eredeti, csíki nyelvjárással is összevegyessük, ezáltal a változási tendenciákat szélesebb időperspektívából szemléljük.

Az is közzismert, hogy az al-dunai székelyek egy része a második világháború viszonyosságai közepette felkerekedett, hogy először a Bácskában, majd Magyarországon találjon biztonságosabb lakhelyet. Keserves kálváriájuk végén zömmel Tolna és Baranya megyében telepedhettek le, részben a kitelepített németek portáin. A magyar nyelvjárások atlaszában néhány kutatópont jelzi az elhelyezkedésüket, legismertebb közülük Kakasd (F-13). Magam ezúttal nem vonom be a részletes vizsgálatba a dunántúli kutatópontokat, és az al-dunai–dél-erdélyi nyelvi anyagból is csak szemléltető példákat hozok. (A nyelvjárásszigetek általános kérdéseihez l. Szabó 1990, Zúrrer 1999, Péntek 2005/2015, a bukovinai székelyek és leszármazottaik múltjáról, nyelvi és néprajzi ha-

1 Előadásként elhangzott az Újvidéki Egyetem BTK Nyelv – társadalom – elme című konferenciáján 2019. november 12-én.

gyományairól l. pl. Fazekas 1977, Sebestyén 1989, Zsók 2000, Varga 2004 és NéprLex. 1: 384, nyelvjárásukról monografikus keretben: Pál 2020.)

3. Péntek János a nyelvjárászigetekről tartott akadémiai székfoglalójában a következőket írja a Bukovinából származó magyar nyelvközösségekről: „Az elmúlt száz, ill. félszáz évben, amióta jelenlegi nyelvi környezetükben élnek, eredeti nyelvváltozatuk a nyelvi környezet függvényében változott. Tanulságos volna e szétfejlődési folyamat következményeinek a tüzetes vizsgálata. Viszonylag többet tudunk a Dunántúlra került bukovinaiakról, ahol erőteljesebb a magyar köznyelvi hatás, [...]. A mai Románia területén letelepült bukovinai magyarok helyzetére a nyelvcsere jellemző, és ez a peremhelyzetben jobban konzervált nyelvjárásuk elvesztését jelenti (Varga 2004).” (Péntek 2005/2015: 36–37). Péntek tehát fontos jövőbeli feladatnak tekinti a Kárpát-medencében szétszóródott bukovinai székelység nyelvhasználatának összehasonlító elemzését, de csak egy pécsi egyetemi szakdolgozatot hoz friss példaként: Varga Adriennét, aki Kakasd és Csernakeresztúr nyelvjárását veti össze (Varga 2004, kézirat).

4. Újabb fejezetet nyitnak ezen a téren Vargha Fruzsina Sára dialektometriai kutatásai, különös tekintettel a több nyelvjárási atlasz integrálásával készült jelenségtérképekre. Kutatásainak módszertanát és számos mutatóvántérképét megismerhetjük idevágó monográfiájában: A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése (2017). Számos szempontot és mintavételi eljárást mutat be, illetve azt, hogy ezek kombinációja miképpen módosítja a hasonlósági térképeken megjelenő látványt. Térképei között vannak olyanok is, amelyek a két nagyatlasz (MNyA. és RMNyA.) adatbázisa alapján generált integrált lapokat mutatnak be, de székely szempontból figyelemre méltók a csak az RMNyA. adatait prezentálók is. A monográfia térképei között olyat nem találtam, amely célzottan Csernakeresztúr nyelvjárási rokonságát mutatta volna be, de a szerző kérésemre rendelkezésemre bocsátott ilyeneket is a gyűjteményéből. Szívességgét ez úton is köszönöm.

4.1. Az első szemléltető térkép (1.), amely tehát a két nagyatlasz egyesített adatai alapján készült, „kirívóan” jelzi, hogy Csernakeresztúrnak nemcsak a Székelyföldön vannak közeli rokonságot mutató nyelvjárási párhuzamai, hanem a Dunántúlon is. Az egymás szomszédságában található és vörös színnel kiemelt falvak a következők: Kéty (F-8, Tolna megye), Kakasd (F-13, Tolna megye), Hidas (F-17, Baranya megye). Ezeknek a szigeteknek a lakosai (illetve az adatközlők felmenői) a bukovinai Hadikfalva, Andrásfalva és Istensegíts falvakból származnak. A negyedik telepésfalva a Baranya megyei Szárász (F-16), amelynek az ősei a moldvai Pusztinából, Lészpédről és Gajcsánából települtek (vö. Balogh 2001: 322). Ez a kutatópont is eltér a környező dunántúli, őslakos települések tipológiai arculatától (azok feketével kiemelve), sőt az előbb felsorolt székely típusú falvaktól is, ezért kapott a rokonsági skálán közepes fokot jelző zöld színt.

4.2. Ha a romániai magyar nyelvterület viszonylatában vizsgáljuk Csernakeresztúr nyelvjárási rokonságát – ennek színes ábrázolása külön is szemlélhető az RMNyA. adatai alapján készült másik térképen (2.) –, akkor az első észrevételünk az, hogy a rokonsági skála minden fokára találunk példát. Az természetes, hogy nyugati irányba haladva, a földrajzi távolság növekedésével a hasonlóság mértéke is csökken, és a magyar–román határt elérve már szinte csak fekete színű jeleket látunk. Az viszont meglepő, hogy a négy moldvai kutatópont mindegyike szintén fekete színt kapott, jóllehet közülük kettő „székelyes” csángó arculatú. A legtöbb vörös és piros jel érthetően a Székelyföldön található, annak is a keleti és délkeleti részén (Gyergyó, Csík, Háromszék térségében). Ez összhangban áll azzal a történelmi ismeretünkkel, hogy a madéfalvi veszedelem során leginkább Csíkszékből vándoroltak ki székelyek a Kárpátokon túlra.

5. Sajnos az MNyA.-nak nincs al-dunai kutatópontja, ezért az ottani székelyek nyelvjárása csak a regionális atlasz (JSzA.) adataira támaszkodva vizsgálható. Mielőtt konkrét példákat hoznánk Csernakeresztúr és az al-dunai székely szigetek nyelvjárási egyezéseire és különbségeire, érdemes felmérni a közvetlenül felhasználható térképlapok számát és arányát.² A tüzetes összehasonlításból kiderül, hogy a JSzA. 268 címszavából 175 közös az RMNyA. címszávaival, ami több mint 65%-os egyezést jelent. Közülük négyet a gyenge alaki variancia miatt nem vitt térképre az RMNyA., csupán szótárszerűen közölte az adatokat az adott kötet végén. Ezek a következők: *alma* (RMNyA. 362, JSzA. 132/184³), *bükkfa* (RMNyA. 904, JSzA. 136/188), *kanca* (RMNyA. 643, JSzA. 83/135), *zsák* (RMNyA. 1105, JSzA. 167/219). Közülük lexikai tagolódást csak a *kanca* mutat: az al-dunai kutatópontokon mindenütt előforduló *kabala* mellett két településen felbukkan a *kanca*, *kancaló* is (az ejtés hangszínvariánsainak jelölésétől itt és az továbbiakban eltekintek). Érdekes, hogy a romániai magyar nyelvjárásokban szinte kizárólag a *kanca*, *kancaló* járatos, a *kabalá*-t az RMNyA. csak Moldvából, azon belül is az északi és déli csángóból adatolja (H-1, N-1). Nem zárható ki tehát, hogy ez a szláv eredetű jövevényszó a Kárpát-medencén kívül került be ezekbe a peremnyelvjárásokba, akár román közvetítéssel is, jóllehet mind az erdélyi régiségben, mind a szerbhorvátban találunk megfelelő alakokat, így elvileg felmerülhet a külön átvételek lehetősége is. Ha ez lexikai archaizmus, akkor a csernakeresztúri nyelvhasználatból a környező nyelvjárások hatására a *kabalá*-t a *kanca* szorította ki. – Ami a felsorolt négy szó hangalaki megoszlását illeti: említést érdemel a *bükkfa* *bikkfa* változata, amely az al-dunai falvakban egységesen illabiális, akárcsak a dél-erdélyi Csernakeresztúron, jól-

2 Itt mondok köszönetet Szabó Panna egykori tanítványomnak, aki rendelkezésre bocsátotta PhD-értékezése függelékének idevágó adatait, vö. Szabó 2018a.

3 A JSzA.-ra történő hivatkozásokban a törtjel bal oldalán levő szám az adott térképnek az atlaszban elfoglalt sorrendi helyére, a jobb oldalán álló a könyv oldalszámára utal. Az atlaszban ki nem írt térképi sorszámok tőlem származnak, és megegyeznek a Szabó Panna disszertációjának (2018a) függelékében is megtalálható térképi számmal.

lehet a romániai magyar nyelvterületen döntően a *bükkfa* használatos. Különös, hogy a *zsák* szónak két al-dunai faluban felbukkan *z-s* szókezdetű változata is. Ilyen, *z-s* adatok az RMNyA.-ban szintén csak az északi és déli csángóból adathatók (H-1, N-1).

6. A továbbiakban nyelvi szintek szerint haladva hozok példákat egyezésekre és különbségekre az al-dunai nyelvjárászigetek és a dél-erdélyi székely település, Csernakeresztúr között.

6.1. H a n g t a n

6.1.1. Fonémakészlet: A zárt *ē*-zés állapota. – A székely nyelvjárások általánosságban erősen zárt *ē*-zők, de a zárt *ē* pozíciója kisebb mértékben változhat. Példák az azonhelyi zárt *ē*-kre:

gereben: JSzA. 21/63: *gērēbeny* (1, 3), RMNyA. 2131: *gērēbeny*,⁴ de JSzA. *gereben* (2).

vakszem 'halánték': JSzA. 4/46: *vakszēm* (1, 2, 3), de RMNyA. 1191: *balándék*.

megyek: JSzA. 230/285: *mēnyēk* (1, 2, 3), RMNyA. 2805: *mēnyēk*, de JSzA. 230/285: *mēgyōk* is (1).

szërda: JSzA. 171/226: *szērēda* (1, 2, 3), *szērda* (3), RMNyA. 3031: *szērēda*.

engem, *engemet*: JSzA. 182/237: *ingēm*, *ingēmēt* (1, 2, 3), RMNyA. 1490: *engēmēt*.

6.1.2. Fonémagyakorlás: Zárt–nyílt megfelelések. – A székely nyelvjárásokban a zártsági tendencia mutatkozik erősebben:

vasárnap: JSzA. 170/225: *vosárnap* (1, 2), de *vasárnap* (3), RMNyA. *vasárnap*.

sehol: JSzA. 265/320: *sohutt* (1, 2), *sohut* (1), *subut* (3), de *sehol* is (2), RMNyA. 1554: *sehōl*.

sarló: JSzA. 147/199: *solló* (1, 2, 3), *sollu* (3), *soll'o⁵* (1), RMNyA. 212: *sollō*.

visszajövők: JSzA. 231/286: *visszagjűvők* (2, 3), *visszagjűjők* (1), de RMNyA. 1371: *jəvəək*.

övé: JSzA. 187/242: *üve* (1, 3), de *övé* is (2), RMNyA. 1498: *zövé*.

Ritkább példák a n y í l t s á g r a is vannak:

tű: JSzA. 18/60: *tő* (1, 2, 3), de *tű* is (3), RMNyA. 2257: *tő*.

juhok: JSzA. 102/154: *johok* (1, 2, 3), de RMNyA. 475: *juhok*.

borbély: JSzA. 74/121: *barbél* (2), *barbé* (2, 3), de *borbér* is (1, 2), vö. RMNyA. 2241: *borbél*.

6.1.3. A fonémák h a n g s z í n r e a l i z á c i ó i. – A székely nyelvjárásokban eléggé általános az alsó nyelvválású *e-k* enyhe nyitódása és az *a, á* hangok enyhe záródása. Ez a jelenség a Bukovinából származó nyelvjárásokban is jelen van, de számszerű föl-mérésük külön statisztikai vizsgálat tárgya lehet. – A diftongálás ennél változatosabb képet mutat. A székelyföldi nyelvjárásokban vannak monoftongusos és diftongusos altípusok is, a diftongálók között pedig nyitódó vagy záródó kettőshangzókat produkálók. Ami a csíki dialektusokat illeti: Felcsík alapvetően monoftongusos, Alcsíkban

4 Az RMNyA.-ból kutatópont jelzése nélkül közölt adatok Csernakeresztúrra (R-1) vonatkoznak.

5 A diftongusok nyomatéktalan, ill. redukált elemét felemelt betűvel jelölöm.

már feltűnnek a nyitódó kettőshangzók. Madéfalva a két altípus határán helyezkedik el, az RMNyA.-ban sajnos nem kutatópont, ezért a földrajzilag közel állók közül lehet szinkrón mintákat venni (ilyen pl. Zsögöd). Ami a bukovinai kirajzásokat illeti: a domináns jelenség a monoftongálás, de vannak ritka példák nyitódó kettőshangzókra is:

halánték: JSzA. 4/46: *halándék* (1), de *halándék* (uo.), *halánték* (3) is, vö. RMNyA. 1191: *halándék*.

főkötő: JSzA. 13/55: *féketo* (3), de *féketo* (uo.) és *féketo*, *féketo* (1), vö. RMNyA. 2247: *főkötő*.

kővé vált: JSzA. 210/265: *kője vált* (1, 3), de *kője vált* (3), *kője váltott* (2), RMNyA. –.

dió: JSzA. *dij^o*, *div^o* (1), de *dijo*, *divo* (2), *diju* (1, 2), *dévó* (3), vö. RMNyA. 342: *divò*.

6.1.4. Fonémák rövidülése (rövid–hosszú korreláció). – Az al-dunai székelyek nyelvjárásában számottevő szerepet játszik a hosszú magánhangzók rövidülése, különösen szóvégi helyzetben. Ez a tendencia több erdélyi és moldvai nyelvjárásban jelen van, feltehetőleg összefüggésben áll az idegen nyelvi környezettel. A tendencia korlátozza a középső nyelvválású magánhangzók diftongikus realizációját is.

dió: JSzA. *dijo*, *divo* (2), *diju* (1, 2), de *dij^o*, *div^o* (1), *dévó* (3), vö. RMNyA. 342: *divò*.

hernyó: JSzA. 117/169: *hěnyo* (1, 2, 3), *hernyu* (1), vö. RMNyA. 827: *hernyo*.

gyűszű: JSzA. 19/61: *dészü* (1, 2), *dűszü*, *gyűszü* (3), vö. RMNyA. 2258: *dészü*.

bírótól: JSzA. 201/256: *birotol* (1, 2, 3), *birutul* (3), vö. RMNyA. 2737: *bírótól*, *bírónul*.

6.2. A l a k t a n

6.2.1. Egy archaikus t ő t a n i jelenség. – Itt érdemes felhívni a figyelmet néhány archaikus, de még a produktivitás jegyeit mutató tőtípusra, pl. a hangszínt és időtartamot változtatókra:

cípő : cípeje: JSzA. 224/279: *ceppő*, *ceppő*, *cipő* (1, 2, 3) – *cípeje* (1, 2, 3), vö. RMNyA. 2391: *cípő* –.

szerető : szereteje: JSzA. 223/278: *szerető* (1, 2, 3) – *szereteje* (1, 2, 3); RMNyA. –

6.2.2. Néhány t o l d a l é k o l á s i archaizmus. – Itt a régies és nyelvjárási „családi” helyhatározó ragokra és a *-val/-vel* rag nem hasonulására hozok példát:

anyáméknál: JSzA. 194/249: *anyokáméknitt* (1), *anyojéknüitt* (2), *anyojéknitt* (3), de *anyokáméknál* (1), *anyojéknál*, *anyokájéknál* (2), *anyojékné* (3), RMNyA. –. (A *bíróhoz*, *Ferenchez*, *bírótól*, *Ferentől* példákban már köznyelvi ragok vannak.)

kanállal: JSzA. 205/260: *kalánval* (1, 2, 3), vö. RMNyA. 2090: *kalánval*.

bogárral: JSzA. 207/262: *bogárval* (1, 2, 3), RMNyA. –.

6.3. Néhány l e x i k a i archaizmus, regionalizmus. – Ehelyütt csak néhány valódi tájszó összevetésére van mód:

burgonya: JSzA. 163/215: *pityóka* (1, 2, 3), *pity^ooka* (1), de *krumpli* (3) is, vö. RMNyA. 3296: *pityóka*.

tök: JSzA. 166/218: *bosztán* (2), *bosztány* (1, 2), *busztán* (3), de *tök* (3) is, vö. RM-NyA. 3102: *sárga*.

ludat hajtó szó: JSzA. 95/147: *verzse* (1, 2, 3), vö. RMNyA. 467: *bëss el*.

6.4. Összességében azt mondhatjuk, hogy a természetes változatosság ellenére, amely a vizsgált négy kutatóponton megnyilvánul, jól érzékelhető az egy nyelvjárás-csoportba való tartozás. Ha a dél-erdélyi szigetet hasonlítjuk össze az al-dunai telepese-falvakkal, akkor azt látjuk, hogy Erdélyben az elszigeteltség mértéke valamivel kisebb volt, ezért Csernakeresztúr valamivel újítóbbr, több neologizmust és környezeti hatást mutat fel.

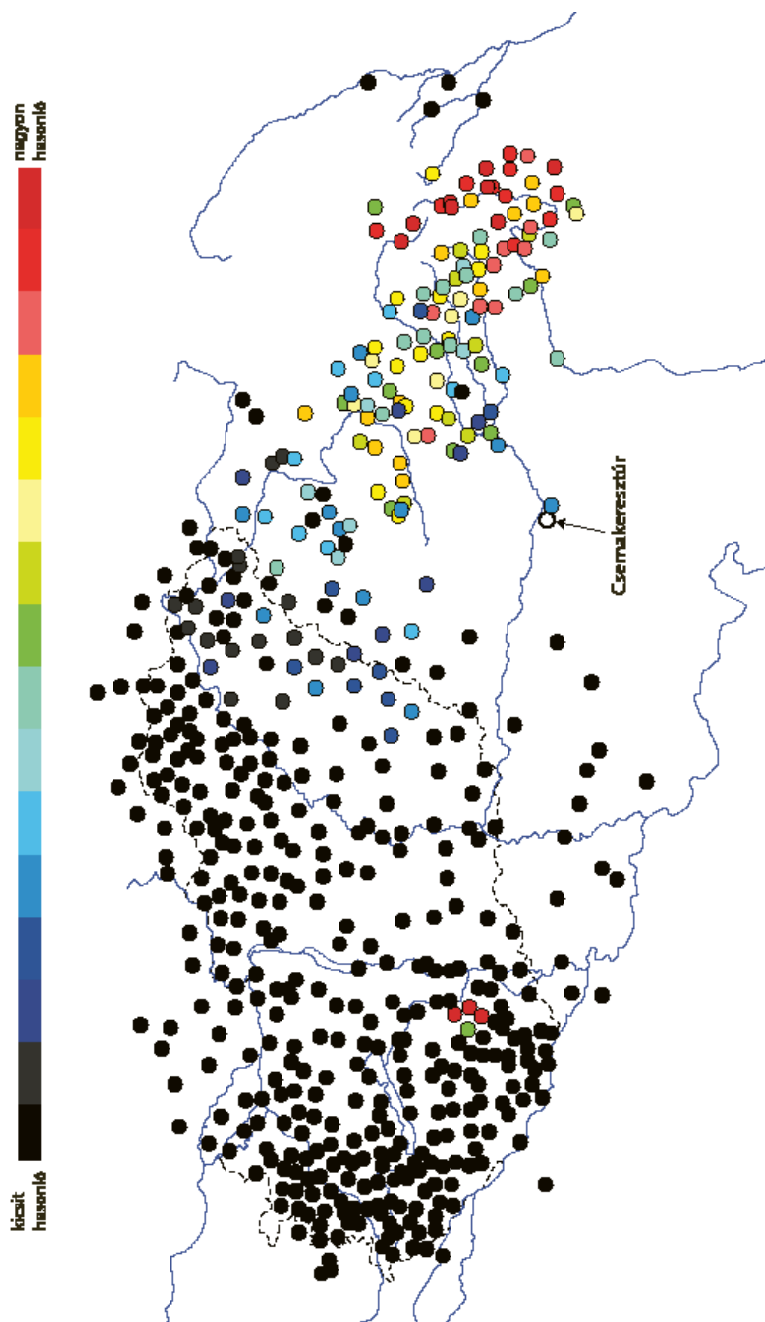
7. Péntek János már idézett akadémiai székfoglalóját a következő gondolatokkal zárja: „Előadásom célja elsősorban az volt, hogy egy ezután elvégzendő fontos kutatási témára [ti. a nyelvszigetek és nyelvjárászigetek vizsgálatára – J. D.] felhívjam a figyelmet. Egy olyan témára, amellyel – sok máshoz hasonlóan – adós az erdélyi magyar nyelvészet. És arra is, hogy a külső régiókban a dialektológiai és a történeti megközelítés mellett elengedhetetlen a mai élőnyelvi valóság feltárása. Mert egyébként a mai dinamikus nyelvi mozgás körülményei között megtörténhetik, hogy olyasmivel foglalkozunk a korábban gyűjtött adatok alapján, ami a valóságban már nincs is.” (Péntek 2005/2015: 40.)

Ez a kissé komor, de mégis reális veszélyt sejtető zárás valójában nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar élőnyelvi kutatásnak szóló intelem. Saját munkahelyem, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke folyamatosan szem előtt tartja az élőnyelvi gyűjtés, archiválás, prezentálás támogatását, valamint a közzétett anyagokból esettanulmányok és értekezések írását, új elméleti és módszertani eredmények publikálását. Ami a székelységet, illetve Erdélyt illeti: Budapesten jelent meg például Kiss Jenő technikai szerkesztésében a Székely nyelvöldrajzi szótár, és egy kisebb munkacsoport közreműködésével magam rendeztem sajtó alá a 11 kötetes sorozatot A romániai magyar nyelvjárások atlaszát, amely Murádin László kiemelkedő gyűjtő és szerkesztő munkáját dicséri.

Ami pedig az élőnyelvi gyűjtést, terepmunkát illeti, a különböző egyéni és kiscsoportos kiszállásokon kívül megemlítendő a Tanszék őszi 3-4 napos és tavaszi egyhetes nyelvjárásgyűjtő és művelődéstörténeti tanulmányútjai, amelyek zöme határon túli területeket céloz meg. Így jutottunk el az elmúlt években a dél-erdélyi Csernakeresztúrra meg az al-dunai székelyekhez is, és készítettünk számos riportot, illetve kérdőíves gyűjtést, hogy ne csak az archív forrásokon keresztül, hanem a 21. századi állapotokat felmérve, a helyi emberek nyelvi, nyelvjárási attitűdjét is kutatva rögzítsünk friss anyagokat. Ez a gazdag gyűjtemény azonban folyamatos feldolgozásra, első renden szakszerű archiválásra vár.

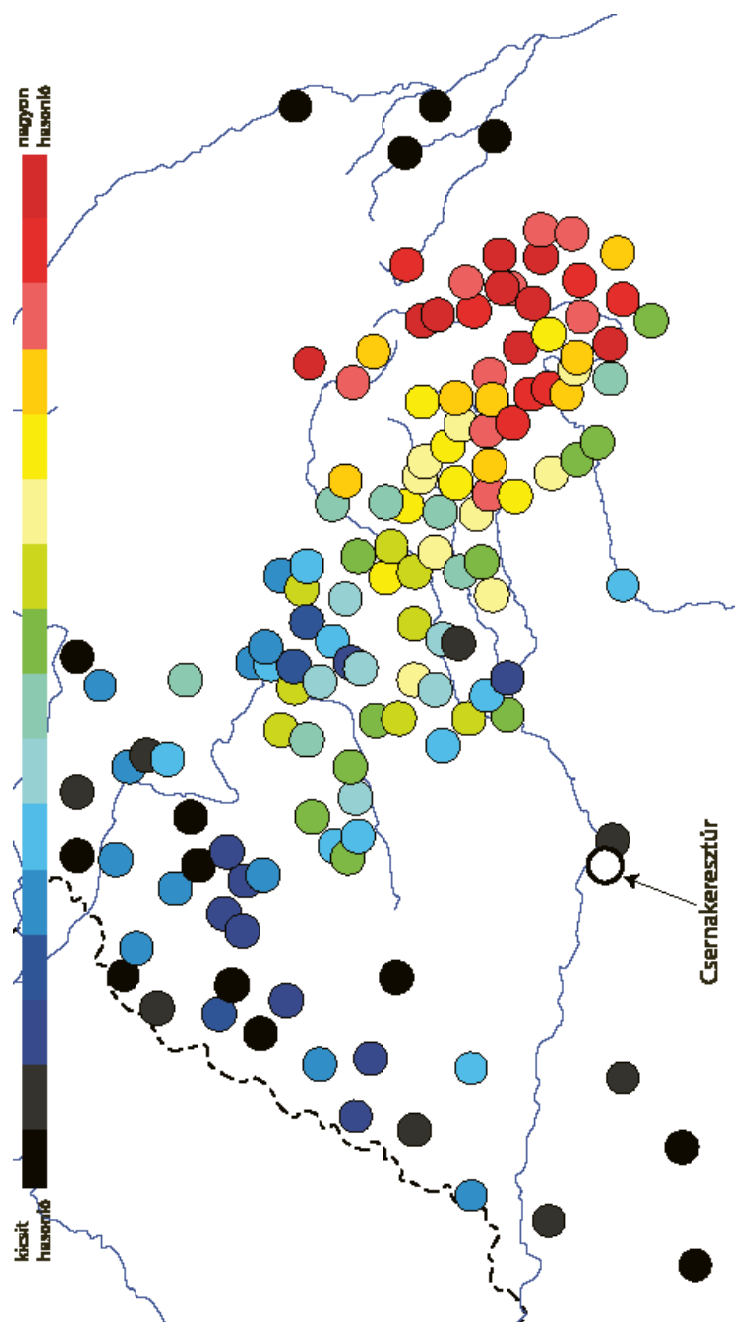
1. sz. térkép

Csernakeresztúr nyelvjárási hasonlósági térképe az MNyA. és RMNyA. integrált térképei alapján
(Vargha Fruzsina Sára munkája)

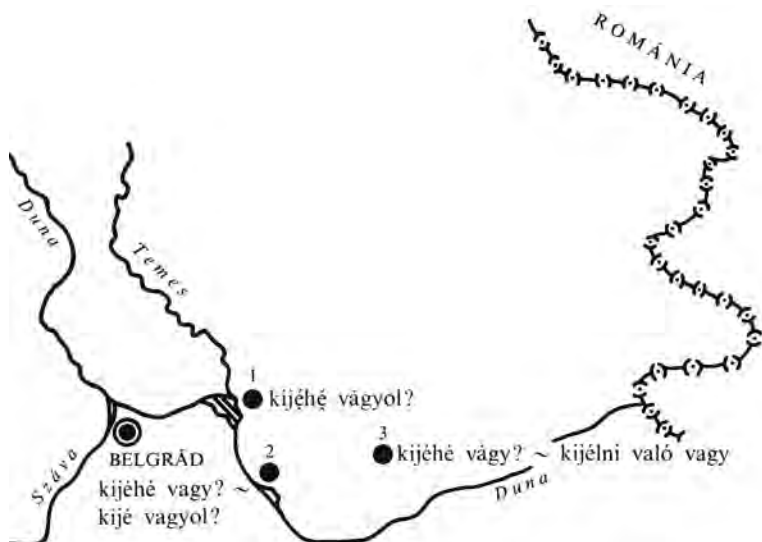
2. sz. térkép

Csernakeresztúr nyelvjárási hasonlósági térképe az RMNyA. térképei alapján
(Vargha Fruzsina Sára munkája)

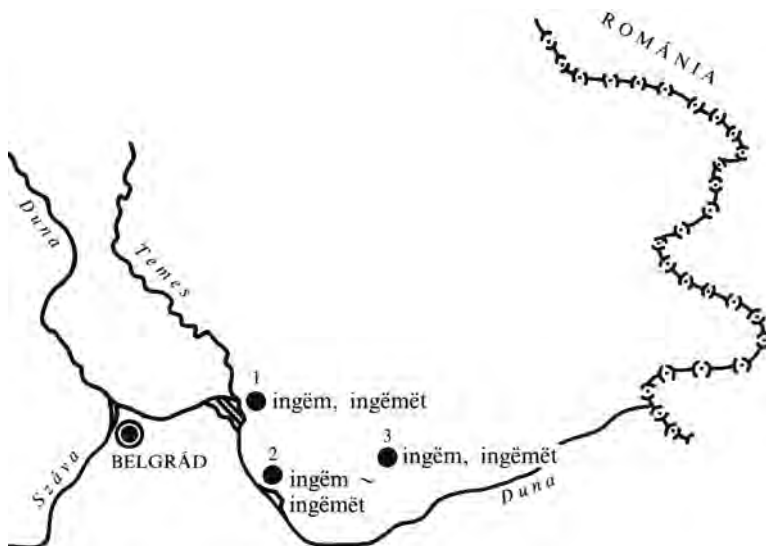
3. sz. térkép

Kinek a hozzátartozója vagy? (JSzA. 236)

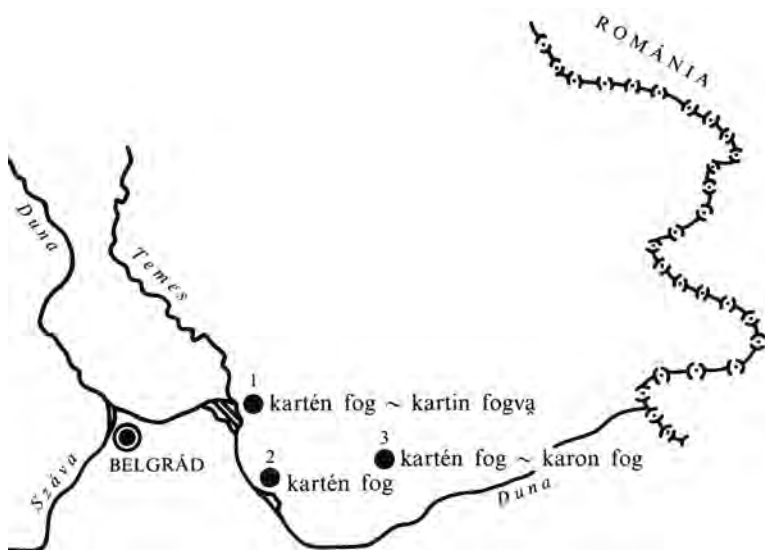
4. sz. térkép

engem (JSzA. 237)

5. sz. térkép

karon fog (JSzA. 248)

6. sz. térkép

anyáméknál (JSzA. 249)

VIII. IDIOLEKTUSOK A NYELVFÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI DIALEKTOLÓGIA TÜKRÉBEN

1. A fiatal Balassi nyelvjárásáról¹

1. A témaválasztásról

1.1. A múlt század végén lezárultak a magyar nyelvtörténetírásnak az ősz- és ómagyar korra összpontosító szintézisalkotó vállalkozásai (pl. TNyt. I., II/1., II/2. 1991–1995.; részben EWUng. 1993–1995.), de már annak is több mint két évtizede, hogy a teljes magyar nyelvtörténetet átfogó, egyetemi tankönyvként és kézikönyvként is funkcionáló kollektív alkotás (Kiss–Pusztai szerk. 2003) megjelent. Ezek olyan távoli perspektívából láttatták nyelvünk történetét, hogy bennük a nyelvjárástörténet csak igen periferikusan jelenhetett meg. Legújabb nyelvtörténeti összefoglalásunk (Kiss–Pusztai szerk. 2018) már fordulatot hozott ebben a tekintetben, mivel a szerkesztők több ponton változtattak a korábbi szintézisek koncepcióján, és külön fejezeteket jelöltek ki a területi és társadalmi nyelvváltozatok, a nyelvváltozat-történet, illetve a magyar nyelv-közösség története áttekintése számára (l. pl. Juhász 2018a, Kiss 2018a, 2018b – a mű részletes ismertetését l. Németh 2018). Természetes azonban, hogy még az új típusú összefoglalások is inkább a közösségi nyelvjárástörténet bemutatására helyezik a hangsúlyt (pl. régiók és nagyobb ívű jelenségnyalábok), így nyelvjárási idiolektusok elemzésére csak korlátozottan, mintegy illusztrációként kerülhet sor (l. pl. Juhász 2018a-ban Sylvester János és Bornemisza Péter egy-egy versén keresztül: 333–335).

Ugyanakkor az elmúlt két évtizedben felerősödő középmagyar nyelvtörténeti kutatások egyik jellemzője a nyelvhasználat-történet minél sokoldalúbb bemutatása például a történeti szociolingvisztika, szociopragmatika, dialektológia, szövegtipológia, szaknyelvvizsgálat és normatörténet szempontjából. Az egyházi szövegek tanulmányozása mellé látványosan felzárkózott a világi tárgyúak vizsgálata is, ezek között pedig kifejezetten „divatba jött” a boszorkányperek sokoldalú elemzése, illetve reneszánszát éli a missziliskutatás is. Az új nyelvtörténeti kutatásokat – sok más nyelvészeti részdiszciplínához hasonlóan – egyre több területen jellemzi az adatbázisok építése és felhasználása is.

Jómagam eddig a nyelvatlaszokból leszűrhető szinkrón és diakrón nyelvföldrajzi esettanulmányokra összpontosítottam – lásd pl. a korábbi szegedi nyelvtörténeti konferenciákon tartott előadásaimat –, de több körülmény által is motiválva (pl. egyetemi

1 A fő gondolatok elhangzottak A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. című szegedi konferencián, 2018. október 18-án.

oktatómunka, a reformáció 500 éves évfordulója stb.) több 16–17. századi jeles személy (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Apáczai Csere János stb.) egyéni nyelvhasználata, nyelvjárása is felkeltette az érdeklődésemet.

1.2. Balassi nyelvjárásával azután kezdtem el foglalkozni, hogy kezembe került a költő 1572-ben napvilágot látott és egyetlen példányban fennmaradt fiataalkori könyvének első kiadása, a Beteg lelkeknek való füves kertecske, pontosabban ennek fakszimilében megjelent változata. A művet Kőszeghy Péter adta ki 2006-ban (Balassi 1572), miután a könyv sok más értékes nyomtatvánnyal együtt visszatérhetett Magyarországra oroszországi „hadifogságából”. Az eredeti példány, mely egykor Ecsedi Báthory István tulajdona volt, a Sárospataki Református Kollégium könyvtárából került a Szovjetunióba a 2. világháború végén, hadizsákmányként. Kőszeghy azonban nem elégedett meg a hasonmás közzétételével, hanem egy „ikerkötetet” is mellé iktatott, amelyben egy kísérő tanulmány mellett (2006b) „Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírássra átírt szövege” a kutatók, valamint az érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált (Kőszeghy 2006a).

Balassi 18 éves volt, amikor ez a könyve megjelent Krakkóban, egy német szerző munkája (Bock 1562²) fordításaként, és több jel mutat arra, hogy benne főleg saját nyelvjárását érvényesítette, jóllehet a nyelvi megformálásban tanítómestere, Bornemisza Péter is feltehetőleg segítséget nyújtott. Ennek következtében a költő ifjúkori nyelvjárása, nyelvi regionalizmusai viszonylag bőséges anyagon tanulmányozhatók a Füves kertecske alapján. Nem tudjuk, hogy a krakkói kiadás során magyar szedő vagy korrektor közreműködött-e, de főleg bizonyos szedési hibák alapján Kőszeghy arra a következtetésre jut, hogy magyarul nem tudó munkatársak voltak a sajtó alá rendezők: „Szerintem nyilvánvaló, hogy a szedő egy hangot sem tudott magyarul, az előtte levő kéziratot így betűhíven volt kénytelen kiszedni. Ez egyben azt jelenti, hogy a *Füves kertecske* krakkói kiadása Balassi hangzóállapotáról a legjobb nyomtatott forrás. Némely következtelenségéért pedig csak részben a szedő a felelős, részben maga a szerző, aki esetenként (akárcsak kortársai) más-más hangzóalakot, nyelvi formát használt.” (Kőszeghy 2006b: 23).

2. A feldolgozás alapjául szolgáló Balassi-kötetről

A fakszimilekiadás azért teremtett új helyzetet a tudományos kutatás számára, mivel korábban egy rossz minőségű 19. századi másolat állt csak rendelkezésre, és a kritikai kiadások is ez alapján készültek (l. pl. BÖM. 2: 7–59; vö. Kőszeghy 2006b: 42), és a Balassi-szótár is az Eckhardt-féle kiadást (BÖM. 2.) használta (vö. BalassiSz. 6, 548). Kőszeghynek a Füves kertecskehez készített olvasata többnyire alapos, a hangalakot

2 A műnek több 16. századi kiadása is forgalomban volt.

megbízhatóan tükröző szövegváltozat, amely ugyan helyesírás-történeti vizsgálatra nem alkalmas (erre a faksimile való), nyelvjárás-történetre azonban igen, mivel megőrzi a hangalak eredeti fonológiai állapotát. Éppen ezért magam is ezt használtam a példák felsorolásakor, és a lapszámok is az „ikerkötetre” (Kőszeghy 2006a) utalnak. Ugyanakkor szükség esetén egybevetettem Kőszeghy olvasatát a faksimile megfelelő helyével. Ha a faksimilére utalok, akkor a könyvlapok felső sarkaiban látható kézi oldalszámozást használok „F” jelzéssel.

A Füves kertecskének – különböző módosításokkal – még a 16. század folyamán négy kiadása látott napvilágot: 1577-ben Semptén, 1580-ban Bártfán, 1584-ben Detrekőn és 1593-ban Debrecenben. Tömör értékelésüket és egymáshoz való viszonyuk tisztázását – szakirodalmi kitekintéssel – Kőszeghy Péter végezte el (2006b: 14–17, 36). Közülük a legfigyelemreméltóbb az 1577-i semptei, mivel azt a fiatal Balassi tanítómestere, Bornemisza Péter rendezte sajtó alá a Négy könyvecske című összeállítása utolsó tagjaként. Bornemisza nem említi Balassi eredeti szerzőségét, csupán azt, hogy a művet korábban Füves kertecskének is hívták (vö. Kőszeghy 2006b: 14, az ajánlás betűhű közlése: Eckhardt 1954/1972: 360–361). Bornemisza a füveket vigasztalásoknak nevezi; ajánlással, előszóval és függelékkel látja el, amelyben egy summa és négy kisebb eszmefuttatás olvasható. Balassi krakkói kiadásának és Bornemisza semptei kötetének a módszeres nyelvi-dialektológiai összehasonlítása még a jövő feladata, de már az eddigi szakirodalmi megfigyelések is arra utalnak, hogy Bornemisza a saját edíciójában több ponton a maga nyelvjárásához igazította a szöveget (vö. példákkal: Eckhardt 1954/1972: 355–356).

3. A vizsgálat szűkebb célkitűzése

Balassi nyelvjárásáról már született egy áttekintés Hegedűs Attilától (Hegedűs 1994). Ez azonban az egész életműből válogat nyelvi regionalizmusokat (szűkebben palóc sajátságokat), és benne a Füves kertecskének mint forrásnak elég szerény szerep jut. A szerző a korábbi idevágó szakirodalom³ korrekt összefoglalása mellett különös figyelmet fordít az autográf kéziratokra és a beszélnyelvi elemekre, és sikeresen teremt kapcsolatot az újabb korokból regisztrált palóc jelenségek és Balassi nyelve között. Jelen fejezet szűkebb céljának a Füves kertecske – és ezen keresztül a fiatal Balassi – nyelvjárás-történeti vizsgálatát tekintem, de a rendelkezésre álló kereteken belül igyekszem reflektálni a szakirodalom által felszínre hozott jelenségekre, kérdésekre is. A kiválasztott művet többszöri átolvasással kicéduláztam, és ha nem is hiánytalanul, de bő adatgyűjtéssel a jelenségek gyakoriságára és alakváltozati megoszlására is kitérek. Egy még tüze-

3 Itt köszönöm meg Szentmártoni Szabó Géza segítségét, amellyel idevágó szakirodalmi ismereteimet bővítette.

tesebb feldolgozás a jövőben adatbázis alapú lehet, amelyben minden releváns hang- és alaktani jelenség regisztrálva van. Ehhez kiegészítő segítséget nyújthat a Balassi-szótár mutatója is, amely – bár ugyancsak nem hiánytalanul – a lexikai keresés jó támasza lehet. (Ahogy azonban fentebb említettem, a BalassiSz. az adatok forrásául még a sok hibával terhes 19. századi másolatot használta: ezek hivatkozáskor, idézéskor utólagos ellenőrzésre szorulnak.)

4. A fiatal Balassi nyelvi környezetéről

Mint az közzismert, a költő reneszánsz főúri család sarja volt, aki már fiatal korában magas műveltségi fokra jutott: a magyarországi iskoláit 1565-től Németországban, Nürnbergben folytatta. 1564-től az ugyancsak nagy műveltségű prédikátor és író, Bornemisza Péter tanítványa lett, aki több évig családja szolgálatában állt. Feltehető, hogy a fiatal Balassi történelmi, teológiai, irodalmi és latin nyelvi ismereteinek kibontakoztatásában Bornemisza fontos szerepet játszott, és akár egyik kezdeményezője is lehetett Bock könyve lefordításának.⁴ 1572-ben, a Füves kertecske megjelenési évében azonban már nem volt a család udvari papja és nevelője, és a Balassi család sem tartózkodott Magyarországon, hanem (1570 tavaszától) önként vállalt száműzetésben, Lengyelországban várt a királyi amnesztiára. Egyes újabb szakirodalmi vélemények is afelé hajlanak, hogy Balassi 17 évesen, Lengyelországban fordította le Bock könyvét (Szabó A. 2007: 666–668).

Balassi szülei is művelt, olvasott emberek voltak, akiknek saját kezű levelei is maradtak az utókorra. Az apa, Balassi János felségárulási hányattatásai, bebörtönzése, kalandos kiszabadítása, majd a királyi kegyelem elnyerése is jelzik, hogy eseménydús életük volt, amelyben a gyakori helyváltoztatásnak is nagy szerep jutott. Balassi édesanyja, Sulyok Anna a Dunántúlról származott⁵, de feleségként osztozott a férj és a család felső-magyarországi életében. Balassi Zólyomban született, és gyermekkorában főleg a családi birtokokon szocializálódott: Zólyomon kívül a Nógrád megyei Kékkőn és Divényben, de nyilván megfordult a zálogként birtokolt Liptóújívárbán is. Ezek a helyszínek mind a palóc nyelvjárásterület részei, így természetes, hogy a fiatal Balassi is ennek a régióknak a dialektusát sajátította el. A palóc ma is a legváltozatosabb nyelv-

4 Szentmártoni Szabó szerint a korábbi szakirodalom túlértékelte Bornemisza fiatal Balassi nevelésében és a Füves kertecske létrejöttében való szerepét, mivel csak egy évig volt folyamatos jelleggel a tanítómestere, illetve a fordítás bizonyos részei Balassinál kálvinista (helvét), Bornemiszaánál lutheránus megoldást tükröznek (Szentmártoni Szabó 2013: 422–423).

5 Feltehető születési helye Balatonszentgyörgy volt; első ismert említése egy 1544 évi kötelezvényben található, ahol édesapja, Sulyok Balázs megnevezi három lányát is, Krisztinát, Annát és Sárát. (A kötelezvény betűhű közlését l. Hegedűs 1989: 509–510, Sulyok Anna azonosítását l. Kovács–Szentmártoni Szabó–Várkonyi 2005: 118.)

járásterületek egyike, de Zólyom és a nógrádi Balassi-birtokok földrajzi elhelyezkedése lehetővé teszi, hogy a régióon belül a középső palóc altípusra gondoljunk.

A fiatal Balassi iskolai tanulmányai, olvasmányai, az átlagosnál szélesebb körű emberi kapcsolatai, mobilitása, valamint édesanyja dunántúli nyelvjárási alapjai miatt a korabeli magyar nyelv több táji változatával, formálódó irodalmi normájával is kapcsolatba került, és ezek a tényezők változatokban gazdagabbá tették nyelvi repertoárját (ellentétben például a röghöz kötött jobbágyokéval). Ennek ellenére a nyelvjárási alapokat a palóc környezet határozta meg, amelynek főbb vonásai már a 16. században a maiakkal lehettek egyezők. Ezt a hipotézist több korábbi szakirodalmi részmegfigyelés és Hegedűs Attila tanulmánya is megerősítik. Ezen a nyomon kell tehát nekünk is továbbhaladnunk.

A középpalóc, ezen belül a nógrádi nyelvhasználat középmagyar kori értékeléséhez jó támpontokat nyújt Gréczi-Zsoldos Enikő könyve (2007), amely levéltári forrásokat, zömmel hivatali iratokat dolgoz fel. A palóc nyelvjárási régió rövid újkori jellemzésére l. Juhász 2001d. Egy középmagyar kori idiolektus nyelvjárás-történeti bemutatására l. újabban Révai 2018.

5. A nyelvi leírás technikájáról

A nyelvjárási leírást a szakterület elfogadott gyakorlatát követve nyelvi szintek szerint haladva, azon belül komparatív módszert alkalmazva végzem el. A nyelvjárási jelenség-kategóriák felállításakor a dialektológiában általánosan használt „etalon-relációkat” alkalmaztam, melyekben a párok egyik tagját a megfelelő sztenderd alak (a mai köznyelvi forma), a másikat a nyelvemlékbeli állapot adja. Ez a szigorúan leíró megoldás a keretet adja, a diakrón megjegyzések a kommentárookban jelennek meg.

6. Nyelvjárási jelenségek a Füves kertecskében

6.1. Hangtan

6.1.1. Fonémakészlet

6.1.1.1. Magánhangzók

A magánhangzókészlet hasonlít a mai köznyelvihez, azzal a kiegészítéssel, hogy a zárt *ē* biztosan része volt Balassi beszélt nyelvváltozatának, hiszen ez az ő- és ómagyar korban is létező fonéma ma is megvan a nyelvjárásaink zömében, a palóc régiónak pedig jelenleg is szilárd jellemzője. (Csupán néhány Nyitra környéki helyi nyelvjárásban szűnt meg az *e* – *ē* korreláció, de ott is az *ē* javára.) Sajnos a zárt *ē* jelölése az általános magyar írásgyakorlatot követve Balassinál is elmaradt, így az elvi megállapításon kívül konkrét példák felsorolására nincs módunk.

A zárt *ĕ*-n kívül felmerül még egy többletfonéma meglétének a kérdése, ez pedig az *e* hosszú párjaként ismert alsó nyelvválású *ē*, amely ómagyar kori keletkezésű, több nyelvjárásban is megjelent, de a zárt *ĕ*-nél kisebb elterjedésű; a középpalócnak a 20. században is kimutatható, bár erősen visszaszoruló sajátsága (l. Imre 1971: 350). Bizonyos 16. századi nyomtatványok már kísérletet tesznek a következetes jelölésére, így Sylvester bibliafordítása vagy Dévai Bíró Mátyás ortográfiája. Balassi Füves kertecskéje első kiadásában azonban nincs rá külön betű, így a fonéma megléte a nyelvhasználatában bizonytalan.

6.1.1.2. Mássalhangzók

Fonémahiány nincs, többletként az *ly* meglétét regisztrálhatjuk. Tipikus jelölései: *li*: *meli* (F1), *nialualiaiaban* (F3), *nialualia* (F11), *illien* (F5, F7, F8), *vallion* (F8), *mellicket* (F13); *lj*: *melj* (F1), *Melljjet* (F1), *olj* (F5) stb.

6.1.2. Hangszín-realizációk

6.1.2.1. Magánhangzóknál kikövetkeztethető az illabiális *ā* megléte (*a* : *ā* megfelelés), mivel a nyelvtörténeti ismereteink mai állása szerint ez az ómagyarból megőrzött régiség, és a palóc nyelvjárásoknak ma is alapvető jegye. Külön betű sajnos ezt sem jelöli. Hegedűs Attila szerint „Talán a *káásan* (Kassán) alak, mely Balassi saját kézirású leveléből származik, Kassa nevének ilyen illabiális ejtését tükrözi” (Hegedűs 1994: 684). – Az illabiális *ā* korrelatív hosszú párja a palóc nyelvjárásokban az *ā* (*á* : *ā* megfelelés). Ez azonban nem az ómagyarból megőrzött régiség, hanem újabb fejlemény, amelynek keletkezése nehezen kronologizálható, 16. századi megléte pedig bizonytalan. Külön betű sem utal rá.

6.1.2.2. Mássalhangzóknál nincs nyelvjárás-történetileg elvárható hangszín-alternáns, legfeljebb az *i*, *ü* hangok által kiváltott palatalizáció (amely az újkori palóc nyelvjárások sajátja) enyhébb, átmeneti fokára gyanakodhatunk, de saját jelölése nincs.

6.1.3. Fonémagyakoriság. – A rövid–hosszú megfeleléseket alacsony előfordulásuk és jelölésbeli bizonytalanságaik miatt nem tárgyalom.

6.1.3.1. A magánhangzók megterhelése

6.1.3.1.1. Zárt–nyílt megfelelések

Leginkább érzékelhető a zárt *i*-zés jelenléte (*é* : *í* megfelelés), de a tendencia nem erős, többnyire lexikális kötöttségű, pl. *igímet* (119), *igíd* (106), *igídben* (107), *igíje* (16), *igíjét* (15, 39, 102), *igíjével* (17); de vannak ellenpéldák is: *igéje* (39), *igédet* (44), *igéjét*, *igéjének* (38). – *igíret* (27, 64), *igírettek* (33), *igíretünk* (62), *igíretből* (71), *igíretiben* (72), *megígírte* (71), *ígírt* (14, 26 stb.), *ígírte* (33, 105), *ígírtem* (29), *ígírtél* (72), *ígírtetett* (34), *megígírtetett* (68); de *igérem* (29), *igéretekkel* (33), *megígérted* (73). – *ítéleteket* (86), *ítéltettnék* (111). – *kísírgetni* (119), *kísírtetekben* (81). – *dicsírni* (67). – A fenti példák azt mutatják, hogy az *i/í* hangok után asszociatív alapon határozottabb a zárt *i*-zés megjelenése, de vannak példák az *e* utáni jelenlétre is: *remílettünk* (47), *kelísekkel* (23), *szegín* (16). Csúpan egy példám van a labiális szótag utáni zárt *i*-zésre: *törtíntek* (16).

A zárt *i*-zés elmaradása gyakori: az ellenpéldák száma nagyobb, mint a példáké (ennek pontos összemérése mégér majd egy külön részvizsgálatot): *részesített* (33), *téged* (72), *vérem* (96), *édes* (98), *élek* (29), *szegény* (107), *békesség* (99), *emberekért* (29) stb. Eckhardt Sándor az *i*-zés példáit Balassinál a másolók (vagy nyomdászok) számlájára írta, ezért teljes egészében szeretne volna száműzni a versek normalizált változataiból, de ez nyilvánvalóan túlzás lenne: „Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *i*-ző alakot át kell írunk *é*-s alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *i*-ző formák sohasem voltak” (Eckhardt 1943/1972: 329). A modern kori nyelvjárási gyűjtések tanúsága szerint is teljesen közönséges dolog, hogy egyetlen adatközlő beszédében is különböző mértékben érvényesül egy jellegzetes tendencia, pláne akkor, ha valaki több nyelvjárással is „ismeretségben van”, vagy a formális beszédhelyzetet (íráshelyzetet) nem egyértelműen kezeli. (A túl kategorikus elvárások ellen szolt már Pais Dezső is: 1952: 174.) Ezért sem kell azon csodálkozni, ha Balassi leveleiben elenyésző mértékben van jelen az *i*-zés, mert a költő ezeket a leveleket inkább a formális, mint privát regiszterbe helyezhette – legalábbis az *i*-zés megítélése szempontjából.

A 17. századi Nógrád megye hivatali írásbeliségét jellemezve Gréczi-Zsoldos Enikő a következőket írja: „A palóc területre lokalizált iratanyagomban, a fenti megállapítások ellenére [hogy ti. a palóc nyelvjárásokban nem jellemző az *i*-zés, ill. hogy az íródeákok már ekkor is kerültek ezt a kirívó sajátságot – J. D.] bőven találunk adatot az *i* (*i*)-ző alakokra akár még a deákok írta hivatalos szövegekben is” (2007: 71 – szép példaanyaggal). Tőzsér Árpád is jó érzékkel mutat rá arra a körülményre, hogy Balassi verseinek korabeli másolói, de a különböző korok közzétevői is az eredeti nyelvjárási sajátosságok ellen dolgoztak, azaz igyekeztek „megtisztítani” a szövegeket a látványosabb regionalizmusoktól, többek között az *i*-zéstől (Tőzsér 1995). A palóc régió amúgy valóban nem tipikusan *i*-ző: ez a tendencia a Kisalfölddel érintkező nyugati alcsoportot érintette meg a legerősebben (vö. Imre 1971b: 120).

Zárt *u*-zásra is vannak példák, de csak szórványosan; ezek tehát a tendenciaszerűség gyenge foka miatt alaki tájshónak is minősíthetők (lásd még 6.4.1. pont): *o : u: nagyubb* (29, 58), *uzsuráskodtál* (20), *kuldust* (84).

A zárt *i*-zéssel ellentétes tendencia a nyílt *é*-zés (*i* : *é* megfelelés), amely részben egyfajta kompenzációs normajelenségként is értelmezhető olyan nyelvjárási közegben, ahol működésbe lép az *i*-zés kerülése: *kén* ’kín’ (24, 120), *kénra* (23, 85), *kénjai* (43), de *kínoknak* (53), *kínjával* (106). – *kévántál* (69), *kévánnak* (74), *kévánnád* (97). – *késértet* (41), *késértetet* (59), *megkésértetni* (59). – *kéméllette* (14). – *szerént* (28). – *úgyannyéra* (38). A 17. századi nógrádi levéltári adatok példáit l. Gréczi-Zsoldos 2007: 70.

További nyílt realizációk: *i* : *e* (*ë*): *esméri* (61), *esmérem* (66 2x), *esmértük* (84), *esmérni* (84, 85), *megesméré* (85). – *esmét* (30, 71). – *ü* : *ö* (*ö*): *segítségöl* (64, 65, 79). – *egyedöl* (47, 54, 104), de *segítségül* (63). – *ű* : *ő*: *mindennemő* (106).

6.1.3.1.2. Labiális–illabiális megfelelések

A palóc régió újkori nyelvjárásai közismerten az illabialitást részesítik előnyben. Balassi művében is jelen van ez a tendencia, de nem látványosan, néhány szóhoz kötődik (l. még Hegedűs 1994: 684–685): *ü : i*: *idvözül* (95), *idvözüljünk* (29), *idvözítöd* (106), *idvözítünk* (110), *idvözítőknek* (123), *idvösségéről* (39), de: *üdvözülne* (28). – *pispek* (86, 117), *pispeknek* (86, 117), de: *püspököket* (83). – *ü : i* megfelelés: *míveltél* (19), *mívelünk* (45), *míveli* (101), *mívelni* (115), *mívelnék* (117), *mívelték* (117), *mívelje* (117), *megmívelsz* (74), *mívelheti* (118), *míveltetheti* (118). Stb.

Szórványos labializáló formák: *i : ü* megfelelés: *üdü* (61). – *e (ë) : ö*: *tölt* ('telt <a kedved>': 74), *szöget szöggel* (25). Itt említtem meg, hogy a Füves kertecskéből hiányzó 1 lapot (lásd a faksimile 70. és 71. oldala között) a közlétevő Kőszeghy Péter az 1580-as bártfai kiadásból pótolta, amely láthatólag labializáló nyelvjárást érvényesít, így Balassi nyelvjárásával ellentétes formák bukkannak fel: *köserűség* (51), *szöröz* (51), *szenvödünk* (52), *tizenegyedször* (52).

6.1.3.2. Fonémagyakoriságot érintő mássalhangzó-jelenségek

A mássalhangzók megterhelését érintő független jelenségekre kevés példát találtam, inkább a fonotaxis jelez néhány regionalitásra utaló tendenciát.

6.1.3.2.1. Független szóvégi és hangzóközi depalatális realizációk (*ny : n* megfelelések): *kicsin* (37, 81), *hitvánul* (21).

6.1.3.2.2. Fonotaxis

Depalatizációt eredményező hangváltozások vagy konzerválódások: *gy (> n) : d*: *vadnak* (10, 39, 105), *vadtok* (50, 110), *hadta* (102), *hadtak* (12). – *ny : n* megfelelések: *szegénység* (12), *bizontalan* (48). A *hagy, vagy* igetövek depalatizációja kétségtelen tény, de a *szegény, bizony* esetében az *n*-es szóvég eredeti is lehet, amelyet a depalatális hangszomszédság konzervált.

Egyéb, fonotaxist érintő jelenségek. – Folyamatban levő hasonulásra engednek következtetni ezek a példák: *szántalan* (16, 53), továbbá az *akkor ~ aszor* kettősség (41).

Külön figyelmet érdemel a *-val/-vel* rag *v*-jének a viselkedése. Közismert, hogy az archaikusabb palóc nyelvjárásokban ma sem hasonul (a középpalócra l. pl. Imre 1971: 351). Erre az archaizmusra Balassi művében is találtam néhány példát, de ezektől eltekintve a raghasználat már a mai állapotot mutatja. Íme a régies formák: „Ha estve siralmat ereszt reád, *regvel* (*reguel* F82) esmét örömré fordítja” (60). Ebből a mondatból arra következtethetnénk, hogy a *regvel* morfémaszerkezetének elhomályosulása segítette a konzerválódást, de hasonulatlan raggal átlátszó szerkezetű szavakban is találkozunk (igaz, csak egyszer): „*észvel* és okossággal”⁶ (14), de ugyanitt megvannak a hasonult alakok is: *udvarral, feleséggel, magzattal* (14). A modernebb formákat számos helyen megtaláljuk: *töredelmességgel* (99, 109), *ezzel* (109), *Dáviddal* (17) stb.

6 Itt Kőszeghy *okossággal* olvasatot ad, de a faksimilében hasonult alak áll: *okoffaggal* (F13).

6.2. Alaktan

6.2.1. Néhány tőteni jelenség

6.2.1.1. Igetövek

6.2.1.1.1. A *v* tövűekhez sorolható *hív* ige legtöbb alakban még a *hi* tövet mutatja: *bínod* (64, 101), *bídd* (65, 79), *bíj* (63, 67), *bíjalak* (66). A későbbi *jön* ige E/3.-ban szintén még a régebbi, hosszú magánhangzós tövével szerepel: *jű* (12, 61).

6.2.1.1.2. A később *d*-s tövűvel kiegészülő *haragszik* még a *d* nélküli alakjait mutatja: *haragunni* (60), *haragunnék* (100), *haraghatnék* (100). A *fekszik* ugyanígy: *fekünnünk* (59).

6.2.1.1.3. Az *sz/v* tövű igék magánhangzója labiális alakot mutat *-t* jeles múltban: *tött* (25), *lött* (13).

6.2.1.2. Névszótövek

6.2.1.2.1. A *v* tövű névszóknál néhány szóban már a kategória-elhagyást eredményező újításra (új szótári forma elvonódására) figyelhetünk fel: „nem is voltál *hív* hozzá” (20, a *hű* helyett), „az *szív* hamar meg fogja nekünk mondani” (87, a *szí* ~ *szű* helyett), de van adat az eredetibb, magánhangzós szóvégre is: „tisztá *szíből*” (29), sőt hiatusos megoldásra is: *szíünket* (122).

6.2.2. Szóképzés

Balassi szóképzésének – köztük a regionális kötődésű formáknak – a módszeres feltárása még várat magára. Ezúttal néhány ritkább megoldásra hívom fel a figyelmet, amelyek egy része inkább archaizmusnak, más része inkább neologizmusnak tűnik. A példák az igék köréből valók.

6.2.2.1. Illeszkedő főnévi igenévképzőt látunk az *szik* tövén: *innya* (95). Ez megfelel a palóc nyelvjárásokban ma is élő alaknak (l. Imre 1971: 351, Juhász 2001e: 283). Az itt felbukkanó *enni* (és más *-ni* képzős formák) viszont azt is mutatják, hogy a *-ni* még nem vált *-nyi*-vé, legalábbis az írott formák nem tükrözik.

6.2.2.2. Az *-ít* képző spiránst tartalmazó alakváltozata ugyancsak archaizmusnak számít: *taníjtódnak* (19). Az *-ít* képzős *meggonosítottad* (19) alakilag modern formát mutat, de a képzett szó kora és rendszerbeli státusza (újítás?, régiség?) nehezen határozható meg.

6.2.2.3. Hasonlóan ritkának látom a következő képzéseket is: *dörömböz* (67), *dörömbözzetek* (63, 67): a Palóc tájszótárban (PTsz.) *dörömböl* van, a Kisémedi tájszótárból (KisTsz.) hiányzik mindkét igealak, az ÚMTsz. (az erdélyi példákon kívül) a Bodrogyóból és Szabolcs-Szatmárból adatolja a *dörömböz*-t (1: 1019); *megkevélyesünk* (45, de l. 44: *meg ne kevélyedjem* is), *gyűlölközzetek* (114).

6.2.3. Jelezés, ragozás

6.2.3.1. Igejelezés

Az időjelek változatos készlete van jelen a műben, de ezek aránybeli és funkcionális megoszlása ugyancsak részletes feltárást igényel. Ez vonatkozik az eredeti német szöveggel való párhuzamok, megfelelések kimutatására is. Itt csak illusztrációként adok néhány példát, mellőzve a széles körben használt egyszerű *-t* jeles múltat.

6.2.3.1.1. *-Á/-é* jeles múlt: *elűzetém* (117), *megalázál* (40), *valék* (58).

6.2.3.1.2. *-T + volt* szerkezetű összetett múlt: *ajánlottál volt* (107), *adtad volt* (100).

6.2.3.1.3. *-And/-end* jeles jövő: *kérenditek* (67).

6.2.3.2. Igeragozás

6.2.3.2.1. A feltételes mód tipikus megoldása E/3. határozott ragozásban a zéró ragos *-ná/-né* (pl. *ballaná:* 12), de ritka példaként találtam *-ja* személyraggal kiegészült változatot is: *mondanája* (10). Ennek a kései ómagyar kódexekből több helyről adatolt jelenségnek a nyelvföldrajzi lokalizálása további kutatást igényel. (A mai palóc nyelvjárásokból tudtommal hiányzik.)

6.2.3.2.2. A T/1. feltételes módban viszont következetes a határozott ragozás saját igeraggal és specializálódott módjel kombinációjával való elkülönülése, az ún. *-nók/-nők*-ezés. Ennek a formációnak az elterjedése szélesebb körű volt a régi magyar nyelvben, ma az északkeleti és erdélyi nyelvjárásokban tartja magát. Példák Balassitól: *tudnók* (51), *kívánnók* (49), *binnök* (48), *mernők* (42), *vélnők* (38, 42), *alítanók* (42), *elfelejténők* (42), *szánnók-bánnók* (38) stb.

6.2.3.2.3. Az *sz/v* tövű igék és a *van* korabeli alakja E/3.-ban *-n* személyragos: *leszen* (53), *teszen* (21), *hiszen* (31, 67, 95), *viszen* (11), *veszen* (67), továbbá *vagyon* (35, 40, 43 stb. – több tucat példa, l. BalassiSz. 617).

6.2.3.3. Névszójelezés

Néhány Balassira jellemző morfofonológiai sajátosság a birtokos személyjelezésben, a birtoktöbbsesítő jelben és a fokjelölésben:

6.2.3.3.1. Az E/1. *-am* személyjelnek van zártabb előhangzós *-om* változata is: *társom* (118 2x).

6.2.3.3.2. Az *-é* személyjelnek ragok előtt szórványosan van *-i* változata: *világ kezdetitől* (55), *igéretiben* (72: birtoktöbbsesítő jel is lehet), egyébként lásd: *könyvében* (43), *völgyében* (48), *életéről* (26) stb.

6.2.3.3.3. Az E/3. birtokos személyjel *-at/-et* képzős főnév után *-ja/-je* formát mutat: *akarátja* (49), *parancsolatjának* (65), *bocsánatjára* (96).

6.2.3.3.4. A T/3. birtokos személyjel három alakú illeszkedést mutat, középső nyelvvállású magánhangzókkal: *-ok/-ök/-ék*⁷, *-jok/-jök/-jék*: *őmagok* (86), *magokat* (61), *tőlök* (112), *örökségük* (86), *reménységük* (60), *hitük* (61); *atyjoknak* (81), *jóakaratajokban* (47), *nyavalyájokban* (42), *birájok* (108); *gondviselőjük* (107). A névmási személyragozás T/3. alakjaira ugyanez a megoldás érvényes: *hozzájok* (85), *rajtok* (103) stb.

6.2.3.3.5. A T/1. birtokos személyjelekben és névmási személyragokban is a középső nyelvvállású magánhangzók dominálnak: *Istenönkre* (36), *bennönket* (36, 38), de van zárt magánhangzós változat is: *lelkünk* (39), *eszünkben* (36).

6.2.3.3.6. A birtoktöbbsesítő jel kevés kivétellel *-i* alakú: *jótéteményit* (15), *nyomorúságid* (16), *barátinkban* (47), *leányi* (49), *gyermekim* (61), *sógorinkat*, *barátinkat* (84), de: *társait* (61).

⁷ A példaszóokban levő zárt *é*-k rekonstrukciója nem Kőszeghytől, hanem tőlem származik.

6.2.3.3.7. A középfok jele gyakran előhangzó nélkül kapcsolódik a szótőhöz. Elsősorban réshangok után: *hasznosb* (71), *bizonysb* (94), *gonoszb* (98), *meggonoszbulnak* (114), de előfordul tremuláns vagy zárhang előtt is: *jámborbak* (43, 105), *bódogbak* (89).

6.2.3.3.8. A felsőfok jelölésében szokásos *leg* szócska a Füves kertecskében *let* formájú, ez ma is tipikus palóc jellegzetesség: *letjobb* (69), *letalábbvaló* (10). Saját kezű Balassi-versben is felbukkan: „*Leth* towab Julÿath, f. *leth* Inkab Celÿath ez Ideÿgh ßerettem” (Fulviáról: BÖM. 2: 125); a nyelvészeti szakirodalom régóta számon tartja (pl. Pais 1952: 173, Eckhardt 1954/1972: 356, Hegedűs 1994: 686, további szakirodalommal). Nyelvöldrajzi elterjedését plasztikusan mutatja a Magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) két térképlapja: 684. *legszebb* és 745. *legalább*. A jelenség góca Heves megyében van (kb. J-8: Abasár „origóval”). A szélső kutatópontok felsorolásával jelzem a *let* partikulával alkotott felsőfok ütközőzónáját (több helyen már a köznyelvi forma meglétét is regisztrálja az atlasz): *letszebb*: északon Csz. 19: Zsip (Szlovákia), keleten L-4: Sajókaza, L-15: Tardona, M-3: Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén), délen M-16: Nagykőrű (Szolnok), N-2: Endrőd (Békés; már a tömbön kívül helyezkedik el, szigetként), nyugaton Csz. 16: Csáb (Szlovákia), H-2: Tolmács (Nógrád). *letalább*: északon Csz. 16: Csáb (Szlovákia), keleten L-4: Sajókaza, M-3: Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén), délen M-16: Nagykőrű (Szolnok), N-2: Endrőd (Békés, szigetként), K-3: Alpár (Bács-Kiskun, szigetként), nyugaton H-2: Tolmács (Nógrád). A jelenség valószínűleg észak–déli irányban terjedt, a középső palócból kiindulva elérte a Tisza vonalát.

6.2.3.4. Névszóragozás

6.2.3.4.1. Általánosságban megjegyezhető, hogy a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* raghármas Balassinál korát megelőzően egységes, középső nyelvállású, a maival egyező állapottal mutat: *bűnöktől* (43), *egymástól* (61), *kezeiből* (104), *életéről* (26) stb.

6.2.3.4.2. A *-szor/-szer/-ször* határozórag (képző?) átalakulásban van, nagy változatosságot mutat, bár egy adattól eltekintve már érvényesíti a hangrendi illeszkedést: *másodszor* (13, 37, 109), *harmadszor* (17, 38, 109), *hatodszor* (35 2x, 43, 99, 113), *nyolcadszor* (48, 118), de van egy archaikus nem illeszkedő adat is: *Tizenharmadszer* (75). A magas hangrendű szavaknál folyamatban van az ajakműködés szerinti illeszkedés: *elsőször* (36), *ötödször* (42), *Tizenkettődször* (51), de itt legalább ennyi ellenpélda is felsorolható: *ötödszer* (25, 99, 113), *Tizenötödszer* (78), *Tizenkettődszer* (66). Ennek az átmenetiségnek nyilván nyelvöldrajzi, dialektológiai vetülete is van, de feltárásához további – Balassi szövegein túlmutató – adatfeltárásra lenne szükség.

6.2.3.4.3. Lexikális kötöttségű ragismétlést figyelhetünk meg az *öt* névmás esetében: tipikus alakja az *ötet* (17, 44, 61, 75, 76, 104).

6.3. Szintaxis

A szintaxis fejezetben még inkább elnagyolt gyűjtést kellett végezni. Ebben nemcsak a terjedelmi korlátok játszottak szerepet, hanem az a közismert tény is, hogy a nyelvjárásokban a mondattani jelenségek a legkevésbé variábilisak, továbbá a vizsgált könyv fordítási jellege, amely nyilvánvaló hatást gyakorolhatott a magyar szövegre. A német mellett a latinos műveltség is szerepet játszhatott egyes szerkezetek megjelenésére, így a ma sajátosnak tűnő mondatok egy része nem annyira a dialektológia, hanem a szélesebben vett normatörténet, nyelvváltozat-történet illetékességi körébe tartozik (nem a területi, hanem a társadalmi-műveltségi szempontok kerülnek előtérbe). Néhány példa:

6.3.1. A *légyen* segédigével alkotott szerkezetek: *vétkeztiünk légyen* (38), *megparancsolta légyen* (63), *történt légyen* (93), *ígérte légyen* (105); névszói állítmánnyal is: *sok légyen* (26) stb.

6.3.2. A *mikor*-ral bevezetett mellékmondatok: „Jób *mikor hallaná*, (...) hogy (...) mindenféle barmát *elhajtották volna*” (12), „Mojzes⁸ *mikor* immár *öreg volna*” (55). Jellemző, hogy ezekben a példákban a biblikus nyelvi hagyomány is érezhető, amely inkább az írott nyelv felé mutat.

6.3.3. További, interlingvális hatásokat is számba vevő vizsgálatra szorulnak a sajátos vonzatok: „*loptál* is valamit *felebarátodon*” (20), „egyet sem *fognak meg benne*” (8), „*meg* is *esküszik rajta*” (28), „háza népét nem mindenkor isteni *félelemhez tartott*” (19), „*számokon* [‘szám szerint’] *tudja*” (8) stb.

6.3.4. Számbeli egyeztetés. A többséget kifejező számbeli egyeztetésnek kettős forrása is lehet: az idegen nyelvi minták mellett nyelvjárási alapja is van, hiszen a magyar dialektológia a palóc régió egyik jellemző szintaktikai sajátóságaként tartja számon (vö. pl. Juhász 2001e: 284): *két füvek* (25), *sok keresztyén foglyok* (15), *sok verebeknél* (9), *egynehányezer lelkek* (103), *minden próféták* (32), *minden emberekre* (8–9). Középmagyar kori elterjedtsége azonban szélesebb körű volt, mint a palóc nyelvjárásterület.

6.4. Szókincs

Balassi ifjúkori művében bőséggel találhatunk olyan szóanyagot, amely többé-kevésbé megfelel a klasszikus tájszó-kategóriáknak. Korabeli földrajzi megoszlásuk és szociolingvisztikai státusuk további vizsgálatot kíván. A frazeológiai, szótörténeti, etimológiai feldolgozásukra l. pl. A. Molnár 1999, 2005.

6.4.1. Alaki tájszók. Ide azokat a szavakat szokás besorolni, amelyek szórványosnak vagy „szabálytalannak” tekinthető hangtani, illetve alaktani módosulás által különböztek el egy etalonnak elfogadott formától. Mivel a szórványosság skaláris kategóriaként is értelmezhető, a kategória határok sem élesek. Például a *várasunk* (48), *zálagban* (29), *állapában* (14) a fentebb már tárgyalt nyíltság-zártsági reláció példái közé is beilleszthető, de az erős lexikális kötöttség miatt tájszóként is értelmezhető. További

8 Kőszeghynél *Mojzes*, de a hasonmás alak – *Moifes* (F75) – kizárja a z-s olvasatot.

példák: *oskolája* (40), *kazdag* (84), *kazdagságot* (14); *idnepet* (18 2x); *osztán* (14 stb. sokszor), *penig* (12 stb. sokszor: a 17. századi nógrádi hivatali írásbeliségben általános, l. Gréczi-Zsoldos 2007: 136–137), *peniglen* (68, 89); *teremptőnk* (36), *teremptettünk* (9); *mártíromi* (55). Stb.

6.4.2. Jelentésbeli tájszók: *szökvén* 'ugrándozván' (46), *nehézkés asszonyállat* 'állapotos nő' (43), *ki* 'mely': „*ki* nagy dolog” (9), „*ki* igen felette nagy dolog” (14), széles körben elterjedt középmagyar kori jelenség.

6.4.3. Valódi tájszók: *bitságos* 'hiábavaló' (18), *mennyég* 'menny' (10, 95), *mennyégben* (116, 121 2x), *alítottad* 'vélted' (18), *alítjuk* (37), *nám* 'íme' (57), *sza/sze* nyomatékossító partikula: *gondolhatdsza* (13, 17 2x), *nézhetdsze* (42). Stb.

7. Záró gondolatok

Balassival foglalkozni – akár nyelvi, akár irodalmi, akár művelődéstörténeti szempontból – nem kíván hosszás magyarázkodást. Mégis érdemes felhívni a figyelmet arra a nyelvi teljesítményre, amely egy 17-18 éves fiatalember tollából ilyen kierlelt fordítást eredményezett. A költő még hosszú utat tett meg a művészi fejlődésben, de nyelvileg már szinte teljes vértetben áll előttünk. Nyelvjárási vonásai, amelyek a felső-magyarországi, palóc régióhoz kötik, itt még jobban megmutatkoznak, mint későbbi alkotásaiban és kézírataiban, de a „műveltségi szűrő” már a Füves kertecskében is működik egy bizonyos mértékig. Részben ennek köszönhető, hogy a könyvön belül, illetve a későbbiekkel való összehasonlításban változatokat, a példák mellé ellenpéldákat is gyakran állíthatunk. A jelen vizsgálatot bővítheti majd az adatbázis alapú nyelveírás, melynek során a költő egész életművére lehet vetíteni a regisztrált jelenségeket, illetve saját korával, valamint az újkori palóc nyelvjárásokkal is kiterjedtebb összevetéseket lehet készíteni. Ezekben a korpuszokban a Füves kertecske az eddigieknél is jelentősebb szerepet kaphat, mert nem esett át többszörös másoláson, másolói és kiadói „javításokon”, melynek során több egyedi vonás örökre eltűnhetett a fürkésző filológusi tekintetek elől. Balassi e korai munkája – szemben például az ómagyar kódexek anyagával – ha nem is ideális, de igen jó feltételeket nyújt a dimenzionális nyelveírás számára: ismerjük a szerzőt, annak életkorát, a nyelvi szocializáció területi, társadalmi és családi hátterét, a lefordításra kiszemelt eredeti művet, a kibocsátó nyomdát és a szerző későbbi alkotásait, nyelvi-irodalmi produktumait. Ezen külső tényezőket is figyelembe véve a Balassi-filológiára még számos szép feladat vár.

2. Apáczai enciklopédiájának nyelvjárási gyökerei¹

1. Van abban valami jelképes is, hogy amikor 1648-ban Apáczai megkezdte hollandiai felsőfokú tanulmányait, útjának első állomásán, Franekerben a helyi egyetem matrikulájában nem egyszerűen *Joannes Tsere*-ként, hanem *Joannes Apatzai Ungarus Transylvanus*-ként regisztráltatta magát (vö. Bán 1958: 25). Köztudomású – és ezt Bán Imre is megjegyzi Apáczai-monográfiájában (uo.) –, hogy az eredeti családnév felváltása vagy kiegészítése a szülőhely nevével (*Csere* → *Apáczai*) széles körben elterjedt humanista-akadémiai gyakorlat volt; az idegen nemzetiségű diákok származási országának feltüntetése pedig (*Ungarus*) szinte magától értetődő adminisztratív mozzanat volt a beíratkozáskor. Mégis azt mondhatjuk: távolabbra mutató jelentősége van annak, hogy Apáczai *Ungarus*-ként és *Apatzai* (*Apácai*)-ként határozta meg magát. Munkásságával magyarként, Ungarus-ként a magyar nemzetet, a magyar művelődést kívánta szolgálni. Enciklopédiájával az egyetemesből indult el, hogy a nemzetihez érkezzon meg. És ebben fő műve magyarnyelvűségének kiemelt jelentősége van. Jogos és szükséges tehát Apáczai teljesítményét a nemzeti kultúra, tudomány és nyelv egésze szempontjából értékelni (erről l. pl. Benkő 1975/1999).

Ne feledjük azonban azt sem, hogy Apáczai egyszersmind *Transylvanus*, *erdélyi* is volt, sőt szülőfaluja révén *székely* (*Siculus*). Külön monográfiát igényelne annak taglalása, mit jelentett és miben nyilvánult meg a kiváló tudós transzszilvanizmus. Két fontos tényezőt hadd említsek meg futólag. Az egyik – természetesen – az „Erdélyből-valóság”, a másik az „Erdélyért-valóság”. Az utóbbi szép és áldozatos megnyilvánulása az a hazafias cselekedet, hogy friss doktorként, új házasként, otthagynván külföldi tudományos karriert és polgári jólétet, az első hívó szóra visszatért Erdélybe, hogy övét szolgálhassa. Az „Erdélyből-valóság” meg többek között azt jelentette, hogy nyelvének, kultúrájának fontos és mély rétegeit rakta le ezen a földön, s ebből élete végéig merített, táplálkozott.

2. Vajon jelen van-e kitapintható, kielemezhető módon a nyelvi regionalitás Apáczai írásműveiben, illetve magában az Enciklopédiában? És ha igen, elválaszthatjuk-e a regionális i r o d a l m i nyelvi sajátságokat a b e s z é l t nyelv és bizonyos nyelvjárások vonásaitól? Elméleti síkon könnyű igazt mondani a feltett kérdésekre, hiszen ha tudjuk, hogy a 17. század közepén még nem létezett egységes nemzeti nyelv, akkor elvileg minden nyelvi terméket a regionalizmus megnyilvánulásaként is értékelhetünk. A gyakorlatban azonban az e téren vizsgálódónak számos nehézséggel kell megküzdenie. Elég csak arra hivatkoznom, hogy a középmagyar kor nyelvi normái még igen képlékeny állapotban voltak, a korabeli élőnyelvi sajátságokat pedig paradox módon

1 A főbb gondolatok elhangzottak „A magyarul megszólaló tudomány” c. konferencián, Kolozsváron, 2004. április 16-án (vö. Juhász 2004a).

csak az írásbeliségen keresztül közelíthetjük meg. Különösen nehéz egyes helyi nyelvjárások – esetünkben Apáca – középmagyar kori állapotának feltárása. Ha lenne is hozzá ide köthető bőséges 16–17. századi szöveganyagunk, akkor is bizonytalan lenne az élő nyelvtől való távolságának mértéke. Tekintettel azonban a peremnyelvjárások közismert archaizmusára, konzervativizmusára, azaz hagyományőrző jellegére, a szakszerűen végzett, átfogó újkori élőnyelvi felmérések – kellő óvatossággal felhasználva – komoly segítséget adhatnak nyelvjárás-történeti rekonstrukciókra is.

Most tehát, amikor igyekszem néhány megállapítást tenni Apáczai enciklopédiájának élőnyelvi, nyelvjárási gyökereire, szeretném hangsúlyozni próbálkozásom kísérleti és vázlatos jellegét. Fő célom az, hogy igazoljam az efféle vizsgálatok jogosultságát, illetőleg – ha ez az igazolás sikeres – konkrétan is rámutassak Apáczai nyelvi regionalizmusának típusaira és rétegeire. A táji sajtóságok helyhez kötéséhez a korábbi nyelvjárastani szakirodalmon kívül² elsősorban A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.), az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.), az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) és a Székely nyelvöldrajzi szótár (SzNySz.) lehet a segítségünkre.

3. Erdély nyelvjárásairól magam a legtöbb tapasztalatot a romániai magyar nyelvatlasz szerkesztési és kiadási munkálatai közben szereztem. A több mint 3300 tételt tartalmazó kérdőívet Murádin László kérdezte végig Románia 136 településén Moldvától a Partiumig. A begyűlt és térképeken ábrázolt nyelvjárási anyag méreteit tekintve megközelíti A magyar nyelvjárások atlasza adatbázisát. (Ez utóbbi Erdélyből sajnos csak 22 kutatópontot tartalmaz.) A romániai magyar nyelvatlasz megtervezői, élükön Szabó T. Attilával arra törekedtek, hogy a kutatópontok képviseljenek minden fontos nyelvjárástípust, legyenek köztük nyelvjárásszigetek is, a kérdőív pedig lefedje a legfőbb hangtani és alaktani sajtóságokat, szókincsben pedig reprezentatív mintát adjon a hagyományos népi kultúra köréből (bővebben l. Juhász 2004a). Apáca mint kutatópont két ok miatt is bekerült az atlasz anyagába: archaikus székely peremnyelvjárása miatt, illetőleg azért, mivel egy híres magyar, Apáczai Csere János szülőfaluja volt.³ Itt élt fel-

2 Ezek felsorolását l. pl. Benkő–Lőrincze szerk. 1951: 53. Gálffy (1956: 447) a szomszédos háromszéki nyelvjárásváltozatokat osztályozva nem említi ugyan Apácát, de a mellékelt térkép szerint a Bölönnel szemközti Olt-vidék a miklósvárszéki tájszólástól nincs elkülönítve. Tájszómutatóványt a 20. század második feléből Murádin László tett közzé a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain (4. 1960: 158–166).

3 Erről Szabó T. Attila 1957-es atlasztervezetében a következőt olvashatjuk: „A kutatópontok közé néhányat részben irodalmi nyelvi, részben meg ezzel kapcsolatos [...] kegyeleti okok miatt is be kellene sorolnunk. Azt a pontot, ahol például egy-egy nagy írónk, tudósunk született, s ahol a nyelvi fejlődésére döntő gyermek- és ifjúkor éveit, esetleg élete jó részét töltötte, [...] még a pont nyelvi helyzetének tisztázása előtt feltétlenül fel kell vennünk nyelvtérképünk kutatópontjai közé. Így például Zágon, **Apáca**, Nagyszalonta, Érmindszent, Egri, sőt esetleg még néhány más pont már Mikes Kelemen, **Apácai** [!] **Csere János**, Arany János, Ady Endre és Csűry Bálint személye miatt is eleve felveendő a kutatópontok közé.” (NyIrK. 1. 1957: 22, az én kiemeléssel – J. D.)

tehetőleg 11 éves koráig a később világot látott tudós, akinek a kapcsolata a családdal és a szűkebb szülőfölddel a kolozsvári és gyulafehérvári éve alatt sem szakadt meg. Az Olt folyóról, melynek partján Apáca található, az Enciklopédia 126. lapján emlékezik meg, imígyen: „melynek partján neveltetem” (vö. Bán 1958: 39).

4. Szülőfaluja elhagyása után a tehetséges fiú Kolozsvárra került közép fokú iskolába. A hét kolozsvári év fontos állomás volt az ifjú életében: a székely környezetből kikerülve a mezőszéki régió peremén elhelyezkedő, de északkeleti nyelvjárási sajátosságokat is befogadó város nyelvvel ismerkedhetett meg. A város változatosabb, de nyelvjárásilag kevésbé rikító színei, a tanárok és diáktársak ugyancsak sokféleséget erősítő nyelvhasználatuk jó előiskolát adhattak az erdélyi regionális köz- és irodalmi nyelv megismeréséhez. – És még egy fontos kolozsvári hatás: Porcsalmi András személye. Porcsalmi a kolozsvári középiskola nagy műveltségű tanára volt, aki magánúton is tanította kiemelkedő tehetségű tanítványát (l. Bán 1958: 42). Szatmár megyei születésű volt, húszéves korában hagyta ott Szatmárt, tehát beszélt nyelvben nyilván az északkeleti régió nyelvjárási sajátosságai uralkodtak. Jóllehet kolozsvári tanári kinevezése előtt öt évig a gyulafehérvári főiskolán tanult, mezőszéki nyelvjárási környezetben, de ez a néhány év valószínűleg nem változtatta meg nyelvjárási beidegződéseit.

Ugyanez tehető fel Apáczairól is: ő szintén öt évet töltött a gyulafehérvári főiskolán. Ezt az időszakot a székely alapoktól való további lassú távolodás, a mezőszéki dialektális hatás némi erősödése és a magyar olvasmányok révén egyre táguló anyanyelvi horizont, a beszélt nyelvre is kiható irodalmiság jellemezte. Hogy milyen magyar nyelvű vállalási, tudományos, szépirodalmi és privát írásbeliség formálta nyelvhasználatát, annak kiderítése komoly filológiai feladat. (Az erdélyi grammatikaírók közül a kortárs Geleji Katona István szerepét részletezi például Szathmári István a régi nyelvtanainkról szóló könyvében: 1968: 268–269, 431–432.)

5. Én most megmaradok az élőnyelvi gyökerek tanulmányozásánál, mégpedig úgy, hogy kiválasztottam az Enciklopédia egy fejezetét, és annak nyelvi regionalizmusait vizsgálva vonok le néhány konkrét és általánosítható következtetést. Megállapításaimat az alsóbb nyelvi szintektől a magasabbak felé haladva teszem meg. Ezek során támaszkodom Bán Imre idézett monográfiájának (1958) idevágó fejezeteire („A csinálmányokról”: 273–300, Nyelv és stílus a Magyar Encyclopaediában: 356–389) és Deme Lászlónak az Enciklopédia nyelvi sajátosságait taglaló cikkére is (1960).

A kiválasztott fejezet a nyolcadik, amely „A csinálmányokról” címet viseli. Ezen belül is a második nagyobb szakasz a paraszti munkákról, a földművelésről és állattenyésztésről szóló rész, valamint az ehhez csatolt kalendárium képezte a tüzetes vizsgálat tárgyát. Az említett témakörök a népi kultúra központi részében helyezkednek el, gazdag hagyományos terminológiával, amelynek birtoklása és alkalmazása mentesítette a szerzőt a mesterségesen gyártott szavak használata alól. Ez a fejezet egyben minta,

példa is a későbbi nyelvújítók számára a nyelvjárási és beszélt nyelvi szókinsz bátor alkalmazására tudományos és ismeretterjesztő művekben. (A korábbi szakirodalom szerint ebben Apáczai Gáza elveit követte.⁴) Ebben a világban Apáczai láthatóan jól érzi magát, stílusa oldottabb, közvetlenebb⁵, szövegét hangtani és alaktani regionalizmusok is erőteljesebben színezik.

6. Lássuk tehát, miféle nyelvi színekről van szó! Ha egy pillantást vetünk először a szülőfalura, Apácára, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy földrajzilag Háromszékhez, nyelvjárásilag pedig inkább az udvarhelyszéki csoporthoz áll a legközelebb. (Közigazgatásilag a település Fehér megyéhez tartozott, de egy időben a brassói szászok is birtokolták javadalmait.)

6.1. Az udvarhelyszéki nyelvjáráscsoport legismertebb hangtani sajátossága az *ö-zés*, melynek erős változatában minden zárt *ë*-t érintően, gyengébb alcsoportjában, melyhez Apáca is tartozik, csak meghatározott hangtani helyzetekben labializáció következik be. Ez olyan régi sajátosság, amely már az Árpád-korban idetelepülő telegdi (udvarhelyszéki) székelyek nyelvében is jelen volt. Átvizsgálva az Enciklopédia kiszemelt fejezetét, csupán két *ö-ző* példára bukkantam: *pörje* (337)⁶ és *görlice* (347), de ezek épp a hangsúlyos szótagi helyzetet képviselik, tehát nem tipikusak. (A *görlice ö-je* talán nem is függ össze közvetlenül a nyelvjárási *ö-zés* tendenciájával, mert – pl. az ÜMTsz. adatai szerint – olyan területeken is felbukkan, mint Kalotaszeg vagy Szatmár megye, amelyek kifejezetten *e(ë)*-zők.)

Nézzük meg most azokat az *ö-zésre* hajlamos *ë-ző* alakokat, amelyek a mai köznyelvben *e(ë)* ~ *ö* váltakozást mutatnak! Ilyenek vannak köztük, mint *felett* (338), *veres* (357), *veresellő* (358), *veressel* (*fejérlő*) (348), *négyszegű* (348), *négyszegekre* (338), *serénye* (345), *kiseperje* (347), *setétes* (349), *zergetni* (345) stb. Amint a példák is mutatják, egységesen *e-ző* formákat találunk. Ennek a magyarázata több okra vezethető vissza. 1. Az első szótagi *ö-zés* az apácai nyelvjárásban sem jellemző (*szög*, *zérget*, *sétét*), sőt azokban a szótagokban is elmarad az *ë → ö* váltás, amelyeket zárt *ë* előz meg (pl. *fëlett*, *vërës*,

4 Szathmári István szerint „Apáczai Gazától, a jeles görög humanistától tanulta meg elméletileg, hogy a nyelv alakítható mechanizmus, s hogy benne az új és használható szókinsz háromféle módon hozható létre: az eddigkévés és ismert anyanyelvi szavak összegyűjtésével, új szókalkulációval és idegen szavak használatával. Ezek közül az első és különösen a második módszerrel élt...” (Szathmári 1968: 268, korábbi szakirodalommal; a kiemelés tőlem: J. D.).

5 A tárgyalat fejezet végéhez Bán Imre többek között a következő megjegyzést fűzi: „E közmondásszerű időjósítások, gazdasági tanácsok ott forogtak a falujabeliek ajkán is, érthető hát, hogy könnyedén, olykor színesen folytak tolla alá.” (i. m. 300). Vö. még Benkő 1975/1999: 241 is.

6 A lapszámok a következő kiadásra vonatkoznak: Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1977. „A szövegközlésben a helyesírás bizonyos fokú modernizálására törekedtünk, hogy megkönnyítsük az Enciklopédia olvasását. [...] Ugyanakkor törekedtünk arra is, hogy megőrizzük a szerző nyelvi, ejtésbeli sajátosságait.” – írja Szigeti József a sajtó alá rendezésről (i. m. 467).

sëpër). Tekintettel arra, hogy példáink zöme épp ilyen, már Apáczai nyelvjárása szerint sem várhatnánk számottevő *ö*-zést (a *setétes* viszont szabályosan lehetne *setétös* is). – 2. A második számú ok az *ö*-zés elmaradására az Apáczait ért egyéb nyelvjárási hatások: sem a mezőszégi, sem a közvetetten (pl. Porcsalmin keresztül) érvényesülő északkeleti nyelvjárás nem kedveli az *ö*-zést. – 3. Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a formálódó irodalmi normát sem, amely (erdélyi regionális változataiban úgyszintén) inkább az *e* irányába hajlik.

A mezőszégi nyelvjárás (mint másik fontos hatóerő) talán legismertebb magánhangzó-sajátossága a nyílt *a*-zás, amely ugyancsak több erősségi fokozatban jelentkezhet, és az *ö*-zéshez hasonlóan a szó vége felől hatol beljebb a szó belseje felé. Az Enciklopédia kiszemelt részletében a következő – nem nagy számú – példáját találtam: 1 esetet a hangsúlyos *a*-zásra: (*horgas*) *arrú* (348) és 5 példát a hangsúlytalanra: *álmas* (336), *síkas* (337), *galambak* (347), *ugarak* (338), *torkat* (350). Az Enciklopédiának ez a szerény mértékű *a*-zása feltehetőleg nem éri el a korabeli Kolozsvár vagy Gyulafehérvár *a*-zását, de ez természetes is, hiszen az írásbeliség szűrője, normája erre a jelenségre is fékezőleg hatott.

A kisebb hatóerejű nyelvjárási magánhangzó-tendenciák közül érdemes röviden ki térni az *i* → *ü* labializációra (szinkrón szempontból: hangviszonyra), amely leginkább a székely nyelvjárásokat érinti. Ilyen példák tartoznak ide, mint *küsded* (342), *küsebb* (337), *küsujjnyi* (340), *üdő* (341), *sükeresnek* (337), *üsmerszik* (337), *üsmértetik* (338). Formálisan, szinkrón szempontból ide vonható a T/1. *mi* személyes (ill. birtokos) névmás *mü* alakja, amely történetileg más (diftingikus) eredetű. Az *üsmér* és *üdő* forma más nyelvjárásban sem ritkaság, ezért korabeli használata kevésbé feltűnő. – A névmások közül még az E/3.-nál volt várható kisebb-nagyobb ingadozás a magánhangzó zárt-sága tekintetében. Az *ő* ~ *ü* váltakozás, ill. megoszlás számos nyelvjárásnak volt régen a jellegzetessége, de az általam vizsgált műrészletben csak a nyíltabb *ő*-vel találkoztam (l. pl. 337, 339, 346 stb.). Ez a kép összhangban van mind a székely, mind a mezőszégi típusokkal, s ebbe az irányba halad a közmagyar norma is (vö. RMNyA. 5. 1486., ahol az észak-mezőszégi *ü*-k az északkeleti nyelvjárás Szamos völgyi behatolását jelzik).

6.2. Áttérve a m o r f o f o n o l ó g i a i sajátosságok taglalására, esetünkben a toldalékok hangalaki viselkedésére, azt tapasztaljuk, hogy ezen a téren még az eddigieknél is nagyobb rendezettség, következetesség uralkodik. A *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* határozóragoknak például csak a mai köznyelvvvel megegyező alakjait leltem fel a választott részletben (pl. 341: *hidegtől*, *fagytól*, 338: *sövényekből*, *árkokból* stb.). Az említett határozóragok és a nekik megfelelő határozószói névmások táji megoszlása nyíltság–zárttság tekintetében nagyon hasonló az *ő* ~ *ü* névmáshoz, tehát az Enciklopédiában tapasztalható kép tulajdonképpen szabályosnak mondható (vö. pl. RMNyA. 6: 1509. *tőlem*, 1527. *rőlam*, de 4: 1120. *vízből*, ahol viszont épp Apáca és a közeli Datk [T: 13] mutat az általános székely *-ból*-től elütő *-büil* formát).

A T/3. birtokos személyjel a későbbi standard *-uk/-ük*-kel szemben nyíltabb magánhangzós és háromalakú Apáczainál (vö. Deme 1960: 26–27 is): *-ok/-ek(-ék)/-ök* (339: *béjok*, 340: *ágokkal*, 341: *lábok*, 342: *gyapjok* stb.; 341: *gyümölcsök* 'gyümölcsük', 342: *egészségekre* 'egészségükre', *nyelvek* 'nyelvük', 346: *testekben* 'testükben', 342: *mel-léjek*). Tekintettel arra, hogy az egyszerű *-k* többesjel előhangzója ugyancsak gyakran középső nyelvallásfokú az Enciklopédiában (pl. 339: *esztendősök*, 342: *mocskosok*, 346: *bátroknak*, *okosoknak*), így nyelvtani homonímia alakulhat ki, de még ez sem készteti Apáczait arra, hogy a radikálisabban módosult székely *lovík* (RMNyA. 3: 634), *mal-mik* (7: 1817), *szemik* (4: 1171) vagy esetleg az alsó nyelvallásfokra nyitódott mezősegi *malmak* 'malmuk' stb. formára térjen át. Ez alól egyetlen kivételt találtam, mikor a 338. lapon a *hosszokra* szóalak mellett előfordul a nyíltabb *hosszakra* 'hosszukra' is.

Kivétel nélküli szabályossággal jelentkezik egy másik kötőhangzós szabály, mely szerint a *-k* többesjel és a *-t* tárgyrag között középső nyelvallású magánhangzónak kell állnia: *fákot*, *ágakot* (338), *ajtókot*, *kapukot* (339), *őket* (337, 342), *őrizőket* (342), *fülőket* (346) stb. Hasonló záródási tendencia figyelhető meg néhány egyéb toldalék előhangzójában, pl. a módhatározói *-n* rag előtt: *bővön* 'bőven' (338, 341), *szorgalmatosan* 'szorgalmatosan' (340, 342), *bátron* 'bátran' (354), *esőn* 'esően' (358), illetőleg *-d* sorszámnévképző előtt: *hatvanod* (339) vagy mozzanatos *-n* igeképző előtt: *megfogony-jék* (340). Ezek a székely sajátosságok között könyvelhetők el, de pontosabb nyelvföldrajzi leírásuk még a jövő feladata.

6.3. Áttérve ezek után az elemkészletet és gyakoriságot érintő morfológiai kérdésekre, először a létigék E/3. alakjairól kell megállapítanunk, hogy egységesen *-n* ragosak: *vagyon* (337, 339, 343, 344), *leszen* (344), *lészen* (339), *légyen* (340). Hasonló a viselkedése a *megy*-nek is, pl. *alámegyén* (348). További vizsgálatot kíván, hogy más *-sz*-szel bővülő *v* tövű igék a *leszen* mintájára ragozódnak-e. Deme szerint (1960: 27) az említett igéken kívül *-n* ragos még az Enciklopédiában a *teszen*, *veszen* is. Az *-n* ragos megoldás nemcsak a székely és mezősegi nyelvjárásterület sajátosága volt ekkor, hanem az írásbeliség által is támogatott normajelenségek közé sorolható.

A segédigés összetett régmúlt használata ezzel szemben már ekkor is szűkebb körű volt. Apáczai kijelölt szövegében egy példát találtam rá: „igen szépnek *tetszett volt*”. Deme László (1960) tanulmányából idézhetők még a maitól eltérő múlt idejű alakok: „nem *végezhettél volt el*” (28), *végben mentek volt*, *kételkedünk vala*, *hasadának* (uo.) stb. Az ilyen formák két forrásból táplálkoznak: latin minták követése és/vagy nyelvjárási megfelelők erősíthették megjelenésüket. Ez utóbbinak azért van realitása, mert a székely nyelvjárási régió egészen a 20. századig megőrzött ilyeneket.

Ugyancsak elsősorban a székely nyelvjárások jellemzője a kicsinyítő képzők átlagon felüli kedvelése. Apáczai is szívesen él ezzel a morfológiai eszközzel. Az adott szövegrészletből a következő példákat írtam ki: *hegyecskék* (339), *dombocskán* (uo.), *gödröcskéket* (340), *folyamatocska* (350), *csúcsocskájának* (343), *kölykecské* (346), *kicsidké* (351). Deme idézett tanulmányában (25) találhatók további példák is: *cseppcsekék*, *részecsekék*,

pelhecskéeknek, ágacskára, gyermekeske; hosszúka, keményke stb. – Az intenzitásjelölésben és nyomatékosításban fontos szerepet játszanak még bizonyos gyakorító képzők, pl. a *-dogál/-degél: szokdogál* (345), *folydogál* (350), *nyaldogál* (357), *mendegél* (350), illetve a szóismétlések és figura etimologicák (további példák Deménél is: i. m. 25): *lassan-lasan* (341, 344), *ottan-ottan* (342, 345), *tisztább-tisztább* (347), *újabb-újabb* (350); *körös-körül* (341), *körös-környül* (349), *ösztövéredten-ösztövérednek* (350). Mindezeknek a morfológiai és szintaktikai eszközöknek eleven beszélt nyelvi háttérük és érezhető stílusélénkítő hatásuk van.

6.4. Mielőtt nyelvi szemlém végére érve a regionális szókinccsajátságokat érinteném, szeretnék röviden kitérni Apáczai néhány „normakövető” és „normalizító” törekvéseire, amelyek a választott kis szövegrészletből kiszűrhetők. Hogy ezek mennyire voltak tudatosak, érdemes lenne nagyobb anyagon megvizsgálni. Egy bizonyos: létükkel számolni kell, és értékelésüket a korszak hasonló jelenségeivel együtt szélesebb keretek között szükséges elvégezni. – A kiragadott példák egy része hangtani, a többi pedig alaktani vagy lexikai vonatkozású.

Ákár a mai beszélt nyelvből is származhatna a következő szórövidülés: „Csemete korában add meg néki az övét, mert soha jó nem léssen másként, ha *nem tom*, mennyit munkálkodol is rajta” (339). Az *az(u)tán* határozószó részben kötőszóvá válva *osztán* lesz. A kijelölt részletből 7 ilyen alakot írtam ki, mind hasonló kontextusban a *nem tom*-hoz, tehát ún. „jótanácsokban”, pl. „ahol legyen a gyenge föld, és arra kell *osztán* a ganét tenni”. A baromfiakról szóló szakaszban mindig a *tyúk* szót és összetételeit olvassuk (pl. 348), de egy érzelmileg színezett, odavetett félmondatban a nyelvjárási ejtészváltozatot veszi elő: „[nehogy bolha vagy más egyéb] szegény ülő *tíkot* nyugonni ne hadja” (348).

Közismerten a normakövetés vagy normalizítás törekvései figyelhetők meg a *-ba/-be, -ban/-ben* határozórag használatában a kései ómagyar kortól napjainkig. Nagyon tanulságos az az ingadozás, amely Apáczai szövegében is e tekintetben megmutatkozik. Általában követi azt a szabályt, hogy „*hová* kérdésre *-ba/-be*, *hol* kérdésre *-ban/-ben*”, de mind a lazító, mind a szigorító reflexre vannak igen tanulságos példák. Vegyük először a beszélt nyelvet jobban tükröző inessivusi *-ba/-be* eseteit! Főleg időhatározói kifejezésekről van szó: „a kant hat esztendő *korába* kell megherélni” (343), „[az állatokat] *Nyárba* jó reggel kell kihajtani” (342), „ennek pedig *nyárba* legjobb lennie” (340), *Télbe* (347) stb. Példák a hiperkorrekciós illativusi *-ban/-ben*-re: „tegye *vízben*” (348), „kövérebb *földben* gyenge szőlőt ültess” (339, de a folytatása már ez: „...a *soványabba* kövért”). A túlhelyesbítés még előfordul az *eszedben vedd* állandósult szókapcsolatban is (vö. pl. 342). Ez akár másoktól kölcsönzött fordulat is lehet. – A hiperkorrekció állandósult hangtani esetének tekinthetjük a *bónap* főnév *l*-el bővült *holnap* változatát, amely az általam kijelölt szövegrészletben gyakran előfordul, mindannyiszor így, *l*-ezve (pl. 342-től folyamatosan).

Nem tartozik dolgozatom választott tárgykörébe a beszéltnyelviséggel szemben érvényesülő írottnyelviség, a tudományos értekező próza stílussajátságainak elemzése, de ha már a normakövetés ingadozásait szóba hoztam, megemlítek egy-egy grammatikai és lexikai sajáttságot, amely az egész Enciklopédiát átszövi, és ott is megjelenik, ahol a népnyelvi és lazább, beszélt nyelvi jelleg előtérbe kerül. Az egyik a *-tat/-tet* képzős igék gyakori használata, amely már ekkor is, de később talán még erőteljesebben a hivatalos nyelv jellemzője. Néhány példa: *megkívántatik, kerestessék* (339), *eresztetik, bocsáttatik* (340), *kerestessék* (339), *megtisztíttathassék* (343), *elkészítettén* (340), sőt összetett igealakban is: *neveltetett légyen* (339). – A másik folyamatosan jelen levő, a lexika és a grammatika síkján egyaránt számba veendő sajáttság bizonyos összetett kötőszók használata. Ilyenekről van szó, mint *annakutána* (342), *minkeelőtte* (347), *minek okáért* (342, 343, 346), *mindazáltal* (341, 349, 350), *tudniillik* (344, 346, 348). Ezek a kötőszók az ómagyar korban születtek, főleg latin minták nyomán, és a nyelvtörténet folyamán végig az írásbeli szöveggalkotáshoz kötődtek szorosabban.

6.5. Visszatérve ezek után az élőnyelviség jellemzőihez, leszögezhetjük, hogy annak egyik leglátványosabb lexikai megnyilvánulása a *t á j s z a v a k* használata. „A szavak a nyelv magányos vándorai” – mondja némi túlzással a nyelvtörténész, vagyis területi és társadalmi mozgásuk egyenként is számos belső és külső (extralingvisztikai) tényező mérlegelését kívánja, és ez a tipizálást is megnehezíti. A rendelkezésre álló tér szűkös volta miatt csak utalok arra, hogy Apáczai terminológiájában jelen vannak a klasszikus tájszótípusok, azaz valódi tájszavak, mint *cáp* ’kecskebak’ (343), *pislen* ’kiscsirke’ (348), *kegyelet* ’szívárvány’ (357), *cigolya* ’fűzfafajta’ (340), *szupolyka* ’karcsú <a ló hasa>’ (345), *tekeres* ’tekeredve görbülő <szarv>’ (342); *j e l e n t é s b e l i t á j s z a v a k*, mint *megfutott* ’megtermékenyített <juh>’ (342), *fálka* ’csomó <föld>’ (338), *ugar* ’területegység: 240 × 240 láb’ (338); továbbá *a l a k i t á j s z a v a k*: *borozda, pá(z)sintos* ’pázsitos’ (338), *igyenés* (340), *gyükerének* (341), *füvényt* ’fövenyt’ (343, 348), *polyvával, venyikével* (344), *csitkóval* ’csikóval’ (345), *ugorkát* (353), *mondola* (358), *karuly* ’karvaly’ (357); stb. Ezek bővebb és látványosabb elemzése majd térképlapokkal kísért nyelvföldrajzi vizsgálatokkal lesz érdemes.

7. *Z á r ó g o n d o l a t o m b a n* szeretnék visszakanyarodni oda, ahonnan elindultam: az európaiság – magyarság – regionális kultúra hármassághoz. Szokás volt hangoztatni idáig azt a nyilvánvaló igazságot, hogy Apáczai európaiságot hozott a magyar földre, a magyar provincializmusba. Ez vitathatatlan, de ne feledjük azt sem, hogy Apáczai erdélyisége, mértékkel alkalmazott nyelvi transzszilvanizmusa regionális kultúrát is emelt az egyetemesbe.

3. Egy ismeretlen 16. századi scriptor nyomában (Csángó-e az első „csángó” nyelvemlék?)¹

1. Bevezetés. A moldvai csángók első magyar nyelvű nyelvemlékének tartott folyamodványt 1585 februárjából Jakubovich Emil adta ki és kommentálta először 1918-ban. Jakubovich kisebb közleménye Csángó folyamodvány 1585-ből címmel jelent meg, és a betűhű közlésen kívül amellet foglalt állást, hogy írója vagy diktálója egy moldvai származású ember, a szövegben harmadikként említett „Gyaszj Juvan moduaŷ” lehetett, és nyelvjárásának „csángó” jellege több ponton megmutatkozik. Jakubovich nézetét a csángókutató Lükő Gábor is elfogadta (Lükő 1936/2002: 50).

2. Íme a betűhű szöveg (vö. Jakubovich 1918: 121; Juhász 2011b: 187):

Rabszagunk wthan őrwkw wallo szogalla-(tamath)thunkath te Nagyszagtaknak mynd kögyelmesz Vrunnak (!) te Nagy. / my szögön fzögön (!) nyomorudadt Rabak kőnergwñk asz Hattalmaz wllw jfthōnnerth Hogy te Nagy. / megj Thejnthwōnn az jfthōnth esz az my nyomorufzagunkath efz hofzo Efzthendejkw wallo Rabszagunkath, ky 18 Efzthōndejkw woth Rabfzagban, ky 23 Efzthendejkw, ky 15 Efzthendejkw, aszerth asz Hattalmaz jfthōnnek kögyolmeszegebwl esz asz w Hattalmazaga esz jo wottha althal megj szabadulthwnk asz pogannak Retthōnetthōsz esz kögyethlwn jgaŷathwl, kybwll Eyell esz napal nagy hallakath adwnk w fōlszegennek asz my hoszank wallo kögyelmeszegeerth Aszerth my szögön Rabak konergwnk te Nagy. / mynd kögyelmesz Vrunnak asz Hattalmaz wllw jfthōnnerth hogj te Nagy. / ne hagyan mynkōth szegen Rabakath hanem te Nagy. az jfthonnerth kōnerg”nk, Hogj te Nagy. legyōn (!) mynekwnk szegōn rabaknak kögyelmeszegeth (szegbwll) szegwl Hogj te Nagy. / althal mehetnek asz my szögwn orszagwnkban merth meszethōllōnek wagymk (!) esz Ehōlysz megj hallunk Hanem te Nagy. konergenk asz jfthōnnerth te Nagy. / Hogj te Nagy. legyōn kōgyelmesz szegethszegwl. Aszerth megysz konergenk te Nagy. / mynd kogyelmesz Vrunnak asz jfthōnnerth Hogj te Nagy. / adna mynekwnk szögōn Rabaknak egy gyaro leueleth mely jaro leuellel mehethnek Bekōwel asz my orszagunkban hogj mynkōth szögōn rabakath uthunkban megj ne Bolgathnanak mely te Nagy. / hoszank wallo kögyelmeszegōerth Hogj ha my szegōn rabak megj nōm szogalhatnak az jfthōnthwl warja te Nagy. myndōn kögyelmesz Gyutalmath mjsz szögōn Nyomorudadt Rabak akarunk te Nagy. / Eyel esz napal jfthonth ymadnūnk² jfthōn Tharcha megj te Nagy. / mynd kögyelmesz Vrakath esz lattagasza megj te. Nagy. / mynd lelkj

1 A fejezet főbb gondolatai elhangzottak a 2017. november 17-i III. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet című budapesti konferencián. Eredeti címe: Az első „csángó magyar” folyamodvány (1585) filológiai környezetéről. Az előadást Terbe Erikával együtt tartottam. Az előadásnak csak azokat a részproblémáit építettem itt be, amelyeket én adtam elő, illetve kidolgozása tőlem származik. A munkamegosztás további részleteiről lásd az 5. pontban elmondottakat.

2 Az ű fölötti ékezetek balra dőlnek.

esz Theszthÿ jókal. Asz te Nagÿ. / szögön Rab szolgál Thoth Mathe mÿszkochÿ, Ellÿa Juan Erdellÿ, Gyaszÿ, Juan moduay³.

[Kívil címzés:] Asz Nagÿszagasz kögyelmesz Vraknak Chÿaszar w folszegw magÿar orszagÿ kamarÿasz Vraknak allaszatthasz konergeszunk mÿnd Nagÿ. / kogÿelmesz Vrunknak mÿndenkoron.

3. A „csángó folyamodvány” olvasata és értelmezése. A folyamodvány időközben eltűnt, de Jakubovich precíz betűhű kiadása alkalmas nyelvjárás- és helyesírás-történeti elemzésre. Ez a vizsgálat megtörtént idevágó esettanulmányomban (Juhász 2011b). Innen idézem a nyelvemlék olvasatát és értelmezését.

3.1. Olvasat

Rabszágunk/Rabságunk után örökkü való szógálatunkat/szógállatunkat te nagyszágtaknak/nagyszágtaknak mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak.

Te nagy[szágotokhoz] mi, szögön-szögön nyomorudatt rabak könyergünk asz hatalmas/hatalmasz űlű/űllű istönért, hogy te nagy[szágod] megí tekintvön az istönt, és/ész az mi nyomurúságunkat/nyomurúságunkat és/ész hosszú esztendeik való rabszágunkat/rabságunkat, ki 18 esztöndeik vót rabszágban/rabságban, ki 23 esztendeik, ki 15 esztendeik, azért asz hatalmas/hatalmasz istönnek kegyölmességébül/kegyölmességébül és/ész az ű hatalmasszága/hatalmassága és/ész jó vóta által megí szabadultunk asz pogánnak rettetős/rettetös és/ész kögyetlün igájátul, kibül/kibüll éjjel és/ész nappal nagy hálákat/hállákat adunk ű fölszégének/fölségének az mi hozzánk való kögyelmességéért-/kögyelmességéért.

Azért mi, szögön rabak könyergünk te nagy[szágodnak] mint kögyelmes/ kögyelmesz urunknak asz hatalmas/hatalmasz űlű/űllű istönért, hogy te nagy[szágod] ne haggyan minköt, szegen rabakat, hanem te nagy[szágodnak] az istönért könyergünk, hogy te nagy[szágod] legyön minekünk, szegön rabknak kögyelmességül/ kögyelmességül, hogy te nagy[szágod] által mehetné(n)k az mi szögün országunkban. Mert messze töllönek vagy[u]mk/vagy[u]nk és/ész ehöly(s)t/ehölysz(s)t megí halunk. Hogy te nagy[szágod] legyön kögyelmes/kögyelmesz segítségül/szegétségül, azért megis/megisz könyergünk te nagy[szágodnak] mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak az istönért, hogy te nagy[szágod] adna minekünk szögön rabknak egy gyáro levelet, mely járó levéllel/levellel mehetné(n)k békövel az mi országunkban, hogy minköt, szögön rabakat utunkban megí ne bolgatnának. Mely te nagy[szágod] hozzánk való kögyelmességőért/kögyelmességőért hogy ha mi szegön rabak megí nöm szógálhatná(n)k, az istöntül/isztöntül várja te nagy[szágod] mindön kögyelmes/kögyelmesz gyutalmat. Mi szögön nyomorudatt rabak akarunk te nagy[szágodért] éjjel és/ész nappal istönt

3 Jakubovich közlésében ez a szó kurziválva van.

imádnunk. Istön tarcsa megí te nagy[szágod(/tok?)at] mint kögyelmes/kögyelmesz urakat és/ész látagassa/látagassza megí te nagy[szágod(/tok?)at] mind lelki és/ész testi/teszti jókkal. Asz te nagy[szágod] szögön rab szolgálí: Tót Máté miskóci/miszkóci, Élia Iván/Ju(v)án erdélyi, Gyászi/Gyási Iván/Ju(v)án módvai/módu(v)ai.

[Kívül címzés:] Az nagyszágasz/nagyságas kögyelmes/kögyelmesz uraknak császár ű fölségű/fölségű fű magyarországi kamarjás/kamarjász uraknak alázatas/alázatasz könyergészünk/könyergésünk mint nagy[szágos] kögyelmes/kögyelmesz urunknak mindenkoron.

3.2. Értelmezés

Rabságunk után örökké való szolgálatunkat [ajánljuk] nagyságotoknak mint kegyelmes urunknak.

Ti nagyságotokhoz mi, szegény-szegény nyomorodott rabok könyörgünk a hatalmas élő istenért, hogy nagyságotok meglátván az istent és a mi nyomorúságunkat és hosszú esztendeig való rabságunkat – ki 18 esztendeig volt rabságban, ki 23 esztendeig, ki 15 esztendeig –, azért a hatalmas istennek kegyelmességéből és a hatalmassága és jó volta által megszabadultunk a pogánynak rettenetes és kegyetlen igájától. Ebből kifolyólag éjjel és nappal nagy hálát adunk ő felségének a mihozzánk való kegyelmességéért.

Ezért mi, szegény rabok könyörgünk nagyságodnak mint kegyelmes urunknak az hatalmas élő istenért, hogy nagyságod ne hagyjon minket, szegény rabokat, hanem te nagyságodnak az istenért könyörgünk, hogy te nagyságod legyen hozzánk, szegény rabokhoz kegyelmes, hogy te nagyságod által mehetnénk a mi szegény országunkba. Mert messze vagyunk tőle, és ezen a helyen meghalunk. Hogy te nagyságod legyen kegyelmes segítségül, azért megint könyörgünk te nagyságodnak mint kegyelmes urunknak az istenért, hogy te nagyságod adna minekünk, szegény raboknak egy menlevelet, mely menlevéllel mehetnénk békével a mi országunkba, hogy minket, szegény rabokat utunkban meg ne bolygatnának. Mely te nagyságod hozzánk való kegyelmességét ha mi, szegény rabok meg nem szolgálhatnánk, az istentől várja te nagyságod minden kegyelmes jutalmát. Mi, szegény nyomorodott rabok, akarunk te nagyságodért éjjel és nappal istent imádnunk.

Isten tartsa meg nagyságotokat mint kegyelmes urakat, és látogassa meg nagyságotokat mind lelki és testi jókkal. Nagyságod/nagyságotok szegény rab szolgálí: Tóth Máté miskolci, Élia Iván erdélyi, Gyászi Iván moldvai.

[Kívül címzés:] Az nagyságos kegyelmes uraknak, császár őfelsége magyarországi főkamarás uraknak alázatos könyörgésünk mint nagyságos kegyelmes urunknak mindenkoron.

4. Benda Kálmán szkepszise. Már én is felhívtam arra a figyelmet idézett tanulmányában (2011b: 186), hogy Benda Kálmán, az általa szerkesztett Moldvai csángó magyar okmánytár (1467–1706) első kötetében egyenesen azt javasolja, hogy a forráskutatás a folyamodványt törölje a moldvai csángó nyelvemlékek sorából (1989: 74). Indoklásában ezt írja: „[a folyamodványt] ugyan nem tudtuk megtalálni, de az 1580-as évekből több kérvény került elő, a »csángó nyelvemlék«-kel teljesen megegyező helyesírással. Közülük a No 50. alatt lévő 1586. december 19-i ugyancsak magyar nyelvű folyamodványban »Gregorius Wallach de Bella banya, Gregorius Hoszko Thobszo banyay« nem egyszer még azonos fordulatokat is használ. [Bekezdés.] Nyilvánvaló tehát, hogy a »csángó nyelvemlék«-nek vélt iratot nem (a minden valószínűség szerint írástudatlan) Gyaszi Juan, hanem valamelyik pozsonyi írnok készítette, hivatalból, szánalomból vagy éppen pénzért. A *s* helyett írt *sz* pedig csupán ortográfiai sajátság, a folyamodvány leírójának szokatlan és »következetlen helyesírása.«” (uo.).

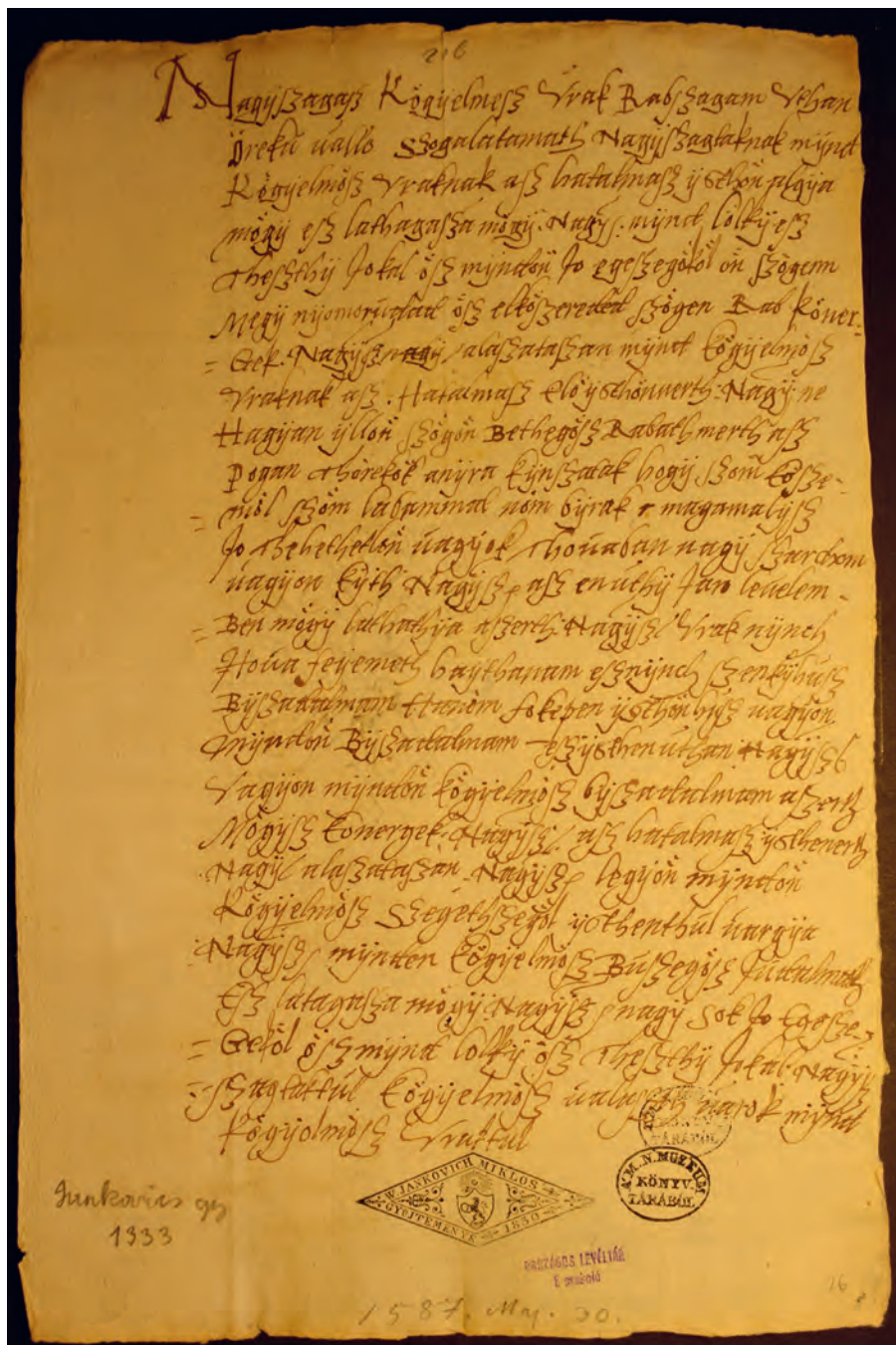
Azóta Benda Kálmán állításait tudomásunk szerint senki nem vette tüzetes forráskutatói vizsgálat alá. Pedig az 1585-ös első folyamodvány filológiai értékelése szempontjából fontos lenne tudni, hogy a Benda által emlegetett magyar nyelvű kérvények ugyanebből a levéltári anyagból milyen nyelvi, helyesírás- és nyelvjárás-történeti jegyeket mutatnak. Ezek birtokában ugyanis sokkal biztosabb megállapításokat lehet tenni arra vonatkozólag is, hogy az úgynevezett „csángó folyamodvány” mennyire és milyen vonatkozásban egyedi, illetve lokális alkotás. Ezen az úton érdemes tehát továbblépni.

5. Négy új folyamodvány forráskiadása. A megegyező levéltári helyen található négy folyamodványt kérésre Terbe Erika kereste meg, betűhű átiratot és jegyzeteket készítve róluk. Az értelmezéseket és a korabeli hangzást rekonstruáló olvasatot én készítettem. Az utóbbi feladat egyáltalán nem volt könnyű, és nem is lehet teljesen egyértelmű, mivel az írnok által alkalmazott hangjelölés és a mögüle felsejlő nyelvi-nyelvjárási állapot rendkívül egyedi, nem ritkán ingadozó. A négy folyamodványt a Magyar Nyelv 2018. 3. számában tettük közzé bevezetéssel és jegyzetekkel (Juhász–Terbe 2018). Az utóbbi közlés lehetővé teszi azt is, hogy – a „csángó” nyelvemléken kívül – ezúttal csak az egyik pozsonyi folyamodvány szövegét közöljük újra, illusztráció gyanánt. Előtte azonban célszerű az adott levéltári fond ismertetése, majd a folyamodványok történelmi kontextusának rövid felvázolása. (Köszönöm Terbe Erika kolléganőmnek a levéltári feltáró munkát.)

6. A Benda Kálmán által megadott lelőhely feltárása. Négy dokumentumról van szó, hasonló tartalommal és rendeltetéssel. Lelőhelyük: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár > E (696) Magyar kincstári levéltárak – E szekció 1000–1919 > E (1080) Magyar Kamara Archivuma 1000–1919 > A Magyar Nemzeti Múzeum törzsgyűjteménye, E 554 Jankovich-gyűjtemény. A gyűjteményt többször átrendezték, a dokumentációja hiányos, ezért a benne való tájékozódás nem egyszerű.

1. ábra

Levéltári pecsétek egy 1587. május 30-i folyamodványon

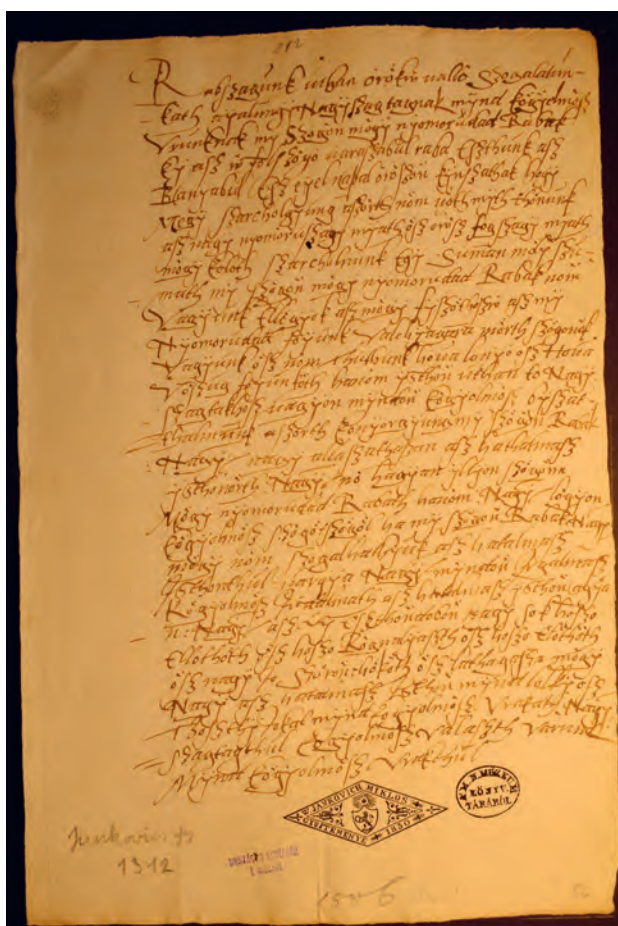

7. A folyamodványok tartalma és rendeltetése. A török által megsarcolt, kezesség fejében és váltságdíj (sarc) reményében eleresztett rabok, akik a szabadságukat még nem nyerték teljesen vissza, menedéklevélért folyamodnak a Pozsonyi Kamarához. A menedéklevelek fő célja az, hogy minél hamarabb és minél zökkenőmentesebben összeszedhessék a váltságdíjat a megadott határidőn belül. Ezt az „iparágot” (foglyok ejtését és elengedését váltságdíj fejében) részletesen ismerteti Tarkó Ilona doktori disszertációja (2012).

8. Az egyik folyamodvány átírata, olvasata és értelmezése. Szemléltetésképpen a négy folyamodványból az 1312-es számú, 1586. december 19-re datált iratot közöljük (vö. Juhász–Terbe 2018: 373–375), mellékelve a kézirat fakszimiléjét is.

2. kép

A 8.1. pontban közölt folyamodvány fényképe

8.1. Átirat

Gregoriús Wallach, De Bella Banya, Gregoriús Hoszko, Thobszo Banjaj
1586. december 19.

OL E554. Magyar Kamara Archívuma, Jankovich-gyűjtemény, Városi és kamarai iratok, no. 1312.

Rabfzagunk úthan¹ örök, uallo Szogalatún/-kath ayalungy Nagyfzagtagnak mynd kögyelmőfz / Vrúnknak my Szogón mőgy nyomorúdad Rábak. / ky afz² w folzfőg-
ő úarafabúl raba Efzthünk afz / Banjabúl Efz ejel napal őrfőzön kynfzathak hogý
/ Megý fzarcholgyúng afzörth nóm uőth myth thőnúnk / afz nagý nyomorúfzagy
myath őfz őrfőz fogfzagy myath / mőgy koloth fzarcholnúnk Egy Suman mőly fzu-/-
math my fzőgőn mőgy nyomorúdad Rábak nóm / Vagyúnk Ellőgyök afz mőgy fyfzō-
thofzō afz my / Nyomorúdad főyúnk Valchýagāra mőrth fzőgonők / Vagyúnk őfz
nóm Thúthúnk hoúa lonýō ofz Hoúa / Vőfzúg főyúnkōth hanom³ ýsthőn úthan Eo
Nagy. / fzagtakhofz uagyōn myndőn kögyolmőfz býfzat/-thalmúnk afzorth konýor-
gyung my fzőgőn Rábak / Nagý nagý allafzathafzan afz hathalmafz / ýsthonōrth.
Nagý nō hagýan ýllyōn fzőgōnn / Mőgy nyomorúdad Rabath hanōm: Nagý lőgyōn /
kögyolmőfz fzőgōtfzőgōl ha my fzőgőn Rábak Nagy / mőgy nóm fzogalhathýúk afz
hatalmafz / Jsthonhúl úargýa Nagý myndőn Jrgalmafz / Kögyolmőfz Júdalmath afz
hatalmafz jsthōn agýa / N: Nagý afz Vy Efzthōndobōn nagý fok hofzo / Ellothōth őfz
hofzo Rőgnalyafzth őfz hofzo Elōthōth / őfz nagý Jo fzőrōnchōkōth őfz lathagafza
mőgy / Nagý afz hatalmafz Jsthōn mynd lolký ofz / Thofzthý Jokal mynd kogýolmőfz
Vrakath. Nagy / =fzagtagthúl kogýolmőfz valafzth varunk. / Mynd kögyolmőfz Vrak-
húl.

Címzés: Afz Nagýfzagafz Kögyolmőfz / Vraknak Chýafzar w folzfő-/- gō magýar
orfzagy kama-/-Rafz Vraknak allafzathafz / Konōrgofzúnk myatt kogýōl/-mőfz vrak-
hofz

Nagyfzathaknak fzőgőn mőgy / Nyomorúdad Rabfzolgaýa
Gregoriús Wallach
De Bella banjā
Gregoriús hofzko
Thobfzo Banjaj

Jegyzetek:

¹ Az *ú* betűk ékezte szokatlanul hosszú a legtöbb helyen.

² Az *f* szára több esetben is lelőg az alatta lévő sor szövegébe, illetve a lelőgó betűbe írták a következő sor szövegét.

³ Az *o* fölött van egy pont.

8.2. Olvasat

Rabs(z)águnk után örökké való szolgálatunkat ajánlung nagys(z)ágtaknak mint kögyölmöss urunknak, mi szögön(y) mögnyomorúdat rabak, ki(k) az úföls(z)öggő városából rabbá estünk az bányából, és éjjel-nappal öröson kínzattak, hogy megsarcolgyung. Azört nöm vót mit tönnünk az nagy nyomorús(z)ág miatt ős örös fogság miatt mög köllöt sarcolnunk egy summán, möly summát mi szögöny mögnyomorúdad rabak nöm vagyunk előgök az mögfizötösrö az mi nyomorúdat föjünk válcságára, mört szögönyök vagyunk ős nöm tuttunk hová lönnö ős hová vössük föjünköt. Hanöm istön után önagyságtakhoz vagyon mindön kögyölmös bizad(t)almunk, azört könyörgüng mi, szögön(y) rabak, *nagyságodhoz*⁴ nagy alázatosan a(s)z hatalmas istönört. *Nagyságod* nő hagyjan illyön szögöny mögnyomorúdad rabat, hanöm *nagyságod* lögyön kögyölmös sögötsöggöl, ha mi szögön(y) rabak *nagyságodnak* mög nöm szolgálhatjuk, az hatalmas istöntül várgya *nagyságtok* mindön irgalmas, kögyölmös jutalmát. A(s)z hatalmas istön ággya *nagyságtokat*, hagy az új esztöndöbön nagy sok hosszú életöt ős hosszú rögnálást ős hosszú életöt ős nagy jó szöröncsököket, ős látagass(z)a mög *nagyságtokat* a(s)z hatalmas istön mind lölki ős tösti jókkal mind(t) kögyölmös urakat. Nagys(z)ágtaktül kögyölmös választ várunk mint kögyölmös uraktül.

Címzés: Az nagys(z)ágas, kögyölmös uraknak, császár úfölsöggő magyarországi kamara uraknak alázatas könyörgösünk miatt kögyölmös urakhoz,

nagyságtaknak szögöny mögnyomorúdad rabszolgája:

Gregorius Vallah
de Béllabánya
Gregorius Hoszkó
tob(s)zóbányai

8.3. Értelmezés

Gregorius Wallach de Bélabánya, Gregorius Hoszko, Tob(s)zóbánya

Rabságunk után örökké való szolgálatunkat ajánljuk nagyságtoknak mint kegyelmes urunknak, mi, szegény megnyomorodott rabok, kik az őfelsége városából rabbá estünk az bányából, és éjjel-nappal erősen kínoztak, hogy megsarcoljunk. Azért nem volt mit tennünk a nagy nyomorúság miatt és erős fogság miatt meg kellett sarcol(ód) nunk egy summán, mely summát mi, szegény megnyomorodott rabok nem vagyunk

4 A *nagyságod* szó kiíratlan részeit dőlt betűtípussal jelöltük.

elegek az megfizetésre az mi nyomorodott fejünk váltságára, mert szegények vagyunk és nem tudtunk hová lenni és hová vessük fejünket. Hanem isten után ónagságtokhoz vagyon minden kegyelmes bizodalmunk, azért könyörgünk mi, szegény rabok, *nagyságodhoz* nagy alázatosan az hatalmas istenért, *nagyságod* ne hagyjon ilyen szegény megnyomorodott rabot/rabokat, hanem *nagyságod* legyen kegyelmes segítségül, ha mi, szegény rabok *nagyságodnak* meg nem szolgálhatjuk, az hatalmas istentől várja *nagyságtok* minden irgalmas, kegyelmes jutalmát. Az hatalmas isten áldja *nagyságtokat*, hogy az új esztendőben nagy sok hosszú életet és hosszú regnálást és hosszú életet és nagy jó szerencsét, és látogassa meg *nagyságtokat* az hatalmas isten mind lelki és testi jókkal mint kegyelmes urakat. Nagyságtoktól kegyelmes választ várunk mint kegyelmes uraktól.

Címzés: Az nagyságos, kegyelmes uraknak, császár őfelsége magyarországi kamarás uraknak alázat(os) könyörgésünk miatt kegyelmes urakhoz,

nagyságtoknak szegény megnyomorodott rabszolgája:

Gregorius Vallah
de Bélabánya
Gregorius Hoszkó
tob(s)zóbányai

9. A folyamodványok helyesírásáról, hangjelöléséről

9.1. A hangjelölés típusjegyei. Ahogy korábban már megállapítottam (2011b: 191), a szöveg főbb jellemzőit tekintve kancelláriai típusú helyesírást tükröz, de az *ö, ő, ü, ű* hangok jelölése zömmel mellékjeles, ezért végeredményben keverék típusról beszélhetünk; F-1⁵: *ö, ő: kögjelmesz, jľthđnth, legjđn, szđgđn, Thekjnthwđnn*; F-2: *kđgjelmđľz, jľsthđn, mjndđn, ľzđgđnn, folľzđgđ; ü, ű: F-1: đrűkw, kjbűll, ű, szegethszegűl, konergenk; F-2: đrđkw, ű, fđjűnk, Eľzthűnk* stb.

Ha elmarad a mellékjel, akkor sem a kései kancelláriai helyesírássra jellemző betűkapcsolat – *eu, ev, ew* – jelenik meg, hanem az alapjel, amely fölött diakritikus jelnek kellene lennie, azaz *đ* helyett *o*, pl. F-1: *kđgjolmeszegebűl, jľthonnerth, jľthonth konyergűnk, kogyelmesz, ű folszegű, konergeszunk; F-2: Szogđn, folľzđgđ, orđľz, koloth, Elľgűok, ľzđgonđk, lonjđ, hanom, Ellothđth, lolkj* stb. A palatális mássalhangzók mellékjeles megoldására nincs példa: a *gy, ny* és *ly* jelölése ipszilon utótagú betűkapcsolattal történik: F-1: *Nagy, Nagj, Nagj, Hogj, njomorudadt, melj;* F-2: *Nagjľzagtnak, nagj, hogj, Egj, Vagjűnk, kđgjolmđľz, njomorúdad, njomorűzagy, konjorgjűng, mđľy, jľľjon* stb., ahol az ipszilon fölött gyakran megjelenő pontoknak nincs hangmeg-

5 Az 1585-ös folyamodványt F-1, az 1586-osat F-2 rövidítéssel jelöljük.

különböztető szerepük. Funkciótlán mellékjel az *u*, *v* hang jelölése során is felbukkan a *w* és az *u* betű fölött: **F-1:** *úthán, jmadnúnk*⁶; **F-2:** *Rabfzagúnk, boua, fzu/-math*.

9.2. Egy különleges jelenség: az ún. sz-elés – az *s* helyén szereplő sz – jelölése.

Mivel már az első folyamodványt közzétevő Jakubovich és mások is kitértek erre a vitatott jelenségre (mint a feltételezett csángó nyelvjárási sajátságok legmarkánsabb jegyére), ezúttal is foglalkozunk vele, előrebocsátva azonban, hogy többtényezős hangtörténeti, nyelvjárás-történeti és helyesírás-történeti kérdésről van szó (vö. Juhász 2011a: 191–192). Idézzük ismét Jakubovich idevágó megjegyzését: „[az 1585-ös folyamodványnak] Egyébként következtelen helyesírása az *s* hangot – az *>t* ligatúrás *isten* szó kivételével – következetesen *sz*-szel írja”. Jakubovich tehát itt nem azt állítja, hogy az általa scriptornak is gondolt Gyászi Iván nyelvjárása *sz*-elő volt, hanem azt, hogy a szöveg írója az *s* hangot következetesen *sz*-szel írja. Természetesen lehet, hogy a szerző nem fogalmazott pontosan, és az írott szöveg hangjelölésére tett megállapításait összemosta a hangzó szöveg vélt vagy valós nyelvjárásosságával, hiszen ezt a jelenséget csángó sajátágként vette számításba.

Ha azonban Bendát követve ki tudjuk mutatni, hogy az ország más vidékéről származó kérvényezőők folyamodványaiban is ez a jelenség bukkan fel (nemcsak szórványosan, hanem rendszerszerűen), akkor az *sz*-elést nem a fej, hanem a kéz, azaz az írnok írásgyakorlatához kell kötni. Lássunk tehát példákat mindkét dokumentumból: **F-1:** *kögjelmesz* (3x), *kögjelmesz, kogjelmesz, Hattalmasz, esz* 'és' (6x), *megjisz* 'megis', *Theszthj, mjszskochj*; **F-2:** *kögjelmöfz, hathalmafz, Eftzhünk, Jrgalmafz, öfz* 'és'. Ez a markáns sajátág jelen van mind a négy újonnan közölt levéltári forrásban is (Juhász–Terbe 2018).

A fentiekhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy az *sz* betű nemcsak az *s* (ill. *sz*) hang jelölésére szolgált, hanem olykor a *z*-jére is: **F-1:** *aszerth, Aszerth* (2x), *asz* (6x), *boszank* 'hozzánk', *allaszatthasz* 'alázatos'; **F-2:** *afz, Efz, fzfzöthofzrd, afzorth* 'azért', *bjzfzath/-thalmünk*. Ez viszont már felveti azt a lehetőséget is, hogy az írnok nyelvében sem volt éles különbség a zöngés és zöngétlen mássalhangzók között. Érdemes továbbá különválasztani az *s* helyén jelentkező *sz*-ező írásmódú példákon belül azokat, amelyekben *-ság/-ség* képző található. Ezek egy része ugyanis mind a kései ómagyar, mind a korai középmagyar korban (ritkán ugyan és nyilván nyelvjárási kötöttséggel) *-szág/-szég* alakú is lehetett, l. pl. 1531: *Nagzagos wram* (Hegedűs–Papp szerk. 1991: 237). Íme: **F-1:** *Rabszagunk, Rabszagunkath, Rabfzagban, Nagjiszagtaknak, Nagjiszagasz, nyomoruifzagunkath, kögjölmeszegebwl, kögjelmesegeerth, kögjelmesegeth szeget-szegül* 'segítségül', *folszegü*; **F-2:** *Rabfzagúnk, Nagjifzagtagnak*.

6 Az *ú* fölötti ékezetek balra dőlnek.

10. Nyelvjárás- és normatörténeti megjegyzések. Az összes levél átvizsgálása után kijelenthetjük, hogy bár – a hangjelöléshez hasonlóan – a nyelvi regionalizmusok előfordulása nem következetes (azaz ellenpéldák is vannak), ezek nagyjából egy irányba, ugyanazon íródeákra mutatnak. Az alábbiakban a markánsabb jelenségeket emeljük ki, egymás mellé téve az első, 1585-ös és az ezt követő dokumentumok példáit (az F-1-re vö. Juhász 2011a: 192–194).

10.1. Magánhangzó-jelenségek

10.1.1. Nyílt *a*-zás. A tendenciaszerű nyílt *a*-zás közismerten az erdélyi Mezőség nyelvjárási jellegzetessége (innen vitték át telepések Moldva bizonyos magyar lakta részeire is).

10.1.1.1. Hangsúlytalan helyzetű nyílt *a*-zás: F-1: *szogalla-(tamath)thunkath* – javított szóban, *Nagjszagtaknak* (2x), *njomorudadt*, *Rabak* (2x), *rabak*, *Rabakath*, *rabakath*, *rabaknak*, *Rabaknak*, *hagjan* 'hagyjon', *lattagasza* 'látogassa', *Nagjszagasz*, *allaszatthasz*; F-2: *Nagjszagtagnak*, *Nagyszathaknak*, *Nagy* / =*szagtagthul*, *Nagjszagafsz*, *njomorúdad* (5x), *Rabak* (4x), *Rabath*; *allaszathafszan*, *úaraszabul*, *hagjan* 'hagyjon', *lathagafsz*, ? *kjnszathak* 'kínzottak'. Figyelemre méltó, hogy a hangsúlytalanság mellett befolyásoló tényező lehet az előző szótag magánhangzójának minősége is: az *o* > *a* változás zömmel *a* és *á*-t tartalmazó szótagok után következik be.

10.1.1.2. Hangsúlyos helyzetű nyílt *a*-zás. Hangsúlyos nyílt *a*-zást sem az első, sem az azt követő dokumentumokban nem találtunk. Ez a hangállapot megfelel az *a*-zás ismert fejlődéstörténetének, mely szerint az *o* > *a* változás először a hangsúlytalan szótagokban indult meg (az utolsó szótaggal kezdődően), innen érte el a hangsúlyos szótagot, asszociatív hatásokkal is megtámogatva (l. bővebben: Murádin 1989, Juhász 2011b). – Példák a hangsúlyos *o*-k megmaradására: F-1: *szolgalla-(tamath)thunkath*, *njomurufzagunkath*, *pogannak*, *hoszank*, *Hogj*, *országwnkban*, *szolgalhatnak*; F-2: *Szogatatún/-kath*, *njomorúdad* (5x), *njomorúsfagy*, *hogj*, *fogfzagyj*, *hoúa* (2x), *hofzo*, *magyar orsfagyj*, *Rabszolga*ja.

10.1.2. Labiális *ö*-zés. Ez a tendencia még az *a*-zásnál is erősebb jelenlétet mutat a folyamodványok szövegében, de nemcsak a nyelvtörténetileg megszokott helyen, azaz a zárt *ë* pozíciójában, hanem más, „szabálytalan” hangmegfelelésekben is.

10.1.2.1. A zárt *ë* helyén jelentkező *ö*-zés. Közismert nevén labiális *ö*-zés, amely a nyelvterület számos pontján felbukkan, de nagyobb, összefüggő területeken a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön volt jellemző már az ómagyar korban is.

Hangsúlytalan *ë* helyén: F-1: *Retthönetthös* (2x), *mjnhöth*, *legjön*, *legjön*, *mjndön*; F-2: *folzfögö*, *folzfö-/gö*, *fzögönök*, *mjndön* (2x), *lögjön*, *hanöm* (2x), *Elöthöth* (2x), *kögjölmöfz* (4x), *fzörönbökhöth*.

Hangsúlyos *ë* helyén: F-1: *kögjelmész* (4x), *kogyelmész*, *kögjelmész*, *kögjelmészegeből*, *kögjelmészegeerth*, *kögjelmészegöerth*, *kögjelmészegeth*, *kögjethlwn*, *szögön* (4x), *fzögön* (2x), *szögwn*, *nöm*, *folszegw*; F-2: *folzfögö*, *folzfö-/gö*, *fzögönök*, *lögjön*, *kögjölmöfz* (4x), *mögj* (6x), *nö*, *Rögnalja*szth, *fzörönbökhöth*.

10.1.2.2. A nyílt e helyén jelentkező ö-zés. Mivel az *e* alsó nyelvválású, az *ö* pedig középső, ezért az *e* > *ö* hangváltozás szabálytalannak, illetve ritkának is tekinthető a magyar nyelv-, illetve nyelvjárástörténetben. Azon beszélők és scriptorok nyelvi produkcióiban bukkanhat fel, akik fonémarendszerében meggyengült (vagy felszámolóódott) az *e* – *ë* oppozíció, így az *ö*-zű helyi normára való törekvés átcsaphatott a nyílt *e*-s pozíciókra is. Ha scriptorunk mezősségi háttérű volt, ez könnyen megtörténhetett, mivel Erdélynek ezen a nagytáján – az északkeleti régióhoz hasonlóan – már az ómagyar korban meggyengült a zárt *ë* státusa. Példák: **F-1:** *jfiðn*, *jfiðnnernth* (2x), *jfiðtonnerth* (2x), *jfiðnth*, *jfiðhont*, *jfiðnnek*, *jfiðnthwól*, *Elzthðndejk* (de *Elzthendejk* 2x), *køgjølm-eszegebwól*, *Ehðljysz*; **F-2:** *jsthðn*, *jsthðn*, *Jsthðn*, *jsthonðrth*, *Jsthonhwl*, *køgjølmðfz* (az *ö* többféle jelölésével: 8x), *køgjølmðfz*, *orðfz* 'erős', *ðrðfzðn* 'erősen', *fjlfzðthofzrð* 'fizetésre', *fðjýunk*, *fðjýunkðth*, *Vðfzýug* 'vessük', *jýllyon*, *fzðgðtfzðgðl* 'segítségül', *Elzthðndobðn*, *Elðthðth*, *Ellothðth*, *Thofzthý* 'testi'. Bizonytalan az *e* nyelvválásfoka, de inkább nyílt eredetit tehetünk fel itt is: *mðly*, *mðrth*.

10.1.2.3. Egyéb hangok helyén álló ö-k, õ-k. A nem zárt és nyílt *e*-k helyén álló *ö*, *õ*-k a „rendhagyósági” skála végpontjain helyezkednek el, különösen azon esetekben, ahol az eredeti hang hosszú. – *É* helyén álló *ö*, *õ*-k: **F-1:** *Thekjýnthwðnn*, *Bekðwel*, *køgjølmeszegðerth*; **F-2:** *Ellðgyøk* 'elég jók', *fjlfzðthofzrð* 'fizetésre', *ðfz* 'és' (5x), *afzorth* 'azért', *jsthonðrth* 'istenért', *fzðgðtfzðgðl* 'segítségül' (itt az *-ít* képző nyelvjárási előzményeként *-ít* és *-ét* is rekonstruálható), *fzðrðnchðkðth*, *follzð-/gð* 'felsége', *Konðrgofzønk*. Ide is tartozhatnak a *szegény* szó második szótagjában labialitást tükröző példák, ha nem a zárt *ë*, ha nem az *é* helyén állnak (l. fentebb). (A *uðth* [vót] 'volt' igealakban szereplő *ð* betűnek nem tulajdonítunk *ð* hangértéket: ennek nincs hangtörténeti realitása, tehát az eset a tollhibák kategóriájába sorolható.)

A nyílt *a*-zásnak és a labiális *ö*-zés különböző fokozatainak ugyanazon szövegekben, illetve ugyanazon scriptornál való szokatlan és szabálytalan megjelenésével kapcsolatban a következőket írtam (Juhász 2011b: 193): „Az egyik magyarázat a természetes nyelvjárás-keveredés lehetősége, azaz a szöveget olyan scriptor is írhatta, aki élete során környezetet változtatva két nyelvjárás jellegzetességeit sajátította el. Bár ez sem zárható ki, esetünkben kevésbé tartom valószínűnek. Ha mégis ez történt volna, akkor legkézenfekvőbb az erdélyi, udvarhelyszéki *ö*-zű nyelvjárásnak és a szomszédos mezősséginek a »keveredése«. Nagyobb esélyt adok azonban annak a lehetőségnek, hogy az *ö*-zés nem az erdélyi dialektusok együtthatása révén jelent meg a beadványokban, hanem annak a hivatalnoknak vagy alkalmi segítőnek a nyelvi készletéből származik, aki formába öntötte a szabadult rabok folyamodványát. Ilyenformán az *ö*-zés lehet nyelvjárási háttérű, de nem erdélyi gyökerű, illetőleg lehet regionális irodalmi nyelvi sajátosság is, azaz olyan hangtani jellegzetesség, amely kikerült a saját korában negatívan megítélhető provincializmusok köréből, tehát nem kellett normatív alapon kiiktatni a nyelvhasználatból (vö. Juhász 2007 és az itt közölt szakirodalom).”

10.1.3. Egyéb nyelvjárási magánhangzó-jelenségek. Zömmel egyedi és ritka saját-ságok példái következnek alább.

10.1.3.1. Záródással társult labializáció: F-1: $\ddot{e} > \ddot{o} > \ddot{u}$, $\acute{e} > \acute{o} > \acute{u}$: *kőgyjethlŭn*, *szőgŭn*, *ŭ folszegŭ*, *őrŭkŭ*; F-2: *őrőkŭ*.

10.1.3.2. Nyitódással társult illabializáció: $\ddot{o} > \ddot{e} \sim e$: F-1: *kőnergŭnk*, *kőnergŭnk*, *konergŭnk*, *konergen* (2x). (A *könyergŭnk* második szótagjában az *e* megőrzött régiség is lehet.) F-2: A második dokumentumban a *könyörög* szótő mindkét előfordulásában második szótagi labialitást mutat: *konjorgŭng*, *Konőrgofzŭnk*. Ez összefüggésben állhat ennek a folyamodványnak a valamivel erősebb labializáló jellegével.

10.1.3.3. Egyéb zártság-nyíltságbeli megfelelések: $\ddot{o} - \acute{u}$: F-1: *ŭ 'ő'* (2x), *fŭ 'fő'*; F-2: *ŭ*, de *ú - ó*: F-1: *hofzo* 'hosszú'; F-2: *hofzo* (3x); *i - é*: F-1: *szegetszegŭl*. Toldalék-morfémákban zárt formák: F-1: *kőgyjomeszegebŭl*, *jgajjathŭl* (itt a *-tŭl* rag archaikus nem illeszkedése is figyelemre méltó, de hibás jelölés is lehet); F-2: *úaraszabŭl*, *Banjabŭl*, *Nagy* / *=fzagtagthŭl*, *Vrakthŭl*.

10.2. Mássalhangzó-sajátságok. Ezek közül az explozív *gy*-zést említjük meg, melynek vannak hangkörnyezettől független, illetve asszociatív példái: F-1: *Gjŭtalmath* 'jutalmát', *Gjŭaszj* 'jászi', *egj gjaro* 'járó' (az utóbbit vö. ezzel: *melj jaro*); F-2: *fzarcholgjŭng* 'sarcoljunk', *uargja* 'várja'.

10.3. Ragozás. A formálódó írásbeli normával összefüggő „hiperkorrekt” raghasználat figyelhető meg az F-1 dokumentumban, azaz inessivusi forma illativusi funkcióban: *mehetnek asz mj szőgŭn orszagunkban*, és *mebethnek Bekőwel asz mj orszagunkban*. Erre példát az F-2-ben nem találtunk.

11. Záró gondolatok. Nyelvjárásiág keverék jellegű, az élőnyelv és a középmagyar kor alsóbb szintű hivatalos írásbeliségének a jegyeit is magán viselő nyelvemlékekről van szó, beleértve a korábban csángónak tartott folyamodványt is. (Terjedelmi okokból csak az F-1 és F-2 dokumentumból hoztunk példákat, de a többi 2018-ban közzétett kamarai folyamodvány nyelvi és helyesírási jellemzői is nagyon hasonlóak.) Ezek nagy valószínűséggel egyetlen scriptortól származnak, akinek sem a nevét, sem a státusát, sem a nyelvi életrajzát nem ismerjük. Feltehető, hogy az ország több vidékét bejárta, *a*-zása alapján mezősegi, esetleg moldvai gyökerei is lehettek. *Ő*-zése sok helyen szabálytalan, a bizonytalan normakeresés jeleit mutatja. A mássalhangzóknál megfigyelhető gyengélkedő zöngés–zöngétlen oppozíció, valamint az *sz–z–s* hangok egybefolyó jelölése az írnok többnyelvűségének (leginkább magyar–német kétnyelvűségének) fonetikai tükröződése is lehet. A jövőben érdemes lesz megvizsgálni még a Pozsonyi Kamara korabeli, hasonló tartalmú magyar nyelvű iratait, hogy a többi scriptor mennyiben követett egyedi, és mennyiben a hivatali műhelyre jellemző írásgyakorlatot (pl. helyesírás-hangjelölés, nyelvjárás, formulák, hibatipológia, pragmatikai eszköztár stb.).

4. Egy 16. századi mezőszéki nyelvemlék nyelvjárásáról¹

1. Hegedűs Attila – szerzőtársával, Domokos Györggyel – a Magyar Nyelv 2023/1. számában egy figyelemreméltó dokumentumot tett közzé, a nyelvészeti kritikai kiadás szükséges kelléktárával: bevezetéssel, betűhű átirattal, jegyzetekkel és faksimilével (Domokos–Hegedűs 2023). A magyar nyelvű szöveg 1552-ben készült, és az erdélyi Déva várának leltárát tartalmazza. Közleményemmel, melyben megadom a nyelvemlék olvasatát is, szeretném felhívni a figyelmet a szöveg hangjelölés- és nyelvjárás-történeti értékeire.

2. Mielőtt a szöveget közelebbi nyelvészeti vizsgálat alá venném, idézek néhány fontos információt a Domokos–Hegedűs-féle közlés bevezetőjéből. A várleltár a Castaldo-kódexnek nevezett vegyes tartalmú kolligátum 133r–137v oldalain található. A kódexet a milánói Biblioteca Ambrosiana őrzi G 275 Inf. jelzet alatt.

„A Castaldo-kódex 129 papírra írt, latin, olasz, német, spanyol és magyar nyelvű dokumentum egybekötésével alakult ki. Az iratok 1547 és 1558 között keletkeztek, és mindegyik kapcsolódik valamilyen módon Giovanni Battista Castaldóhoz, a császári csapatok vezéréhez. Castaldo a spanyol hadseregben küzdötte fel magát, s első ízben 1536–37-ben küldték Magyarországra, hogy támogassa I. Ferdinánd császárt (V. Károly fivérét és Jagelló Anna magyar hercegné hitvesét) a magyar trónért folyó véres háborúban, amelyet Ferdinánd Szapolyai János erdélyi vajda, választott király ellen vívott (vö. Senatore 1887, De Caro 1978: 562–566).

A 129 dokumentumból több mint 70 az 1551–52. évi magyarországi és erdélyi eseményekre vonatkozik, amely időszak kiemelkedő jelentőségű volt a régió története szempontjából. 1551. július 19-én következett be a Magyarország és Erdély feletti fennhatóság átruházása a Szapolyai-házzal a római királyra, Habsburg Ferdinándra. Ez az esemény azonnal kiváltotta Szulejmán török szultán reakcióját, aki eddig közvetlenül vagy közvetett úton, adófizetés révén ellenőrzést tudott gyakorolni ezek felett a területek felett. A Habsburg-dinasztia hatalomra lépését követően Szulejmán 1556-ban ismét megszállta Erdélyt, és Szapolyai János fiát, János Zsigmondot tette meg fejedlemmé.

A Castaldo-kódex anyaga teljesen szervetlen módon, esetlegesen van összeállítva és egybekötve, sem kronológiai, sem tipológiai szempontból, a dokumentumok szerzője vagy címzettje szerint sem követ semmilyen logikát. Jelentőségére már többen felhívták a figyelmet: Kovács Zsuzsa készített róla szócikket (2012) a Magyar Művelődéstörté-

1 L. Juhász 2024.

neti Lexikon (MűvLex.) számára, és tartalmát, valamint a benne szereplő személyeket doktori disszertációjában Chiara Maria Carpentieri is elemezte (2013: 30–34). Nem történt meg még eddig annak részletes vizsgálata, hogy a Castaldo-kódexben fellelhető dokumentumok eredeti vagy másolati példányok, esetleg több eredetivel rendelkező iratok vagy hitelesített másolatok. Magának Castaldónak a kézjegyet viseli mintegy húsz irat, ezek nagy része ugyanattól a kéztől származik. A Ferdinánd által aláírt iratok közül többön a bécsi alkancellár, Justus Jonas, valamint Markus Sinckmoser ellenjegyzését is megtaláljuk, más dokumentumokat Oláh Miklós, későbbi esztergomi érsek szignált.” (Domokos–Hegedűs 2023: 122–123.)

3. A várleltár keletkezése is Castaldo tevékenységéhez kapcsolódik, aki az erdélyi várakat a császár részére átvette. A dokumentum latin nyelvű címéből kiderül, hogy az átadó Fánccs János, az átvevő Kapitány György volt. A jegyzéket papírra vető íródeák személyéről közelebbit nem tudunk, de nyelvjárási jegyei alapján helyi ember lehetett, aki a mezősegi régióban szocializálódott (erről lásd alább).

„A felsorolásból úgy tűnik, hogy az egyes tárolásra alkalmas helyszínek bejárásával keletkezett a felsorolás: az »első«, a »másik«, a »harmadik« pincében a bort, a káposztát, húsféléket, gabonaféléket sorolja fel, majd a csekély hadi felszerelést: mozsarakat, puskákat, csigákat, köteleket, dobokat, lakatokat, lőport, golyóbisokát. Végül a konyhai edények, lámpások, gyertyatartók is sorra kerülnek.” (Domokos–Hegedűs 2023: 123–124.)

A következő pontokban megismétlem az egyébként nem hosszú kritikai szövegközlést a lábjegyzetekkel együtt, majd megadom a rekonstruált olvasatot, azaz a kikövetkeztetett hangzó formát. A két interpretációs szint felhasználásával áttekintem a nyelvelmlék hangjelölését, majd a nyelvjárástörténeti megjegyzések következnek.

4. Déva várának leltára (betűhű közlésben)²

Rationale de rebus et victua=| libus In Arce Dewa existen[tibus] | quę tradita sunt ad manus | E[gregii] d[omini] Georgy Capitan per | Joannem Fánccy Anno | 1552. | Az elseo pinczebe[n] wacion tizen | hat hordo bor | Az másik pinczebe[n] wacion tizen=| ket hordo bor es neg hordo | kapazta | Az harmadik pinczebe[n] wacion tizen=| coth hordo bor | Szalanna wacion kilencwen | coth | Soldor³ Nyolcwan negy | Dyžno orya feyewel egetembe | hetwen wacion | Hay wacion harmincz | Olwaztatth hay eotwen pinth | Bwza wagian Nyolczwan | kylencz köbel | Köles wagian kilencz köbel | Kender mag wagian Neg köbel | Lyzth vagian ket szaz es | hwzan ket köbel ||

2 Az Ambr. G 275 inf. kézirat (az ún. Castaldo-kódex) fakszimiléit Federico Gallo, a Biblioteca Ambrosiana igazgatója engedélyével tettük közzé [MNY. 2023: 125–126]. (...) [A fakszimile újraközlésétől itt eltekintünk – J. D.]

3 'sonka', vö. OklSz. sódar, TESz. sódar.

Labra walo wass vagian | eoſh | Eg Rez moſar | Ecyeth vagian Eg hordo | eſ haram
 altag⁴ | Eg nağ cziġa vono hozza | wekan köthel | Eg Algýwhaz walo Nağ | köthel |
 Eg waſſ czyġa | Eg maſa fağgyw | Eg kws Rez dob | Pragay ſzakalaſ⁵ wağan | Negywen
 eoſh | Czethneky⁶ vagian heğh | Neğ Tharazk ketthey | waſſ ketthei Reğ | Pwſka vagian
 Neğ | Eoſhwen Neğ ſo | On Thál vagian Neğ | haram on Thalner | Thizenket darda |
 Eg Nağ waſſ | huſzan eoſh lakath ||

Az feleſo bolthban vagian | eg hordo por | Eſ ſzaz ſyng waſſ | Az alſo boltban wa-
 gian | Nyolciadfél berbencze⁷ | por Thonnana⁸ nagiab | Thizen haram Thonna | por
 | Kws Tharazknak valo golio= | biſ keğh ſzaz eſ wthwen | kilencz | Thizen eg lampas |
 Eg Thonna ſzakalaſnak | valo golyobis vagdalth | waſſ | Onnal öttheth⁹ golyobis az |
 kiſ Tharazknak¹⁰ kilenczwen | öth | Az örög Tharazknak walo | waſſ golyobis neğwen
 | Neğ | Onbol öttheth golyobis ſza= | kalaſnak Neğ zaz | Hozzw darab on huſzan | ky-
 lencz | Eg Thabla eſ ket darab ón | Eg kewes kenkö ||

Pornak walo meğtek | kettheo | Nyolcz kez ýj /arcus/¹¹ | Ket Thonna Nyl | Az alſo
 wdwar haſnal | ket altag liğh | Eg Reğ giertthya tartho | Thizenket wreſſ hordo |
 Hethwen kilencz Jwh ||

5. A nyelvemlék olvasata

Az elſő pincébe[n] vagyon tizen- | hat hordó bor. | Az máſik pincébe[n] vagyon
 tizen- | ké/ét¹² hordó bor éſ négy hordó | kápaſzta. | Az harmadik pincébe[n] vagyon
 | öt hordó bor. | Szalanna vagyon kilencven- | öt, | ſoldor nyolcvannégy, | diſznó orja
 fejével egyetembe | hetven vagyon, | háj vagyon harminc, | olvasztatt háj ötven pint, |
 búza vagyan nyolcvan- | kilenc köbel, | köleſ vagyan kilenc köbel, | kendermag vagyan
 négy | köbel, | liſzt vagyan ké/éſtáz éſ | huſzanké/ét köbel. ||

Lábra való waſſ vagyan | öt, | egy ré/ézmöſár, | ecet vagyan egy hordó | éſ háram
 áltag, | egy nagy cſigavonó, hozzá | vékan/ny köté/ē/el, | egy álgyúhaz való nagy | kö-
 té/ē/el, | egy waſſ cſiġa, | egy mázſa fağgyú, | egy küſ ré/ēz dob, | práġai ſzakálaſ vagyan |
 negyvenöt, | cſetneki vagyan heğh, | négy tarazk: ketteji | waſſ, ketteji reğ, | puſka vagyan
 négy, | ötvennégy ſó, | óntál vagyan négy, | háram óntálnyer, | tizenké/ét dárdá, | egy
 nagy waſſ, | huſzanöt lakat. ||

4 TESz. **átalag** 1395. k. ’hordó, faedény’.

5 Práġai ſzakállas: lőfégyverfajta, vö. SzT. **szakállas ágyú, ſzakállas puſka**.

6 ’Cſetneken gyártott vaſeſköz’, vö. SzT. **cſetneki**. A cſetneki vaſhámorokból orſzáġoſan iſmert va-
 ſáru került ki. Az irat öſzfűġéſrendſzerében itt valóſzínűleg egyfajta lőfégyver meġnevezéſe.

7 Kiſebb (boroſ)hordó, kb. 75 liter űrmértékű, vö. OklSz. **berbence**, TESz. **berbence** 1422. ’kiſ hordó,
 bödön’; MTsz. **berbence** ’hordóſka’, ’nagyobb fajta, tonnaſzámba meğő döbön, bödön’, ’úti tarisz-
 nyaába való túróſ faedény’; PallaſLex. **berbence** vagy **börböñce** ¼ hl.-nél kiſebb boroshordó.

8 TESz. **tonna** 1548: ’hordó’, ’űr- éſ ſúlymértékfajta’, vö. BOGDÁN 1991: 485.

9 ’öntött’.

10 ’egyfajta löveg’, vö. TESz. **tarack**¹.

11 A liſta ſzövegétől kiſſé jobbra írva, *arcus* ’ív, íj’.

12 Az olvasati alternatívákat törtvonallal jelölöm (J. D.).

Az felső boltban vagyan | egy hordó por | és száz sing vass. | Az alsó boltban vagyan | nyolcadfél berbence | por tonnánál nagyab/bb, | tizenháram tonna | por, | küs taraszknak való golyó- | bis kétszáz és ütven- | kilenc, | tizenegy lámpás, | egy tonna szakálasnak | való golyóbis, vagdalt | vass, | ónnal öttet/tt golyóbis az | kis taraszknak kilencven- | öt, | az örög taraszknak való | vass golyóbis negyven- | né/ē[?]gy, | ónból öttet/tt golyóbis sza- | kálasnak négyszáz, | hosszú darab ón huszan- | kilenc, | egy tábla és ké/ēt darab ón, | egy kevé/ē/es kénkő. ||

Pornak való mérték | kettő, | nyolc ké/ēz[i] íj /árkus/ | ké/ēt tonna nyíl. | Az alsó udvarháznál | ké/ēt általag liszt, | egy rēz gyertyatartó, | tizenké/ēt üress hordó, | hetvenkilenc juh. ||

6. A nyelvmélek hangjelölése

A nyelvmélek hangjelölése a vegyes típusba tartozik, azaz megtalálhatók benne a kancelláriai örökség megoldásai (pl. egy betűnek több hangértéke lehet, az alapbetűk mellett megjelennek betűkapcsolatok is sajátos hangok jelölésére), illetve az úgynevezett huszita jellegű, azaz alapjel plusz mellékjel kombinációból alkotott grafémák. (A középmagyar kor helyesírási, hangjelölési törekvéseiről, tendenciáiról l. pl. Korompay 2003.)

6.1. Kvantitatív jelölések

A speciális betűket néhány kivétellel a hangképzés minőségi különbségeinek tükröztetésére használja az írnok, a hanghosszúság kvantitatív jelölésére szerény próbálkozásokat találunk: a mássalhangzóknál betűkettőzésekre van példa: *Szalanna*, *Olwaztatth*, *wass*, *fağgyw*, *kettthey*, *kettthei*, *Thonnanal*, *Thonna*, *Onnal*, *öttbeth*.

A magánhangzóknál külön betűje van az alsó nyelvválású hosszú *ē* hangnak, az „alul melléklejezett, farkas” *ę*: *hęth*, *Ręz* (de *Rez* is), *Nyolciadfél*, *kęth* (de *ket* is). A kétféle hosszú *é* megkülönböztetése – amely egyszerre kvantitatív és kvalitatív (fonológiai alapú) distinkció – tudatos nyelvhasználóra és képzett írnokra vall, viszont vannak következetlenségei is. Az előbb felsorolt példák helyessége tőtani oppozíciókkal igazolható: *bēt* : *betes*, *ręz* : *rezet*, *fěl* : *felek*, *kēt* : *kettes* stb. Ugyanakkor a *nęgy* számnév nem tartozik ebbe a sorozatba, hiszen a tövében nem nyílt *e*-ből származó, hanem zárt *ē* nyúlásából levezethető *é* található: *nęgy* : *nęgyed*. A számos *neg*, *Nęg* előfordulás mellett hapaxként egyetlen *Nęg* írásmód található, így ezt inkább tollhibának tartom. (Hasonlóan ítélem meg a *męrtęk* ’mérték’ szó esetét is: mivel a *tő* és a képző egyes későbbi nyelvjárási példáiban előfordulnak *i*-zű alakok is, olvasatomban *męrtęk* hangalakot rekonstruálok.)

A *két* és *ręz* szavakban megfigyelhető kétféle írásmód miatt a kétféle olvasati lehetőséget folyamatosan érvényesítem, mivel az ingadozásnak az ingadozó ejtés is lehet az oka. Figyelemreméltó, hogy az első fennmaradt ortográfiánkban Dévai Bíró Mátyás szintén megkülönbözteti a kétféle hosszú *é*-t: a középső nyelvválásút *é*-nek, az alsó nyelvválásút *ę*-nek jelölve (Dévai Bíró 1549: 2–4; l. bővebben Melich 1908: 6–24), de ebben a műben is találhatók következetlenségek.

Egyetlen példát találtam a hosszú *ó* mellékjeles tükrözésére: *ón*, egyébként a jelölése nem különbözik a rövid párjától: *hordo*, *Dyzno*, *walo*, *vono*, *so*, *also*, *goljyobis*, *tartho*.

Hasonló a helyzet az *á* jelölésével is: egy kivétellel a rövid fonológiai párja, az *a* jeleníti meg: (*Hay*, *szaz*, *Labra*, *mosar*, *hozza*, *Thalner* stb., l. lentebb is). A kivétel a következő: *Thál*, azaz felbukkan az ékezetes megoldás is, mintegy a jövő helyesírását előrevetítve.

6.2. Példák a mássalhangzók kvalitatív jelölésére

A **zárhangok** jelölése hagyományosan problémamentes: a klasszikus latin betűkészletből építkeznek:

p hang jelölése – *p* betűvel: *pinczebe*[n], *kapazta*, *pint*, *Pragay*, *Pwska*, *lampas*, *por*, *Pornak*.

b hang jelölése – *b* betűvel: *pinczebe*[n], *bor*, *Bwza*, *köbel*, *Labra*, *dob*, *berbencze*, *nagiab*, *goljyobis*, *golyobis*, *Onbol*, *darab*, *Thabla*.

t hang jelölése – *t* betűvel: *tizen hat*, *kapazta*, *altalag*, *Thizenket*, *bolthban*, *męrtęk*, *ket*. – Ide sorolhatjuk a néma *b*-val kiegészült *th* betűkapcsolatokat is: *eo*th, *cö*th, *Lyz*th, *Ecy*eth, *kö*thel, *Czeth*neky, *Tharazk*, *Tharazk*nak, *Eo*thwen, *Thál*, *Thalner*, *Thizenket*, *lakath*, *bol*thban, *Thonna*, *kę*th, *w*thwen, *vag*dalth, *öt*theth, *Heth*wen.

d hang jelölése – *d* betűvel: *hordo*, *Soldor*, *Dyzno*, *dob*, *darda*, *Nyolciadfél*, *vag*-dalth, *darab*, *wdwar*.

k hang jelölése – *k* betűvel: *masik*, *ket*, *kapazta*, *kilencwen*, *kylencz*, *köbel*, *Köles*, *Kender*, *wekan kö*thel, *kws*, *Tharazk*, *ket*they, *Pwska*, *szakalas*, *Czeth*neky, *Thizenket*, *lakath*, *ket*theo.

k hang jelölése – *c* betűvel: *arcus*. A *k* hangot végig *k* betűvel jelöli a nyelvemlék, kivétel csupán ez az egy van. Ennek oka nyilván az, hogy az íródeák idegen szóként értékeli az *árkus*-t, és ennek megfelelően az eredeti latin írásmódot érvényesíti.

g hang jelölése – *g* betűvel: *mag*, *altalag*, *cziga*, *Pragay*, *syng*, *vag*dalth, *golyobis*, *örög*.

A **nazálisok**nál is hasonló a helyzet, azzal a kiegészítéssel, hogy a palatális *ny* jelölése a kancelláriai mintát követi, betűkapcsolatot alkalmazva.

m hang jelölése – *m* betűvel: *masik*, *harmadik*, *egetembe*, *mag*, *harmincz*, *haram*, *masa*, *lampas*, *męrtęk*.

n hang jelölése – *n* betűvel: *wagion*, *vagian*, *tizen*, *kilencwen*, *Nyolcwan*, *hwzan*, *Negywen*, *Czeth*neky, *Nég*, *On*, *bol*thban, *syng*, *berbencze*, *nagiab*, *Tharazk*nak, *w*thwen *kilencz*, *ken*kő, *Heth*wen. Az *n*-t ligatúra is kiválthatja: *pinczebe*[n].

ny hang jelölése – *ny* betűvel: *Nyolcwan*, *Nyolciadfél*, *Nyolcz*. – Bizonytalan a *wekan* 'vékony' szó olvasata: az utolsó hang *ny* és *n* is lehet. Ha az előbbivel számolunk, akkor a kancelláriai helyesírás legegyszerűbb megoldását látjuk, mely szerint a palatális jegy jelölése elmarad: a speciális hang a „szomszédos” konsonáns egyszerű betűjének kölcsönvételével jelenik meg.

A **spiránsoknál** bonyolódik a kép:

sz hang jelölése – *sz* betűkapcsolattal: **Szalanna, szakalas, szakalasnak, huszan, szaz** (de l. lentebb *zaz* is).

sz hang jelölése – *z* betűkölcsonnével: **kapazta, Dyžno, Olwaztatth, Lyzth, hwzan, Tharazk, Tharazknak, Hozzw, zaz** (de l. fentebb *szaz* is). – A két megoldás közül a betűkölcsonnével a régebbi, de a betűkapcsolás (digráf) is már megerősödőben van a 16. század 2. felében.

z hang jelölése – *z* betűvel: **Az, tizen, Thizen, Bwza, szaz, Rez, hozza, haznal.**

s hang jelölése – *s* betűvel: **elseo, masik, es, Soldor, Köles, wass, Pwska, so, felseo, syng, also, Kws, kis, lampas, szakalasnak, golyobis, kewes, arcus, also.**

zs hang jelölése – *s* betűvel: **mosar, masa.**

j hang jelölése – *y* betűvel: **orya feyewel, Hay, hay.**

j hang jelölése – *j* betűvel: **jj.** – Bár a *j* hang kevésszer fordul elő a szövegben, a négy ipszilonos megoldás megfelel az ómagyarból eredő hagyománynak, az egy *j*-s előfordulás viszont már a középmagyar gyakorlat felé mutat.

h hang jelölése – *h* betűvel: **hat hordo, harmadik, hetwen, Hay, hwzan, heth, haram, Hozzw, haznal, Hethwen, Jwh.**

Az **affrikáták** jelölése igen változatos: mind a kancelláriai, mind a mellékjeles megoldások megfigyelhetők, akár ugyanazon szavakban is.

c hang jelölése – *c* betűvel: **kilencwen, Nyolcwan.** – Ritka megoldás. Mindkét idézett példa megtalálható a tipikusabb *cz*-s betűkapcsolattal is.

c hang jelölése – *cz* betűkapcsolattal: **pinczebe[n], harmincz, Nyolczwan kylencz, kilencz, berbencze, kilenczwen.**

c hang jelölése – *ci* betűkapcsolattal: **Nyolciadfél.**

c hang jelölése – *cy* betűkapcsolattal: **Ecyeth.**

cs hang jelölése – *cz* betűkapcsolattal: **czyga, cziga, Czethneky.**

ty hang jelölése – *tty* betűkapcsolattal: **giertthya.**

gy hang jelölése – *gy* betűkapcsolattal: **negy, Negywen.**

gy hang jelölése – *gj* betűkapcsolattal: **Algjwhaz.**

gy hang jelölése – *gi* betűkapcsolattal: **wagion, vagion, wagian, vagian, nagiab, giertthya.**

gy hang jelölése – mellékjeles *g* betűvel: **wagon, wagan, Eg, eg, nag, Nag, Neg, negwen.** – A hosszú *ggy* hang jelölésében is megfigyelhető a betűkettőzéssel és betűkapcsolattal kombinálva: **faágyw.**

A **likvidák** jelölése:

l hang jelölése – *l* betűvel: **elseo, Szalanna, kilencwen, Soldor, Nyolcwan, Olwaztatth, kylencz köbel, kilencz, Köles, Lyzth, Labra walo, altalag, köthel, Algjwhaz, szakalas, Thalner, lakath, felseo bolthban, also, Nyolciadfél, Thonnanal, lampas, szakalasnak valo, vagdalh, Onnal, kilenczwen, Thabla, Nyolcz, Nyl, haznal, lizth.**

ly hang jelölése – *ly* betűkapcsolattal: **golyobis.**

ly hang jelölése – *lj* betűkapcsolattal: goljyobis.

ly hang jelölése – *li* betűkapcsolattal: golio=| bis. – A palatális likvida (*ly*) jelölése a betűkapcsolatos megoldásokkal kancelláriai hagyományokat követ, jöllehet más hangoknál (pl. *ē, ó, gy*) szórványosan már felbukkannak mellékjeles betűk.

Az **alveoláris tremuláns** jelölése:

Az *r* hang jelölése – *r* betűvel: hordo bor, harmadik, Soldor, orya, harmincz, Kender, Labra, Rez mosar, haram, Pragay, Tharazk, darda, por, berbencze, örög, darab, męrtęk, wdwar, giertthya tartho, wress hordo.

6.3. Példák a magánhangzók kvalitatív jelölésére

Az alternatívákat nem tartalmazó „hang – betű” megfelelésekre meglegszem néhány példa idézésével, utána a „stb.”-vel jelzem, hogy további példák is vannak. (Bár az eredeti hang- és fonémakészletben – megjósolhatatlan arányban – jelen lehetett a zárt *ē* is, ennek jelölésére a nyelvemlék írnoka nem tesz kísérletet.)

6.3.1. Magas magánhangzók

i hang jelölése – *i* betűvel: pinczebe[n], tizen, masik, pinth, cziga, ketthei, goljyobis, lizth, kilencz.

i hang jelölése – *y* betűvel: Dyžno, kylencz Pragay, ketthey, syng, Czethneky, Nyl.

e hang jelölése – *e* betűvel: elseo pinczebe[n], tizen stb.

ü hang jelölése – *w* betűvel: kws.

ü hang jelölése – *ü* betűvel: Kws, wthwen, wress.

ö/ø hang jelölése – *ö* betűvel: köbel, Köles, köthel, ötheth, öth, örög; kenkö.

ö/ø hang jelölése – *eo* betűkapcsolattal: eoth, eotwen, Eothwen; elseo, felseo, kett-heo.

ö hang jelölése – *eö* betűkapcsolattal: eöth.

6.3.2. Mély magánhangzók

u/ú hang jelölése – *w* betűvel: hwzan, Pwska, wdwar; Bwza, Algýwhaz, fágygw, Hozzw.

u hang jelölése – *u* betűvel: arcus. – Az *u* hang megszokott jelölője a *w* betű, de az írrok nyilván idegen szóként értékeli az *árkus*-t, és ennek megfelelően az eredeti latin írásmódot érvényesíti (l. feljebb a *k* jelölésmódjánál is).

o/ó hang jelölése – *o* betűvel: bor, wagion, Soldor, Nyolcz stb.; walo, vono, Dyžno, also stb.

a/á hang jelölése – *a* betűvel: wagion, hat, harmadik, Szalanna, Nyolcwan, mag stb.; Hay, szaz, Labra, mosar, hozza, Thalner stb.

7. Nyelvjárás-történeti megfigyelések

7.1. A lokalizálásról

Ahogy írásom elején megelőlegeztem, a várleltárat nyelvjárástörténetileg az erdélyi Mezőséghez kötöm. A kijelentést a szövegben található regionalizmusokra alapozom, amelyek jelentős része ma is megtalálható a vidék népnyelvében. Véleményem szerint a dokumentum lejegyzője a régióhoz köthető ember volt, aki bár láthatólag művelt

és gyakorlott írnok volt, csak korlátozott mértékben fogta vissza az anyanyelvjárását. Érdekes tehát a szövegből kinyerhető regionális sajátosságokat összevetni az ide lokalizálható 20. századi élőnyelvi adatokkal.

Déva és környéke a mezőszégi nyelvjárási régió délnyugati szomszédságában található. Mára már nyelvszigetté vált, de hasonló dialektális jegyeket mutat, mint pl. a közeli Lozsád, amely szintén nyelv(járás)sziget, és jól képviseli a Mezőség Maros–Küküllő vidéki alcsoportját (lásd a Romániai magyar nyelvjárások atlasza [RMNyA.] R: 2 kutatópontját). A mezőszégi nyelvjárási régió tömör leírását magam is elvégeztem a Magyar dialektológia c. kézikönyvben, ott a főbb jellemzők megtalálhatók (Juhász 2001: 296–302). Déván és Lozsádon személyesen is jártam az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének hallgatóival és munkatársaival.

7.2. Hangtani jellemzők

A **fonémakészlet** tekintetében jól azonosítható két fonématöbbslet (a mai köznyelvvél összehasonlítva): a mássalhangzóknál a palatális *ly*: *golyobis*, *goljőbis*, *golio*=|bis, a magánhangzóknál az alsó nyelvállású, hosszú *ē*: *hēth*, *Rēz*, *Nyolciadfēl*, *kēth*. A zárt *ē* meglétére és megerhelésére nincs közvetlen bizonyítékunk, csak azt valószínűsíthetjük, hogy részt vett a középső nyelvállású magánhangzókat érintő, több évszázadot átívelő *ē* → *e*, *o* → *a*, *ö* → *æ*, *e* nyíltabbá válási folyamatban. A 20. századra ez a változás a Maros–Küküllő vidéki nyelvjárásban a „klasszikus” zárt *ē* feloldódásához vezetett: annak a helyén a nyílt *e* valamelyik hangszínvariánsa bukkan fel¹³, illetve bizonyos zárt *ē*-k új helyen jelenhetnek meg¹⁴. A hosszú *ē*-nek a fentiekől eltérő két előfordulását szabálytalannak ítéltam, mivel történetileg, etimológiailag a zárt *ē*-k helyén jelentkeznek: *Nēg*, *mērtēk*, de azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a nyúlás már nem a zárt *ē*-t, hanem az időközben nyíltabbá vált *e*-t érte el. Az *é2* funkciójú hosszú *ē* fonéma a 20. századra eltűnt a mezőszégi nyelvjárásból, az *ly* fonémára még vannak 20. századi példák (az RMNyA. R: 2, Lozsád kutatópontjáról néhány adattal szemléltetve, csak a címszóra utalva): *vályogos* (16.), *gerendely* (76.), *saroglya* (109.), *tengely* (111.), *persely* (129.), *polyva* (236.), *petrezselyem* (265.), *pehely* (420.), *pikkely* (797.); stb.

A **fonémagyakorlás** tekintetében megjegyzendő, hogy a nyelvemlék nem tartalmaz zárt *í*-zést, ahogy a Mezőség északi része igen, viszont jelen van az egész régióra jellemző nyílt *a*-zás: *kapazta*, *Szalanna*, *Olwaztatth*, *hwzan*, *huszan* (2x), *haram* (2x),

13 Példaként az RMNyA. Dévához legközelebb elhelyezkedő kutatópontjáról, a Maros menti Lozsádról (R: 2) hozunk néhány adatot. Összehasonlítási alapként idézzük az atlasz szomszédos, de a bukovinai székelység nyelvjárását mutató nyelvjárászsíget, Csernakeresztúr (R: 1) szavait, amelyek mutatják a zárt *ē*-zés székely régióra jellemző megoldásait. *begy* (425.): *begy* (R: 2) – *bēgy* (R: 1), *meggy* (354.): *meGgy* (R: 2) – *mēggy* (R: 1), *egy* (3106.): *eggy* (R: 2) – *ēGGy* (R: 1), *egyed* (1879.): *edd* (R: 2) – *ēdd* (R: 2), *egyk* (1880.): *egyk* (R: 2) – *ēgyk* (R: 1) – *csengő* (593.): *csengetyü* (R: 2) – *csēngettyü* (R: 1), *bendő* (621.): *bendő* (R: 2) – *bēndő* (R: 1), *egyenes* (918.): *egyenes* (R: 2) – *ēgyenes* (R: 1), *éhes* (1882.): *ches* (R: 2) – *ēhēs* (R: 1).

14 Egy példa a zárt *ē* szokatlan megjelenésére a mezőszégi Lozsádon: *cseresznye* (355.): *cserēsnyē* (R: 2, az aláhúzás a második szótagi hangsúly jele) – *cšērēsnyē* (R: 1).

wekan, Algÿwhaz, nagiab. Ezek mind hangsúlytalan szótagban jelentkeznek, a hangsúlyosban megmaradnak az *o*-k: Olwzatth, bor (3x), hordo (4x), Nyolcwan (2x), Nyolciadfel, orya, mosar, vono, hozza, dob, boltban (2x), por (2x), golyobis (4x), Hozzw, Thonna (3x). Külön figyelemre méltó a *vagyon* és a *vagyan* igealakok váltakozása: az írások az előbbit feltehetően az alakulóban levő írásos normához közelebb állónak tekintik, mert a leltár elején még ahhoz igazodik, de a szövegben előrehaladva átengedi a teret a nyelvjárási formának. Az adatok sorrendje ez: *wagion*, *vagion*, *wágon*, *wagion*, *wagion*, *vagion*; *wagian*, *wagian*, *vagian* (7x), *wagian*. (A mezőszégi *a*-zás rendszeréről, ill. rendszertörténeti beágyazódásáról l. Murádin 1989, Juhász 2011.)

A mezőszégi *a*-zásra Benkő Loránd is kitér Magyar nyelvjárástörténetében: „A XVI. század elejénél valószínűleg nem korábbi időben az erdélyi Mezőség közepének magyarlakta vidékein (...) *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat indult meg. E hangváltozás hasonulások eredetű: a nyíltabbá válás *á*-t vagy *a*-t tartalmazó szótagok utáni szótagban kezdődött: *látom* > *látam*, *vagyok* > *vagyak* stb. Ezt a nyelvi állapotot tükrözi az az 1572-ben Körtvélyfáján (Marosszék) kelt levél, amely – néhány szórványos XVI. századi adatot nem számítva – a mezőszégi *a*-zásnak eddig legkorábbi emléke: *Nogjfağad, poranczalattiat, tartazo, paranczialattia, uasarnapā, Nogjfağadnak*. A jelenség nyelvi és területi köre a továbbiakban egyre bővült: a XVIII. század végén az *a*-zás már minden hangsúlytalan szótagú *o* helyén érvényesült, s a Mezőség legnagyobb részén megvolt. Az *a*-zás legerősebb foka: a hangsúlyos *o*-k *a*-vá válása – úgy látszik – viszonylag fiatal fejlődmény, bár ma már az *a*-zó terület déli–délkeleti részeire mindenütt jellemző: *sak, jabb, bagár, kavász, baland, dalag, trambita, barul, bakréta* stb.” (Benkő 1957: 90).

Az elmondottakra reflektálva a következőket írhatjuk: A dévai várlajstrom húsz évvel korábban íródott, mint a körtvélyfájai levél, és az *a*-zás fejlettebb fokát mutatja, mivel immár nemcsak az *a*, *á*-t tartalmazó szótagok után mutat *o* > *a* nyíltabbá válást, hanem egyéb hangsúlytalan szótagokban is: *buszan, vékan(y), álgyúhaz*. Ami a változások kronológiáját illeti: valószínűnek tartom, hogy hamarabb indult el, mint a 16. század eleje. Ennek bizonyításához persze nyelvtörténeti adatok is szükségesek. A gond az, hogy a magyar nyelvű levélírás a 15. század végén indul meg, és még a Mohács előtti években is kevés termést hoz, nagy területi szórással. (A Dunántúl például sokkal kedvezőbb helyzetben van, mint Erdély, bár a Szabó T. Attila gyűjtéséből összeállt Erdélyi szótörténeti tár – amely zömmel a hivatali írásbeliségből merít – még sok értékes adatot szolgáltat, akár levéltári kutatás nélkül is.) Az újkori területi-nyelvjárási megoszlásra szerencsére már bőseges és megbízható forrást nyújt A romániai magyar nyelvjárások atlasza és Murádin László idevágó tanulmányai.

A középső nyelvállású rövid magánhangzók nyíltabbá válási folyamatába csatlakozik az *ö* → *e* váltás is, amely szintén a hangsúlytalan szótagban érvényesül: *köbel* (3x), *ötheth* (2x). További példák a hangsúlyos *ö* megmaradására (az előző kettőn kívül): *eoth*, *eotwen*, *köthel* stb. Az *ötven* szónak van egy ellenkező irányú, hangsúlyos zártszóvá válásra utaló példája is: *wthwen*. A hangsúlyos szótagi *ö* progresszív labializáló

hatására utal az örög szóalak, amely ugyancsak a régió sajátos jellemzői közé sorolható, vö. 1596: *eoreog* (SzT. 10: 185), 1628: *eóreógh* (uo. 183), 1687: *Eörögh* (uo.), 1714: *örög* (uo.); stb. (A mezőszéki *e/ö* hangviszonyról l. Murádin 1986.)

Egyéb **ritka hangmegfelelések**: szóvégi *s* megnyúlása: *wass*, *wress*, *i* > *ü* labializáció: *kws*, *Kw̥s*.

7.3. Néhány alaktani jelenség: A birtokos személyjel E/3. alakjában zártabb *-(j)i* alternáns jelenik meg: *ketthey*, *ketthei*, rag előtt azonban marad a középső nyelvvállású forma: *feyewel*. A létige E/3. alakja a régies *vagyon*: *wagion*, *vagian*. A belviszonyrag tipikusan *-ban/-ben* alakú: *pinczebe[n]* (ligatúrással), *bolthban*, *boltban*, de van adat a rövidült formára is: *égetembe* 'égyetemben; együtt'.

7.4. A szókészleti specialitások zöme nemcsak területi, hanem szaknyelvi dimenzióban is értelmezendő, ugyanakkor szociális ismertségük nehezen mérhető fel (jelentésüket l. a lábjegyzetekben): *altalag*, *Pragay szakalás*, *Czethneky*, *syng*, *berbencze*, *Thonna*, *arcus*. Ezek további dimenzionális nyelvészeti vizsgálatot kívánnak. A *Soldor* 'sonka' feltehetőleg az erdélyi szászból került be a helyi nyelvjárások szókincsébe.

8. Zárásul. Bár a scriptor nevét az eddigi vizsgálatok nem fedték fel, a Balassi és Apáczai nyelvjárásáról szóló részfejezetekkel szemben a személyre utalás helyett inkább a nyelvemlék sajátosságairól beszéltünk. Ha azonban meggyőző volt az érvelésünk, a kibontakozó kép egyszerre mutatja meg egy 16. századi középszintű hivatalnok frástudását, nyelvi és tárgyi műveltségét, „idiolektusát” és az erdélyi Mezőségnek az élőnyelvből át-sugárzó nyelvjárását. Bizonyos jelenségek a korábbi szakirodalom ismereteihez képest új kronológiai értékelést is kívánnak. A szélesebb körű elemzéshez az Erdélyi magyar szótörténeti tár további vállatása is haszonnal kecsegtet.

IX. ZÁRÓ GONDOLATOK

Ami a jövőt illeti: úgy gondolom, érdemes folytatni az esettanulmányok írását minden jelzett részterületen (pl. a 15. század világi nyelvhasználatának vagy a 16. századi formálódó irodalmi nyelv forrásainak kutatásában, Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Károli Gáspár stb. nyelvjárási „arculatának” megrajzolásában). Időszerű lenne egy új nyelvjárás-történeti kézikönyv elkészítése is, amely Benkő Loránd 1957-es egyetemi tankönyvét felváltva elsősorban a felsőoktatást szolgálná, különös tekintettel az MA és a doktori képzésre (vö. Juhász 2017). Nagy fantáziát látok a történeti hely- és személy-névanyag térképi ábrázolását követően onomasztikai jellegzetességek elemzésében, vagy a nevek által hordozott, de nem föltétlenül névspecifikus sajátságok analízisében. Sok lehetőséget rejt a kisebb diakrón távlatokat átfogó, de a változások szempontjából kiemelt korszakok nyelvatlaszainak valóságos időbeli összehasonlítása (pl. az MNyA. és ÚMNyA. fél évszázados intervallumban elmozduló nyelvjárási változói vagy a moldvai magyar nyelvatlasz anyagának követéses vizsgálata). Kiaknázatlan lehetőségek vannak a néprajzi atlaszaink terminológiai lapjaiban is, amelyek főleg a nyelvjárási lexika táji megoszlását tükrözik látványosan. Ebben – remélhetőleg – számíthatunk a néprajzos kutatók segítségére is.

X. IRODALOM

- Egriné Abaffy Erzsébet 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Abaffy Erzsébet 1968. *Dunántúli missilisek a XVI. századból*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 121. Budapest.
- Abaffy Erzsébet 1969. *XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról*. Nyelvtudományi Értekezések 62. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1991a. Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–393.
- E. Abaffy Erzsébet 1991b. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 1991c. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet 1992a. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 184–238.
- E. Abaffy Erzsébet 1992b. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 120–183.
- E. Abaffy Erzsébet 2003a. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 301–351, 598–609, 710–718.
- E. Abaffy Erzsébet 2003b. Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ie* kettőshangzó történetéhez. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 483–485.
- Apáczai Csere János, *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1977.
- Aydemir, Hakan 1999. A *hurok* és török háttere: *Magyar Nyelv* 95: 425–433.
- Aydemir, Hakan 2002. Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 98: 198–211.
- Balassi Bálint 1572. *Betegh lelkeknek valo fwues kertecjike (...) Melljet Giarmathj Balasj Balint forditot Nemetből Magiarra az ő szerelmes szwlejnnek haborusagokban valo vigasztalására. Cracoban. (...) 1572. eztendőben*. Bibliotheca Hungarica An-

- tiqua XXXIX. (Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.)
- BalassiSz. = Jakab László – Bölcskei András, *Balassi-szótár*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. KLTE, Debrecen, 2000.
- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárászige. In: Kiss szerk. 2001: 316–324.
- Balogh Lajos 2004. A kettőshangzók fonológiai státusza a kárpátaljai Dercen nyelvjárásában. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 192–194.
- Balogh Lajos – Király Lajos 1976. *Állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bán Imre 1958. *Apáczai Csere János*. Budapest. (Reprint kiadása: 2003 [2004], Akadémiai Kiadó, Budapest.)
- Bárczi Géza 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- Bárczi Géza 1954. A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 59–87.
- Bárczi Géza 1964. A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai. *Magyar Nyelv* 60: 3–14.
- Bárczi Géza 1966. A magyar irodalmi nyelv kialakulása. *Magyar Nyelvjárások* 12: 3–21.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 95–180.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1990. *A magyar igeragozás története*. Nyelvtudományi Értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárh M. János 2010. *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Bárh M. János 2018a. *Névöldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Bárh M. János 2018b. A Nagykunság nyelvjárása a 21. század elején. Esettanulmány Túrkeve nyelvhasználatáról. In: Örsi Julianna szerk., *A Nagykunság földje és népe. The Land and the People of Great Cumania*. Túrkevei Kulturális Egyesület – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve–Szolnok, 148–155.

- Bauko János 2008. A szlovákiai magyarok ragadványnév-használatáról. In: *VI. Névt-Konf.* 319–326.
- Bauko János 2009. *Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben.* (Négy szlovákiai magyar település ragadványnévrendszere). Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Nyitra–Budapest.
- Bellmann, Günter 1986. Zweidimensionale Dialektologie. In: Günter Bellmann Hrsg., *Beiträge zur Dialektologie am Mittelrhein.* Stuttgart, 1–55.
- Bellmann, Günter 1997. Zur Technik und Aussagefähigkeit zweidimensionaler Dialekterhebung und Dialektkartographie am Beispiel des Mittelrheinischen Sprachatlases. In: G. Stickel Hrsg., *Varietäten des Deutschen.* Berlin – New York, 271–290.
- Bellmann, Günter – Herrgen, Joachim – Schmidt, Jürgen Erich 1994–2002. *Mittelrheinischer Sprachatlas* 1–5. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Benda Kálmán szerk. 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. I.* Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Benkő Loránd 1952. Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 37–62.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1960a. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1960b. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: *I. Névt-Kongr.* 132–135.
- Benkő Loránd 1961. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- Benkő Loránd 1967a. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 24: 29–48.
- Benkő Loránd 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- Benkő Loránd 1967c. Nyelvtörténet és mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 41–67.
- Benkő Loránd 1975/1999. „Nem halok meg addig...”. In: ugyanő, *Nemzet és anyanyelve.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 229–243.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.

- Benkő Loránd 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 188. Budapest.
- Benkő Loránd 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: Kovács László, Veszprémy László szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai.* Balassi Kiadó, Budapest, 221–247.
- Benkő Loránd 1998a. *Név és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1998b. Anonymus beszélő személynevei. In: Benkő 1998a: 28–39.
- Benkő Loránd 1998c. Anonymus „kunjainak” személynévei. In: Benkő 1998a: 40–57.
- Benkő Loránd 1999. Anonymus ö-zéséről. In: Kugler Nóra, Lengyel Klára szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 63–66.
- Benkő Loránd 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok 29. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Benkő Loránd 2003. Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: ugyanő, *Beszélnek a múlt nevei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 151–160.
- Benkő Loránd 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd – Lőrincze Lajos 1951. *Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817–1949.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benő Attila – Guti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András szerk. 2017. *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) három szimpóziumának előadásai.* Termini Egyesület, Törökbálint.
- Bereczki Gábor 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Universitas Kiadó, Budapest.
- Berlász Jenő 1972. Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–1971.* OSZK, Budapest, 1973. 109–173.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei.* Szerk. Pesti János. Baranya Megyei Levéltár, 1–2. Pécs, 1982.
- Bock, Michael 1562. *Würtzgärtlin Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden, Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen, erquicket, vnd gelabt werden mögen. (...) Durch Michaelen Bock. M. D. LXII.* (Átírásban közölte Eckhardt Sándor: BÖM. 2: 7–56.)
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. *Magyar Nyelv* 104: 335–351.

- Borsos Balázs 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében*. I–II. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.
- BÖM. = *Balassi Bálint összes művei*. I–II. Összeállította Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951–1955.
- Bright, William (Editor in Chief) 1992. *International Encyclopedia of Linguistics*. Volume 1. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Bura László 1986. *A moldvai csángó nyelvjárás a-zása*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 28. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Chambers, Jack – Trudgill, Peter 1980. *Dialectology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Csánki = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913. 4. [Csánki Dezső művének folytatása gyanánt] Fekete Nagy Antal, *Trencsén vármegye*. MTA, Budapest, 1941.
- Cser András 2000. *A történeti nyelvészet alapvonalai*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- CsnSz. = Kázmér Miklós, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- Debus, Friedhelm 1958. Die deutschen Bezeichnungen für die Heiratsverwandschaft. *Deutsche Wortforschung* 33: 1–116.
- Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1959. *A XVI. századi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *Magyar Nyelv* 56: 21–31.
- Deme László – Imre Samu szerk. 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DialHb. = Besch, Werner et alii Hrsg. 1982–1983. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Erster Halbband 1982. Zweiter Halbband 1983. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. 1. 1000–1130*. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Eckhardt Sándor 1943/1972: Balassi Bálint nyelve és írása. In: ugyanő, *Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 324–336. (Első közlés: *Magyar Nyelv* 39: 89–99.)

- Eckhardt Sándor 1954/1972. *A Füves Kertecske*. In: ugyanő, *Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 351–376. (Első közlés: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954: 373–385.)
- EHA. = Szabó T. Attila *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése* 1–11. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2001–2010.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Farkas Ferenc 1981. Ragadványnévgyűjtés a Jászságban. In: *III. NévtKonf.* 73–74.
- Farkas Tamás 2014. Dimenzionális szemlélet a névkutatásban: Általános kérdések és a családnévkutatás példája. *Névtani Értesítő* 36: 9–22.
- Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála szerk. 2014. *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben: A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár.
- Fazekas Tiborc 1977. *Történeti és nyelvi adalékok a bukovinai nyelvjárás eredetének meghatározásához*. Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE BTK. (Kézirat.)
- Fehér Krisztina 2009. Dialektális jelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba, 85–96.
- Fehértói Katalin 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- N. Fodor János 2012. A magyar magánhangzórendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
- N. Fodor János 2014a. Név földrajz és etimológia: Mutatvány a Történeti magyar családnévátlasz lexikális térképlapjaiból. *Magyar Nyelvőr* 138: 451–460.
- N. Fodor János 2014b. A történeti személynév földrajz mint a nyelv földrajz egyik kutatási területe I. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. Fodor János 2014–2022. *Történeti magyar családnévátlasz*. www.csaladnevatasz.hu

- N. Fodor János – F. Lánicz Éva 2011. A Történeti magyar családnévatalasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.
- FNESz. = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Fülöp László 1990. *A Somogy megyei Vízmente személynevei 1772–1900*. Magyar Névtani Dolgozatok 86. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest.
- Gálffy Mózes 1956. A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Bárczi Géza és Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 446–453.
- B. Gergely Piroska 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- B. Gergely Piroska 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 108. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Gergely Piroska 2005. *Kalotaszeg magyar kereszt- és becenevei*. Magyar Névtani Értekezések 1. ELTE, Budapest–Miskolc.
- Gluth, Klaus – Lompa, Marion – Smolka, Hans-Henning 1982. Verfahren dialektologischer Karteninterpretation und ihre Reichweite. In: *DialHb*. 1: 485–500.
- Goossens, Jan 1966. *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Goossens, Jan 1977. *Deutsche Dialektologie*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Guttmann Miklós – Köbölkuti Katalin 1987. *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 182., Budapest.
- Györffy, TörtFöldr. = Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- Györffy György 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- Györffy György 1984. A magyarok megtelepedése. In: Székely György főszerk., *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar őstörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 605–634.
- Hajdú Mihály 1970. *Az élő becézőnevek és a becézőnév-rendszer*. In: II. NévtKonf. 164–167.
- Hajdú Mihály 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1973. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Andrea 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. PhD-disszertáció, Budapest.
- Hegedűs Attila 1989: Sulyok Balázs kötelezővénye Pethő Mihálynak. *Magyar Nyelv* 85: 509–510.
- Hegedűs Attila 1994. Balassi nyelvjárása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/5–6: 682–687.
- Hegedűs Attila 1998. Kutatási beszámoló egy nyelvátasz-előtanulmányról. In: *III. Dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.* Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely, 139–143.
- Hegedűs Attila 2002. Székelyudvarhely nyelvjárásának változása (XVI. század vége – XX. század közepe). In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc, 60–64.
- Hegedűs Attila 2003. Marginális megjegyzések. Ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 211–215.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 7. Piliscsaba.
- Hegedűs Attila 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. 2005. április 21–22.* Szerk. Büky László és Forgács Tamás. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 53–57.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos szerk. 1991. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Herman József 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.
- Herrgen, Joachim 1994. Kontrastive Dialektkartographie. In: K. Mattheier, P. Wiesinger Hrsg., *Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen*. Tübingen, 131–147.
- Hoffmann István 2003. *Patak*. In: Hajdú Mihály, Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 664–673.
- Hoffmann István – Juhász Dezső szerk. 2007. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás: Az [!] VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Deb-*

- recen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai. III. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest–Debrecen.
- Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk. 2002. *Hungarológia és dimenziális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.* Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä.
- Horger Antal 1926. A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. In: *Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára. Írták tanítványai, barátai és tisztelői.* Szeged, 179–188.
- Horger Antal 1931. *A magyar igeragozás története.* Szeged.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások.* Kókai, Budapest.
- Hönig, Hans 1958. Deutsche Getreidebezeichnungen in europäischen Bezügen semasiologisch und onomasiologisch untersucht. *Deutsche Wortforschung* 33: 117–190.
- Hutterer Miklós 1963. Nyelvöldrajz és dialektológia. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 143–59.
- Imre Samu 1969. A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 67: 108–116.
- Imre Samu 1971a. Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- Imre Samu 1971b. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu 1972. Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8. *Nyelv és társadalom.* Szerk. Telegi Zsigmond és Szépe György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 85–104.
- Imre Samu 1981. Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezésének típusai. *Magyar Nyelv* 77: 1–20.
- Imre Samu 1985. Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője: *Magyar Nyelv* 81: 87–93.
- Imre Samu 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Jakubovich Emil 1918. Csángó folyamodvány 1585-ből. In: *Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai.* Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája. Budapest, 121–122.
- Janitsek Jenő 1993. *Bardócszék hely- és családnevei.* Magyar Névtani Dolgozatok 118. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége, Budapest.

- Janitsek Jenő 2004. *Miklósvárszék történeti és jelenkori hely- és családnevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 188. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- Janitsek Jenő 2008. *A háromszéki Székföld jelenkori és történeti hely- és családnevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 201. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Név-
kutató Munkaközössége, Budapest.
- JSzA. = Penavin Olga – Matijevics Lajos, *A jugoszláviai székely telepek nyelvatlasza*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1987.
- Juhász Dezső 1982a. A nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. VEAB, Veszprém, 135–136.
- Juhász Dezső 1982b. A néprajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. VEAB, Veszprém, 209–212.
- Juhász Dezső 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1990a. A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján. In: Jakab László szerk., *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 3/A: Linguistica*. KLTE, Debrecen, 245–250.
- Juhász Dezső 1990b. Szolnok megye néprajzi atlaszának dialektológiai tanulságaiból. In: Szabó Géza szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion: Szombathely, 1987. augusztus 24–26*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 69–78.
- Juhász Dezső 1993a. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- Juhász Dezső 1993b. *Kur, kür, kör, ker* – és ami köröttük van. *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 153–159.
- Juhász Dezső 1997a. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból. *Magyar Nyelv* 93: 199–207.
- Juhász Dezső 1997b. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 43–50.
- Juhász Dezső 1998. A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseiről. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 133–138.
- Juhász Dezső 1999a. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: Büky László, Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 1999. 81–90.

- Juhász Dezső 1999b. Die Sprachgeschichte in der ungarischen Dialektologie. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica* 24: 37–44.
- Juhász Dezső 1999c. A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről. *Névtani Értesítő* 21: 395–400.
- Juhász Dezső 2000a. Szójelentéstan és nyelvföldrajz (Gyorsfénykép és néhány gondolat). In: Gecső Tamás szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 4. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 134–141.
- Juhász Dezső 2000b. A *hurok* történetéhez, különös tekintettel a nyelvföldrajzra. *Magyar Nyelv* 96: 209–212.
- Juhász Dezső 2000c. *Böngész*: Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi sajátosságai. *Magyar Nyelvjárások* 38: 197–201.
- Juhász Dezső 2001a. A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez. In: Gecső Tamás szerk., *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 11. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 169–181.
- Juhász Dezső 2001b. A nyelvföldrajz. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 92–110.
- Juhász Dezső 2001c. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 111–130.
- Juhász Dezső 2001d. A magyar nyelvjárások területi egységei: A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 262–316.
- Juhász Dezső 2001e. A palóc nyelvjárási régió. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 282–288.
- Juhász Dezső 2001e. A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In: Büky László, Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 67–92.
- Juhász Dezső 2001f. Einige Fragen der historischen Morphologie des Ungarischen aus der Sicht der Sprachgeographie. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 429–453.
- Juhász Dezső 2002a. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós szerk., *4. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely, 2001. augusztus* 23–25. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 5. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 149–153.
- Juhász Dezső 2002b. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz. In: Balázs Géza, A. Jászó Anna, Koltói Ádám szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv művelésünk elmélete és gyakorlata: Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 263–270.

- Juhász Dezső 2002c. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.* Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä, 165–172.
- Juhász Dezső 2003a. Die ungarische Dialektgeographie in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Stefan Warchol szerk., *Proceedings of 3rd International Congress of Dialectologists and Geolinguists 2000.* Maria Curie-Skłodowska University Press, Lublin, 287–294.
- Juhász Dezső 2003b. A romániai magyar nyelvjárások atlaszáról, különös tekintettel a csángókra. In: Horváthné Kispéter Zsuzsanna szerk., *A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában: Nyelvészeti tanácskozás Jászberényben.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 218. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar – TIT Jászsági Szervezete, Budapest, 41–46.
- Juhász Dezső 2003c. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból. In: Büky László, Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finn-ugor jelentéstörténet.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 107–117.
- Juhász Dezső 2003d. A romániai magyar nyelvatlasz mint a hagyományos kultúra és az erdélyi népnyelv enciklopédiája. *Irodalomismeret* 13/5–6: 233–237.
- Juhász Dezső 2003e. *Hetes és Hetés.* Névtani Értesítő 25: 22–29.
- Juhász Dezső 2004a. A romániai magyar nyelvatlasz mint a hagyományos kultúra és az erdélyi népnyelv enciklopédiája. In: Kovács Sándor Iván szerk., *Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok”: válogatás 350 év Apáczai-irodalmából: a budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásai (2003. november 13.), Apáczai doktori értekezésének fordításával.* Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 233–237.
- Juhász Dezső 2004b. Apáczai enciklopédiájának élőnyelvi, nyelvjárási gyökerei. In: Péntek János szerk., *Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében.* Lucidus, Budapest, 56–66.
- Juhász Dezső 2004c. Csángó kutatás és nyelvföldrajz: egy kérdéskör tudománytörténetéhez. In: Kiss Jenő szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 136–166.
- Juhász Dezső 2004d. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. Lakatos Ilona, T. Károly Margit szerk., *Nyelvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 163–174.

- Juhász Dezső 2006a. Die ungarische Onomatodialektologie: Ergebnisse, Tendenzen. In: Agris Timuska szerk., *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*. Latvian Language Institute, University of Latvia, Riga, 260–266.
- Juhász Dezső 2006b. Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: Galgóczi László, Vass László szerk., *A mondat: kaland: hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged, 2006. 164–172.
- Juhász Dezső 2006c. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: Büky László, Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. JATEPress, Szeged, 87–100.
- Juhász Dezső 2007a. A nyelvföldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: Guttmann Miklós, Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24*. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 8. Berzsényi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely, 133–138.
- Juhász Dezső 2007b. Merre tovább, magyar nyelvföldrajz? In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom: A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 33–43.
- Juhász Dezső 2007c. A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. *Magyar Nyelv* 103: 67–72.
- Juhász Dezső 2008. Korai nyelvemlékeink nyelvjárástörténetéhez. In: Büky László, Forgács Tamás, Sinkovics Balázs szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 87–93.
- Juhász Dezső 2009a. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK, Piliscsaba, 151–160.
- Juhász Dezső 2009b. Nyelvföldrajzi kutatások a Délvidéken: múlt, jelen, jövő. In: Hódi Éva szerk., *A nyelvek és nyelvjárások jövője. Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 2008. október 9., 10., 11.* Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 51–70.
- Juhász Dezső 2010a. A személynevek mint a nyelvföldrajz tárgyai. In: Vörös Ferenc szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig: A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 234. Magyar Nyelvtudományi Társaság – NymE Savaria Egyetemi Központ, Budapest–Szombathely, 31–39.
- Juhász Dezső 2010b. Der Atlas der Ungarischen Dialekte in Rumänien steht vor der Vollendung. *Slavia Centralis* 3: 61–73. (Társszerző: Terbe Erika.)

- Juhász Dezső 2011a. Történeti nyelvföldrajzi megjegyzések a Nyitra-vidék magyar nyelvjárásaihoz. In: Kozmács István, Vančoné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Arany A. László Polgári Társulás, Nyitra, 81–86.
- Juhász Dezső 2011b. Egy vitatott nyelvmélek a XVI. század végéről: Dimenzionális nyelvészeti esettanulmány. In: Csizsár Gábor, Darvas Anikó szerk., *Klárások: Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 185–195.
- Juhász Dezső 2011c. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK – Szt. István Társulat, Piliscsaba–Budapest, 225–246.
- Juhász Dezső 2011d. Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza szerk., *Nyelvészetről mindenkinek: 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Nonprofit Kft, Budapest, 61–64.
- Juhász Dezső 2011e. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: Bakró-Nagy Marianne, Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 123–128.
- Juhász Dezső 2012a. Sprachgeschichte und dimensionale Sprachbetrachtung: Überlegungen zu den ungarischen sprachgeschichtlichen Forschungen im 21. Jahrhundert. *Linguistica Uralica* 48: 284–290.
- Juhász Dezső 2012b. The types and main characteristics of the Hungarian dialects of Moldavia. In: Ed. by Lehel Peti, Vilmos Tanczos, *Language Use, Attitudes, Strategies: linguistic identity and ethnicity in the Moldavian Csángó villages*. The Romanian Institute for Research on National Minorities, Cluj-Napoca, 97–109.
- Juhász Dezső 2012c. Sociolinguistic comparison of the development of Estonian and Hungarian dialect areas. *Linguistica Uralica* 48: 241–264. (Társszerzők: Karl Pajusalu, Péter Pomozi, Tiit-Rein Viitso.)
- Juhász Dezső 2013. Interregionális nyelvjárástörténet. Problémavázlat. In: Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 85–97.
- Juhász Dezső 2014a. A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükrői. In: Fazakas Emese, Juhász Dezső, T. Szabó Csilla, Terbe Erika, Zsemlyei Borbála szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben: A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 45–57.

- Juhász Dezső 2014b. A dialektológia számítógépes támogatása. Rövid hazai körkép. *Magyar Nyelvjárások* 52: 57–64.
- Juhász Dezső 2016a. A magyar történeti dialektológia korszakai. *Magyar Nyelv* 112: 17–31.
- Juhász Dezső 2016b. A romániai magyar nyelvjárások atlasza kiadás- és recepciótörténetéhez. *Magyar Nyelv* 112: 129–139.
- Juhász Dezső 2016c. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- Juhász Dezső 2016d. A Nyitra-vidék nyelvjárásai térben és időben. Erővonalak és változási tendenciák. In: Kozmács István, Vančo Ildikó szerk., *Sztenderd – nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2016. 1: 161–171.
- Juhász Dezső 2017. Egy új magyar nyelvjárástörténeti kézikönyv terve. In: Benő Attila, Gutti Erika, Juhász Dezső, Szoták Szilvia, Terbe Erika, Trócsányi András szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Törökbálint, 31–41.
- Juhász Dezső 2018a. A magyar nyelvjárások történetéből. In: Kiss–Pusztai szerk. 2018: 314–349.
- Juhász Dezső 2018b. A közép-tiszántúli nyelvjárás a 20. század közepén. In: Örsi Julianna szerk., *A Nagykusnág földje és népe. The Land and the People of Great Cumania*. Túrkevei Kulturális Egyesület – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve–Szolnok, 139–147.
- Juhász Dezső 2024. Az erdélyi Mezőség 16. századi nyelvjárástörténetéhez. In: Farkas Edit, Nemesi Attila László, Pintér Lilla szerk., *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 191–203.
- Juhász Dezső – Bárány M. János 2024. A magyar nyelvjárások területi tagolódása. In: Kocsis Károly főszerk., *Magyarország nemzeti atlasza 1. Állam és nemzet*. HUNREN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Juhász Dezső – Terbe Erika 2018. 16. századi magyar nyelvű folyamodványok a Pozsonyi Kamara levéltárából. *Magyar Nyelv* 114: 372–383.
- Juhász Dezső – Terbe Erika 2019. Az első „csángó magyar” folyamodvány (1585) filológiai környezetéről. In: Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Vladár Zsuzsa szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudomány*

- történet III.* Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 205–221.
- Karácsony Sándor Zsigmond 1960. Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban. In: *I. NévtKonf.* 164–168.
- KárpA. = Lizanec P. N. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. II. Patent Nyomdaipari Vállalat, Ungvár. III. Ethnica Kiadó, Ungvár–Debrecen, 1992–2003.
- Katona Krisztina 1999. A romániai magyar nyelvjárások atlasza *sovány (föld)* szó térképlapjának elemzése. *Magyar Nyelvjárások* 36: 31–46.
- Kázmér Miklós 1970. *A »falu« a magyar helynevekben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
- Keresztes László 1994. A határozott (tárgyas) ragozás a finnugor nyelvekben, *A Miskolci Egyetem Közleményei* I. Miskolc, 83–95.
- Kiefer Ferenc 1991. *A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király Lajos 1982. A tájszótérképek szerepe a regionális atlaszokban. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27.* VEAB, Veszprém, 1982. 203–208.
- Király Lajos 1990. *Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186., Budapest.
- KisnTsz. = Hegedűs Attila, *Kisnémedi tájszótár*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992.
- Kiss Jenő 1998a. A mai magyar dialektológia néhány kérdéséről. In: *III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.* Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely, 25–32.
- Kiss Jenő 1998b. A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. *Magyar Nyelvőr* 122: 427–437.
- Kiss Jenő 1999. A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz: *Magyar Nyelv* 95: 418–425.
- Kiss Jenő 2000. Néhány lexikológiai kérdéskörhöz – dialektológiai alapon. In: *Nép – nyelv – társadalom. Véghez József emlékezetére*. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai IV. Szombathely, 76–79.

- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- Kiss Jenő 2009. Készülőben az új magyar nyelvjárási atlasz. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Szerk. Zimányi Árpád. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 36. Eger, 196–203.
- Kiss Jenő 2010. Gondolatok az új magyar nyelvjárási atlaszról az anyaggyűjtés második szakaszában. In: „Végtelen a tér, mely munkára hív”. *Köszöntő kötet Révai Valéria 60. születésnapjára*. Szerk. Hári Gyula. Veszprém, 121–128.
- Kiss Jenő 2011. Kolon és Mihályi – nyelvjárásközi egybevető vizsgálat. In: Kozmács István, Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegység alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 107–113.
- Kiss Jenő 2018a: A szaknyelvek történetéből. In: Kiss–Pusztai szerk. 2018: 350–360.
- Kiss Jenő 2018b: A magyar nyelvközösség történetéről. In: Kiss–Pusztai szerk. 2018: 379–415.
- Kiss Jenő 2025. Visszatekintés az Új magyar nyelvjárási Atlaszra. *Magyar Nyelv*. 121: 224–228.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 2008. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 105: 1–8.
- É. Kiss Katalin szerk. 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. Hoffmann István, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005.
- Kniezsa István 1953. [Hozzászólás Pais Dezsőnek A magyar irodalmi nyelv c. előadásához] A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4: 475–476.
- Kontra Miklós 2018. A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalakítója. *Magyar Nyelv* 114: 1–22.
- Korompay Klára 1978. *Középkori neveink és a Roland-ének*. Nyelvtudományi Értekezések 96. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kovács István – Szentmártoni Szabó Géza – Várkonyi Gábor 2005. *Barangolások Balassi Bálint nyomában*. Írta és a képeket válogatta Kovács István, Szentmártoni Szabó Géza, Várkonyi Gábor, szerkesztette Ujváry Gábor. Balassi Bálint Intézet, Budapest.
- Kovácsné József Magda 1993. *Az erdélyi Havasalja személynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 199. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- Kőszeghy Péter 2006a. *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírásra ártírt szövege*. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kőszeghy Péter 2006b. *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakkó, 1572. Kőszeghy Péter tanulmánya*. Balassi Kiadó, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- P. Lakatos Ilona szerk. 2012. *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvfeldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lizanec P. N. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. II. Patent Nyomdaipari Vállalat, Ungvár. III. Ethnica Kiadó, Ungvár–Debrecen, 1992–2003. (= KárpA.)
- Lizanec Péter 1998. Szemantikai térképek „A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá”-ban (az I–II. kötet anyaga alapján). In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 69–82.
- Löffler, Heinrich 1990. *Probleme der Dialektologie. (Eine Einführung)*. [3. Ausgabe.] Darmstadt.
- Lőrincze Lajos 1991. Zágon felé. In: Hajdú Mihály, Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 415–419.
- Lükő Gábor 1936/2002. *A moldvai csángók. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal*. Lükő Gábor művei 2. Táton Kiadó, Budapest.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MCsNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. Gálffy Mózes, Márton Gyula, Szabó T. Attila. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193., Budapest, 1991.
- Melich János 1914. *A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.

- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. Deme László, Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MNyA. Mutató = *Mutató A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez*. Összeállította: Balogh Lajos, Deme László, Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Mokány Sándor 1984. Néhány ujjnevünk kérdéséhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 28: 71–81.
- A. Molnár Ferenc 1999. Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből. In: A. Molnár Ferenc, *Anyanyelv, vallás, művelődés*. AESZ-füzetek 4. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 77–101.
- A. Molnár Ferenc 2005a. *A legkorábbi magyar szövegemlékek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. Molnár Ferenc 2005b. *Balassi-kommentárok*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Murádin László 1960. Tájszók Apáca, Datk és Krizba községből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 4: 158–166.
- Murádin László 1969. A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 13: 301–305.
- Murádin László 1970. Egy mezőiségi mássalhangzó-változás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 14: 335–342.
- Murádin László 1975a. A háziállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 19: 133–145.
- Murádin László 1975b. A 'burgonya' és 'csicsóka' erdélyi elnevezéseinek szóföldrajzi és jelentésbeli összefüggéseihez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 19: 7–16.
- Murádin László 1976. Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20: 19–30.
- Murádin László 1980. Az *e/ë* fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 24: 169–187.
- Murádin László 1982. Néhány gazdasági növénynev belső és területi összefüggéseihez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 26: 115–123.
- Murádin László 1984. A zárt *i* (~ *i*)-zés erdélyi elterjedtsége. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 28: 33–54.
- Murádin László 1986. Az *e/ö* hangviszony a mezőiségi nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 30: 121–140.
- Murádin László 1989. A mezőiségi *a*-zás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 33: 23–48.

- Murádin László 1995. Bevezető. In: *RMNyA*. 1: 5–8.
- Murádin László 2010. *Erdélyi magyar nyelvfeldrajz*. Europrint Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Cs. Nagy Lajos 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján*. Fórum Kisebbségkutató Intézet Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely, 2003.
- Cs. Nagy Lajos 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza*. Luminosus, n.o. Kiadó, Nagykapos.
- Németh Miklós 2018. A magyar nyelvtörténet kézikönyve. *Magyar Nyelv* 114: 385–391.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Nyíri Antal 1941a. Fa-fandzsa. *Magyar Nyelv* 37: 29.
- Nyíri Antal 1941b. A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban. *Magyar Nyelv* 37: 41–46. (Újra közölve: Nyíri 2004: 212–216.)
- Nyíri Antal 1973–1974. A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–59.
- Nyíri Antal 2004. *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Juhász Nyomda Kft., Szeged.
- NyvA. = Sándor Anna, *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004.
- ÖHA. = Végh József, *Őrségi és betési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- Ördög Ferenc 1970. Gazdát cserélt becézőnevek. In: *II. NévtKonf.* 176–183.
- Ördög Ferenc 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ördög Ferenc 1988. A készülő 18. századi zalai személynévtár családneveinek nyelvjárás-történeti hasznosításáról. In: Kiss Jenő, Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 729–735.
- Ördög Ferenc 1991. Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról. In: Hajdú Mihály, Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 488–496.
- Ördög Ferenc 1991–1993. *Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). 1–3. + 4. Mutatók*. 1998. MTA Nyelvtudományi Intézete és Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest–Zalaegerszeg.
- Pais Dezső 1931–1934. Fon. *Nyelvtudományi Közlemények* 48: 274–284.
- Pais Dezső 1934. Hetevény. *Magyar Nyelv* 30: 37–42.
- Pais Dezső 1952. Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. *Magyar Nyelv* 48: 171–175.

- Pais Dezső 1953. A magyar irodalmi nyelv. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 425–466.
- Pais Dezső 1977. *Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában. Budapest.
- Pálffy Géza 1997. A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *FONS* (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 4/1: 5–79.
- Pál Helén 2020. *A bukovinai székelylek nyelvjárása*. 2., javított kiadás. [Szerzői kiadás, h. n.]
- Papp László 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Parapatics Andrea 2024. Az Új magyar nyelvjárási atlasz projekt szociolingvisztikai interjúiról. A magyarországi minta bemutatása. *Magyar Nyelv* 120: 471–481.
- Penavin Olga 1966. *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 116., Budapest.
- Penavin Olga 1969. *A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza*. Újvidéki Egyetem, Újvidék.
- Penavin Olga 1972. *A szerémségi magyar szigetek nyelve*. Nyelvtudományi Értekezések 79. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Penavin Olga 1984. *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- Penavin Olga 1988. *Bácskai magyar nyelvjárási atlasz*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- Penavin Olga 1995. *A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza*. Cnesa Kiadó, Kanizsa.
- Penavin Olga – Matijevics Lajos 1978. *A jugoszláviai székelyletelek nyelvatlasza*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- Péntek János 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 16: 231–240.
- Péntek János 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.
- Péntek János 2005/2015. Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. In: Ugyanő, *Történekek a nyelvben a keleti végeken. I.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015. 27–40. Első megjelenés: *Magyar Nyelv* 2005. 101: 406–413.

- Philipp, Marthe 1969. Cartes, Structurales en Moselle Germanophone. In: Valentin, P., Zink, G. Hrsg., *Mélanges pour Jean Fourquet*. München–Paris, 295–308.
- Presinszky Károly 2008. *A nagybindi nyelvjárás és nyelvhasználat*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Szent-István-Társulat, Budapest, 1902–1916.
- PTsz. = Tóth Imre, *Palóc tájszótár*. Az Ipoly menti palóc tájszótár 2., javított, bővített kiadása. Nap Kiadó, Budapest, 2007.
- Rác Endre 1989. „A hetési Piku” és társai (Személynevek mint táj- és típusjelölők). In: *IV. NévtKonf.* 259–263.
- Rédei Károly 1991. Felfogásbeli különbségek a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és finnugor nyelvtudományban. In: Kiss Jenő, Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 543–549.
- Rédei Károly 1996. A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere. *Magyar Nyelv* 92: 129–138.
- Reuter Camillo 1973. Hétfőhely – Höll ~ Pokol – Pokolfalu. *Magyar Nyelv* 69: 219–222.
- Révai Valéria 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Révay Valéria 2018. Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–XI. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította: Juhász Dezső. Magyar Nyelvtudományi Társaság [a III. kötetből a Pharma Press Kiadóval közösen], Budapest, 1995–2010.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas, András – †Berta, Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I–II. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Rónai Béla 1993. *Zselici nyelvatlasz. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben*. Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs – Magyar Nyelvtudományi Társaság, [Budapest].
- Sándor Anna 2004. = NyvA.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára szerk. 1998: 57–84.
- Sándor Klára szerk. 1998. *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged.

- SárA. = Sajtos József, *Sárvíz menti nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 220., Budapest, 2004.
- Sebestyén Ádám 1989. *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Tolna Megyei Könyvtár, Szekszárd.
- Sebestyén Árpád 2001. Magyar dialektológia [Könyvismertetés.] *Magyar Nyelvjárások* 39: 191–199.
- Simonyi Zsigmond 1913. A tárgyas igeragozás eredetibb alakjai. *Magyar Nyelvőr* 42: 1–5.
- Simonyi Zsigmond 1916. Iruk = írjuk. *Magyar Nyelvőr* 45: 410.
- Siptár Péter 1996. Mi a magyar /v/? In: Terts István szerk., *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 262–270.
- Siptár Péter 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- Sonderegger, Stefan 1982. Leistung und Aufgabe der Dialektologie im Rahmen der Sprachgeschichtsschreibung des Deutschen. In: *DialHb*. 1: 1526–1558.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938.
- S–ZA. = Király Lajos, *Somogy–zalai nyelvatlasz*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223., Budapest, 2005.
- Szabó András 2007. *Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske*. [Balassi 1572 hasonmás kiadásának és Kőszeghy 2006a, 2006b-nek az ismertetése] *Irodalomtörténeti Közlemények* 111: 665–668.
- Szabó G. Ferenc 1998. *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- Szabó József 1986. *A nagykónyi nyelvjárás*. Bérei Balogh Ádám Megyei Múzeum, Szekszárd.
- Szabó József 1990. *Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- Szabó László 1990. *Az Őrség személynevei. I–II*. Magyar Névtani Dolgozatok 92. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest.
- Szabó Panna 2016. A keleti és nyugati régiók nyelvföldrajzi összehasonlítási lehetőségeiről a nyelvatlaszok alapján. *Magyar Nyelv* 112: 172–182.
- Szabó Panna 2018a. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati felén a dialektológiai atlaszok alapján*. PhD-disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Szabó Panna 2018b. A névföldrajzi kutatások magyar eredményeiből. *Magyar Nyelv* 114: 482–490.

- Szabó T. Attila 1940. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Népnyelv* 2: 81–123.
- Szabó T. Attila 1957. A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1: 13–26.
- Szabó T. Attila szerk. 1944. Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe”-ből. *Erdélyi Múzeum* 49: 424–463 + 25 térk.
- SzamSz. = Csúry Bálint, *Szamosbáti szótár* 1–2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1935–1936.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2012. Kisújszállás nyelvi öröksége. *Jászkunság* 55: 138–142.
- Szemerényi Oszvald 1992. A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. *Magyar Nyelv* 88: 1–13.
- Szentmártoni Szabó Géza 2013. Balassi Bálint conversio-ja. In: *Conversio; az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Dezső Csaba, Földváry Miklós István, Komoróczy Szonja Ráhel, Szombathy Zoltán, Varga Benjámin és Vér Ádám közreműködésével szerkesztette Déri Balázs. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, AION KÖNYVEK, 1. Budapest, 393–410.
- B. A. Szerebrennyikov et alii szerk. 1973. *Általános nyelvészet. A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (L. különösen A nyelvföldrajzi kutatás módszerei c. fejezetet: 308–348.)
- SzilA. = Márton Gyula gyűjt. – Hegedűs Attila szerk., *Szilágysági nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Pilis-csaba, 2000.
- SzinSz. = O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva, *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- SzMNA. = *Szolnok megye néprajzi atlasza. I/1–2*. Szerk. Szabó László és Csalog Zsolt. Solnok Megyei Múzeum, Solnok, 1975. – *Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok) megye néprajzi atlasza. II/1–2*. Szerk. Szabó László, Gulyás Éva, Csalog Zsolt†. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Solnok, 2005.
- SzNySz. = *Székely nyelvföldrajzi szótár* 1987. Összeállította Gálffy Mózes, Márton Gyula. Szerk. Kiss Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 1–14. Főszerk. Szabó T. Attila etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- Tarkó Ilona 2012. *Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján*. PhD-értekezés, PPKE Történettudományi Doktori Iskola.

- Terbe Erika 2006. *16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai*. PhD-disszertáció, ELTE BTK.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- Temesi Mihály 2002. *Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között*. Dialóg Capus Kiadó, Pécs.
- Terbe Erika 1999. *Örvény*. Szemantikai és szóföldrajzi vizsgálódás. In: *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 314–321.
- Terbe Erika 2003. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: Büky László, Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 191–196.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Timaffy László 1985. *A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 22. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések. 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In: Hajdú Mihály, Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 272–277.
- Tóth Imre 2007. *Palóc tájszótár*. Az Ipoly menti palóc tájszótár 2., javított, bővített kiadása. Nap Kiadó, Budapest. (= PTsz.)
- Tóth Valéria 2002a. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk. 2002. 127–138.
- Tóth Valéria 2002b. A dialektológiai-névöldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk. 2002. 295–302.
- Tóth, Valéria ed. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki.
- Tözsér Árpád 1995. Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez. *Tiszatáj* 49/1: 26–28.
- Trier, Jost 1931. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: die Geschichte eines sprachlichen Feldes*. Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

- ÚMNYA. = *Új magyar nyelvjárási atlasz*. Adattár és készülő nyelvátlasz az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén. Projektvezető: Kiss Jenő.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- van der Elst, Gaston 1969. Zur Strukturierung eines verbalen Bedeutungsfeldes in dialektalen Teilsystemen („kneifen“). *Germanistische Linguistik* 72: 76–106.
- Varga Adrienn 2004. *A Bukovinából kitelepült székelyek nyelvének változása*. PTE BTK, Szakdolgozat. (Kézirat.)
- Vargha Fruzsina Sára 2007. Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban. In: Hoffmann István, Juhász Dezső szerk., *Nyelvi identitás és a nyelvdimenziói*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 237–248.
- Vargha Fruzsina Sára 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvöldrajzi felhasználhatósága. In: Fazakas–Juhász–T. Szabó–Terbe–Zsemlyei szerk. 2014: 291–305.
- Vargha Fruzsina Sára 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1979. A regionális köznyelvek kutatásáról. In: Imre Samu szerk., *Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100: 7–31.
- Varga Mónika 2011. Hangutánzó igék morfológiai vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* 49: 87–104.
- Végh József 1959. *Őrségi és betési nyelvátlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest. [= ŐHA.]
- Viereck, Wolfgang 1985. Linguistic Atlases and Dialectometry: The Survey of English Dialects. In: M. John Kirk, S. Sanderson, J. D. A. Widdowson eds., *Studies in Linguistic Geography. The Dialect of English in Britain and Ireland*. Groom Helm, London.
- Viereck, Wolfgang 1997. Dialectometry: some applications to English dialectal data. *Lingua Posnaniensis* 39: 113–28 [+ függelékben térképek].
- Vőő István szerk. 1971. *Hétfalu nyelvjárási atlasza*. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- Vörös Ferenc 2004. *Családnévutatók Szlovákiában. Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Vörös Ferenc 2009. Széljegyzetek a magyar családnévátlasz előmunkálatai közben. *Névtani Értesítő* 31: 185–197.
- Vörös Ferenc 2010a. *Családnévek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- Vörös Ferenc 2010b. A magyarországi családnévfeldrajz új távlatai. In: ugyanő szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – NyME Savaria Egyetemi Központ, Budapest–Szombathely. 13–30.
- Vörös Ferenc 2010c. Mutatvány a magyar családnévatlasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 156–169, 308–322.
- Vörös Ferenc 2014. *Kis magyar családnévatlasz*. Kalligram, Pozsony.
- Vörös Ferenc 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévatlasz*. Kalligram, h. n.
- Wagner, Kurt 1954. *Die Gliederung der deutschen Mundarten. Begriffe und Grundsätze*. Verlag der Akademie, Mainz.
- Weinreich, Uriel 1954. Is a structural dialectology possible? *Word* 10: 388–400.
- Weinreich, Uriel – Labov, William – Herzog, Marvin I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, W. P. – Malkiel, Yakov eds., *Directions for Historical Linguistics: A Symposium*. University of Texas Press, Austin, 95–195.
- Weisgerber, Leo 1932. Das Problem der inneren Sprachform und seine Bedeutung für die deutsche Sprache. *Germanische-romanische Monatschrift* 14: 241–256.
- Wertner Mór 1915. Hecceser, Hetes. *Magyar Nyelvőr* 44: 387–388.
- Zilahi Lajos 2011. *Sárréti tájszótár*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Zsemlyei Borbála 2007. Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben. In: Hoffmann István, Juhász Dezső szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 237–248.
- Zsiros Katalin 1999. A fánzfásodok jelentése a szentesi népnyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 70–71.
- Zsók Béla 2000. *Én mindig itthon voltam. (Néprajzi írások Déváról)*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár.
- Zürcher, Peter 1999. *Sprachinseldialekte. Walserdeutsch im Aostatal (Italien)*. Verlag Sauerländer, Aarau – Frankfurt am Main – Salzburg.
- I. NévtKonf. = *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Mikesy Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- II. NévtKonf. = *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia*. Budapest, 1969. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- III. NévtKonf. = *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.)* Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest, 1981.

- IV. NévtKonf. = *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Zalaegerszeg, 1989. [helyesen: 1986.] október 8–10. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc. Kiadja Zalaegerszeg város tanácsa (...). Zalaegerszeg, 1989.
- V. NévtKonf. = *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* I–II. Szerk. B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, 1997.
- VI. NévtKonf. = *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Szerk. Bölcskei Andrea, Császi Ildikó. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, 2008.

Juhász Dezső, az ELTE nyelvész professor emeritusa ebben a könyvében két rokon kutatási területét, a magyar történeti dialektológiát (nyelvjárást) és történeti nyelv- földrajzot mutatja be, saját több évtizedes vizsgálataira támaszkodva. A mű fő fejezetei a következők: *Elméleti-módszertani és tudomány- szemléleti kérdések; Hangtörténeti kérdések a nyelv földrajz és a történeti dialektológia tükrében; Morféma-*

történeti kérdések (...); Szó- és jelentéstörténeti kérdések (...); Nyelvjárástípusok, nyelvjáráscsoportok (...); Idiolektusok (...). A nyelvi-nyelvjárástörténeti jelenségek térbeli megoszlásának, történeti változásának, együttthatásának bemutatása részben írott nyelvemlékek elemzésére, részben nyelvjárási jelenségtérképek mintázataira támaszkodva végezhető el. Optimális esetben ezek az eljárások össze is kapcsolhatók. Különösen izgalmas feladat a nyelven belüli és nyelven kívüli mozgások okrendszerének feltárása. A monográfia jól hasznosítható az egyetemi oktatásban és a doktori képzésben, mind a nyelvészeti, mind a történeti néprajzi területen. A kötetben tárgyalt kérdéseket számos térkép és ábra teszi szemléletessé.

ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ISBN 978-963-489-956-3

9 789634 899563